

**Академія міжнародного співробітництва з
креативної педагогіки**

*Екології душі
молоді присвячується*

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ

Вінниця – 2013

УДК 37.013:37.034:130.2

ББК 74.00

Ч-49

*Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(лист №1.4/18-Г-3072 від 31.10.08)*

Ч-49 **Чернілевський Д. В., Євнух М. Б., Таланчук П. М.** Духовна культура особистості: навчальний посібник: Вид. 3-є, допов. / Д.В. Чернілевський, М.Б. Євнух, П.М. Таланчук. – Вінниця: АМСКП, 2013. – 412 с.

*Підготовка змісту книги реалізована наступним чином:
Чернілевський Д.В., Євнух М.Б., Таланчук П.М., Дубасенюк О.А.,
Петракова Т.І., Вознюк О.В., Космачова Н.В., Сіранчук Н.З.*

У книзі розглянуто основні аспекти сучасної духовної ситуації, пов'язаної з кризою філософського, релігійного і науково-педагогічного світогляду українського суспільства початку третього тисячоліття, з позиції гуманістичної освіти культурологічного типу. Особливої уваги надано дослідженню проблеми співвідношення релігійного і світського виховання та освіти молоді, креативного становлення її суб'єктивності і гуманно-педагогічної підтримки в складних умовах сучасної соціокультурної ситуації; розумінню смислової мети, традиційних національних цінностей суспільства, в якому живе його сучасний суб'єкт, жили його предки і будуть жити його нащадки. Видання доповнене антропологічними аспектами розвитку духовно-моральних цінностей в історико-педагогічній ретроспективі на прикладі регіону Поділля та відомостями про старовинні дерев'яні храми України.

Тільки високоморальна, духовно багата особистість здатна здійснювати постійну життєтворчість, активізувати саморозвиток, може забезпечити соціокультурний і технологічний розвиток соціуму – вихованню саме таких якостей особистості присвячена ця праця.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, викладачів та менеджерів нової формації, які будуть надавати освітні послуги за девізом «Сервіс, якість, чесність».

Рецензенти:

Бех І.Д., доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України.

Гузман О.В., доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, ректор Республіканського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет».

Шевченко Г.П., доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, директор Інституту духовного розвитку людини Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

ISBN 978-966-2770-97-1

© Чернілевський Д.В., 2013
© Колектив авторів, 2013
© Академія міжнародного
співробітництва з креативної
педагогіки, 2013

ЗМІСТ

ПРОЛОГ	6
ГЛАВА 1. ГЕНЕЗА Й РОЗВИТОК СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	41
1.1. Виховання – актуальна проблема сьогодення	41
1.1.1. Роль виховання в сучасному суспільстві	41
1.1.2. Людина – основне поняття педагогіки як гуманітарної науки	47
1.1.3. Толерантність (терпимість)	49
1.1.4. Соціалізація особистості і соціальне виховання	54
1.1.5. Віра й наука	55
1.2. Світське й християнське розуміння виховання та освіти	57
1.3. Духовна сутність традиційної східнослов'янської й сучасної світської культури	64
1.3.1. Духовні основи морального виховання	70
1.3.2. Світське і християнське розуміння духовної сутності людини	73
1.4. Основне завдання духовно-морального виховання в межах розвитку вітчизняної освіти	85
1.4.1. Виховання у дитини любові до Бога	86
1.4.2. Виховання у дитини любові до себе	88
1.4.3. Виховання у дитини любові до інших людей	90
1.4.4. Виховання почуттів. Роль мистецтва і культури у становленні особистісних якостей підлітка	93
1.4.5. Історичне місце релігії у розвитку вітчизняної освіти	96
1.4.6. Філософія серця в духовно-моральному вихованні	100
1.5. Протиріччя між традиційними духовно-моральними цінностями й сьогоденням	104
1.6. Християнські духовні традиції. Святість як норма життя людини	107
Запитання та завдання для самоконтролю	113
ГЛАВА 2. АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ДУХОВНО- МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ	116
2.1. Базові поняття для визначення духовно-морального виховання	116
2.2. Про знання, віру і проблеми духовно-морального виховання	121
2.3. Особливості духовності українського етносу та його геополітична роль	127
2.4. Духовні практики як засіб вдосконалення та саморозвитку особистості	134
Запитання та завдання для самоконтролю	140

ГЛАВА 3. СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ ГУМАНІСТИЧНОЇ І ХРИСТІЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ	143
3.1. Розвиток та основи християнської педагогіки.....	143
3.1.1. <i>Незаперечні свідчення Джозша Макдоуела</i>	148
3.1.2. <i>Феномен сакрального</i>	150
3.2. Виховні релігійно-етичні концепції діячів освіти й науки XIV-XIX ст.....	158
3.3. Гуманістичні ідеї педагогіки у працях класиків слов'янської культури.....	163
3.4. Вчені й педагоги-гуманісти XX століття.....	174
3.5. Гуманізація освіти в українському сьогоденні	177
3.6. Завдання сучасної педагогіки в оновленні духовних цінностей і пріоритетів цивілізації	182
Запитання та завдання для самоконтролю	188
ГЛАВА 4. РОЗВИТОК ХРИСТІЯНСЬКИХ ТРАДИЦІЙ: ДУХОВНО-МОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ	192
4.1. Сутність християнства в поглядах видатних діячів світової культури	192
4.2. Соціологія, релігія, освіта сьогодні й завтра.....	195
4.2.1. <i>Сутність християнства в освітній системі сьогодення</i>	197
4.2.2. <i>Прогностичний погляд на можливе віровчення третього тисячоліття</i>	203
4.3. Шляхи відновлення взаємозв'язку між релігією і наукою	206
4.4. Розвиток духовності сучасного християнина на основі вчень святих отців.....	212
4.5. Заповіді як принцип моральності особистості	217
4.6. Ціннісний зміст первісних християнських норм моралі	222
4.7. Про заповіді Блаженства	233
4.8. Духовність майбутніх поколінь на синтезі науки, релігії, освіти	255
Запитання та завдання для самоконтролю	260
ГЛАВА 5. ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ У ФІЛОСОФСЬКО-ЛІТЕРАТУРНИЙ СПАДЩИНІ	262
5.1. Любов до Бога й людей у філософському вченні Григорія Сковороди	262
5.2. Духовна благодать у поетичних шедеврах Олександра Сергійовича Пушкіна	272
5.3. Микола Васильович Гоголь – пророк у своїй Вітчизні	278
5.4. Поетична спадщина Тараса Шевченка – перлина української культури.....	283
5.5. Святівітчизняне учіння про дитинство за матеріалами повісті «Лето Господне» І.С. Шмелёва та посилання на вислови В.В. Зеньковського.....	300
Запитання та завдання для самоконтролю	308

ГЛАВА 6. ДУХОВНІ ЦІННОСТІ: ПАТРІОТИЗМ, МОРАЛЬ, МОЛИТВА, ЛОГОС	310
6.1. До джерел духовності	310
6.2. Ідея як транслятор духовності у соціальну дійсність	313
6.3. Маловідомі факти про мораль і патріотизм.....	317
6.3.1. Оповідання В. Дегтярьова «Аморальный приказ»	317
6.3.2. Жорстокість смертної кари (за твором М. Коцюбинського «Подарунок на іменини»).....	321
6.3.3. Роман Олеса Гончара “Собор” – творче вираження соборного духу нашого народу	322
6.3.4. У мучеництві за віру	328
6.3.5. Патріотизм	331
6.3.6. Зрада Бога, ближнього й себе	334
6.3.7. Мужність і зрада.....	335
6.3.8. Молитва	339
6.4. Логос і сенс життя	342
6.5. Визначальні фактори формування національної культури і виховання. Історичний аспект	345
Запитання та завдання для самоконтролю	351
ГЛАВА 7. ХРАМ – ДЖЕРЕЛО НАУКИ, ОСВІТИ, ВІРИ, КУЛЬТУРИ	353
7.1. Джерела духовної культури	353
7.2. Визначення поняття «храм» устами релігійних філософів.....	353
7.3. Духовні святині Православ’я	360
7.3.1. Десятинна церква	360
7.3.2. Софія Київська	362
7.3.3. Києво-Печерська лавра.....	366
7.3.4. Видубицький монастир	368
7.3.5. Михайлівський Золотоверхий собор	369
7.3.6. Почаївська лавра.....	372
7.3.7. Троїцько-Сергієва лавра	375
7.3.8. Собор Василя Блаженного	375
7.3.9. Храм Христа Спасителя.....	377
7.4. Символіка храму – духовні обереги віри	379
Запитання та завдання для самоконтролю	385
ЕПІЛОГ	386
ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА	406

УКРАЇНСЬКА ТА СВІТОВА КУЛЬТУРА

Розпочинаючи збирати матеріали для цієї статі, мені менш за все хотілося б представити український народ як нещасний етнополітичний шмат загальносвітової спільноти, який, маючи понад тисячолітню славу історію, вкотре розпочинає справу формування власної держави, до цього часу залишаючись майже невідомим широкому світовому загалу (terra incognita). І якби не Чорнобиль, брати Клички і Руслана Лижичко, то про нас знали б ще менше. А коли починаєш жити шматки інформаційної ковдри щодо українського люду та його внеску до світової культури в широкому контексті, то стає моторошно від усвідомлення того, скільки у нас вкрадено, з'яничарено, очужено, привласнено, відчужено. Іноді важко позбутися відчуття того, що українці, як обдарований люд, щедро розкидали по світах своїх геніїв і свої таланти, аби інші народи не вважали себе обділеними божою ласкою.

Але треба бути справедливим, бо і до нас на цю райську українську землю також заходили інородці і тут творили науку, мистецтво, медицину, техніку тощо.

Справа не в тім, скільки представників України оцасливили своєю працею інші народи чи представники інших народів збагатили своїм доробком українців. Справа в іншому. Все, що тут в Україні народилося доброго, розумного, геніального, чому сприяв український етнос, його земля і традиції й авторами якого були українці і неукраїнці, освячувалося або як російське, або як польське, або ще чиєсь, але тільки не українське.

І тому, шановний юний друже, моя мета – не намалювати цілісну картину висмоктування інтелекту з України (це дуже важко або й неможливо зробити одній людині). Моя мета – простіша. Я хочу розбудити твій інтерес до самостійного пошуку необхідної інформації, що розкриє перед тобою невідомі й маловідомі сторінки історії України. Моя мета –

надихнути тебе для серйозних і систематичних «зустрічей з історією вітчизни, її звитяжцями, героями і негероями – дітьми України, радістю, журбою та печалю». І якщо в результаті цього пошуку в тебе сформується непідробна цікавість та інтерес, ти переживеш високі душевні почуття і зможеш усвідомити, хто ти, чого хочеш і до чого прагнеш. Це додасть тобі насаги до свідомих і самовідданих практичних справ, підкаже можливості коригувати власну діяльність й поведінку в інтересах незалежної, потужної Української держави.

Адже добре відомо, що природним покликанням людини є не тільки боротьба за власне щастя. Повноту і гармонію життя можна відчутти, лише усвідомивши себе кровною часткою народу, подолавши почуття егоїзму.

Що це є – Україна?

Розпочинаючи цю нелегку роботу пошуку маловідомого для тебе в історії твоєї батьківщини, ти відразу зіткнешся з неабиякими труднощами методологічного характеру: власне, а що це за Україна, коли вона постала як держава, який її внесок у світову культуру, чи знає про це міжнародна спільнота і як вона оцінює цей внесок тощо. Цей перелік можна було б продовжувати і продовжувати.

Я спробую навести думки окремих вчених, педагогів, письменників, журналістів тощо, які вкупі визначають хоч якісь реперні опори для формування цілісного уявлення про те, хто ми є, що ми можемо і чого ми домагаємося.

Почнемо з руди. «*Київська Русь – перша українська держава*», – стверджує Леонід Залізняк. Ось деякі його думки.

Українська історіографія традиційно вважала княжий Київ українським («Історія Русів» тощо). Генетичним підґрунтям Київської Русі були південноруські літописні племена (деревляни, поляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці), що залишили археологічні пам'ятки лука-райковецької культури VIII–IX століть. Європейська історія свідчить, що більшість великих народів Європи починають свою національну історію з постання своїх незалежних держав у IX–X століттях. Перші незалежні Французька та Німецька держави виникли 843 року внаслідок розпаду імперії Карла Великого на французьку й німецьку частини. Найдавніше Англійське королівство утворилося в IX столітті. Рівночасно виникло Празьке князівство чехів. А в X столітті починається державна історія поляків і

мадярів. Тоді ж таки середньовічна держава утворилася на українських етнічних землях.

Заперечуючи можливість безпосереднього зростання козацької України на спадщині Південної Русі, нерідко посилаються на перерву в історичному розвитку, що нібито сталася після занепаду Русі під ударами татар і перед постанням козацтва, та на відмінність між культурою і мовою двох періодів української історії. Отже, чи була ця прірва між Руссю і козацькою Україною такою глибокою і широкою, що розділяла нібито два окремі народи?

Наукові факти неспростовно свідчать, що матеріальна культура козацької України виросла з культури Південної Русі.

За даними археології, форма й орнаментация глиняного посуду відбивають етнічну своєрідність первісних народів. Тобто в давнину кожен етнос виготовляв лише йому властивий посуд. Кожна сім'я ліпила горщики для власних потреб, і дуже сталі етнічні традиції виготовлення їх передавалися з покоління в покоління. Інакше кажучи, археологи простежили безперервний розвиток виробництва традиційного українського посуду на Середній Наддніпрянщині, Волині, Галичині, Верхній Наддністріянщині впродовж останніх півтори тисячі років. Те саме можна сказати й про традиційні житлові будівлі України. Пізньосередньовічне українське житло розвивалося безпосередньо на місцевому київському ґрунті й виросло з ранньослов'янського житлобудівництва. Отже, на українських етнічних територіях між Карпатами і Середньою Наддніпрянщиною вчені виявили безперервну житлобудівну традицію від V до XX століття.

Муроване церковне й світське будівництво в козацькій Україні було репрезентоване унікальним архітектурним явищем, що дістало назву українського бароко. Своєрідність його полягає в органічному поєднанні європейського бароко з архітектурною спадщиною Київської Русі, яка формувалася на Середній Наддніпрянщині з X століття.

Козацтво – один з найвизначальніших чинників, що остаточно вплинув на формування українського народу. Власне козаки побудували другу Українську державу – Гетьманщину. Козацьке повстання на чолі з Богданом Хмельницьким створило умови для перенесення козацького полковосотенного адміністративного устрою з Січі на всю Україну. Недарма в XVII-XVIII століттях її називали країною козацтва, а українців – козацькою нацією.

Істотною ознакою всякого етносу є мова. Якою ж мовою говорили русичі в стародавньому Києві?

Розпад єдиної праслов'янської мови відбувся майже півтори тисячі років тому. За археологічними даними, саме в той час почалося інтенсивне розселення слов'ян зі своєї прабатьківщини між Карпатами і Середньою Наддніпряниною по Дунаю в басейн Лаби та Одри, на Балкани, на Верхній Дніпро та на Волхов. З IX століття простежуються окремі східнослов'янські діалекти, які спочатку мало відрізнялися один від одного. Сучасні лінгвісти також відзначають у мові Південної Русі XI століття наявність багатьох визначальних для української мови особливостей. Серед них найвиразніші – це дієслова на -ти (*жити, нести* тощо), на -мо (*маємо, віруємо, даємо* тощо), кличний відмінок іменника – (*брате, дружино, Петре* тощо), м'який «г», злиття «ы» та «і» в середній «и», і особливо вживання голосного «і» на місці давнього «□», де білоруси й росіяни вживають «є». Наприклад, *літо, сніг, сіно, віче, діло, гріх, ліс, діти* тощо. Лінгвісти пояснюють ці розбіжності формуванням української мови на основі південнослов'янських говірок уличів, тиверців, волинян, деревлян, білих хорватів, полян, а російської і білоруської – на основі північнослов'янських говірок дреговичів, радимичів, кривичів.

Як відомо, русичі писали запозиченою у Візантії староболгарською або церковнослов'янською мовою, що дуже відрізнялася від їхньої рідної мови, вживаної лише в усному спілкуванні. А проте уважне дослідження київських і галицьких літописів та світської літератури XI–XIII століть, розпочате А. Кримським і продовжене сучасними лінгвістами, відкрило і в цих текстах чималий пласт української лексики. Ось лише деякі приклади: *парубок, виникнути, окріп, глум, вежа, батіг, виринути, недбальство, віття, гілля, колода, жито, стегно, лічба, сякий, кицька, тряця, коло, яруга, кожух, оболонь, гай, полонина, гребля, рілля, глей, глечик, багаття, криниця, збіжжя, лазня* та багато інших.

Козацтво – провідний стан гетьманської держави – розумілося українською спільнотою як прямий нащадок і спадкоємець традицій княжих дружин Київської Русі. «Се ж бо те плем'я славного народу Руського, що за Олега, монарха руського, у своїх моносилах плавало по морю і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися», – писало київське духовенство про козаків на початку XVII століття.

Українці належать до народів з визначеним антропологічним типом. Цей український тип окреслили видатний український антрополог Ф. Вовк та його учні. Для більшості українців характерні досить високий зріст, довгі ноги, смаглявий колір шкіри, темне волосся та очі, кругла голова, довгасте

обличчя, прямий ніс. Ці особливості будови тіла спостерігаються у 60-80 відсотків сучасної сільської людності України. На периферії українських етнічних теренів трапляються домішки інших антропологічних типів.

Прибічники тези про більш пізній час формування українського етносу часто аргументують свою позицію тим, що сам етнонім «українці» поширився лише за часів пізнього середньовіччя. Однак зміна народом своєї самоназви не є чимось екстраординарним у європейській історії. Так, середньовічні поляки звалися ляхами, румуни – волохами. Росіяни остаточно відмовилися від етноніму «московити» лише за Петра I на початку XVIII століття, і сталося це значною мірою з політичних міркувань. Тобто те, що людність Південної Русі X–XIII століть називалася не українцями, а русами, аж ніяк не заперечує того факту, що в етнічному розумінні вони були українцями на княжому етапі історичного розвитку цього етносу.

Отже, маємо вагомі наукові підстави вважати, що Київську Русь як державу консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці на давньоруському етапі свого історичного розвитку. Про це свідчать численні руські й іноземні писемні джерела, безліч даних археології, мовознавства, етнографії, антропології та інших наук.

Мова – лакмусова ознака нації

Не менш важливим моментом у самоствердженні і подальшому розвитку Української держави є проблема мови, зокрема державної. Як правдиво, публіцистично і талановито пишуть брати Капранови, «слово «мова» зриває запобіжники, і люди стають неадекватними» [2].

Коли йде дискусія на теми енергетики, фінансів, охорони довкілля – лунають цифри, факти, аргументи. Розмова про мову – суцільні емоції. Інколи це нагадує шаманські камлання. Булгаков! А ті їм – Шевченко! Гоголь! А у відповідь знову – Гоголь! І хором – не дозволимо забути мову батьків!

Що цікаво, така ситуація спостерігається не тільки у пострадянських країнах з їхнім знервованим населенням. Спокійний і цивілізований Квебек через мову мало не від'єднався від не менш цивілізованої Канади; шведи ні сіло ні впало запровадили державну мову, якої зроду не мали; ірландці замінили дорожні написи на ірландські; німці на книжковій виставці у Франкфурті несподівано відмовляються розуміти англійську; португальці погрожують накладати вето на всі закони Євросоюзу, не перекладені португальською; а французи закручують гайки навіть в Інтернеті. І в усіх

аргументація головним чином емоційна – починаючи з національної гордості – аж до культурної катастрофи.

Як стверджують науковці, мова – головне, що відрізняє людину від тварини. Спробуймо разом розібратися у складному й дуже емоційному мовному питанні.

На думку братів Капранових, у спілкуванні між двома людьми жодного мовного питання не існує. Порозумітися можна навіть за рецептом відомої коломийки – він усе, що йому треба, на мигах покаже. Держава – ось головна причина будь-яких мовних питань. Коли вживають слово «питання», завжди мають на увазі державну мову. Отже, нам варто лише визначитися з державною мовою – і справу зроблено.

А далі, провівши аналіз, що таке державна мова і навіщо вона потрібна державі, автори визначили п'ять головних функцій мови багатонаціональної держави, якою і є Україна:

1. Мова державного управління обслуговує весь комплекс державного управління (органи державного управління, армія, суди, прокуратура, охорона здоров'я, енергетика, пожежна справа, податківці тощо).

2. Мова міжнаціонального спілкування обслуговує потреби комунікаційного каналу для усіх своїх громадян.

3. Мова інформаційного еквіваленту забезпечує подання всієї інформації, яка циркулює в державі, однією, зрозумілою державі мовою.

4. Мова інформаційного кордону забезпечує права на іноземні переклади.

5. Мова національного об'єднання забезпечує сплав культур усіх народів держави у базову культуру і є її носієм.

На основі моделювання реальних ситуацій автори дійшли висновку, що дві державні мови у багатонаціональній державі призводять до знищення мов нацменшин.

А якщо дозволити вивчати у школі одну з двох державних мов на вибір і плюс рідну, то в такому разі державні мови перестануть бути мовами міжнаціонального спілкування. Принаймні одна з них.

Тут і до територіального розпаду недалеко. І сам собою напрашується висновок – у нації має бути одна державна мова. І це повинна бути мова титульної нації – українська.

Цікаві замальовки братів Капранових про мовну ситуацію у Фінляндії, Бельгії та Індії.

Кілька років тому доля занесла нас до країни Суомі. Запросив друг-естонець, який живе у Таллінні, а працює на шведів і тому чудово володіє шведською – другою державною мовою у Фінляндії. Естонець обіцяв бути тлумачем і показати нам сувору красу фінських фіордів. Приїздимо до

Гельсінкі – все чудово! Усі назви вулиць двома мовами. Правда, для іноземців не дуже зручно, бо не залишилось місця для англійської. Але що нам іноземці! На телебаченні – шведські субтитри, а коли фільм англійською – то фінські та шведські разом. Важко побачити, що відбувається на екрані, зате все за законом. Від такої картини всезагальної справедливості ми зголодніли й зайшли до піцерії. Наш гід звертається до офіціанта державною шведською мовою і виявляється, що той її не знає. Другий – теж, менеджер – анічичирк. Люди на вулицях – катастрофа! Фіни не знають державної шведської мови! Ніхто не знає. Тільки в передмісті ми знайшли дідуса, який вчився у школі ще за часів шведського ідеологічного панування і щось пам'ятав. Шведську розуміють хіба що у селах на кордоні. А так – частіше англійську.

Отже, закон, написаний на папері, може залишитися фікцією, якщо не відповідає законам природи, які кажуть, що коли людині треба знати три мови (у фінському випадку – це дві державні плюс англійська, якою розмовляють менші громадяни), слабша мова, якою розмовляють менші громади, де-факто помирає.

У Бельгії ми не були. Зате були на міжнародних книжкових виставках, де Фландрія завжди має окремий стенд. Тому що послуговується фламандською мовою. Отже, німці мають спільний стенд, американці – кілька спільних, а бельгійці – французький та фламандський. Причому слід визнати, що фламандський стенд значно кращий. Бо французька Бельгія не витримує конкуренції з французькою Францією у видавничій галузі. Сьогодні існує два інформаційні простори Бельгії, і в умовах, коли територіальні кордони зникли, з'являється реальна загроза існуванню держави. Сильніша Франція поглине франко-бельгійський інформаційний простір. Не треба бути ворожою... Дві державні мови, одна з яких (чи навіть дві) є мовами потужних сусідів, – це загроза сепаратизму, як мінімум, і знищення держави – як максимум.

Ну, а Індія, наприклад? Вона так схожа на нас. Колоніальне минуле. Багато націй. І дві державні мови. Індія – цікавий приклад. Хоч би тому, що там не живе істотна кількість носіїв державної англійської мови. Ця мова однаково чужа всім націям і слугує тільки для зв'язків міжнародних, зокрема з колишньою метрополією. Довелося нам спілкуватися в Києві з однією індійською поеткою. Вона бідкалася, що її рідний народ (один з невеличких в Індії) має постійні проблеми з національною культурою та літературою – адже їх так мало, лише 70 мільйонів (!). Чи може мати власну літературу нація, яка налічує всього 70 мільйонів?!

Дуже часто, особливо в періоди виборчих кампаній, певні політичні сили піднімають на щит питання другої державної мови, або так званої «офіційної». Але офіційна мова повинна мати певні функції. Якщо одну із п'яти, виписаних раніше, тоді ця мова – державна. Таким чином, так звана офіційна є друга державна мова і всілякі спекуляції навколо цієї проблеми замішані на лицемірстві та брехні. Отже, *якщо хочемо миру і злагоди у нашій багатонаціональній країні, якщо хочемо, щоб держава була сильною, а культура багатою, якщо хочемо зберегти незалежність і суверенітет не тільки на землі, а й в інформаційному просторі, нам не обійтися без єдиної державної мови як важливого державного інструмента і гаранта дотримання прав громадян на інформацію*. Існування решти мов нацменшин може регулюватися хартією, іншими законами, але з однією умовою – вони повинні бути однакові для всіх суцільних в Україні національностей, без вирізнєння «старшого брата».

Якщо ми раз і назавжди домовимося, що існує одна державна мова, а решті гарантуються реальні (а не декларативні) можливості розвитку, – далі буде легше припинити спекуляції на цю тему, які виникають там, де бракує системи належного правового забезпечення, і взятися за збереження мов, за які ми, українці, несемо відповідальність перед світом. Мов, які не мають своєї держави і, крім України, їх нікому прихистити. А саме – кримськотатарської, гагаузької та ідишу. Бо тут уже справді є над чим поламати голову. Доля держави і мови, їх стан в українських реаліях сьогодні разом з економікою є одним із найбільш подразливих факторів, які визначають стабільність у державі і спокій у суспільстві. Про це красномовно свідчать події середини весни і початку літа 2007 року. Всі ми є свідками того, що наша держава знаходиться сьогодні у глибокій політичній кризі.

Але ми також впевнені, що її можна подолати цивілізованими методами – мирним шляхом. І ми повинні зробити все, аби багатотисячний колектив Університету «Україна» поведив себе саме так і в рамках цієї стратегії.

Ми закликаємо усе українське суспільство, усіх народних депутатів, урядовців, силові структури, державних службовців проїнятися високою громадянською свідомістю у своїх діях, заявах тощо. Мабуть, буде несправедливим думати, що тільки те, що ти робиш і говориш, і є істиною в останній інстанції.

Ми закликаємо усіх без винятку народних обранців відкинути емоції і пам'ятати, що якщо хочете представляти народ, то мусите говорити тільки про його концентровані інтереси, а не давати волю своїм особистим амбіціям і видавати це за голос народу.

Справа в тому, що у багатьох випадках бухання в широченні грошові груди величезними державницькими кулаками окремими представниками так званої еліти, їх звернення до народу і заяви від імені народу є наскрізь фальшивими, бо вони вже давно втратили зв'язок з простим людом, забули запах гною і стружки дерева, не вміють тримати лопату або молот, живуть своїм ситим життям і роблять усе для того, аби їх товсті дупи не відтягнули від суспільного корита. Їх клятви в любові до українського народу брехливі, а обійми – задушливі.

Усі спроби політичних користолобців і авантюристів залякати народ розвалом держави, братовбивчою різнею приречені на провал, бо, хоч і ятрить ще рана перекусу хижаками України на Східну і Західну, українці заплатили мільйонами життів і морем своєї крові за те, аби мати свою незалежну державу. Ніякої Югославії в Україні не буде.

Принагідно нагадати, що перед істинним носієм влади – українським народом – всі політичні повії змушені будуть відповідати за свої несправедливі дії.

В українському суспільстві розлито багато горючого матеріалу, тож давайте разом зробимо все, аби не знайшлося українського Герострата, який підпалить нашу державу. Хочу звернути особливу увагу на тональність і коректність прийомів у дискусіях.

Під час останнього політичного міжсобойчика-кризи вожді різних калібрів, депутати, лідери партій і просто крикуни, міністри та інша голослива верхівка стільки наговорили всякої всячини, що голова йде обертом. Особливо захищали конституцію, боїмто вона й насправді діє буква в букву: освіта і медицина в нас безоплатна, право на працю всім забезпечено без винятку та ще й із найпристойнішою заробітною платнею, і перед законом всі рівні, як зуби в пилці. І народ наш не якась там отара баранів, а думаючий, одним словом суверен. Тому й сиплються до нього звернення з усіх сторін. Одні закликають готуватися і бігти на вибори, інші, навпаки, послати пана Президента далеко, далеко з його указами... І жодному з них у голову не приходить, що простий людина живе своїм, відмінним від їхнього, життям, для дуже багатьох українців сповненим тяжкими турботами про хліб насущний. А проблема в тому, що як тільки захиталися крісла під народними депутатами через указ Президента про розпуск парламенту, то вони відчули для себе небезпеку і почали на всі голоси кричати: розкол, розвал, крах, колапс. І все від імені народу, і для блага народу...

Якщо в результаті всього сказаного ви хоч трішки переконалися в тому, що ми є давній народ, що у нас є державотворчі традиції, а мова наша –

співуча і самоздатна обслуговувати всі сфери людського життя й діяльності, то давайте подивимося тепер на ті здобутки етнічних і неетнічних українців, які ми втратили в силу тих чи інших причин. Але про які ми повинні знати, аби вони надихнули нас на нові звершення тепер уже для своєї держави і свого народу.

Славетні особистості українського кореня.

Почнемо з Нобелівських лауреатів. На жаль, Україна формально не має своїх Нобелівських лауреатів.

Сто один рік тому відсотки, що росли на капіталі розкиданих по Європі динамітних заводів, у Швеції стали щорічно ділити на 5 рівних частин і присуджувати у вигляді премій. Таким був заповіт власника тих заводів, шведського інженера-хіміка й успішного промисловця Альфреда Бернгарда Нобеля. Вшановувалися найвидатніші відкриття в науці – у фізиці, хімії, фізіології або медицині, а також літературні досягнення і благородна діяльність на ниві збереження миру. А 1968 року державний банк Швеції на честь свого 300-ліття долучив ще й премію в галузі економічних наук. За 100 років престиж цих нагород зріс настільки, що їх вважають найвищою відзнакою за інтелектуальну творчість.

Так, Україна не має своїх Нобелівських лауреатів. А проте це аж ніяк не означає, що український геній обділений увагою Королівської шведської академії. Тут у наших знаннях про самих себе наявна німотна прогалина. У сузір'ї тріумфаторів Нобеля протягом історії премії засяло немало зірок – з тих, хто народився під українським небом, засвоював під ним науки або ж тривалий час плідно працював і цим наблизив свою зоряну годину.

А світлими головами Україна славилася з давніх-давен. Київського князя Ярослава не дарма прозвуть Мудрим. Розвиваючи спадок великого батька, рівноапостольного князя Володимира, хрестителя Русі, він заснував у святій Софії найпершу нашу бібліотеку, існуючі на той час закони звів у єдину «Руську правду» – перший на Русі правовий кодекс, збудував собори, школи. Розпочату ним справу освіти продовжать друкарі Львівського братства і Києво-Печерської лаври, вдосконалять Острозька греко-слов'яно-латинська колегія з її «сімома вільними науками» та Києво-Могилянська академія, що стане першим вищим навчальним закладом усієї Східної Європи. Та історичної ваги праця дала такі далекосяжні плоди, що й шість століть потому чужоземний мандрівник – то був Павло Алепський із Сирії – дивувався: «По всій козацькій землі всі вони, за малим винятком, навіть їхні жінки та дочки, вміють читати».

Проте маховик історії з різних причин розкидав по всьому світові далеко не гірших вихідців із нашої землі. А втім, і тепер розкидає, так само сплачує й нова доба данину нашій недолугості світлими головами.

Пов'язані з Україною факти з Нобелівської хроніки, за якою можна вивчати вершинні злети людської думки за останнє століття, такі маловідомі, що на них, либонь, варто спинитися.

Ілля Ілліч Мечніков (1845–1916) народився на Слобожанщині, поблизу Куп'янська, де Петро I пожалував маєтки його дворянським предкам, здобув освіту в Харківському університеті, багато років був професором в Одесі, в Новоросійському університеті, який носить тепер його ім'я. Понад чотири десятиліття життя, перш ніж прийняти запрошення Луї Пастера і переїхати до Парижа, Нобелівський лауреат 1908 року Ілля Мечников тісно пов'язав свою долю з Україною.

Ще в Одесі він відкрив свою теорію фагоцитозу, за яку й присудять Нобелівську премію в галузі фізіології та медицини. Найбільший після Дарвіна дослідник, – так його називали ще за життя, в ушанованому Пастерівському інституті створить лабораторію. Там і продовжить дослідження, які зроблять Мечнікова одним із батьків ембріології, порівняльної патології, імунології та мікробіології. «Він вірить у науку, як у Святе Письмо», – такі високі слова про нашого земляка залишив Лев Толстой.

Його мати в Прилуках володіла крамницею, а батько на орендованих біля містечка землях грамотно, з науковим підходом господарював. Від батька допитливий синок прилуцьких Ваксманів, названий за ім'ям мудрого царя Соломоном, успадкує потяг до системного спостереження за ґрунтами. Це визначить майбутнє. Але задля цього спершу доведеться переінакшити родові ім'я на американський кшталт – Зельман Абрахам. Та й добряче попорпатися в землі на фермі у сестер, у штаті Нью-Джерсі, розгадуючи водночас мікробіологію ґрунтів. Ще в Одесі перед юнаком постав життєвий вибір: або спробувати після гімназії потрапити до тамтешнього Новоросійського університету, або... Перше, за існуючою для євреїв квотою, видавалося вельми сумнівним. А сестри он кличуть із-за океану: продовжуй освіту в Америці, тут квот немає. 1911 року, 22-х літ від народження, він опиниться у Філадельфії.

Роальд Гофман, найбільший нині в Америці спеціаліст з органічної та квантової хімії. «Україна – обітована земля мого серця», – так в одному з листів освідчується він їй у любові.

Власне, справжнє його прізвище інше. Коли в галицькому містечку Золочів він народився 1937 року в молодій родині випускника Львівської політехніки та місцевої вчительки, вони були Саффранами. Дитиною пройшов з батьками через нацистські концтабори. «У січні 1943 р. мамі зі мною вдалося вирватися з цього пекла, і нас прихистив і замаскував у своєму будинку один український вчитель, добра й правдива людина». Втікачів до закінчення окупації вчитель переховував на горищах – то в себе вдома, то в сільській школі. А батько загинув при спробі організувати масову втечу з табору. У Польщі мати зустріла іншого чоловіка, такого ж самого біженця Пауля Гофмана. Він усиновив напівсироту, і під цим прізвищем уродженець Золочева, професор Корнельського університету у США Роальд Гофман 1981 р. увінчаний Нобелівськими лаврами в царині хімії.

Георгій Шарпак (1924 р. н.) у тій страшній війні, на якій хлопчик із Золочева дивом порятувався для світової науки, фізик відклав до кращих часів свої лабораторні експерименти і став до зброї у французькому русі Опору. І невтямки було його бойовим побратимам, що прізвище те екзотичною для них українською мовою означає «обідранець», «торботряс», «халамидник». Хоч у далекій Україні Шарпаки аж ніяк не були голодранцями, у Дубровиці під Сарнами родина мала двоповерховий цегляний будинок, який лише нещодавно знесли, а на березі річки Горинь ще й досі вивищується міцна будівля школи, де Георгій розпочав колись свій шлях до верховин знань.

Батько тримав на Рівненщині виробництво цегли і торгівлю нею, а в еміграції у Франції став комерсантом середньої, як-то кажуть, руки. А ось син Георгій (або, на французький манер, Жорж) став одним із найталановитіших фізиків-експериментаторів сучасності. Нобелівська премія 1992 року вінчатиме внесок парижанина в теорію фізики, зокрема ядерної, та доробок невтомного винахідника багатожильних, іскрових, пропорційних та інших камер, названих у науці «камери Шарпака». Важко втриматися тут від гри слів: нобелівські «камери халамидника»...

Нехай і в іншій мовній стихії, але талановиті твори нобелівського лауреата з літератури 1966 року **Шмуеля Йосефа Ангона** (1888–1970) ввібрали всі барви та звуки рідного Полісся, звичаї, обряди, мову, характери галицьких містечок початку минулого ХХ століття. Видатний письменник

землі обітованої народився, пізнавав світ людей і розпочав свій блискучий літературний шлях на Галичині. Дослідники його творчості, якою письменник записаний у світові класики, підраховали: у Львові, Бучачі, Коломиї, Тернополі він надрукував майже сім десятків творів. Є історична батьківщина, а є земля батьків, де вперше побачив білий світ. Західна Україна його молодості – це в творчості Ангона залишиться до останнього подиху. Та парадокс долі: на землі батьків його творчості практично ніхто не знає.

Українське коріння (або тривалий час проживали в Україні) мають ще п'ять лауреатів нобелівської премії: **Тадеуш Рейхштейн** (Швейцарія) – премія в галузі фізіології та медицини, 1950 р., народився у Влоцлавені, дитинство пройшло в м. Києві; **Гербер Браун** (США) – премія з хімії, 1979 р., народився в Лондоні. Батьки – вихідці з України; **Петро Капиця** (Росія) – премія з фізики, 1978 р., мати – з української родини Стебницьких; **Лев Ландау** (Росія) – премія з фізики, 1958 р., навчався в Кіровограді, викладав у містах Сімферополі та Одесі; **Михайло Шолохов** (Росія) – премія з літератури, 1965 р., мати – українка.

Наукову громадськість та й значну частину нашого суспільства дедалі більше цікавить життя і творчість людей науки, техніки, віхи біографії та творча діяльність яких набувала знаковості ще за їх життя.

І зовсім не випадково, що саме серед таких відмічених долею та часом людей помітне місце займають вчені, народжені українською землею.

За словами Петра Кононенка, до найуніверсальніших геніїв-Атлантів, на плечах яких тримається храм загальнолюдської цивілізації і культури, належить **Володимир Вернадський** (1863–1945). Великий українець органічно поєднав у дослідницькому методі аналіз, синтез, передбачення, прогноз, здобутки всіх галузей науки – природничої, суспільно-економічної, гуманітарної.

Творець славнозвісної теорії Ноосфери, визнаної найвидатнішим здобутком дотепер існуючої науки, Володимир Вернадський піднісся до висот і суспільно-гуманітарної сфери мислення, зокрема – до проблем українознавства, свідченням чого є його глибока стаття: «Українське питання і російське суспільство».

Це стаття – заповіт, що вражає не тільки фундаментальністю постановки проблеми та глибиною аналізу минулого, а й провіденційністю погляду в сучасне та майбутнє.

Отже, серед синів українського народу однією з наймасштабніших постатей є вчений-енциклопедист, природознавець, мислитель світового рівня Володимир Іванович Вернадський. Він здобув визнання як основоположник наукових напрямів і нових наук про Землю, творець революційного вчення про біосферу, організатор і перший президент Української академії наук, геніальний теоретик, який визначив магістральний шлях пізнання Всесвіту і законів розвитку цивілізації. Авторитет ученого був незаперечним як в Російській імперії, а потім – у Радянському Союзі, де він жив та працював, так і за рубежом. Про це свідчить, зокрема, обрання його академіком Імператорської Академії наук, Паризької і Чехословацької академій наук, почесним членом Асоціації наук Великої Британії та багатьох авторитетних зарубіжних наукових товариств.

Лише геній задовго до появи висотної авіації і космічних кораблів міг так пророчо уявити собі Земну кулю: *«Своєрідним, єдиним у своєму роді, відмінним і неповторним в інших небесних тілах являється нам Лик Землі – її зображення в Космосі, що вимальовується зовні, збоку, з глибини безмежного небесного простору. В Ликі Землі проявляється поверхня нашої планети – біосфера, зовнішня оболонка, що відділяє її від космічного середовища»*.

Більша частина життя В. І. Вернадського була пов'язана з Україною. У Харкові минули його перші десять щасливих дитячих літ. У селі Великі Шишаки на Полтавщині Вернадські мали садибу, куди майже щороку на літо приїздили всією родиною. Батько багато розповідав Володимирові про історію і культуру українського народу, генеалогію сім'ї Вернадських. Один з предків Володимира по батьковій лінії належав до запорізької старшини, воював у війську Богдана Хмельницького.

Вчення Вернадського про біосферу має величезне науково-практичне значення. Воно є основою пізнання законів розвитку природи, зокрема «колиски» людської цивілізації – Землі, розробки заходів, необхідних для її охорони від негативних природно-техногенних змін, і передбачення цих змін. Це необхідно сучасній людині, щоб вижити на планеті, забезпечити майбутнє своїм нащадкам. Адже, як писав великий Гете: «Люди підкоряються законам природи навіть тоді, коли діють проти них».

Багатогранна наукова творчість Володимира Івановича спиралася на унікальну ерудицію, зумовлену широтою його інтересів. Він вивчав класиків світової літератури, філософії, науки, глибоко аналізуючи зміст їхніх творів (Достоевського, Данте, Бальзака, Тургенєва, Дідро, Спінозу, Канта, Фульє, Берклі, Шопенгауєра, Гегеля, Сведенберга, Флоренського, Гюго, давньоіндійських і китайських мудреців).

Коло інтересів Вернадського аж ніяк не обмежувалося сферою інтелектуальної творчості. «Я ніколи не жив самою лише наукою», – сказав одного разу він.

В історії науки важко знайти ученого, який зробив би так багато для людства, як В. Вернадський. Він був «хрещеним батьком» багатьох видатних вчених сучасності, створив десятки нових науково-дослідних інститутів, музеїв, наукових шкіл. Геніальні ідеї Вернадського – про геологічну вічність життя, про планетарну роль людини і людства, про розширення наукової свідомості у світі – вражають сучасні, точні, з великим пророчим потенціалом. Праці вченого мають неоціненне світоглядне значення, оскільки спонукають нас заглиблюватись у проблему місця та ролі людини у природі й суспільстві, замислитися над одвічним запитанням: хто ми є і чого хочемо досягти для себе та своїх дітей? Він – один із геніальних мислителів людства, які, за словами Льва Толстого, «здатні бачити через голови інших людей і століть» та вести їх за собою.

Ще одна зірка першої величини – **Іван Пулюй** (1845–1918). Ім'я Івана Пулюя гармонійно увійшло в науку всередині 19 століття, щоб з новою силою довести світові, що українська земля славна не лише своїми поетами і художниками, а й винахідниками та науковцями.

Видатний електротехнік, знаменитий фізик і громадсько-політичний діяч, відомий вчений і патріот України Іван Пулюй народився 2 лютого 1845 року в релігійній греко-католицькій родині містечка Гримайлів, що на Тернопільщині.

Світова наукова громада знає професора Пулюя як визначного теоретика і експериментатора, автора багатьох неординарних наукових праць, оригінальних і цінних винаходів, загальноновизнаного фахівця зі спорудження електростанцій, висококваліфікованого знавця стародавніх мов.

Іван Пулюй стояв біля витоків одного з найвизначніших досягнень людства – відкриття Х-променів, отримав перші високоякісні світлинки з їх застосуванням. Всі експерименти з Х-променями вчений проводив з вакуумними трубками власної конструкції. Об'єктом його уваги були також проблеми молекулярної фізики, дослідження властивостей та природи катодних променів. Ним опубліковано десятки статей і брошур, понад 50 наукових праць. У галузі електротехніки Іван Пулюй удосконалив технологію виготовлення розжарювальних ниток для освітлювальних ламп, першим дослідив неонове світло. Ряд промислово розвинених країн Європи запатентували запропоновану Іваном Пулюєм конструкцію телефонних станцій та абонентських апаратів, зокрема застосування розподільного

трансформатора. З участю земляка запущено ряд електростанцій на постійному струмі в Австро-Угорщині, а також першу в Європі – на змінному струмі.

Досі залишається спірним питання про відкриття рентгенівських променів. Якщо Рентгена знає нині весь світ, то ім'я Івана Пулюя тільки здобуває обшири. На думку науковців, внесок Рентгена у дослідження Х-променів є явно завищеним. Рентген надавав значення тільки фактам, а не їх поясненню. Як не дивно, певний час він заперечував вивчення механізму явищ, у тому числі й нововідкритих променів. Іван Пулюй досліджував мікроскопічні процеси (на атомно-молекулярному рівні).

Дослідники наукових здобутків Івана Пулюя стверджують, що вже через півтора місяця від першого повідомлення Рентгена і до появи його другої статті Пулюй подає другу ґрунтовну працю, присвячену вивченню Х-променів, яка містить значно глибші, порівняно з Рентгеном, результати про природу та механізми виникнення цих променів. Пулюєві рентгенограми мали вищу якість, ніж Рентгенові, тривалий час залишалися неперевершеними за технікою виконання. Пулюй зробив перший знімок повного людського скелета. На думку Ю. Гривняка, Рентген був знайомий з Пулюєм під час роботи в лабораторії Кундта і провадив досліди з катодними трубками під впливом Пулюя. Чи не тут бере початок «випадкове» відкриття? Гельмут Лінднер у книзі «Картини сучасної фізики» відзначає, що шлях, яким Рентген прийшов до свого відкриття, є загадковим.

Дослідники життя та діяльності Рентгена не залишили поза увагою і такий факт, пов'язаний з відкриттям Х-променів: працюючи в лабораторії, він перебував у повній ізоляції від зовнішнього світу, записи про свої спостереження тримав у таємниці і заповідав спалити одразу після смерті. Що було й зроблено. Посилаючись на досліди своїх попередників у галузі газорозрядних процесів, Рентген ніколи не згадував Пулюя чи його трубки, хоч вони у той час були добре відомі серед науковців. На дослідників діяльності Івана Пулюя ще чекають нові знахідки. Та вже й нині їх достатньо, щоб вважати Івана Пулюя основоположником науки про рентгенівські промені аж ніяк не меншою мірою, ніж Рентгена.

Як тут не згадати важливі слова Альберта Ейнштейна, з яким був добре знайомий Іван Пулюй (вчений не раз відпочивав на дачі у Пулюя, вони поруч мешкали у Празі в 1911–1912 роках): *«Не можу вас нічим утішити: що сталося – не відстанеться. Хай залишається при Вас сатисфакція, що й Ви зробили свій внесок у епохальне відкриття. Хіба цього мало? А коли на тверезий розум, то все має логіку. Хто стоїть за Вами, рутенійцями, яка*

культура, які акції? Прикро Вам це слухати, та куди подінешся від своєї долі? А за Рентгеном – уся Європа».

А все ж таки чому приховувалася інформація про доробок Пулюя у відкритті Х-променів? Можна сказати так: багатьом, на жаль, і вченим, і урядовцям впродовж довгого часу не хотілося, щоб український народ на прикладах своїх представників науки міг усвідомити свою велич.

Але не тільки науковими дослідженнями вичерпується талант Івана Пулюя. Науково-популярні книги «Непропаша сила», «Нові і перемінні звізди» глибоко філософські, в них формується мета наукового пізнання як відкриття законів природи за допомогою досліду.

Іван Пулюй – прекрасний перекладач з оригіналів Біблії, Псалтиря, молитовників. Широко відома його активна позиція щодо захисту прав українського народу, його політичних свобод, рідної мови, велика організаційна робота на культурно-просвітницькій ниві. Вчений створив фонд допомоги бідним українським студентам, що навчалися за кордоном, сприяв вирішенню проблем українських біженців під час Першої світової війни. Велична постать Івана Пулюя і на громадській ниві. Ще гімназистом Пулюй засновує молодіжний гурток для вивчення і популяризації української історії та літератури. У студентські роки перекладає українською мовою підручник геометрії, пізніше виступає за створення українського університету у Львові, друкує статті на захист української мови. В роки Першої світової війни виступає за відродження української державності. За свідченням очевидців, Іван Пулюй знав 15 мов, у тому числі давні – грецьку і гебрейську.

Відкриття і праці, залишені ним, уписані в історію світової науки. Нині його ім'я займає чільне місце у переліку славетних діячів вітчизняної науки та культури. Помер видатний вчений та громадсько-культурний діяч Іван Пулюй 31 січня 1918 року у Празі, де і похований.

Життя Івана Пулюя пройшло в основному за межами України. Але помислами і добрими справами він залишався серед свого народу, співпереживав за його долю, підносив його велич. Сьогодні ім'я вченого світової слави Івана Пулюя повертається із забуття як символ інтелектуальної могутності українського народу і орієнтир майбутніх звершень нашої держави.

Культура і наука кожної нації належать людству. Але наш святий обов'язок знати свою історію, своїх світочів науки і культури. І однією із першопричин цього є необхідність постійно спростовувати інформацію, широко вкорінену у світові довідники та енциклопедії про те, що дуже

багато видатних особистостей – представників української землі «born in Russia».

Як тут не згадати відомий історичний факт, що **Чарльз Дарвін** є нащадком київської княжни Анни. Видатний англійський учений Френсіс Гальтон у книзі «Спадковість генія» пояснював мудрість британського природознавця тим, що він (учений) походить від найрозумнішої жінки свого часу – королеви Анни, доньки Ярослава Мудрого. А починаючи з XV століття, вихідці з України брали участь у формуванні системи університетської освіти ряду країн Європи. У середні віки кілька сотень наших земляків здобули вищу освіту в провідних університетах Італії, Польщі, Німеччини, Франції, Англії, десятки з них стали їх професорами і навіть ректорами. Були серед них і представники натурфілософії – науки, в колі якої формувались елементи фізичних наукових знань (виділення фізики як окремої науки з натурфілософії припадає на початок XVII ст.). Українські учені також зробили вагомий внесок у становлення фізики як окремої науки в класичний період її розвитку. За деякими даними майже 200 учених-українців наприкінці XIX – на початку XX ст. працювали за кордоном і мали неабиякий авторитет у науковому світі.

Згадаємо перш за все **Юрія Дрогобича**, видатного філософа, астронома і медика середини XV ст., ректора Болонського університету. Непересічним українським фізиком був **Іван Земанчик** – професор фізики й математики Львівського університету, декан Краківського університету. Були серед українців і ті, хто своїми відкриттями наблизили день польоту в космос першого землянина. А саме: герой Вітчизняної війни 1812 р., нащадок славних запорожців **О. Засядько**; народоволець **Микола Кибальчич**; теоретик космонавтики **Костянтин Ціолковський** (повне прізвище – Ціолковський-Наливайко. Предки К. Ціолковського – вихідці з Волині, далекі родичі гетьмана Северина Наливайка, чим вчений пишався); людина драматичної долі, один із піонерів ракетної техніки і теорії космічних польотів **Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей)**; конструктор космічних систем **Сергій Корольов**; винахідник дальнобачення **Борис Грабовський**.

У 1968 році, коли весь світ з хвилюванням слідкував за польотом американських астронавтів на Місяць, один з керівників американської програми «Аполлон» Джон Хуболт сказав: *«Кондратюк приблизно 50 років тому розрахував, що схема відділення останнього модуля від космічного корабля-носія є в енергетичному відношенні кращим способом посадки на Місяць»*.

Хто ж такий Кондратюк, про існування якого більшість фахівців дізналися тільки завдяки програмі «Аполлон»?

Народився Олександр Шаргей 21 червня 1897 року в Полтаві, в Україні. У 1914 році, будучи 17-літнім учнем Полтавської міської гімназії, він розпочинає роботу «по визначенню основних положень ракетного польоту». Все це у маленькому тоді містечку Полтаві, без вивчення досягнень сучасної світової науки. Рукопис із 104-х сторінок учнівських зошитів був насичений принципово новими ідеями й сміливими науково-технічними рішеннями щодо теорії і практики космічних польотів.

Закінчити навчання у Петроградському політехнічному інституті, в який він вступив після закінчення гімназії, Олександр Шаргею не дала Перша світова війна. Він був мобілізований на фронт. У часи громадянської війни, що вирувала в Україні після революції, Олександра Шаргея мобілізують спочатку до білої, а потім до денікінської армії, які чинили опір більшовикам. І хоча молодий Олександр не воював в жодній з них подовгу, оскільки був мирною людиною за своєю природою і переконаннями, для нової влади він став запеклим ворогом. А далі – переховування, бідність і голод, чорні роботи. Але весь цей час він не розлучався зі своїми зошитами, які вважав своєю справжньою працею. Щоб уберегти себе і близьких людей від неминучої політичної розправи, Олександр Шаргей змінює прізвище і біографію, тепер він Юрко Кондратюк. Під цим ім'ям він і стане відомим світові.

У 1927 році Юрій Кондратюк приїздить до Новосибірська будувати механізовані елеватори. За два роки до цього він надіслав у Москву свій рукопис «Завоювання міжпланетних просторів». Але, незважаючи на схвальні рецензії науковців, його роботу не поспішають видавати. Тоді він друкує книгу за власний кошт. А от за будівництво найбільшого в світі зерносховища без жодного цвяха (їх просто не було), його, як шкідника народного господарства, було заарештовано. Під час ув'язнення Кондратюк розробляє на конкурс незвичайний проект вітроелектростанції, не володіючи щонайменшим досвідом у цій галузі. Його проект здобуває перемогу з-поміж розробок двох спеціалізованих наукових інститутів. Для складання робочого проекту його переводять у Харків. По дорозі в новий пункт призначення в Москві відбувається його зустріч з Сергієм Корольовим, який запропонував йому місце головного теоретика в секретному «Реактивному інституті». Але через своє приховане минуле Кондратюку довелося відмовитися. Важко уявити, що відчувала в цей час людина, захоплена космосом, і як би могла скластися історія світової космонавтики, якби геніальний вчений прийняв ту пропозицію.

Побачити в дії свій гігантський вітряк Кондратюку також не вдалося: будівництво було заморожено. Стомлений і розчарований, Кондратюк у 1941-му добровольцем пішов на фронт у 1942-му загинув.

Справжнє ім'я винахідника «місячної траси» було з'ясоване тільки у 1970 році. Більшість ідей Кондратюка, що свого часу вважалися абсурдними, втілені в життя і тепер їх вважають єдино можливими. А геніальності цієї людини й досі дивуються вчені. Його ім'ям названий кратер на Місяці, а також мала планета-астероїд. Сьогодні про його винаходи, кожний з яких є прозрінням, і долю, яка пошматована примхами історії, розповідають численні книги і публікації, а також музеї в Полтаві і Новосибірську. І зорі, і люди намагаються спокутувати провину перед цією видатною людиною.

4 жовтня 1957 року, коли перший штучний супутник вийшов на орбіту Землі, німецький вчений Герман Оберт, який вважається одним із батьків теорії космонавтики, написав листа: «Ви втілили в життя мрію, яка жила в нашій свідомості роками... Людство вдячне Вам». Цей лист був адресований радянському конструктору першого супутника Сергію Павловичу Корольову. На жаль, цього листа адресат так і не отримав.

Епоха перших визначних досягнень в освоєнні космічного простору нерозривно пов'язана з ім'ям **Сергія Корольова**, який народився в Україні в м. Житомирі 12 січня 1906 року. Освіту майбутній геній космонавтики здобув в Одеській професійно-технічній школі, Київському політехнічному інституті та Московському вищому технічному училищі ім. Баумана. Ще в Одесі Корольов зацікавився конструюванням планерів. Згодом він захопився ідеєю створення літального апарату ракетного типу.

За життя Сергія Корольова його ім'я було відоме тільки вузькому колу колег і родичам. Напевно, не було за всю історію радянської науки вченого більш засекреченого, ніж Корольов. Його ім'я як основоположника практичної космонавтики з'явилося у пресі тільки у день його смерті. Навіть стаття в одній із закордонних газет носила назву «Похорон невідомого». І тоді мало хто знав про складну долю людини, яка пройшла радянські концентраційні табори, підневільний труд в секретних лабораторіях, відсутність визнання, але, незважаючи на це, втілила свою мрію в життя і перемогла силу земного тяжіння.

Під керівництвом С.П. Корольова був розроблений перший штучний супутник Землі, реалізовані польоти космічних кораблів «Восток» і «Восход», які вперше в історії людства пілотувалися людиною.

Завдяки Сергію Корольову до вирішення задач практичної космонавтики було залучено чимало українських вчених та інженерів. В Україні почала діяти потужна промислова база, його ідеї дали імпульс для подальшого

розвитку космонавтики його учнями та послідовниками. І, напевно, у тому, що на цей час Україна за кількістю ракет, які запуснені в космос, посідає четверте місце в світі, поступаючись тільки Європейському космічному агентству, Росії та США, є й заслуга нашого земляка – Сергія Павловича Корольова. Ті, хто працював разом із Сергієм Павловичем, казали, що з ним було важко. Він був однаково вимогливий до всіх, шанобливо ставився до знайомих спеціалістів і нетерпимо до верхоглядів, а в принципі – справедливий і добрий. Але головною рисою його характеру була цілеспрямована працьовитість. У справі він був просто одержимим. Сам входив з головою в ідею та й інших умів так захопити, що люди в творчому горінні забували про дні тижня і час доби. Про це говорила і мати Сергія Павловича: *«Наші предки – українські козаки, і син мій успадкував від них, як видно, вміння, дерзновенність, волю, ту волю, яка допомогла йому сягнути омріяної мети»*.

Щодня в нашому домі спалахує екран телевізора і ми спостерігаємо за подіями на усіх континентах Землі. І це чудо ми називаємо звичайним словом – телебачення. Нам здається, що воно було завжди. Проте люди старшого покоління пам'ятають часи, коли екранчики перших «КВНів» спалахували в небагатих квартирах і дивитися телевізор збиралися всі сусіди.

Телебачення – це пересилання на відстань зображень рухомих і нерухомих об'єктів за допомогою електричних сигналів, що поширюються каналами зв'язку. Над ідеєю дальнобачення (так називалося телебачення) працювало багато учених і радіоентузіастів з усіх країн світу. Але створити повністю електронну систему передачі на відстань рухомого зображення і здійснити сім десятиліть тому практичну трансляцію за цією схемою вперше в світі пощастило лише **Борису Павловичу Грабовському** (1901–1966) – сину видатного українського поета-демократа Павла Арсентійовича Грабовського.

Тонкоплівкові технології, гетеролазери, надчисті («космічні») кристали, однокристальні мікропроцесори, радіаційна фізика твердотільних матеріалів, модерна сенсорика – аж не віриться, що всі ці сучасні, актуальні й перспективні напрями охоплювала одна людина, видатний український фізик, професор **Олександр Смакула** (1900–1983). Олександр Смакула блискуче освоїв основи квантової механіки, яка тільки-но створювалася, і застосував їх для розв'язання механізмів взаємодії електромагнітного випромінювання з кристалом. Він також використав поняття квантових

осциляторів для опису та пояснення радіаційного забарвлення кристалів, вивів кількісне математичне співвідношення, відоме як формула Смакули.

Олександр Смакула увійшов в історію науки як один із найвидатніших українських фізиків XX ст. Він є гордістю не лише українського народу, а й світової науки. Понад 40 років свого життя Олександр Смакула віддав науці за межами України. «Але своєї Батьківщини не забув і повік не забуду», – писав він у 1964 році.

У 1951 р. О. Смакула був запрошений до Массачусетського технологічного інституту. Цей науковий заклад вважається найкращою вищою технічною науковою інституцією в Америці. У той час в цьому інституті працювало багато видатних світових учених: творець кібернетики Вінер, засновник математичної теорії пересилання інформації К. Шеннон, фахівці з теорії інформації Д. Віснер та квантової механіки Д. Слейтер і багато інших. Серед цієї наукової еліти професора О. Смакулу вважали одним із кращих. Він здобув пошану за енциклопедичні знання з різних технічних ділянок науки, зареєстрував багато патентів, написав чимало наукових праць. Професор О. Смакула написав фундаментальну монографію «Монокристали: вирощування, виготовлення і застосування», яка вийшла 1962 р.. Олександр Смакула досліджував і органічні кристали, що згодом дало змогу синтезувати вітаміни А, В₂ та D. Вчений долучився до розвитку квантової теорії, мав чимало ґрунтовних ідей про багаторівневість структури навчального процесу в університетах, про гуманізацію й екологізацію освіти, про наукову термінологію, про гармонію фундаментальних і прикладних досліджень, теорії й експерименту. Він є автором понад 100 наукових праць.

Незважаючи на те, що Олександр Смакула був далеко від батьківщини, він завжди залишався патріотом України, підтримував тісні зв'язки з українцями американської діаспори, був дійсним членом наукового товариства ім. Тараса Шевченка, почесним членом товариства Українських Інженерів в Америці та інших наукових товариств, учений мріяв побачити Україну. У 1972 р. він взяв участь у Міжнародній конференції з кристалографії, що відбулася у Вірменії, після якої йому дозволили відвідати рідних. Це були перші й останні відвідини ним України, рідного села Доброводи, Тернополя і Києва. Олександр Смакула помер 17 травня 1983 р. у м. Обурні у США, де його і поховали.

Рішенням XXX сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО 2000 рік було проголошено роком О. Смакули.

Киянин **Ігор Іванович Сікорський** (1889-1972), «батько гвинтокрилів», походить із родини православного священика, конструюванням захоплювався з юності, а ідею гвинтокрила йому навiali малюнки повітряного гвинта, виконані Леонардо да Вінчі.

«Містер гелікоптер» – так українського авіаконструктора Ігоря Сікорського називали в США. Нині його літаками літає Президент США, його ім'я відоме у всьому світі. Однак мало хто знає, що перші кроки в авіаконструюванні Ігор Сікорський робив у Київському політехнічному інституті. Щоправда, тут він провчився недовго. Через три роки майбутнього батька гелікоптерів відрахували.

У документах, що нині зберігаються в інституті, зазначено – за несплату. У неповні 23 роки Сікорського запрошують головним конструктором у щойно створене повітроплавальне відділення Російсько-балтійського вагонного заводу. Саме тут у березні 1913-го, після низки фантастичних на той час за технічними якостями біпланів і монопланів, з'явився перший у світі чотиридвигунний повітряний гігант, який називали «Русский витязь». Саме він став прообразом усіх майбутніх пасажирських літаків, бомбардувальників і транспортних авіамашин. Наступним кроком авіаційної технічної думки став «Ілля Муромець». Аеробус Сікорського піднімав у повітря 17 пасажирів, забезпечував високий, як на той час, рівень комфорту: світло, тепло, туалет і навіть оглядовий майданчик. Саме на «Іллі Муромці» 30 червня 1914 року Сікорський, побивши усі світові рекорди тривалості та висоти польотів, здійснив переліт із Києва до Санкт-Петербурга.

У Санкт-Петербурзі Сікорський підняв на апараті й покатав над містом членів Державної думи, намагаючись зацікавити їх, щоб вони надали кошти на продовження експериментів. І гроші він таки отримав – імператор особисто вручив молодому конструкторові орден Святого Володимира IV ступеня і 100 тисяч рублів. Сікорський із тріумфом на тому ж таки «Іллі Муромці» повертається до Києва.

Долю знаменитого конструктора змінила революція. Його талант став непотрібним на Батьківщині – всі роботи з будівництва нових літаків припинились. Тоді Сікорський вирішив переїхати до США. Там він створив та довів до серійного виробництва гвинтокрили усіх існуючих класів. До кінця свого життя геній авіабудування так і не зміг повернутися на Батьківщину. Хоч завжди згадував, що саме в Києві, в дворі батьківського будинку зібрав свій перший гвинтокрил.

Нині американській фірмі, яка носить ім'я Ігоря Сікорського, належить майже третина світового ринку гвинтокрилих машин. Її річний оборот складає близько 2 мільярдів доларів. При фірмі діє музей, присвячений

видатному діячу світової авіації. Матеріали про Ігоря Сікорського зберігаються у спеціальних фондах бібліотеки Конгресу США, Національного аерокосмічного агентства (NASA). Його пам'яті і славним діянням присвячені сотні книг, альбомів, які видані у десятках країн світу.

«Зірка» американської астрономії, професор **Отто Струве** – нащадок німецької династії астрономів. Його батько переїхав до Харкова, де працював професором університету і директором астрономічної обсерваторії. І саме в Харкові народився його син Отто, який під час революції й громадської війни воюватиме на стороні «білих» проти «червоних» і згодом йому доведеться залишити Україну. Його шлях проліг через Туреччину до Америки, де Отто Струве, котрий дуже швидко завоював авторитет серед учених астрономічної наукової сфери, судилося в 35-літньому віці стати директором провідної американської обсерваторії «Yerkes». Отто Струве впровадив у астрономічні спостереження використання спектроскопії й отримав вагомі результати, зокрема у вимірюванні швидкості обертання далеких зірок, ставши однією з найяскравіших «зірок» американської астрономії й прилучившись до піднесення її на найвищий світовий рівень.

Георгій (Джордж) Гамов (1904-1968), котрий по материнській лінії походив зі стародавнього запорізького роду Лебединців, любив жартувати, що один із козаків на знаменитій картині Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» – його пра-пра-прадід.

Георгій Гамов народився в Одесі, де пройшли його молодечі роки й початки університетських студій. Закінчував навчання в Ленінграді. Своє перше епохальне досягнення – пояснення ефекту радіоактивності на основі нової тоді квантової теорії він – зробив у Західній Європі (1928–1931), будучи у відрядженні. У 1933 році з величезними пригодами Георгій Гамов залишає Радянський Союз назавжди, і доля приводить його до столиці США, де він стає професором фізики George Washington University.

Джордж Гамов був ученим широкого діапазону зацікавлень і здобув світове визнання не лише в галузі ядерної фізики, а й астрофізики (як один з авторів теорії Великого вибуху, т.зв. «Біг Бенг»), у біофізиці (запропонував розшифрування генетичного коду). Широкому загалові професор Гамов відомий, як автор понад 30 науково-популярних книг про теорію відносності, квантову механіку, космологію тощо. А за книгу «Містер Томкінс у країні чудес», яка допомогла не одному поколінню учнів розуміти закони фізики, в 1956 році ЮНЕСКО удостоїла вченого премії за популяризацію науки.

Серед світил американської науки, чия генеалогія пов'язана з Україною, є ще цілий ряд блискучих учених: основоположник теорії міцності матеріалів Степан Тимошенко; новатор модерної генетики **Теодозій Добжанський**; провідний учасник розробки і виготовлення першої американської атомної бомби **Юрій Кістяківський**; лауреат академічних, індустріальних і державних відзнак за внесок у розвиток напівпровідникових систем Нік Голоняк; основоположник нового напрямку хімії «скорпіонатів» **Святослав Трохименко**; один із керівників Національного космічного агентства NASA (США), президент Міжнародної академії астронавтики, яка об'єднує понад 1000 найвидатніших науковців всіх ділянок космонавтики світу, **Михайло Яримович**; видатний ентомолог, перший українець у США, який отримав ступінь доктора наук і звання професора університету, **Олександр Неприцький-Грановський** та багато інших.

Неможливо не зупинитися хоча б на дуже короткому перелікові видатних українців, які мешкали й творили в Росії. Усі вони разом зробили значний внесок у розвиток культури, мистецтва, науки Російської імперії, Радянського Союзу, а відтак і світової цивілізації.

Видатні діячі, які мали відношення до України за походженням або проживанням, значно прискорили розвиток російської науки, освіти, літератури, творчості, державництва. Завдяки їх зусиллям російська культура отримала потужний імпульс у своєму розвитку і засяяла новими барвами.

Слід підкреслити, що майже всі ці особистості пам'ятали своє українське коріння, цікавилися життям рідної України.

Ось декілька найблискупіших імен.

Гоголь Микола Васильович (1809–1852), етнічний українець, великий прозаїк, драматург. А от чий – український чи російський – до цього часу ідуть суперечки. Загалом же вся творчість великого письменника була спрямована на «очищення серця», «розуміння серцем», щоб досягти хоч якоїсь подоби суспільної гармонії.

«Я палав незгасним прагненням зробити своє життя потрібним для блага держави, я жадав принести хоча б найменшу користь. Тривожили думки, що я не зможу, що мені перепинять шлях, завдавши мені глибокого суму. Я поклявся жодної хвилини короткого життя свого не втратити, не зробивши блага», – писав палко настроєний на самопожертву юнак.

Туга за батьківщиною, за мальовничою Україною, змусила М.Гоголя наприкінці 1833 року клопотатися про місце професора історії в Київському

університеті св. Володимира. Спонукала до цього ще й дружба з М. Максимовичем, професором-земляком, етнографом, фольклористом, істориком, майбутнім ректором Київського університету.

«Я захоплююся заздалегідь, коли уявляю, як закипають труди мої в Києві. Там скінчу я історію України й півдня Росії і напишу всесвітню історію. А скільки зберу там легенд, повір'їв, пісень! Якими цікавими можна зробити університетські записки, скільки можна умістити в них подробиць, цілком нових про сам край!», – переповнювався творчими планами письменник. *«Туди! Туди! До Києва! Там, або навколо нього, звершалися діяння віковичності нашої... Багато можна буде зробити добра»,* – писав він про свої сподівання М. Максимовичу. У цей же час він працює над книгами «Арабески», «Миргород» (1835 р.).

З другої половини 30-х років подальший розквіт таланту М.Гоголя пов'язаний з його драматургією. Етапною навіть в історії театру стала його соціальна комедія «Ревізор» (1836 р.). Невдовзі після прем'єри п'єси М. Гоголь виїжджає на досить тривалий час за кордон. Він відвідує Німеччину, Швейцарію, Францію, Італію. У 1842 році з'являється друком знаменита поема-роман «Мертві душі». Останні роки життя письменника сповнені драматичних пошуків себе в Істині. Прямим підтвердженням тому було видання «Вибраних місць із листування з друзями» (1847 р.). У 1848 році письменник повертається на батьківщину, посилено працює над другим томом «Мертвих душ», але незадовго до смерті спалює рукопис. Тяжка хвороба обірвала життя неповторного майстра слова у 1852 році.

Антон Павлович Чехов (1860–1904) – видатний прозаїк, драматург. Батько письменника Павло Чех жив у селі Вовча Балка на Харківщині. Матір'ю була Єфросинія Шемко. Бабуся письменника, в якій він часто гостював, розмовляла українською мовою. Звідси у творах А. Чехова так багато українізмів.

«Україна дорога і близька моєму серцю. Я люблю її літературу, музику і прекрасну пісню, сповнену чарівної мелодії. Я люблю український народ, який дав світові такого титана, як Тарас Шевченко», – писав А. Чехов Агатангелу Кримському. Україна постала в оповіданнях письменника «Степ», «Щастя», «Печеніг», «У рідному кутку», «На шляху». Знаменита акторка Марія Заньковецька стала прототипом головного образу Ніни Заречної у п'єсі «Чайка». У планах письменника було поселитися в Україні. Антон Чехов: *«У моїх жилах тече українська кров».*

Володимир Галактіонович Короленко (1853–1921) – видатний російський письменник, публіцист і громадський діяч, за походженням – українець. Народився у м. Житомирі в сім'ї повітового судді. На Житомирщині минули його дитячі та юнацькі роки. Разом із мудрістю народних пісень, казок свідомість хлопчика вбирала в себе і суворі враження довколишньої дійсності, її багатобарвність.

Упродовж 1896–1900 рр. родина Короленків жила у Петербурзі. Володимир Галактіонович працював редактором журналу «Русское богатство». Саме він і Л. Толстой привернули увагу громадськості до голодомору 1891–1892 рр. (цикл нарисів «У голодний рік»). Володимир Галактіонович виступив на захист цілого народу (вотяків) від огульного і наклепницького звинувачення у вбивстві людини (під час ритуалу), опублікувавши серію статей під рубрикою «Мултанська справа». Його викривальна промова у суді приголомшила всіх. Після чотирьох років бюрократичної тяганини несправедливий вирок було скасовано.

Значне місце у творчості В. Короленка займає повість «Без язика» (1895), написана під враженням поїздки до Америки. У ній оповідається про гіркі поневіряння українського селянина Матвія Лозинського, який у пошуках кращої долі потрапляє на чужину, але не знаходить щастя і там.

Усі герої творів В. Короленка заслуговують на краще життя. І в прийдешність його письменник свято вірив й попри всілякі труднощі закликав боротися за нього.

Де б не жив Володимир Галактіонович, його завжди тягнуло до рідного краю. Він любив Україну за дивовижну красу її природи, любив український народ за його працьовитість, співучість, нездоланну жагу до волі. Володимир Галактіонович палко захищав від переслідувань царських властей українську культуру і мову, всіляко підтримував прогресивних українських письменників. Міцні узи дружби зв'язували його з П. Мирним, М.Коцюбинським, П. Грабовським. Тема України посідає значне місце в оповіданнях «Ліс шумить», «Без язика», повісті «Сліпий музикант» тощо.

Обкраденою, пригнобленою і безправною, але нескореною – такою побачив він Україну, коли повернувся в неї 1900 р. Понад 20 років письменник жив у Полтаві. Як принциповий прибічник українських селян, він брав участь в організації їх захисту під час судових процесів на Харківщині і Полтавщині, влаштованих у зв'язку з так званими «аграрними заворушеннями» в Україні.

Не послабив В. Короленко своєї літературної й громадської діяльності і в роки реакції. У 1910 р. була опублікована його стаття «Побутове явище», яку негайно заборонила влада. Л.Толстой, зокрема, писав: *«Її треба*

передрукувати і розповсюджувати в мільйонах екземплярів. Ніякі думські промови, трактати, ніякі драми роками не зроблять однієї тисячної того благородного впливу, який зробила ця стаття». Матеріалом для неї послуговували реальні факти страт, розстрілів і поліцейських знущань після поразки Першої російської революції.

В. Короленко висловлювався проти будь-якого терору як білого, так і червоного: *«Ні, не вихвалити треба терор, а застерігати від нього, звідки б він не виходив»,* – писав він у 1919 р. *«І благо тій стороні, яка першою зуміє відокремитись від кривавого туману й першою згадає, що мужність у відкритім бою може іти поряд з людяністю та великодушністю до переможеного... Історія нас розсудить...».*

Сучасники нарекли В. Г. Короленка «совістю Росії». І зерна доброти й людяності, які він щедро висівав на широку народну ниву, дали буйні сходи, а вогники благородної душі письменника й понині кличуть вперед, шляхом вселюдського поступу.

Шанується пам'ять видатного художника слова в Україні. Ім'я В.Г. Короленка присвоєно Полтавському педагогічному інституту, Харківській державній науковій бібліотеці, Чернігівській обласній бібліотеці. У 1928 р. у Полтаві, 1973 р. у Житомирі відкрито музеї В.Г. Короленка. Починаючи з 1990 р., Спілка письменників України встановила літературну премію ім. В. Г. Короленка за кращий твір, написаний російськомовними літераторами України.

Письменник **Іван Бунін** (1870-1953) – лауреат Нобелівської премії 1933 року. Рід Буніних (Бунікевських) переселився в Росію (тоді ще Московію) у XV ст. з України. Сам письменник дослідив, що його рід походить з Волині. В Україну письменник потрапив у юнацькі роки. Подовгу жив у Харкові, Полтаві, Одесі, «жадібно шукав зближення з її народом, жадібно слухав пісні, душу його», – зазначав письменник. У його творах «На край світу», «Лірник Родіон», «На чайці», а особливо в «Житті Арсенєва» Україна постає, як місце на землі, де письменник знайшов гармонію між вічністю і красою. *«Не можу спокійно чути слів: Чигирин, Черкаси, Хорол, Лубни, Чортомлин, Дике поле, не можу без хвилювання бачити очеретяні дахи, стрижені селянські голови, жінок у жовтих та червоних чоботях, плетених кошиків, у яких вони носять на коромислах вишні та сливи...».* «Чайка скиглить літаючи, мов за дітьми плаче, сонце гріє, вітер віє на степу козачім...». Цей Шевченко – цілком геніальний поет». Дружина письменника В. Муромцева-Буніна згадувала, як Бунін признався, що «ні одна могила великих людей його так не хвилювала, як могила Шевченка». Три країни:

Росію, Україну і Францію з'єднав у своєму великому серці видатний прозаїк Іван Бунін.

Великий радянський поет, «трибун революції» **Володимир Маяковський** теж мав українське коріння. У 1926 році він написав вірш «Долг Украине», в якому слушно наголошував:

*Мы знаем, курит ли, пьёт ли Чаплин;
мы знаем Италии безрукие руины;
мы знаем, как Дугласа галстук краплен...
А что мы знаем о лице Украины?
Знаний груз у русского тощ –
тем, кто рядом, почёта мало.
Знают вот украинский борщ,
Знают вот украинское сало.
И с культуры поснимали пенку:
кроме двух прославленных Тарасов –
Бульбы и известного Шевченка,
ничего не выжмешь, сколько ни старайся.
А если прижмут – зардеется розой
и выдвинет аргумент новый:
возьмёт и расскажет пару курьёзов –
анекдотов украинской мовы.
Говорю себе: товарищ москаль,
на Украину шуток не скаль.
Разучите эту мову на знамёнах –
лексиконах алых, –
эта мова величава и проста:
«Чуєш, сурми заграли,
час розплати настав...*

Важко визначити, чого у цьому творі більше – гіркоти від втраченої слави предків, гордості за індустріальні звершення в Україні чи пророцтва «чуєш, сурми заграли, час розплати настав...»?!

Я думаю, прийшов час припинити суперечки щодо видатних людей, які за походженням є від одного етносу або народжені однією землею, а живуть і творять серед іншого етносу і вже на другій землі та ще й іншою мовою, кого і чого у них більше, чия кров сильніша, або чий батько старший. У системі координат загальнолюдських цінностей найбільш раціональним

представляється такий алгоритм компромісу – той народ, який прийняв до себе особистість, дякує тому і тій землі, що його народили, а не заковтує інородця, переживає його і видає після цього як своє національне надбання. А народ, що подарував іншому народу, а відтак і світові, свого генія, повинен про це пам'ятати і використовувати для подальшого розвитку інтелектуальної потуги свого народу.

На сьогодні в цій царині поки що існує величезна несправедливість і, мабуть, не одну книжку треба написати, щоб тільки перелічити всіх діячів науки, освіти, культури, мистецтва, літератури і журналістики, економіки та бізнесу, космонавтики й авіації, військової справи, тих, кого Україна забула і кого значна частина світової спільноти вважає вихідцями з Росії. А немешканці України, українці і неукраїнці, які залишили тут своє серце і увіковічили її своїми діями, творами їх не армія, а ціла армада.

Дещо про музику, її творців і виконавців

Музичні традиції в Україні сягають прадавніх часів, про що свідчать фрески із зображенням музикантів на стінах Софії Київської, літописні згадки про співців Бояна та Митусу. Музична освіта пізніше культивувалася у братських школах, Києво-Могилянському колегіумі, у спеціальних школах при Війську Запорозькому, де готувалися оркестранти. Вона була однією з головних дисциплін у системі освіти у Харківському, Переяславському колегіумах, у всіх духовних училищах та початкових школах. Високий рівень музичної освіти серед українців був великою несподіванкою для уже згаданого раніше арабського мандрівника Павла Алеппського, який у 1654 і 1656 роках побував в Україні і відзначив це у своїх спогадах: *«Спів козаків тішить душу і зцілює від журби, бо їх наспів приємний, йде від серця і виконується мовби з одних вуст; вони пристрасно люблять нотний спів, ніжні і солодкі мелодії»*. Визначну роль у розвитку музичної освіти не лише в Україні, а й в Росії відіграла Глухівська співацька школа, створена з ініціативи гетьмана Данила Апостола 1730 року. Учні для неї підбирали з усієї України. Крім співу, учні опановували гру на скрипці, бандурі, цимбалах та інших інструментах. Вихованці школи потрапляли до кращих хорів та оркестрів України і Росії, а особливо обдаровані – до придворної капели у Петербурзі. Серед професійних композиторів найбільше вславилися вихованці школи М.Березовський, Д.Бортнянський та А.Ведель.

Бортнянський Дмитро Степанович (1751–1825) – видатний співак, композитор і диригент. Та найбільший успіх мав як композитор, хоровий диригент і педагог. Народився у м. Глухові Сумської області. У 1759–1769рр.

був співаком Петербурзької придворної капели. У 1769–1779 рр. вдосконалював свою майстерність в Італії. Початкову музичну освіту здобув у Глухівській співацькій школі, де він навчався у керівника капели, італійського композитора Бальдасаре Галуппі. Згодом Галуппі бере свого вихованця до Італії, де він навчається протягом десяти років у Венеції, Болоньї, Римі та Неаполі. Бортнянський помер 1825 року в Петербурзі, а повне зібрання його творів у 10 томах вийшло лише 1882 року за редакцією П. Чайковського.

Корені Дмитра Бортнянського – в українській культурі, її давній музичній та хоровій традиції, яка пізніше розвинулася у творчості видатних українських композиторів М. Лисенка, К. Стеценка, М. Леонтовича, М. Дремлюги, Л. Ревуцького, К. Домінчена, Б. Лятошинського та ін.

У композитора **Чайковського Петра Ілліча** (1840–1893) предки були українцями. Його прадід – Федір Опанасович Чайка був хоробрим козаком Миргородського полку. А дід, Петро Чайка, народився у 1745 році в селі Миколаївка на Полтавщині. Його юнаком «віддали в науку» у Києво-Могилянську академію. Тут у Київській академії і сталася метаморфоза з прізвищем, яке перелицювали на російський лад – Чайковський.

Іван Семенович Козловський (1900–1993) – видатний представник української вокальної школи. Володів голосом з тембром широкого діапазону, його виконанням були притаманні емоційність, легкість і теплота звучання, майстерність сценічного перетворення.

Попри свою цілком заслужену популярність, світову славу, численні нагороди і престижні відзнаки І. С. Козловський завжди і всюди залишався людиною, і не людиною-космополітом, яка, досягши певних рубежів і становища, могла спокійно і цілком комфортно почуватися у «загальноросійському («загальносоюзному») морі». Співак усе своє життя був і залишався свідомим українцем, непересічним знавцем української музики, активним її пропагандистом, відомим виконавцем українських народних пісень.

Незважаючи на те, що Іван Козловський мав всесвітню славу, був відзначений найвищими нагородами, його важко назвати щасливою людиною. Внаслідок цькування він дуже рано (в 54 роки, хоча з успіхом виступав до 87 років) змушений був піти з Большого театру.

Його ніколи не випускали за кордон у розвинені країни. Адже по той бік «залізної завіси» жив (ніхто в СРСР цього не знав) інший знаменитий співак Козловський – Федір Семенович, рідний брат Івана Семеновича. 1919 року він виїхав на гастролі до Європи з хором Кошиця і там хор залишився.

Козловський був великим українським патріотом. Україна завжди посідала найважливіше місце в його серці. Іван Семенович підтримував найтісніші зв'язки з київськими митцями, із земляками-мар'янівцями. В репертуарі співака були «політично небезпечні» українські твори: «Мені однаково» на слова Т. Г. Шевченка, пісні українських січових стрільців (із дещо зміненим текстом) тощо. Іван Семенович заповів поховати себе в рідній Мар'янівці, сам вибрав місце для могили, але й останню волю митця не було виконано: великий українець знайшов свій останній притулок на офіційному Новодівичому цвинтарі в Москві.

Московські шовіністи від мистецтва робили і роблять все, щоб викреслити українську сторінку біографії Козловського. Насамперед це стосується видання його українських творів. Якщо оперні арії чи романси російською мовою можна купити, то українські твори неможливо знайти ніде ні за які гроші, хоча на них існує величезний попит. Деякі його найкращі записи українською мовою не перевидавались по 50–60 років. Лише завдяки старанням доньки Анни та президента Фонду Козловського Бели Руденко 24 березня 2004 р. нарешті відбулася презентація подвійного компакт-диску з українськими творами у виконанні Івана Семеновича.

Вельми красномовними є більшість виданих у Москві біографій Козловського. В одній з довгого переліку композиторів меломан може дізнатися, що Козловський виконував твори маловідомих Шапоріна та Власова, проте у списку немає... українських класиків Гулака-Артемовського та Лисенка. Здебільшого пишуть, що Козловський (який переїхав у Москву вже сформованим, відомим співаком, солістом оперного театру столиці України, маючи 26 років) «является ярким представителем русской вокальной школы» (!)

В останні роки шовіністичне нахабство перейшло усі межі – в Москві співакові вже навіть... змінено національність. Він тепер не «советский» чи хоча б «российский» (строго коректно було б «украинский и российский», а... «русский» співак.

Таким же ущемленим у правах людини, заручником компартійної системи був незабутній **Олександр Петрович Довженко** (1894–1956) – режисер зі світовим іменем, сценарист, драматург. Його фільм «Земля» у 1958 р. на референдумі у Брюсселі увійшов у число 12 найкращих фільмів всесвітньої історії кіно.

Приречений обставинами проживати в Москві, О. Довженко весь час був пригнічений постійною тугою за рідною землею і в останні роки свого життя записав у щоденнику:

«Я вмеру в Москві, так і не побачивши України! Перед смертю попрошу Сталіна, аби перед тим, як спалити мене в крематорії, з грудей моїх виїняли серце і закопали його в рідну землю, у Києві, де над Дніпром, на горі». У 2006 році громадські кола України нарешті порушили питання про перенесення праху О.П.Довженка та його дружини в Україну, про повернення архівів (зокрема щоденників митця, які згідно з волею його дружини закриті в архівах ще до 2009 року) та увічнення його пам'яті. Питання наразі не вирішено і, як висловився Ярослав Проць, «Хресна дорога Довженка до своєї Землі ще не закінчилась»... Вшанування пам'яті Олександра Довженка в Україні є на вкрай низькому рівні. Те, що було зроблено, зроблено за часів СРСР: з 1957 року Київська кіностудія носить ім'я Довженка, у 1972 було затверджено Золоту медаль ім. Довженка «За найкращий військово-патріотичний фільм», у 1960 році створено музей Довженка у батьківській хаті, попри те, що в Україні Довженко був персоною нон-грата. 10 вересня – день народження Олександра Довженка – святкується в Україні як День кіно.

***

Шановний читачу! Якщо підібрані і систематизовані матеріали хоч якимсь чином пробудили в тебе інтерес до українства, його місця і ролі у світовій історії й культурі, то я буду вважати, що потратив час на цю роботу не даремно.

І насамкінець я хочу щиро подякувати всім авторам, які розмістили матеріали на цю тематику в Internet і надали безкорисливу можливість їх використання широким загалом. Автор із вдячністю використав ці матеріали, не маючи часом можливості зробити посилання і назвати їх прізвища. Моїм виправданням може бути тільки одне – якщо хтось із цих авторів відзначить, що його матеріал використано ефективно на користь нашої спільної справи.

А закінчити я хочу пророчими словами Ліни Костенко:

«Українці – це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу. Образ її спотворювався віками, їй приписувалася мало не генетична тупість, не відмовлялося в мужності, але інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. Велике диво, що ця нація на сьогодні ще є, вона давно вже могла б знівелюватися й зникнути. Фактично це раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніша в універсумі людства. Фантом Європи, що лише під кінець століття почав набувати для

світу реальних обрисів. Вона чекає своїх філософів, істориків, соціологів, генетиків, письменників, митців».

Справжня, дійсна українська історія ще не написана, – додамо від себе. Вона чекає свого часу, як і своїх, не чужих істориків.

Ми не повинні допустити, щоб негативне минуле формувало сучасний тип українця. Наше завдання полягає в тому, щоб сучасний українець був здатен формувати належне майбутнє свого народу і своєї держави.

Дорогі мої українці!

Перестаньмо скиглити і нарікати на свою долю. Засукуймо рукави і ставаймо до побудови власної потужної держави. Не гаймо часу і не шукаймо причин невдач українського державного будівництва в нашій історії, в Геополітичному становищі України, у ставленні до нас сусідів, у злій волі воріженьків... Ці причини слід шукати, передусім, у нас самих. Тож даваймо раз і назавжди засвоїмо цю істину і зробимо необхідні висновки, об'єднаємося і почнемо титанічну роботу.

*Це кажу Вам я, теж українець – **Петро Таланчук!***

*Над этой темною толпой
Непробужденного народа
Взойдешь ли ты когда, Свобода,
Блеснет ли луч твой золотой?..*

*Блеснет твой луч и оживит,
И сон разгонит, и туманы...
Но старые, гнилые раны,
Рубцы насилий и обид,*

*Растление душ и пустота,
Что гложет ум и в сердце ноет, -
Кто их излечит, кто прикроет?..
Пла, риза чистая Христа...*

Федор Пютчев

ГЛАВА 1

ГЕНЕЗА Й РОЗВИТОК СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Культура – це величезна цілісне явище, яке робить людей, що населяють певний простір, з простого населення – народом, нацією. У поняття культури повинні входити і завжди входили релігія, наука, освіта, моральні норми поведінки людей і держави.

Д.С. Лихачов

1.1. Виховання – актуальна проблема сьогодення

1.1.1. Роль виховання в сучасному суспільстві

Радикальні зміни, які проходять в житті нашого суспільства, в тому числі й у сфері освіти, потребують всебічного осмислення і реальних дій. Багаторічне відчуження людини від справжньої духовної культури, національного коріння, від віри призвело до кризи суспільної свідомості, що виразилась у вкрай несприятливій суспільній атмосфері: посиленні криміногенної ситуації у соціумі, зростанні злочинності (у тому числі дитячої), насильства, відкритій пропаганді розбещеності і хибних зразків культури. Особливо складна ситуація склалася в підлітковому і молодіжному середовищі. Ослаблення уваги держави й суспільства до цілеспрямованого формування суспільної свідомості, питань виховання, школи в цілому призвело до зміни психології учнів. Дослідники відзначають у їхньому середовищі такі тенденції, як наростання індивідуалізму, протиставлення себе іншим людям, поширення проявів прагматизму – на фоні відмови від недавніх авторитетів, руйнування ідеалів, які склалися протягом останніх десятиліть. Поряд з девальвацією цінностей, пов'язаних зі служінням суспільству, державі, відбувається зниження довіри і поваги до старшого покоління, переорієнтація на особисте благополуччя, самозбереження, відбувається посилення процесу індивідуалізації, відчуження. Матеріальні блага почали займати значно більше місця в бажаннях школярів, культура й освіта відсуваються на периферію їх ціннісних орієнтацій.

Яскравим проявом цього стала молодіжна культура, у якій виражена тенденція до руйнування, протест проти благопристойності у всьому: у способах спілкування, одязі, поведінці, у всьому зовнішньому вигляді

підлітка, юнака, дівчини. Наукові дослідження свідчать про зміни, що відбуваються на рівні свідомості, які проявляються в утилітарності й примітивності мислення, посиленні розумового компонента, у наявності «дивних духовних освіт» (Г.Л. Смирнов), коли в голові однієї людини вживаються елементи несумісних типів світоглядів: атеїстичного, православного, язичницького, «східного» і т.п.

Якщо в ідейному плані ці й інші подібні явища пов'язані з відмовою від марксистсько-ленінської ідеології, то духовні причини кризи лежать у мовній сфері й пов'язані з перекрученням, підміною або втратою багатьох найважливіших понять, що вважаються стрижнем особистості. На мовну природу цих «явищ, що турбують», указує видатний філософ сучасності М. Мамардашвілі. Нібито конкретизуючи цю думку, психолог Б. Ничипоров пише про те, що відсутність у суспільній свідомості поняття гріха привело до багатьох грубих моральних спотворень.

Євангеліє, оповідаючи, що в основі світу лежить Слово (Спочатку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог»), тим самим пропонує методологічний ключ для підходу до означеної проблеми.

Коло основних світоглядних понять вимагає наукового осмислення, суворого відбору понятійного апарату й включення в нього цілої низки духовно-моральної лексики (таких слів, наприклад, як добро й зло, чеснота й гріх, Бог і диявол й ін.). Необхідне вибудовування їх у систему, а також повернення їм істинного значення («чистого смислу»).

Пошук виходу суспільної свідомості із кризової ситуації ознаменувався поверненням до відомих систем цінностей, спочатку – до гуманістичної, «загальнолюдської», а потім до традиційної – християнської, православної. В основі обох систем лежать заповіді Божі, однак між ними є суттєві відмінності.

Гуманістична система відрізняється від християнської тим, що вона відкидає християнське розуміння гріха й зла, пояснюючи його недосконалістю суспільного устрою. Проголошуючи людину вищою цінністю, вона заперечує її Боже призначення й улаштування, тим самим підмінюючи християнський ідеал Боголюдини ідеалом людинобога.

У системі християнських цінностей із двох найважливіших заповідей (*«Полюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всім розумінням твоїм, і всією силою твоєю»*; *«Полюби ближнього твого, як самого себе»* (Євангеліє від Марка 12, 30-31)) перша є визначальною і слугує тією підставою, «каменем», на якому християнин вибудовує свої відносини з іншими людьми й з світом у цілому. Вона є і найважчою для виконання. Вона ставить людину у відносини залежності, підпорядкування

Богу – на відміну від відносин рівноправності (з іншими людьми) або відносин панування (над світом фізичної природи).

Що стосується педагогіки, то криза педагогічної свідомості й пошук виходу з неї. Наукові пошуки спочатку звернені до тенденції гуманізації й гуманітаризації освіти, а потім до розвитку «духовності» – поглибленні інтересу до духовно-моральних аспектів виховання й освіти (як правило, без точного розуміння значення цього слова). У результаті цього школа, законом відділена від церкви, не зуміла відокремити зерна від половини, істинно духовного від неправильного, тому і була заповнена духовною літературою сумнівного змісту – езотеричного, сектантського, теософічного, лжемистичного характеру. Ця література не змогла (та й не могла) задовольнити «духовної спраги» педагогів й учнів, представляючи собою приклад духовної підміни.

Більш плідною виявилася тенденція до зближення й співробітництва світської й православної систем освіти. Вона спостерігалась у доповідях і виступах, що прозвучали на Міжнародних Різдвяних освітніх читаннях.

Аналіз матеріалів читань, публікацій періодичних видань, спеціальної літератури із проблем духовно-морального виховання й освіти, яка вийшла за останні роки, дозволяє зробити висновок про те, що в педагогічному середовищі зміцнюється думка щодо того, що релігійна (православна) освіта може послужити основою цілісного виховання й освіти особистості, сприяти відновленню справжньої ієрархії цінностей, зупинити розпад духовного ядра особистості, вихолощування її внутрішнього життя.

Наведені концептуальні положення будуть викладені в подальшому змісті, а зараз, як справедливо зазначив Г.В. Плеханов (1856-1918), *«перш ніж сперечатися, давайте спочатку домовимося про терміни»*.

Виховання – соціальне, цілеспрямоване створення духовних, матеріальних, організаційних умов для розвитку людини. Категорія виховання – одна з основних у педагогіці. Історично сформувалися різні підходи до її розгляду. Наведемо деякі з них.

Виховання (як суспільне явище) – функція суспільства з підготовки молодого покоління до життя, що здійснюється усім соціальним ладом – суспільними інститутами, організаціями, церквою, засобами масової інформації і культури, сім'єю і школою в інтересах передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду і підготовки до результативної праці.

За визначенням Г.М. Коджаспирової та О.Ю. Коджаспирова, виховання (як педагогічне явище) – це цілеспрямована змістовна професійна діяльність педагога, що сприяє максимальному розвитку особистості дитини,

входженню в контекст сучасної культури, становленню її як суб'єкта власного життя, формуванню її мотивів і цінностей [33].

Виховання громадянське – формування громадянськості як інтегративної якості особистості. До основних елементів громадянськості належать моральна і правова культура. Основна мета громадянського виховання – виховання в людині моральних ідеалів суспільства, любові до батьківщини, поваги до її законів і їх дотримання, потреби в діяльності в ім'я загального добра, расової і національної терпимості [33].

Виховання духовне – виховання ціннісного ставлення до життя, що забезпечує стійкий і гармонійний розвиток людини, виховання почуття обов'язку, справедливості, щирості, відповідальності та інших якостей, здатних надати вищого сенсу справам і думкам людини [33].

Виховання моральне – цілеспрямоване формування системи моральних ставлень, здатності до їх удосконалення і вміння діяти з урахуванням суспільних моральних вимог і норм, міцної системи звичної повсякденної моральної поведінки [33].

Виховання естетичне – формування й удосконалення в людині здатності сприймати, правильно розуміти, цінувати і створювати прекрасне в житті й мистецтві, брати активну участь у творчості за законами краси.

Естетичною оцінкою (судженням) краси може бути обґрунтована емоційна оцінка будь-яких явищ із позиції критеріїв краси і гармонії [33].

Виховання етичне – формування правил гарного тону, культури поведінки і взаємин, свідомої дисципліни [33].

На порядок денний висувається розуміння виховання в якості загальнолюдського (глобального) явища – розвиток у молодого покоління усвідомлення об'єктивного характеру глобальних суперечностей, неминучої причетності всіх і кожного до їх подолання, розуміння єдності і взаємозв'язку патріотизму, інтернаціоналізму, міжнаціональної і расової терпимості з виконанням загальнолюдських завдань [33].

Виховання патріотичне та інтернаціональне. Поняття «патріотизм» поєднує любов до батьківщини, до землі, де людина народилася і виросла, гордість за історичні досягнення свого народу. Патріотизм нерозривно пов'язаний з інтернаціоналізмом, почуттям загальнолюдської солідарності з народами усіх країн, нетерпимістю до проявів національної обмеженості і шовіністичного чванства. В цьому процесі велику роль відіграє справді народна багатонаціональна культура, вірна правді життя.

В основу гуманної освіти потрібно покласти не класичні мови, а *рідну мову*. Вона має виховну силу (К.Д. Ушинський). Істинна народність у вихованні й освіті виражається і проявляється у *рідній мові*. «Вивченням

рідного слова ми вводимо дитину в дух народу, створення його багатоговікового життя, в той єдиний живий ключ, з якого б'ється всяка сила, *всяка поезія*», – писав Ушинський.

Рідна мова – це кращий засіб розвитку, пізнання і самопізнання. Тому *рідна мова є основою навчання*; разом з мовою засвоюються і духовні цінності, створені попередніми поколіннями, пізнається все оточуюче життя, історія України. Рідне слово зв'язує дитину зі своїм народом. «Мова народу – кращий цвіт всього його духовного життя, який ніколи не в'яне і вічно розквітає, який починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина... Мова є живим, найбагатшим і міцним зв'язком, що поєднує попередні, сучасні і майбутні покоління народу в одне велике, історичне, живе ціле», – пише К.Д. Ушинський у статті «Рідне слово».

Мова пробуджує думку, розвиває логіку мислення: «Засвоюючи рідну мову, дитина засвоює не одні тільки слова, їх будову і видозміни, але й безліч понять, поглядів на предмети, багато думок, почуттів, художніх образів, логіку і філософію мови – і засвоює легко та швидко, за два-три роки, стільки, що і половини того не може засвоїти за двадцять років сумлінного і методичного навчання».

Отже, мета виховання – зробити вихованця *людиною*, виховати в ньому, перш за все, риси потрібні будь-якій людині.

Хто є вихователем? Згідно з твердженням Руссо, існують три джерела виховання: природа, речі, люди.

Виховання дається нам чи природою, чи людьми, чи речами, але вважає Руссо, результат досягається у вихованні тоді, коли вони не суперечать один одному.

Природа як джерело виховання – це внутрішній розвиток здібностей і органів чуття людини. Природа в даному контексті – це *природні дані дитини*, які вона має від народження. Цей розвиток мало піддається впливу вихователя, але слід виховувати дитину згідно з її природою.

Від речей, тобто від навколишнього світу, дитина отримує багато. Дитина з'являється на світ «чуттєво сприйнятливою» і отримує різні враження від навколишнього; в міру росту у неї накопичується все більше знань, які розширюються і укріплюються. При цьому розвиваються здібності. Тут роль вихователя теж обмежена.

Основне виховання залежить від людей: батьків, вихователів, учителів. Їм належить потурбуватися про те, щоб природа людини проявилася найбільш повно. Робити гармонійною дію перерахованих факторів і належить вихователю.

Ідеалом Руссо є людина в її *природному*, не зіпсованому суспільством і вихованням стані. «Якщо ви хочете, щоб він зберіг свій оригінальний вигляд, бережіть цей вид з тієї самої хвилини, коли дитина з'являється на світ...без цього ви ніколи не досягнете успіху». Для того, щоб дитина зберегла свій природний стан, потрібне *природне* виховання.

Руссо вважає великою помилкою педагогів прагнення викоринити інстинктивні нахили дитини. Існуюча система виховання псує досконалу природу людини. Людина за своєю природою *добра*, але суспільство псує і розбещує її. «Природа створила людину щасливою і доброю, але суспільство спотворює її і робить нещасливою», – стверджує Руссо.

Про роль ПРИРОДИ у вихованні доцільно взяти до уваги погляди Руссо:

- Людина від народження добра і готова до щастя, вона наділена природними задатками, і призначення виховання – зберегти і розвинути природні дані дитини. Ідеалом є незіпсована суспільством і вихованням людина в її природному стані.

- Природне виховання здійснюється, перш за все, природою, природа є кращим учителем, все, що оточує людину, служить їй підручником. Уроки дає природа, а не люди. Чуттєвий досвід дитини лежить в основі пізнання світу, на його основі вихованець сам створює науку.

- Свобода є умовою природного виховання, дитина робить те, що їй захочеться, а не те, що їй диктують і наказують.

- Вихователь непомітно для дитини збуджує у неї інтерес до занять і бажання навчатися.

- Дитині нічого не нав'язується: ні наука, ні правила поведінки; але вона, рухома інтересом, набуває досвіду, з якого і формулюються висновки.

- Чуттєве пізнання і досвід стають джерелами наукового знання, що веде до розвитку мислення. Розвинути розум дитини і здатність самій набувати знання, а не надати їх готовими – цим завданням слід керуватися в навчанні.

- Виховання є делікатне, без застосування насилля, направлення вільної діяльності вихованця, розвиток у нього природних задатків і можливостей.

Педагогічна теорія Руссо ніколи не була втілена в тому вигляді, в якому її подавав автор, але *він залишив ідеї, сприйняті іншими ентузіастами, розвинуті далі і по-різному використані в практиці виховання і навчання.*

Педагогіка займає особливе місце серед гуманітарних наук, будучи наукою про виховання людини. Очевидно, що **поняття «людина» буде для неї головним**, що визначає її сутність, цілі, завдання й закономірності, усю систему її внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків. Тут доречно згадати слова, що стали крилатими, видатного педагога К.Д.Ушинського: «Якщо педагогіка прагне виховати людину у всіх відношеннях, то вона повинна спочатку пізнати її у всіх відношеннях». Інший видатний педагог, наш сучасник В.О. Сухомлинський [74], підкреслюючи важливість цього поняття, писав, що ефективність виховного процесу значною мірою залежить від того, що учні знають про людину.

Радянська педагогіка розглядала людину з позицій марксистсько-ленінської ідеології й бачила в ній, насамперед, «продукт середовища». Обмеження його буття соціально-біологічними рамками й заперечення його головної, «метафізичної» складової – душі – призвело до однобічності в розумінні людини, ущербності «образу» і не могло не позначитися негативно як на педагогічній практиці, так і на результатах наукових досліджень. Найчастіше вони із труднощами підганялися під чисто матеріалістичне розуміння душевного життя при ігноруванні явно виражених фактів взаємодії й взаємовпливу між психічними, парапсихічними й тілесними явищами. *«Ми розібрали людину на частини й добре навчилися «рахувати» кожну з них, – пише академік А.Н. Леонтьєв, – а от зібрати людину воєдино ми не в змозі».*

Що стосується гуманістичної педагогіки, то слід зазначити, що антропоцентрична установка на самодостатність людини, прийнята нею, визнання наявності в ній душі при запереченні її Творця – Бога, також спотворює наукову картину світу, не дозволяє об'єктивно визначити роль і місце в ній людини, а отже, правильно описати й сформулювати ефективну виховну систему.

Найбільш всеохоплююче визначення людини, її повний і цілісний образ представляє християнська антропологія – традиційне вчення Церкви про її природу й сутність. Християнська антропологія нерозривно пов'язана із християнською антропологією – вченням про походження людини – і християнською сотеріологією – вченням про кінцеву мету її буття. Згідно із цими вченнями, людина, створена за образом і подобою Творця, для якої Він і створив світ, є вінцем творіння. Її перевага над усім сущим пояснюється дуалізмом її природи, одночасною приналежністю до двох світів: видимого, фізичного – це її тіло, і невидимого, духовного (трансцендентного) – це її

душа. «Та незмінна стійкість особистості, яку ми маємо на увазі під словом «я», що створює ідентичність нашої індивідуальності..., – пише митрополит Пітирим, – визначається з погляду християнської антропології саме душею, нематеріальним субстратом, у якому закладена вся інформація про наше «я».

Світ людини (мікрокосм) настільки ж цілісний і складний, як і світ природи (макрокосм). Він суперечливий і відрізняється обмеженістю фізичної природи людини при спрямованості її духу в нескінченність.

Образ Божий людині даний, подоба задана, тому кінцева мета її земного життя – досягти ідеалу Богоуподібнення (обожнення, святості) при благодатній допомозі з неба. Образ Божий «написаний» у вищих властивостях людської душі – у безсмерті, розумі, здатності до чистої, безкорисливої любові. Бути образом Божим – означає бути творінням особистісним, тобто вільним і відповідальним.

Великому російському педагогові К.Д. Ушинському належить заслуга впровадження християнського визначення людини в науково-педагогічний побут. Потім, уже в наші дні, професор і священник В.В. Зеньковський вслід за великим педагогом і вченим застосував у своїх педагогічних працях антропологічний принцип, зберігаючи, при глибокій науковій пропрацьованості матеріалу й об'єктивності оцінок, вірність християнському вченню про людину в проекції на проблеми дитини.

Необхідно кілька слів сказати про висновки, зроблені цим ученим, оскільки вони мають принципове значення для нашої розповіді.

Найсуттєвішим у його педагогічній системі є положення про ієрархічний принцип улаштування людини (дитини), про збереження пріоритету розуму, духу над плоттю при розвитку всіх його тілесних сил і сторін. «Пригнічення, відтискування якої-небудь сфери душі, – пише В.В. Зеньковський, – неминуче спричиняє розлад психічної рівноваги, розлад в ієрархії психічних сил. Дитя цілісне, і будь-який розрив у якій-небудь сфері душі неминуче призводить до важких наслідків». Звідси вчений робить висновок про важливість для духовного (а, отже, і фізичного) здоров'я дитини для нормального розвитку релігійної сфери.

«...релігійні образи, – відзначає В.В. Зеньковський, – у душі дитини допомагають розкритися кращим спрямуванням дитячої душі, зсередини зігрівають і просвітлюють її. Школа, яка не прагне мати справи з релігійною сферою дитини..., відкидає від себе величезну творчу силу й змушена удаватися до сурогатів і підмін».

Не взяті до уваги й вчасно не задоволені запити духу компенсуються за рахунок інших сфер. Це приводить до розладу в ієрархії психічних сил, а в соціальному житті виявляється, як усвідомлене або неусвідомлене прагнення

РОЗВИТОК СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

особистості до жорстокості, фізичного або морального саморуйнування, яке виявляється в різних аномаліях поведінки (брутальність, хуліганство, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, самогубства, участь у деструктивних сектах та ін.).

Беручи до уваги внутрішню цілісність та ієрархічність будови особистості (дух-душа-тіло), навчальні заклади повинні однаково піклуватися про всі три сфери її реального буття.

Інший важливий для педагогіки висновок стосується співвідношення в людині духовного ядра й психічних сил – «емпірії». На думку В.В. Зеньковського, *духовне життя не «твориться» через розквіт емпірії, а лише пробуджується й опосередковується нею. Вона не є похідним від емпіричної сфери, а підпорядкована своїй власній закономірності. «Не можна прийти до духовного росту через розвиток психічних сил – інтелекту, волі або почуттів, хоча духовне життя й опосередковується цим розвитком душевної периферії»*. І, навпаки, примат духовного начала не усуває й не пригнічує власної закономірності психофізичного життя.

Суттєве значення має також думка вченого про те, що духовне життя саме по собі (у своєму суб'єктивному боці) не містить критерію правильності її напрямку.

Зі сказаного очевидно, що антропологічний принцип у підході до проблем виховання, послідовно використаний В.В. Зеньковським, дозволив йому зробити глибокі висновки, що мають велике науково-практичне значення, зокрема поняття «терпимість».

1.1.3. Толерантність (терпимість)

Терпимість, або толерантність (згідно з науковою термінологією), – це здатність індивіда беззаперечно й беззастережно сприймати думки, спосіб життя, характер поведінки і будь-які інші особливості інших індивідів, що відрізняються від його власних; це домінанта відмови від агресії.

Чи завжди це можливо? Очевидно, ні. Нетерпимість теж має право на існування, але в чітко визначених випадках (ситуаціях).

У 1995 році Організація Об'єднаних Націй ухвалила «Декларацію принципів терпимості» – основний міжнародний документ, у якому не лише проголошуються принципи людського єднання в сучасному і майбутньому світі, але й вказані шляхи реалізації цих принципів.

У Декларації розкрита сутність терпимості – основного поняття у сфері людських взаємин.

Згідно з цим документом, терпимість означає повагу, прийняття і правильне розуміння усього розмаїття культур, форм самовираження і проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування і свобода думки, совісті, переконань. Це єдність у різноманітності не лише моральний обов'язок, але й політична і правова потреба. Це те, що робить можливим досягнення миру і веде від культури війни до культури миру; це не поступка, поблажливість чи потурання, а, перш за все, активне ставлення до дійсності, що формується на основі **визнання універсальних прав і свобод людини**.

Декларація підкреслює, що найбільш ефективним засобом попередження нетерпимості є відповідне **виховання**. Воно починається з навчання людей того, в чому полягають їхні **спільні права і свободи**, щоб забезпечити реалізацію цих прав і зміцнити прагнення до захисту прав інших. Виховання в дусі терпимості слід розглядати, як невідкладне важливе завдання. Воно повинно бути спрямоване на протидію впливу, що викликає почуття страху, відчуження щодо інших, і сприяти формуванню у молоді навичок незалежного мислення, критичного осмислення й формування суджень, що ґрунтуються на моральних цінностях (див.: Декларація принципів терпимості. – Париж, 1995).

Проблеми виховання терпимості стають особливо актуальними в наші дні, коли в результаті активізації міжнародного тероризму різко зросла напруженість у людських взаєминах. Силові методи боротьби з тероризмом при всій необхідності їх застосування мають суто тактичний характер. Стратегічно ж не обійтися без ретельного аналізу причин **ментальної несумісності** людських спільнот. Тільки на цій основі можуть бути знайдені ефективні засоби попередження конфронтаційних процесів, у тому числі з використанням можливостей сфери освіти, одним з вищих ціннісно-цільових пріоритетів якої повинно стати виховання терпимості.

Терпимість може стати реальною протидією розколу цивілізації на релігійній основі, але лише в тому разі, якщо інтеграція життєствердних релігійних заповідей різних конфесій буде переважати і поступово витіснить з духовної сфери людства заповіді людиноненависницькі, які сіють ворожість до іновірців, закликають до непримиренної боротьби з невірними, до смерті в цій боротьбі як вищої благодаті.

Такий рятівний для цивілізації розвиток подій при всій своїй складності все ж цілком можливий, якщо, звичайно, в кожній з релігійних конфесій знайдуться розумні й впливові сили, здатні тверезо оцінити ситуацію і стати на єдино можливий шлях конвергенції та інтеграції, а значить, і до **терпимості в міжконфесійних взаєминах**.

Все ж, очевидно, найбільш серйозним фактором роз'єднаності держав, країн, людських спільнот, небезпечної поляризації в людських взаєминах є **фактор фінансово-економічний**. Цей фактор, який виявився глобально в кінці 2008 року, на відміну від раніше зазначених, переважно духовних факторів, належить до цілком «земних», матеріальних умов життя людей, але, разом з тим, стосується й таких моральних категорій, як «справедливість», «совість», «милосердя», і тут доречна апеляція до таких категорій, як **«праця», «ставлення до праці», «працьовитість», «самостійність», «ініціатива», «відповідальність» та ін.**

У пошуку відповідей на найсуттєвіші виклики XXI століття, звернені до людства, основна роль належить цілеспрямованій побудові таких міжособистісних, міжсуспільних і міждержавних взаємин, які будуть ґрунтуватися на єдиному можливому принципі збереження й підтримання ідеї мирного співіснування і дружньої взаємодії народів і держав – принципі терпимості.

Саме тому можна серйозно засумніватися в достатності, вичерпаності формули «буття визначає свідомість». Очевидно, що й **свідомість визначає буття...** І, можливо, таке розуміння відображає **первинність ставлення людини до життя**, первинність її **особистої зацікавленості** в налагодженні свого «буття», після чого можна вправлятися й у розумінні сутності формули про нібито вирішальний вплив готового (без участі самої людини) «буття» на зумовлену цим (сприятливим чи несприятливим) «буттям» свідомість...

Принцип терпимості в цьому випадку диктує необхідність зближення, взаєморозуміння, взаємозбагачення, зрештою, конвергенції та інтеграції світоглядних установок і поведінкових пріоритетів людей у питаннях праці, власності, добробуту, незалежно від їх конфесії або, скажімо, політичної орієнтації.

І це завдання, безумовно, надскладне.

Але й у цьому випадку – іншого не дано... **Або** усвідомлення кожною людиною ролі освіти, високої професійної кваліфікації і прагнення до активної, а головне, результативної трудової діяльності заради власного добра, **або** нидіння в злиднях, у нескінченних стогонах і пошуках винних, у потугах зруйнувати чомусь неодмінно успішний так званий «світ насильства», такий ненависний неробам усіх країн і народів...

Економічні фактори роз'єднаності, поляризації та протистояння держав і народів, таким чином, зводяться до факторів духовних, моральних, що принципово піддаються вихованню. У цьому, власне, й полягає рух до терпимості, навіть у такій складній і, здавалося б, суто матеріальній фінансово-економічній сфері, що визначає, однак, рівень і спосіб життя

людей, а значить, і можливість їх взаєморозуміння і співпраці не на популістсько-декларативній основі, а на основі життєво важливих цінностей.

У зв'язку з цим виникає основне запитання: «Чи може сфера освіти сприяти масовому усвідомленню неминучості, безальтернативності руху людства до єдності й духовної інтеграції, до рятівної терпимості в людських взаєминах?». Відповідь така ж безальтернативна: так, безсумнівно, може, **зобов'язана**. Чому?

Перш за все, тому що саме сфера освіти безпосередньо пов'язана з такими важливими світоглядними категоріями, як **менталітет, терпимість, соціалізація**. Крім того, саме сфера освіти здатна активно й цілеспрямовано **формувати** відповідні ментальні якості і людини, і соціуму, **формувати менталітет, терпимість і соціалізацію**.

Терпимість та нетерпимість – одні з найбільш суттєвих явищ і поведінкових характеристик індивідів у плані суспільних відносин. Слід врахувати, що кількість причин для їх прояву в сучасному світі неухильно зростає. При цьому «активна життєва позиція», «громадянська свідомість», «патріотизм» та інші важливі й цінні якості безпосередньо пов'язані саме з небайдужістю людини до навколишнього світу, з її зацікавленістю, пристрасним ставленням. У зв'язку з цим цінні якості повинні прищеплюватися молодому поколінню таким чином, щоб вони не виливалися у конфлікти, ворожнечу, кровопролиття. Отже, виховання молодого покоління в дусі терпимості – одне з найбільш актуальних суспільних завдань.

Терпимість та нетерпимість – це взаємообернені поняття, особливе ставлення, що формується (як будь-яке ставлення) на основі оцінки певного об'єкта (частіше – іншого індивіда) завдяки постійному зв'язку з об'єктом. Отже, тут справедлива формула: зв'язок → оцінка → ставлення → поведінка (намір), терпима чи нетерпима.

Терпимість чи нетерпимість (залежно від ситуації) можуть наповнюватися додатковими емоціями. Природно, що терпиме ставлення наповнюється позитивними емоціями, нетерпиме – негативними.

В ієрархії ставлень терпимість та нетерпимість відіграють роль базових. Терпимість як ставлення породжує довіру, готовність (установку) до компромісу та співпраці, а також радість, комунікабельність, приязність. Відповідно, нетерпимість як ставлення породжує негативізм, недоброзичливість, тенденцію до безпідставного обурення, а також негативні емоції: гнів, досаду, злість.

Терпимість/нетерпимість можуть бути *характеристикою конкретної поведінки* індивіда в тій чи іншій ситуації, а також *характеристикою стилю його поведінки* і навіть його *характеру*.

Терпимість чи нетерпимість як властивості індивіда, пов'язані, щонайменше, з двома факторами: здатністю до гальмування (стримування) негативних реакцій і здатністю дати справедливую оцінку тій чи іншій ситуації. Іноді переоцінка ситуації, переведення її подумки в інший контекст, в іншу площину усуває підстави для негативної реакції. Тому люди з гнучким мисленням, зазвичай, більш терпимі: вони здатні поглянути на ситуацію «з іншого боку», подумки увійти в становище опонента, прийняти систему його аргументів і тільки на підставі цього визначити свою остаточну реакцію. На цьому ж ґрунтується й більш висока терпимість індивідів з добре розвиненим почуттям гумору (див. § 5.2).

У цілому терпимість сприймається як позитивна якість, але це не завжди виправдано. Наприклад, вимогливість (але не прискіпливість!) – це прояв небайдужості (батьків, начальника, інструктора) до якості й стилю поведінки індивіда (учня, підлеглого). Отже, нетерпимість теж потрібна, важливо тільки, щоб вона не стосувалася таких особливостей індивіда, змінити які він не спроможний (расова, національна належність, зовнішній вигляд та ін.).

Терпимість може бути й аморальною. Наприклад, цинізм – це аморальна терпимість до зла, яка виявляється в тому, що індивід не бачить між добром і злом принципової різниці і готовий виправдати прояви зла міркуваннями на зразок «таке життя». У свою чергу, *принциповість – це морально виправдана нетерпимість*.

Терпимість/нетерпимість – поняття, пов'язані з багатьма аспектами психології і соціології. Серед них: звичка, установка, потреби, мотивація, сенс життя, відмінність, заборона, належність, ієрархія, авторитет, поняття вад, недоліків, суперечність, почуття власної гідності, провокація, фанатизм, архетипи, еталони, знакові системи...

Зрозуміло, що прояви терпимості/нетерпимості можуть поширюватися на різні аспекти життєдіяльності людини. Звідси терпимість/нетерпимість гендерно-сексологічна (наприклад, «діапазон прийнятності» в сексології), вікова, освітня, національно-етнічна, релігійна, географічна, політична, класово-соціальна та ін.

У зв'язку з цим можна впевнено твердити, що виховання терпимості в людських взаєминах, формування менталітету на її основі є важливим стратегічним завданням освіти у ХХІ столітті.

1.1.4. Соціалізація особистості й соціальне виховання

Соціалізація (від лат. *socialis* – суспільний) – процес засвоєння індивідом протягом його життя соціальних норм і культурних цінностей того суспільства, до якого він належить.

Психологічні процеси, специфічні для взаємин між людьми і навколишнім середовищем, формують особистісні якості індивіда, впливають на готовність його до функціонування як повноцінного члена суспільства. Це процес входження індивіда в соціальне середовище, набуття ним навичок практичної і теоретичної діяльності, перетворення реальних взаємин у якості особистості; процес включення індивіда в систему суспільних відносин і самостійне відтворення цих відносин. Соціалізація включає в себе не лише усвідомлені, контрольовані, цілеспрямовані дії, але й стихійні, спонтанні процеси, які так чи інакше впливають на формування особистості; передбачає засвоєння людиною здатності до «адаптивної активності» і здійснюється під впливом цілеспрямованих процесів (навчання, виховання) у навчально-виховних закладах і під впливом стихійних факторів (сім'я, вулиця, ЗМІ та ін.).

Соціальна робота – професійна діяльність із надання допомоги індивідам, групам, общинам з метою покращення або відновлення їх здатності до соціального функціонування, що передбачає відповідну підготовку соціального працівника і соціального психолога для цієї сфери: мотиваційно-ціннісну, орієнтовану на практику, фундаментально-теоретичну і практичну. **Види:** *соціальне планування, соціопсихологічне консультування, соціальне обслуговування, гештальттерапія, соціальний менеджмент* та ін.

Соціальне середовище – соціальна зона найближчої дії людини; складна й неоднозначна система умов розвитку особистості як така, що протистоїть їй, так і змінювана діями і вчинками самої людини. У поняття середовища включають безпосереднє оточення особистості, сукупність різних (макро- і мікро-) умов її життєдіяльності, атмосферу її соціального буття, міжособистісні взаємини й контакти з іншими людьми; реальна дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини.

Соціальна установка – ставлення особистості до людей, соціальних подій, фактів та іншого, що для неї має значення. Соціальна установка включає в себе три компоненти такого ставлення: когнітивний (знання про об'єкт), емоційний (почуття, які він викликає) і поведінковий (дії, які він породжує).

Соціально-педагогічна діяльність – педагогічна діяльність, спрямована на соціальний захист дитини (підлітка) й надання їй допомоги в організації себе, свого психологічного стану, на встановлення нормальних взаємин у

сім'ї, школі, суспільстві; на організацію її навчання, реабілітацію й адаптацію.

Соціальне виховання – процес і результат стихійної взаємодії людини з найближчим життєвим середовищем та умовами цілеспрямованого виховання (сімейного, духовно-морального, громадянського, правового, релігійного тощо); процес суспільного виконання завдань активного пристосування людини до певних ролей, нормативних установок і зразків соціального прояву; планомірне створення умов для відносно цілеспрямованого розвитку людини в процесі її соціалізації. Принципи соціального виховання: природодоцільність, культуродоцільність, центрація соціального виховання на розвитку особистості, додатковість.

Соціальні інститути культури і соціалізації – найбільш стійкі, чітко регламентовані форми взаємодії з метою зміцнення, створення й поширення культури, соціалізації молодого покоління, засвоєння ним культурних цінностей суспільства: сім'я, освіта, наука, церква та ін.

Смислова сутність і застосування наведених вище категорій будуть розкриті у відповідних главах цієї книги.

1.1.5. Віра й наука

Чи можна взагалі говорити про духовні, релігійні основи виховання, педагогіки, будь-якої науки в цілому? Які відношення віри й науки? Що змінилося в їхніх відношеннях за останній час?

Насамперед, необхідно відзначити, що спостерігається їхнє переосмислення. Воно викликане декількома причинами. У числі найважливіших можна назвати дві, внутрішньо зв'язані між собою: розширення меж наукового знання й усвідомлення людством зворотності глобальних процесів, викликаних зловживанням технічними досягненнями. Переоцінка ролі науки, на думку американського вченого Стенлі Л. Яки, відбувається в міру того, як суспільна думка, обтяжена трагічним досвідом нігілізму й дегуманізації, який принесло «століття науки» – ХХ століття, починає приділяти постійну увагу екологічній кризі й гонці озброєння: «Все большее и большее число людей признает, что нравственная сила, необходимая для того, чтобы справиться с этими и многими другими проблемами, не может исходить от науки, которая сама была и остается орудием в порождении этих проблем». Таку моральну силу, вважає учений, має релігія.

Давня суперечка між наукою й релігією, що почалася з епохи Освіти, має в наш час тенденцію до розв'язання. Можна спостерігати їх взаємодію із

цілого ряду проблем, у тому числі суспільно-політичних, соціальних, педагогічних. «Существование Церкви и государства, – пише митрополит Волоколамський і Юріївський Пітирим, – их взаимное невмешательство, сотрудничество и симфония являются условием нормального течения общественной жизни, раскрытия подлинно человеческого в человеке, т. е. реализации идеалов гуманизма, следовательно, торжества нравственности».

Для будь-якого неупередженого дослідника очевидно, що наука й релігія не суперечать одне одному. Вони й не можуть суперечити, оскільки в них, виражаючись науковою мовою, різні галузі дослідження. Наука вивчає природу, фізичні об'єкти і явища, маючи справу з істинами відносними. Релігія пізнає Бога, торкаючись істин абсолютних. Наука допускає втручання вищих сил (божества) у закони земного життя (феномен «чуда»), не вивчаючи їх, релігія виявляє ставлення людини до цих надприродних сил і початків життя й свідчить про можливість й умови їх прояву. Віра винятково в науку є вірою в те, що, крім емпіричного, наукового, немає інших способів пізнання світу, немає іншої галузі буття, немає інших істин. Релігійна віра дає можливість відчувати ці істини й зрозуміти залежність видимого світу від світу невидимого, вищого, розумно-духовного.

Релігія, як і наука, має строго об'єктивне знання, але, на відміну від науки, єдиним її джерелом є безпосередній досвід. Цей досвід набагато складніше виразити в системі понять, тому можна сказати, що в науці й релігії різне осмислення понять. *««Небо» религии, – пише С.Л. Франк, – есть не видимое нами и не астрономическое небо, а некий высший, иной мир, чувственно нам недоступный, а раскрывающийся лишь в особом, именно религиозном опыте».*

Те ж можна сказати й про інші поняття, які релігія пізнає й розкриває «зсередини», поглиблюючи й розширюючи їх як повсякденний, так і науковий зміст і виводячи свідомість за межі чуттєвого пізнання дійсності.

Відмінності між наукою й релігією торкаються не тільки об'єкта, але й способу пізнання. Наукове, емпіричне дослідження лежить у сфері людської свідомості, опирається на докази інтелекту й випробовує на собі вплив почуттів і волі. Містичне, Боже пізнання (або збагнення істини) знаходить початок не в людській свідомості, обмеженій у своїх можливостях, а у надсвідомості. При цьому істина пізнається особливим шляхом, особливим процесом проникнення, особливою інтуїцією, невловимою й незбагненою для нашого мозку.

Органом надсвідомості є серце, яке є *«осередком людського єства, корінням здібностей, інтелекту й волі, центром, з якого походить духовне життя».* Це відоме богословське положення було не дуже давно науково

підтверджене проф. В.Ф. Войно-Ясенецьким, який використовував для його доказу дані психофізіології, парапсихології й генетики.

Умовою прояву надсвідомості, за вченням святих отців Церкви, є особливий стан серця, яке повинно бути цілком очищене від пристрастей.

Чистота серця дає можливість розумові не тільки зберегти всю силу логічного мислення, але й набути Божих властивостей – простоти й проникнення в суть речей. «Душа бачить істину Божу по силі життя», – стверджує християнський подвижник Ісаак Сирін, свідчаючи тим самим, що вища мудрість досягається не теоретичними побудовами, а напругою всіх сил у боротьбі з пристрастями.

Сказане дозволяє зробити висновок про те, що релігійні істини не суперечать науковим фактам, опираючись на особливий спосіб пізнання світу й маючи своєю галуззю дослідження духовний світ. Вони, навпаки, надають знанням сили, розширюючи розумовий і моральний світогляд ученого й даючи йому дійсне розуміння природи речей, явищ, фактів і подій.

1.2. Світське й християнське розуміння виховання та освіти

Християнська антропологія, яка дає найбільш цілісний образ людини, дозволяє переглянути два інших найважливіших педагогічних поняття – «виховання» і «освіта». При цьому слід зазначити принципову важливість для наукового дослідження положення про співвідношення (або ієрархію) понять. Даючи представлення про розташування частин або елементів цілого в порядку від вищого до нижчого, ієрархія, як представляється, більш точно, ніж система (яка більше характеризує їхню горизонтальну, лінійну співвідпорядкованість) показує їхні реальні відносини й зв'язки, вказуючи на вертикальну залежність одних від інших.

Виходячи із всеосяжного образу людини, християнська педагогіка дає найбільш точне розуміння виховання й освіти, яке носить абсолютний характер і не змінюється із часом.

Слово «виховання», етимологічно походячи від слова «харчування», передбачає доброякісну їжу для душі й тіла. У християнській свідомості воно асоціюється з найбільшим таїнством – Євхаристією, Божественною Літургією. У перекладі із грецької мови «Літургія» означає «спільна справа». У цій спільній для віруючих справі, за словами Святійшого Патріарха Московського й Всієї Русі Алексія II, відкривається найреальніша реальність, відбувається зустріч із Богом і об'єднання віруючих у Христі. У цьому таїнстві абсолютно трансцендентне стає абсолютно іманентним: людина входить у живе спілкування з Богом. Вона дістає сили до зміни самої

себе й пізнання себе як духовної істоти, яка повинна навчитися керувати своєю «емпірією» – інтелектом, волею, почуттями.

Таким чином, релігійне розуміння слова «виховання» пов'язане з воцерковленням, прилученням до церковного життя у всій її повноті, участю в церковних таїнствах. Це представляється тим більше необхідним, що, згідно святоотцівського вчення, неможливо змінити людину в кращу сторону без Божої допомоги, без сприяння благодаті. «Зловещая практика XX века, чудовищный опыт нигилизма и дегуманизации, – пише митрополит Пітирим, – подтверждает давний взгляд на природу человека, выраженный в христианском богословии, согласно которому эту природу нельзя произвольно улучшить или переделать безблагодатными средствами».

У поняття «виховання» входить також уявлення про розвиток, турботу. «Христианское воспитание, – пише В. Парамонов, – есть уход за растущим организмом, питание, забота о нем». За цією ж асоціацією виховання пов'язується зі словом «становлення». Воно безумовно пов'язане з навчанням, яке, як частина виховання, повинне давати «знання про Бога». Однак головне завдання християнського виховання – не стільки «знання про Бога», скільки «знання Бога», життя в Богові.

«Блаженні чисті серцем, тому що вони Бога побачать», – говорить одна із християнських заповідей, даючи ключ до підходу до проблеми. **Турбота про серце** як головне джерело духовного життя, від розташувань якого залежить побудова думок, почуттів і дій людини, є **головною турботою виховання**.

Багато уваги приділено цьому питанню в працях І.Г. Песталоцці, який вважав кінцевим результатом і метою виховання виховання «сили серця в любові», для чого (так само, як і для розумової діяльності) необхідна вправа. «Піднесення серця», на його думку, повинне підняти людину до відчуття чистої, піднесеної, Божественної істоти, яка живе в ньому, до відчуття внутрішньої сили своєї природи.

«Жизнь сердца есть любовь» – свідчить святитель Феофан, «Вишенський Затворник», якого називають найвидатнішим і найвпливовішим із усіх російських православних моралістів XIX сторіччя.

Таким чином, головне завдання **виховання** – дати серцю правильний напрямок, відповідне до головної мети буття, розвинути в ньому діяльну любов до Бога й до всього Божественного, священного, виховати «смак» серця. Про це ж пише російський філософ І.А. Ільїн [25], стверджуючи, що необхідно якомога раніше «запалити й розжарити» у дитині «духовне вугілля»: чуйність до всього Божественного, волю до досконалості, радість любові й смак до доброти.

На думку ряду креативно орієнтованих педагогів і вчених, виховання містить у собі також поняття «подвиг». Таку думку висловлює вже згаданий І.А. Ільїн. Про це пише богослов і священник Олександр Салтиков, стверджуючи, що подвиг є необхідною умовою духовного життя й виховання особистості.

Ця точка зору уявляється такою, що заслуговує на увагу, особливо, якщо взяти за основу широке значення цього слова (у В. Даля: «подвиг» – «рух, прагнення»).

*Подвиг есть и в сраженьи,
Подвиг есть и в борьбе,
Высший подвиг в терпении,
Любви и мольбе, —*

пише один з основоположників слов'янофільства, філософ і поет А.С. Хом'яков.

Відомий російський філософ Г.П. Федотов вважає, що якщо творчість у мистецтві й науці, високе духовне (тобто молитовне й аскетичне) життя – доля деяких, то моральний подвиг доступний будь-якій людині.

Розуміння подвигу як життєвого хреста знаходимо у В.В. Зеньковського. «Уписаний у людину хрест» (тобто таємниця своєрідності особистості, її талант) визначає внутрішню логіку духовних пошуків людини. Разом з тим «хрест» указує педагогові завдання й спрямованість виховної діяльності стосовно кожної дитини.

Таким чином, християнська педагогіка говорить про виховання як про «піднесення» серця, як центру духовного життя, як головної сили любові. Це завдання обов'язково містить у собі допомогу педагога в розумінні кожним вихованцем свого особливого шляху, свого «хреста», – того подвигу, який належить йому в земному житті з метою досягти життя вічного. Виховання передбачає також воцерковлення, коли дитина у вільному, пройнятому любов'ю й братерством єднанні розкриває свої таланти, усю повноту своєї особистості.

Християнська освіта як розкриття образу Божого ґрунтується в людині на християнському вихованні. З будинком на піску порівнює освіту без виховання проф. М.І. Андрєєв. І.А. Ільїн називає освіту без виховання справою неправильною і небезпечною. «Природа обеспечивает развитие любви до развития мышления», – пише І.Г. Песталоцці.

І дійсно, якщо виховання – це, насамперед, догляд, турбота про серце, виправлення й «запалювання» його, то поняття «освіта» близьке за значенням до слова «формування». Воно пов'язане з формуванням

правильного напряму думок, правильного (у даному контексті – християнського, православного) світогляду.

Розвиток і виховання починається з ембріона і появи дитини на світ, будучи фундаментом, на якому згодом буде творитися будівля освіти. Освіта займає належне їй місце із пробудженням і розширенням свідомості дитини, її душі. Святитель Феофан Затворник пише: «...Душа являється в мир голой силою, возрастает, богатеет во внутреннем содержании и разнообразится в деятельности она уже после».

На підставі цієї точної характеристики можна зробити висновок про те, що **виховання впливає, стимулює, викликає ріст душі, а освіта визначає її формує її зміст.**

Тут необхідно ще раз повернутися до визначення поняття «душа». Одне з головних його значень у християнській антропології – особистість людини у взаєминах з Богом, справжнє його «Я», його «квінтесенція», яку ніхто, крім Бога, знищити не може. «Та неизменная устойчивость личности, которую мы подразумеваем под словом «я», создающая идентичность нашей индивидуальности, несмотря на постоянный поток сознания, смену впечатлений и ощущений, круговорот обмена веществ, – пише митрополит Пітирим, – эта устойчивость определяется именно душой, нематериальным субстратом, в котором заложена вся информация о нашем «я».

Незважаючи на стійкість тіла в межах земного життя й душі (навіть у межах вічності), психічне життя людини, галузь взаємодії душі й тіла нестійка й рухлива. Ця нестійкість і рухливість пояснюється непереборними протиріччями в самому бутті людини. За своєю фізичною природою вона цілком належить зовнішньому світові й поряд з іншими «речами (об'єктами) світу» підкоряється загальним законам земного існування. За природою своєї особистості, як образ Божий, вона також обов'язково усвідомлює себе більше, ніж «річчю світу». Свідомість виводить її за межі світу й змушує шукати особливого призначення у світі. «...Вся история духовного развития человека, – пише проф. В.І. Несмелов, – в сущности, сводится только к истории поисков его за решением загадки о себе».

Знайти відповідь на «загадку про себе», на болючі запитання, коли «правда життя» і «правда свідомості» з'являються перед людиною з усією страшною силою фатального запитання життя: «Бути чи не бути?» і «Навіщо бути?» – знайти відповідь на ці запитання можна тільки в християнстві. Віра в Бога, нехай спочатку дуже слабка, змушує людину шукати живого спілкування з Ним і поступово відкриває в Богові живий образ дійсного буття.

Але особиста віра, як стан свідомості, річ непостійна. В залежності від різних причин вона може коливатися, підніматися й слабшати, виявляючи перевагу то тіла, то душі. Для розвитку й зміцнення цього «духовного зародка» і необхідна християнська освіта. *«Христианское вероучение, – пише проф. В.І. Несмелов, – раскрывает человеку предвечное разумное основание бытия и утверждает действительность его вечного смысла».*

Відмінною рисою християнської освіти (як відмінною рисою християнства взагалі) є зв'язок християнського пізнання істини з життям за істиною, тому центр християнської освіти, як і християнського виховання, – Божественна Літургія. Як ми вже відзначали, у таїнстві сповіді й причастя людина входить у живе спілкування з Богом, дістаючи сили до пізнання й зміни самої себе. У цих умовах самопізнання перетворюється в Богопізнання.

З філософської точки зору, пізнання є процес взаємодії суб'єкта й об'єкта, що пізнає й пізнаваного, акт, у якому «щось пізнається як щось». Складність пізнання самого себе полягає саме в позиції, що пізнає, у відношенні до себе як об'єкта. Разом з тим, щоб пізнати себе як образ Божий, необхідно знати, що Бог є й що є Бог, тобто необхідно мати про Нього уявлення.

Виходячи із принципу ієрархічності свідомості, можна зробити висновок про те, що «знання Бога», яке є предметом християнського виховання, і «знання про Бога», яке є предметом християнської освіти, є головними для особистості, тому що сприяють становленню, формуванню й розвитку її ядра – душі.

Знання про світ за своїм значенням є вторинними для людини, вони не мають для неї абсолютного значення й служать для досягнення цілей земного буття.

Дійсно, людині не потрібна різноманітна інформація про світ, якщо вона не знає, хто вона і навіщо вона у цьому світі, якщо вона не має твердих підстав будь-якого знання в самій собі.

На думку проф. В.І. Несмелова, можна бути великим ученим і в той же час неосвіченою людиною, тому що критерієм і результатом справжньої освіти є вироблення цілісного світогляду. Для його досягнення «недостаточно наполнить свою голову программным множеством всяких познаний, а нужно еще создать в голове живое ядро, которое могло бы всасывать в себя нужные ему материалы из всей груды приобретенных познаний и, развиваясь на счет этих материалов, могло бы вырасти в живой организм о мире и человеке и вместе с тайной бытия могло бы осветить человеку ценность и цель его личности».

До сказаного слід додати, що християнське знання відповідає цим вимогам, воно носить цілісний характер і може задовольнити й запити розуму, і прагнення волі, і вимоги почуттів. Християнське знання необхідне дитині, оскільки «дитя потребує того світорозуміння, при якому для нього все у світі має сенс, усе зводиться до Творця й Батька Небесного». Християнство дозволяє йому «жити в пошуках і усвідомленні зрозумілих, що не допускають найменшого сумніву, життєвих істин».

Правильно знайдене співвідношення «знання» («розуму») і «серця», виховання й освіти дозволяє говорити про їхню гармонію. Вона передбачає такий стан душі, коли розум стримує надмірні серцеві пориви, серце зігріває холодну безпристрасність розуму, і в сукупності вони спрямовують волю в потрібне русло.

Таким чином, виховання й освіти у їхньому істинному значенні можна порівняти з деревом, посадженим насінням в серці людини. Його ріст і формування залежать від багатьох очевидних і прихованих факторів. Його плоди – це ті плоди Св. Духа, про які неодноразово говориться в Євангелії: *любов, радість, мир, довготерпіння, доброта, милосердя, віра, лагідність, помірність*. Скористатися ними можна як у житті цього століття, так і майбутнього століття.

Порівнюючи світське й релігійне розуміння слів «виховання» й «освіта», можна зробити ряд висновків.

1. Світське трактування цих термінів (від яскраво вираженого класового, марксистського до більш м'якого культурологічного, гуманістичного) виходить із матеріалістичного визначення людини як «продукту середовища» і тому переслідує завдання, насамперед, її поліпшення, облагороджування, створення відповідних умов через правильну організацію дитячого життя й діяльності, включаючи також і «припасування» індивіда до середовища. При цьому недоліки у вихованні, відсутність очікуваних позитивних результатів пояснюються так званими стихійними, неорганізованими впливами на особистість або її біологічними, генетичними особливостями.

Християнське, православне розуміння значень цих слів виходить із погляду на людину як на образ і подобу Бога. Воно передбачає не тільки створення відповідних умов для росту й формування дитини, але й урахування і використання в цьому процесі благодатної допомоги Божої через участь, насамперед, у Літургійному житті Церкви.

2. Не визнаючи метафізичного початку особистості, її безсмертної душі (або визнаючи душу без її Творця – Бога), світська педагогіка бачить сенс виховання й освіти в досягненні видимих результатів «найкращого

існування»: багатства, благополуччя, високого професійного статусу, морального вдосконалювання заради морального вдосконалювання й т.п.

Не заперечуючи відносних цілей і завдань земного існування, християнська педагогіка підпорядковує їхньому головному, абсолютному завданню буття – «прилучення до вічного життя в житті емпіричному».

3. У координатах світської науки поняття «виховання» слабо співвідноситься з поняттям «освіта», втрачає своє провідне, стосовно нього, значення й широкий понятійний зміст, своє етимологічне коріння й розуміється найчастіше як частина освіти.

Подібний процес відбувається й з терміном «освіта», який у цей час наблизився до поняття «навчання» і має вузьке значення нагромадження різноманітної інформації – без урахування її ціннісного значення для особистості. Обидва ці поняття (як і поняття «людина») уживаються в педагогічній термінології в перекрученому вигляді.

Слова «виховання» і «освіта» у християнській свідомості сходять до своєї етимології: до слова «живлення» – догляд, спостереження, розвиток, правильне, доброякісне живлення душі й тіла, особистісне зростання, ріст; до слова «образ» – відновлення й формування в людині образу його Творця й Творця. Значення цих слів у християнській педагогіці використовується у всьому діапазоні. Обсяг поняття «виховання» ширший, ніж поняття «освіта». У розвитку воно має на увазі поширення, поглиблення, зростання душі й усіх сил, з нею зв'язаних, тоді як поняття «утвір» передбачає формування її змісту. Два ці поняття тісно поєднанні між собою, утворюючи своїм перетинанням як би невидимий хрест.

4. Слова «людина» («особистість»), «виховання», «освіта» у світській педагогіці співвідносяться між собою як елементи рухомої системи, які, залежно від мінливих, відповідно до кон'юнктури, умов можуть змінювати своє положення й значення.

Ці ж слова в християнській педагогіці підпорядковані суворій ієрархії: поняття «людина» підпорядковує поняття «виховання». Виховання вбирає в себе поняття «освіта», воно пов'язане із проявом у дитини самосвідомості й свідомості. (Виховання пов'язане, насамперед, з підсвідомістю).

5. У якості кінцевої мети світського виховання поставлений ідеал всебічного й гармонійного розвитку особистості, який останнім часом замінюється «гуманістичним», «загальнолюдським» ідеалом або ідеалом «загальнолюдських цінностей». Однак, як виявляється, ці орієнтири не можуть використовуватися в якості абсолютних у силу розмитості, рухливості й непроясненості їх змісту.

Метою християнського виховання й освіти, як і всього християнського життя в цілому, є порятунок душі. У цьому контексті слово «порятунок» – це рятування не від фізичної небезпеки, а від небезпеки духовної. *«Связать проблему воспитания с темой спасения, – зазначає В. В. Зеньковський, – значит уяснить себе смысл воспитания».* Шлях до порятунку вказав Син Божий, Ісус Христос, зійшовши з неба на землю й прийнявши образ людини. Він є ідеалом для кожного християнина, який повинен, при сприянні Благодаті, уже в земнім житті «зійти на Небо», тобто досягти святості, любові.

6. «Всебічність» і «гармонійність», що ґрунтуються на матеріалістичному розумінні світу й покладені в основу секуляризованої педагогіки, передбачають однакову увагу до розумового, морального (ідейно-морального) і фізичного виховання. Вони не дозволяють глибоко вникнути в їхні зв'язки й відносини, приводять до неправильної оцінки цих аспектів виховання в теорії й у практичній педагогічній діяльності.

Цілісність і ієрархічність душі, покладена в основу християнської педагогіки, дозволяє правильно оцінити роль і місце духовно-морального, розумового й фізичного виховання та організувати наукові дослідження й педагогічну діяльність відповідно до пріоритету духовно-морального виховання й освіти.

7. Світська педагогіка апелює до т.зв. зовнішнього знання, розуміючи під освітою одержання певної суми знань, умінь і навичок, необхідних для орієнтації й укорінення в земному житті.

Християнська освіта звернена, насамперед, до внутрішнього світу людини. Вона дозволяє закласти підґрунтя справжнього світогляду, завдяки якому можна легко побудувати будинок світських наук.

У цілому можна відзначити більш глибокий і повний, етимологічно вивірений, всеохоплюючий зміст понять «виховання» і «освіта» у системі релігійної педагогіки, ніж у системі світської педагогіки.

1.3. Духовна сутність традиційної східнослов'янської й сучасної світської культури

Духовність – якісна характеристика свідомості, яка визначає дії людини, її вчинки, життя; це атрибут людини як суб'єкта, на протизагу бездуховності – втрати нею суб'єктивних якостей і перетворення в простий об'єкт. Звідси й тлумачення духовності як поступової актуалізації особистістю її суб'єктивних якостей.

В аксіологічному відношенні традиційними складовими духовності є *істина, добро, краса*. Досягнення її є головним завданням, що стоїть перед людиною в житті. У контексті релігійного світосприйняття духовність розуміється як розкриття в людині й світі Святого Духа, що, у свою чергу, можливо лише шляхом богоуподібнення. При цьому слід відзначити, що проблемним є тлумачення духовності лише як феномену релігійної свідомості.

За багато віків у непростій історії становлення й розвитку української нації, її культури, освіти, мистецтва, народного побуту було чимало підходів до змін, перебудови державного ладу, і відповідно до цього здійснювався вплив на розвиток окреслених категорій... Упродовж тривалого часу визначались і розвивались пріоритети педагогічної культури, головним завданням якої залишалися основи виховання молоді, тобто процесу, що забезпечує наступність поколінь і зміцнення накопиченого досвіду.

Відомо, що кожний індивід існує в певному культурно-історичному просторі, який має свої особливі життєві реалії, відмінності й ознаки. Культурно-історичні фактори, що залежать один від одного і впливають один на одного, визначають характер життєдіяльності індивідів; відбиток на розвиток особистості накладає етнокультурне середовище, народна творчість. Етнопсихологічні риси особистості визначаються найрізноманітнішими компонентами матеріальної та духовної культури, в тому числі вихованням на народних традиціях.

Чи будь-яка народна самодіяльність, народна творчість є формою традиційної культури? Ні, лише перевірена віками, яка пройшла через фільтр народної життєвої мудрості. Традиція є найнадійнішим фільтром, цензурою, через яку не пройде жодне гниле слово, яка відсіє будь-яке явище, що не відповідає народному духові.

Є думка, що збереження традиції, народної культури, її збагачення – це здобуток саме Церкви. Ми твердимо, що зв'язок між народною культурою і православ'ям є органічним і цілісним, що й спробуємо довести за допомогою дидактичних принципів освіти, провідним компонентом якої є виховання в його широкомасштабному значенні, включно з особливостями православного етносу.

Етнологія – це галузь науки, яка вивчає світобудову, життєву організацію народу, тобто власне найвищу форму народної творчості – народний побут. Саме побут народу – це середовище, в якому творчість може або розвиватися, або занепадати.

Наш підхід до проблеми виховання на основі традиційної православної культури мотивований такою важливою подією, як святкування на

державному рівні 1025-річчя хрещення в православну віру Київської Русі князем Володимиром. Нас стимулюють і зобов'язують професійні інтереси й любов до народної творчості. Нас хвилює доля нашого народу і його самобутня культура в умовах всесвітнього й не зовсім нешкідливого явища – глобалізації. Нас ініціює те, що ми цей народний дух розуміємо як форму православної самосвідомості народу.

У книзі ми спробуємо дослідити питання про те, як співвідноситься православ'я і народна творчість, дух православ'я, Церкви Христової з духом, що панує в наш історичний час у середовищі українського народу, який має понад тисячолітню християнську традицію. В подібній постановці питання немає місця ні ксенофобії, ні шовінізму.

Україна в її віддаленій історії і нині – це дивовижний «казан», в якому понад тисячу років у вогні православ'я переплавлялися культурні традиції різних народів та етнічних груп. У процесі духовного й культурного розвитку цих народів сформувалася православна культура, педагогіка й освіта в цілому.

Саме у Київській Русі – першій державі східних слов'ян (IX-XI ст.) – почала формуватися національна система освіти з її основним компонентом – *вихованням*. Протягом багатьох століть вона збагачувалася досвідом, давала теоретичне обґрунтування педагогічних процесів – відбувалося становлення *народної педагогіки*.

У часи, коли не було розробленої педагогічної теорії, спеціальних виховних закладів, а нечисленні школи мало важили у вихованні, роль інших факторів у його здійсненні була значною. Вплив природно-історичного простору, соціального середовища, видів трудової діяльності, сім'ї, релігії, народного мистецтва була величезною, і без вивчення цього впливу неможливо виявити своєрідність такого різнобічного явища, як виховання молоді. Тому ми розуміємо історію виховання як міждисциплінарну галузь знань, що розвивається на межі різних наук про людину.

Необхідність знання педагогом традиційних основ виховання зумовлена тим, що викладач і його студенти живуть у певному етнічному середовищі, взаємодіють зі своїми однолітками, носіями національної ментальності, і без її врахування неможливо сподіватися на успіх виховання у певному навчальному закладі. Крім того, в наш час важко знайти моноетнічну школу в Україні, що надає ще більшої актуальності питанню виховання терпимості.

Під народністю у вихованні розуміють, що:

- кожен народ має свій *ідеал* людини й прагне відтворити його в окремих особистостях;

- кожен народ має свою особливу *систему виховання*, через яку прагне досягти ідеалу;
- система виховання бере початок у глибині століть і формується самим *народом*;
- самотність системи виховання пояснюється *унікальністю й неповторністю* кожного народу;
- спільного, єдиного для всіх стандарту виховання немає;
- є спільні для всіх народів педагогічні ідеї, наприклад, ідея суспільного виховання, деякі спільні організаційні й дидактичні засоби, але їх втілення має національне забарвлення.

З цих позицій розглянемо певні теоретичні обґрунтування ідеї національного характеру виховання.

Як зазначає Н.Бердяєв, людина народжується і входить у суспільство через *національну індивідуальність*, як *національна*, а не відсторонена особистість. Кожен представник людства має риси індивідуально-національні, тому марно намагатися творити культуру й виховувати дітей на якомусь абстрактному змісті, що видається за загальнолюдський. Прагнучи до об'єднання народів, не можна бажати, щоб з поверхні землі зникли прояви національних рис, культур.

Дитина при народженні одразу входить в *етнічне поле матері*. Темперамент, здібності й можливості дитини, характерні для етносу, тобто *генний код*, виявляються навіть при зміні етнічного середовища. Стереотипи поведінки дитини формуються в перші роки її життя в певному національному середовищі.

Як не можна знайти на землі дві абсолютно однакові сім'ї, так само немає й однакових у всьому народів та ідеалів виховання. Ідеал цей відповідає характерові кожного народу, визначається його суспільним життям, змінюється разом з його розвитком: *«Воспитательные идеи каждого народа проникнуты национальностью более, чем что-либо другое, проникнуты до того, что невозможно и подумать перенести их на чужую почву»* [81].

Виховання змінювалося, розвиваючись з часом, але зберігало при цьому самотні риси. *Тому, розглядаючи характер виховання народу в певний історичний період, не слід залишати поза увагою його основну канву, що залишається осью для всіх часів, прокладену самим народом і таку, що відображає його особливості.*

Ми підійшли до понять «етнос», «етнокультура», «етнопедагогіка», без з'ясування принципового змісту яких буде важко далі досліджувати особливості виховання.

Етнос, як відомо, може бути представлений *родом, плем'ям, народом* чи *нацією*. Сутнісними характеристиками етносу етнологія і психологія визнають такі:

- етнос – це історично сформована стійка група людей, які мають спільну країну походження, свою Батьківщину;
- члени етнічної групи мають спільну мову й усвідомлюють себе носіями її культури;
- представники етносу мають відносно стабільні особливості психіки;
- члени етнічної групи усвідомлюють свою відмінність від інших.

Відмінними характеристиками етносу є *мова, цінності й норми, історична пам'ять, релігія, уявлення про рідну землю, міф про спільних предків, національний характер, народне мистецтво, виховання*.

Повертаючись до сутнісних визначень поняття «етнос», можна помітити в ньому наявність елементів, що відображують специфіку культури. Серед усіх тлумачень цього поняття у нашому контексті найбільш доречним є таке: «культура» – це те, що не є природою, а створене людьми. Вона постає у вигляді технічних виробів, шедеврів мистецтва, наукових відкриттів, міфів про минуле, *виховання, освіти молоді, способів приготування їжі, видів одягу та іншому*. При цьому неможливо знайти два різні етноси з однаковими культурами; але й у межах одного етносу живуть різні етнічні групи.

Так, Україну можна поділити на шість історико-географічних зон: Полісся, Карпати, Поділля, Середнє Подніпров'я, Слобожанщина, Південь. При цьому на названих територіях живуть за своїми традиціями *гуцули, бойки, лемки, русини* – Закарпатський регіон; *поліщуки і литвини*, які мешкають на Поліссі, та інші народності. В їх культурах є багато відмінностей у будівництві й декоруванні житла, діалектах, одязі. Але *сутнісні характеристики* поєднують їх в один народ.

Культури, що виникли ще в часи ізольованості й замкненості племен, призводили до формування генотипу й стали одним з механізмів захисту етносу. *Збереження і передача з покоління в покоління власних культурних здобутків дозволяють народові не загубитися в історичному просторі*.

Однак етнічна культура не дається раз і назавжди: вона різнобічна, динамічна, мінлива, у процесі розвитку вбирає нові реалії, підпадає під вплив інших культур. Україна була і залишається поліетнічною країною. Взаємозв'язок різних народів, які століттями проживали поряд в єдиному природному просторі (як, наприклад, Закарпаття, Галичина), призводив до взаємовпливу, але при цьому зберігалися традиційні культурні комплекси.

Різниця етнокультур не заперечує рис, властивих усім народам. Добре відомо, що всюди на землі існує спільна праця, танці, музика, етикет, релігійні обряди та інші універсалії, але *форми* їх прояву різні, оскільки специфічні елементи *унікальні* в різних культурах.

При такому розумінні культури виникає питання про загальнолюдські цінності. Незважаючи на те, що все творче має на собі відбиток національного, існують реалії, що сприймаються представниками різних народів як рідні. Геній підносить національне до всесвітнього, і вершини його творчості стають загальнолюдськими. *Всі великі національні культури загальнолюдські; разом з тим, не існує нівельованої, позбавленої національного змісту цивілізації.*

Як відбувається ретрансляція етнічної культури через століття? Засобами такої передачі культури від одного покоління до іншого, забезпечення історичної наступності є *успадкування* (передача генного коду особистості) і *виховання*.

При вивченні етносу значущою є проблема національного *характеру*, під яким часто розуміють сукупність особливих психологічних рис, що стали спільними для певного етносу. Національний характер виявляється:

- в традиційних звичках і поведінці;
- в емоційному сприйнятті середовища;
- в ціннісних орієнтаціях;
- в потребах і смаках, що, у свою чергу, відображається в національних особливостях культури.

Виокремити відмінні риси, притаманні одному народові, абсолютизувати їх неможливо. Одна риса може бути притаманна різним народам: терплячість характеризує і українців, і китайців; емоційна стриманість – фінів, естонців, росіян; запальність – представників південних народів...

Унікальними є *не самі* специфічні риси і якості, притаманні народу, а їх сукупність, структура, поєднання. *«Не существует только каких-то единственных в своем роде особенностей, свойственных только данному народу, только данной нации, только данной стране. Все дело в некоторой их совокупности и в кристаллически неповторимом строении этих национальных и общенародных черт»*, – писав Д.С. Лихачов.

Ще раніше християнський філософ-римлянин С. Боецій писав, що реальність загального полягає в тому, що воно присутнє в кожній речі, але сутність загального виявляється лише в розумі та загальних поняттях людської мови (так само ми повинні підходити до питання про співвідношення світової та національних культур: кожна національна культура є унікальною, проте вона є загальнолюдською, тобто в ній

виявляється й стверджується те, що входить у людську природу, людський спосіб буття).

Саме тому між культурами має бути діалог: якби вони були розділені непроникним кордоном, то навіть тоді не змогли б визнати одна одну явищами того самого порядку, а якби повністю збігалися, то не було б сенсу в їх спілкуванні.

Італійські пісні відрізняються від українських, проте ми розуміємо, що це пісні, бо в них є мелос, але саме той, який в унікальній історичній та суспільній ситуації розкрився не так, як мелос іншого народу. (Більш докладніше див. главу 7 «Духовні обереги Поділля»).

Отже, можна зробити висновок, що в кожній культурі наявні загальнолюдські риси, які оцінюються як риси світової культури та унікальні й неповторні характеристики їх прояву – особливості національної культури. Відокремити їх неможливо, як неможливо відокремити акт дії та результат, але й ототожнювати недоцільно, оскільки при цьому втрачаються реальні аспекти культурного діалогу та людського спілкування.

Усе вищевикладене дозволяє підкреслити, що *система виховання є невід'ємною частиною етносу та його етнокультури, вона своєрідна, як і сам етнос*.

Але з яких причин виникли неповторні особливості етносів, етнокультур, національного виховання? На нашу думку, вони такі.

1.3.1. Духовні основи морального виховання

Перш, ніж говорити про духовні основи морального виховання, необхідно з'ясувати, що таке моральність і які її основи.

Моральність (або мораль) – це одна з найбільш універсальних форм суспільного й особистого світорозуміння, сукупність загальних принципів і норм поведінки людей по відношенню один до одного й суспільства. Моральність регулює почуття, бажання й поведінку людини відповідно до моральних принципів певного світогляду. Моральність не вичерпується звичаями й традиціями, її норми й принципи дістають ідейне обґрунтування й вираження, насамперед, в ідеалах добра й зла. Вона включає також відповідне розуміння призначення людини й змісту її життя, виражене в нормативно-ціннісній формі.

Визначальне значення для вирішення моральних проблем має питання про природу й походження моралі, яке є головною проблемою етики. Залежно від того, у чому саме вбачається основа моралі, усі етичні вчення поділяються на дві групи. До першої групи відносяться теорії, які виводять моральні вимоги з наявної дійсності (матеріалізм, позитивізм, соціальний

детермінізм та ін.). Теорії, що належать до другої групи, покладають в основу моральності безумовне й позаісторичне релігійне начало.

Дослідженню відмінностей у підходах до проблеми представників обох груп присвячена велика монографія проф. А. Гусєва. Написана наприкінці минулого століття, вона не втратила своєї актуальності й донині. У ній автор докладно аналізує всі наукові, філософські, моральні докази «автономістів» проти релігійного обґрунтування моральності, показує неспроможність систем безрелігійної й антирелігійної етики, вказує на коріння цього явища, на тих авторів, ідеї яких сприяли поділу релігії й моралі, починаючи від Є. Канта й Л. Фейєрбаха й закінчуючи моральним вченням Л.М. Толстого.

Якщо підсумувати всі погляди на проблему співвідношення релігії й моральності першої групи вчених, яких проф. Гусєв відносить до представників раціональної етики, то можна відзначити, що в них як джерело морального закону проголошується сама людина, яка повинна діяти в моральному відношенні незалежно ні від якого вищого авторитету, ні від якої вищої мети й без будь-якої допомоги.

Тим часом, моральність (як і наука, і культура) за своєю суттю не є незалежним, самобутнім явищем. Її витoki лежать у сфері позасвідомого. *«Познание, художественное творчество, нравственный акт, – пишет известный российский философ Г.П. Федотов, – качественно не сравнимы, не сходны, хотя укоренены в одной Божественной природе».*

Для об'єктивного дослідника очевидно, що неможливо встановити правильне поняття про моральне і аморальне, якщо не розглядати запитання, що таке людина за своїм походженням, за своєю природою, за своїми відносинами до всього сущого й за кінцевою метою свого буття.

Як ми вже відзначали, найбільш повні відповіді на ці запитання дає християнство. Порівнюючи різні етичні вчення (а моральність складає, як відомо, предмет вивчення етики), можна зробити висновок про досконалий характер християнської етики.

По суті, етика – це лише логічний висновок з метафізичного вчення про Абсолютне.

«Она стоит неизмеримо выше всего, что о ней когда-либо говорено или писано, – стверджує філософ й історик К.Д. Кавелін. – По своей доказательной глубине и в то же время простоте она – образец совершенства, последнее слово этической мудрости... Этические системы и учения, появившиеся даже у христианских народов, не создали ничего нового, а либо истолковывали христианскую этику, либо представляют более или менее неудачные усилия подыскать для нее теоретические основания».

Недосяжна висота християнської етики, яка виражається в силі, ясності й точності її понять, їх строгої ієрархічності, полягає в тій підставі, на якій вона ґрунтується – в абсолютних істинах християнського догматичного вчення. Її оригінальність, незрівнянна цілісність і завершеність, на думку російського релігійного філософа С.Н. Трубецького, обумовлюється «тем единым и совершенно новым, чисто религиозным основанием, которое Он [Иисус Христос] дал нравственной жизни, установив в своем лице новое отношение к Богу и к миру...».

У християнстві відбулося те, що не могло трапитися ні в надрах язичницьких релігій з їхньою національною обмеженістю, ні у філософських системах з їх «ковзанням» по поверхні розуму культурного суспільства, розвиває цю думку проф. С.Н. Булгаков: «...в нем родилась новая личность. Не в теории, а в жизни, во внутреннем существе человека, в его сердце и воле совершился переворот. Человек почувствовал себя личностью, имеющей абсолютную ценность, «сыном Божиим», и эту личность он должен был признать и в другом».

Бог – як джерело всякого блага – є основою християнської моральності, яка, на відміну від будь-якої іншої моралі, передбачає віру. У християнстві віра й моральність так тісно між собою поєднуються й так глибоко одна в одну проникають, що важко визначити межі, де закінчується галузь однієї й починається вплив іншої. «Бог не може бути моральним двигуном у моїй свідомості, якщо я в Нього не вірю». Так віра набуває етичного значення.

Боголюдина Ісус Христос зі своїми учнями й послідовниками довів невіддільність істинно-християнської віри від піднесеного морального настрою й дії. Його вчення, пише С.Н. Трубецької, насамперед, Він сам, «Слово о Боге, Слово Божие, обращенное к человечеству».

Однією з необхідних ознак істинної моралі є вічність, незмінність її принципів і категорій, у тому числі категорій добра й зла, які є найбільш загальними й фундаментальними поняттями етики.

У християнській етиці виступають два ряди відносин людей: їх земні, реальні відносини один до одного й відносини до Бога. Останні цілком визначають перші, і це цілком зрозуміло. Якщо людина не знає й не прагне знати свої відносини і обов'язки стосовно кого-небудь набагато більш вищого, ніж вона сама, ніж інші люди, природа й усе навколишнє, то це природно не може не спотворити всю сферу її відносин: щось або когось вона буде цінувати незмірно високо, вище, ніж вона дійсно заслуговує, а інше, навпаки, вважати нижчим заслуженого.

Бог є абсолютна Любов, абсолютна Істина, абсолютне Благо. Тому добро в християнстві – це те, що сприяє з'єднанню, злиттю з Богом, з Його благою

волею, відкритою людині в Божественному Одкровенні, а зло – те, що перешкоджає цьому. Християнин вірить у добро, як у Бога, який більший за світ й не обмежений ніякими матеріальними умовами. Бог є єдиним надійним, об'єктивним «критерієм» для визначення добра й зла.

1.3.2. Світське і християнське розуміння духовної сутності людини

Слово «духовність» (від *spiritus* – дух) у сьогоденному слововживанні пов'язується із «вищою частиною людської істоти», з «внутрішнім життям» і «духовною сутністю» людини на відміну від того, що пов'язано з матеріальною, тілесною галуззю людського життя.

У світських колах під *духовністю* розуміється багатство внутрішнього світу особистості (С.К. Бондирева), родове визначення способу людського життя, пов'язаного з відкриттям самоцінного, очевидного і необхідного сенсу власного існування (В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв), торжество ідеального початку і підпорядкування себе духовно виправданим цілям (Б.Т. Лихачов), відображення ідеального в контексті власної життєдіяльності (І.М. Іллічова). За визначенням І.М. Іллічової, духовність – це вираження потенційної та актуальної сутності людини, принцип її життєдіяльності, психологічна якість суб'єкта, специфічна активність, спрямована на відображення ідеального (принципи, норми, цілі життя тощо), що проявляється у відповідальності, самоактуалізації, пошуках сенсу життя, наявності особливих потреб, у тому числі і потреби самопізнання [8].

У різноманітних пошуках природи духовності В.В. Знаков вважає можливим виділити 4 напрями [9, с. 24-26].

Перший напрям пов'язаний з пошуками коренів духовності не в самій людині, а в продуктах її життєдіяльності, в об'єктивації вищих проявів людського духу, у творчості, науці та мистецтві. Духовність розглядається в цьому напрямку, як результат прилучення суб'єкта до загальнолюдських цінностей духовної культури.

Другий напрям є вивченням ситуативних і особистісних чинників, що сприяють виникненню у людини духовних станів. Духовний стан – це психологічний феномен, коли, на думку автора, «людина тимчасово не помічає зовнішнього світу, свого тілесного, а зосереджується на осмисленні і переживанні духовних цінностей, тобто пізнавальних, етичних, естетичних аспектів людського буття». Таким чином, духовність протистоїть матеріальному світу. До вершин духовного буття людина піднімається в рідкісні хвилини інтелектуальних осяянь і вирішення морально-важких етичних конфліктів. У такі хвилини в її особистісному знанні,

індивідуальному досвіді саморозвитку з'являється щось більше, ніж психологічна модель зовнішніх подій: виникає їх внутрішній зміст – психологічна основа духовності, того, що стало предметом етичної та духовної рефлексії інтелектуальної рефлексії суб'єкта.

У межах *третього напрям* духовність розглядається, як принцип саморозвитку та самореалізації людини, звернення до вищих ціннісних інстанцій. Розвиток і самореалізація духовного Я суб'єкта починається тоді, коли він усвідомлює необхідність визначення для себе того, що представляють для нього такі поняття, як істина, добро, краса та інші духовні цінності. Поява уявлень і думок про ці речі говорить про психологічну можливість і готовність до їх засвоєння – формування. Мотиваційною основою психологічної готовності є духовні потяги суб'єкта. Духовними потягами К. Ясперс називав «прагнення до пізнання певного стану буття і до посвячення себе цьому стану, що виявляється в цінностях – релігійних, естетичних, етичних, які належать до поглядів суб'єкта на істину, переживаним як абсолютні». Духовні потяги відображають складну психічну реальність, існування фундаментального переживання, «що виникає з відданості людини духовним цінностям: сум за ними, коли їх немає, насолоду від їх задоволення». Важливим моментом формування та розвитку духовних цінностей у морально-рефлексивній свідомості є поява почуття внутрішньої особистої свободи. Свобода розглядається, як духовний стан, як самовідчуття людини. Розвиток духовності як самореалізації особистості неможливий без почуття свободи. Духовний стан особистісної свободи виникає у людини при усвідомленні нею наявності зовнішніх можливостей вибору і сформованої внутрішньої готовності зробити цей вибір. Однак цього часто буває недостатньо: ми практично ніколи не здійснюємо вчинків на основі механічного перебору альтернатив, ситуація вибору завжди творчо усвідомлюється і змінюється. У цьому полягає сенс особистісної свободи і духовність людини. Для духовно розвиненого індивіда надзвичайно важливо сприймати, переживати і розуміти художні твори як засіб піднесення духу і відчуження від прози життя.

Четвертий напрям розглядає духовність, як божественне одкровення: Бог є Дух. Духовне життя – це життя в Богові і з Богом.

Саме цей четвертий напрям розкривається в християнстві. Тут поняття *духовності* походить від *Святого Духа*. Духовність людини полягає в її залученні до Бога. *Дух людини* – це одна із складових її сутності, її природи. Дух – це неплотське, неземне і нематеріальне начало, яке пов'язує людину з вічним і неминущим світом. Це такий собі орган свідомості, в якому всі осереддя людського життя. Він є запорукою безсмертя і вічного початку в

нас. Дух людський є диханням Духу Божого, і вже тому він безсмертний. Серед земних істот людина перша і єдина духовна істота [6, с. 341]. У сфері духу людського – віра в Бога і любов до Нього. Духом людина прагне до Бога, духом поклоняється Йому і пізнає Його, духом осягає сенс і призначення свого життя.

За словами святителя Феофана Затворника, Дух в людині проявляє себе в трьох станах:

1. Страх Божий (благоговійний трепет перед величчю Бога).
2. Совість (внутрішній суддя, або «голос Бога»).
3. Жага Бога (богоспілкування і богоспоглядання).

«Страх Божий» – це, звичайно, не страх у нашому звичайному розумінні цього слова. Це духовне почуття, прояв любові до Бога, яке передбачає благоговійний трепет перед величчю Божою, боязнь віддалитися від Нього через гріхи, побоювання образити Бога порушенням Його святої волі.

Плодами духу є любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, доброта, вірність, тихість, стриманість (Гал 5:22-23).

Відомо, що людина створена за образом і подобою Божою (Бут. 1:26-27). Крім того, Бог вдихнув в обличчя людини «дихання життя» (Побут 2:7). Що таке «дихання життя», яке Бог вдихнув в обличчя людини? Святитель Афанасій Олександрійський у створенні людини розрізняв два моменти: створення людської природи і запечатання цієї природи Богом, усиновлення людини Отцю через Сина в Дусі Святому. Таким чином, Бог через благодать стає Отцем тих, кого Він створив. Не випадково в Біблії використовується образ подиху. У давнину до дихання було містичне відношення. Майже у всіх стародавніх мовах (давньоєврейська, грецька та ін.) слова «дихання» і «дух» є спільнокореневими. Вважалося, що з диханням людини таємничим чином пов'язане життя людини, таємниця її особистості. Тому подих, особливо подих з уст в уста, в обличчя, розглядався як дія, в якій людина передає щось таємниче, частку самої себе. Ось чому святитель Григорій Богослов говорить про те, що дух людини – це частка Бога, «струміль невидимого Божества».

Будучи створеною за образом і подобою Божою, людина відпала від Творця, людська природа була пошкоджена гріхом. Але Творець не цурається людини, а дарує спасіння. Порятунком же здійснюється через очищення серця, покаєння і надбання Духа Святого. Надбання Духа Святого відбувається за допомогою молитви і повного віддання себе зі щирою вірою волі Божій. Святий Дух живить людський дух завдяки молитві (спілкуванню з Богом) і участі людини в таїнствах. Більше того, людина призивається уподібнитися Богу – стати *святою* («будьте святі, бо Я святий» (1 Пет 1:16))

і *досконалою* («будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний» (Мф. 5:48)). У зв'язку з цим можна вважати, що людина здатна здобувати деякі духовні властивості Бога, «нести» їх і, як наслідок, проявляти свою людську духовність.

Отже, які духовні властивості Бога може здобути людина?

Господу «властива глибина *премудрості і розуму*» (Рим 11:33). Він *всюдисущий*, знає все. Бог володіє досконалою *самосвідомістю* і абсолютно знає Свою триєдину природу («...ніхто не знає Сина, крім Отця, і Отця не знає ніхто, окрім Сина» (Мт 11, 27). «...Дух (Святий) усе досліджує: і глибини Божі ... і Божого ніхто не знає, крім Духа Божого» (1 Кор 2:10-11). Таким чином, можна провести паралель: в людині є потреба усвідомлювати себе, пізнавати себе. Ці людські потреби відзначають і психологи. Крім того, Бог має досконале ведення про свої справи («Відомі Богу відвіку всі вчинки Його» (Діян 15:18)). Так, у молитві Бог відкриває людині, як їй краще вчинити, як влаштувати свої справи, який шлях обрати, який вибір зробити.

Розум і мудрість у Святому Письмі розглядаються, як Божий дар людству. Людина – істота розумна, мисляча. Однак необхідно розрізнити види розуму. М.Є. Пестов виділяє три види.

Перший вид – *розум «інстинктивний»*, яким володіють і тварини і яким переважно живуть духовно нерозвинені люди і дикуни. Він зайнятий виключно завданням збереження життя і задоволення потреб тіла. Він може бути добре розвинений – «загострений», і тоді його називають хитрістю, пронозливістю і т. д. І в найдосконалішому стані цей вид розуму не облагороджує людину. Якщо лише ним живе людина, то вона не підноситься над тваринами і упускає людську гідність. У цьому випадку всі думки людини зайняті турботами про збереження життя, їжу, одяг, життєвий комфорт і т. п. Цей вид розуму вкладений у тваринний світ Богом як засіб самозахисту і підтримки життя тіла.

Другий вид розуму – це *розум логіки і науки*. З його допомогою людиною будується наука, рухається прогрес техніки, сплітаються наукові теорії та філософські системи. Господом він даний людині для досягнення Його творінь і премудрості Самого Творця всесвіту. Якщо розум інстинктивний властивий всьому людству, то розвиток і користування розумом логіки і науки є долею вже порівняно вузького кола людей. Однак і не цей вид розуму є головним даром людині від Бога. Цей розум недосконалий, про що свідчить хоча б філософія, яка складається з безлічі постійно мінливих і суперечливих одна інший систем і теорій.

Головним, найціннішим даром людству, як пише М.Є. Пестов, є третій вид розуму – *благодатний розум*. Митрополит Веніамін (Федченко)

висловлюється з цього приводу: «У душі є свій, більш глибокий розум, істинний розум, інтуїція, внутрішнє сприйняття істини». Благодатним розумом і вірою осягається існування Бога – Творця Світу, Його незбагненна премудрість, зв'язок Світу з Божеством – Промисел і любов Бога до Свого творіння, доцільність всіх законів природи і закономірність явищ в долі всього людства, народів і окремих особистостей. Лише благодатний розум віри може осягати якоюсь мірою гармонію Світу і невимовну красу Самого Божества і примиряти в душі все ті уявні протиріччя і здивування, перед якими безсилий розум науки і логіки. І саме благодатний розум воістину збагачує людину. Цей розум – це «розум Христовий», який є в людини лише через співперебування в ній Святого Духа Божого і розвивається в душі в міру Його «здобуття».

Цей вид пізнання, на відміну від перших двох видів розуму, святі апостоли називали *мудрістю*. Апостол Яків характеризує її властивості: «Мудрість, що сходить зверху, насамперед чиста, а потім спокійна, лагідна, покірлива, повна милосердя та добрих плодів, безпристрасна та нелукава» (Як. 3:17). Цю духовну мудрість святі отці називають «духовним розумом» або «духовним веденням», а різні письменники – «вищим розумом», «великим розумом». Не може бути справжнього розуму і справжньої мудрості, які не були б вкорінені в премудрості і розумі Божому, «Немає мудрості, і немає розуму ... всупереч Господу» (Притч. 21:30).

Далі слід відзначити такі духовні властивості Бога, як святість і світло.

Святість означає, що Бог у Своїх прагненнях визначається і керується уявленнями про одне найвище добро. Оскільки Бог чистий від гріха і не може згрішити, то Він любить і в творінні добро і не сприймає зло («...Будьте святі, бо святий Я» (Лев 19:2)). Божественна святість проявляє себе у світі, як *Божественне світло* або, інакше, *Божественна слава* («Бог є світло, і немає в ньому ніякої темряви» (1 Ін 1:5)).

Всеблаженство – це ще одна властивість Бога. Бог *всеблаженний*, тобто цілком щасливий. Про те, що творіння може стати причасницею Божественного блаженства (Божественного щастя) нам відомо з п'ятої глави Євангелія від Матвія (заповіді блаженства). Причасниками Божественного щастя стають лагідні і чисті серцем, милостиві і миротворці, які шукають правди і її відстоюють.

Правда Божя є наслідком властивості святості, оскільки Бог святий, то Він очікує святості або досконалості від Свого творіння, а для досягнення цієї досконалості дається моральний закон, який веде тих, хто його виконує до святості. Отже, якщо «Господь Бог є *істина*» (Іер10: 10), то духовно

розвиненій людині властиве прагнення до істини і дотримання морального закону.

Весь моральний закон вміщається в двох новозавітних заповідях, які дає Ісус Христос: «Люби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всім розумінням твоїм ... Люби ближнього твого, як самого себе. На цих двох заповідях утверджується закон і пророки» (Мт 22:37-40).

Ось ми підійшли і до домінантної духовної властивості Бога: «...Бог є любов...» (1 Ів 4:8; 4:16). Любов – це і одне з найпотаємніших імен Божих. Він благий, довготерпеливий і багатомилостивий. Милість Бога виявляється в тому, що Він «наказує сходити сонцю Своєму над злими й над добрими, і дощ посилає на праведних і неправедних». Милість є проявом доброти і любові до занепаłego людства, особливо до грішників, інакше кажучи, милість – це наче поблажлива любов, любов до тих, хто її не заслуговує. Того ж Господь чекає і від Свого творіння. Він очікує цього від людини, закликає її ... нагадує, але не примушує. Господь дарував людині *волю*.

Бог завжди досконало знає Свої цілі та засоби для їх досягнення. Тому Бог є абсолютно *вільною* Істотою. Він вільний у тому сенсі, що завжди є таким, яким хоче бути, і завжди діє так, як бажає. Ніщо Йому не перешкоджає, ніяка необхідність, ні внутрішня, ні зовнішня, Йому не тяжіє. Така воля називається волею моральною, духовною. Сама здатність вибору ще не робить людину вільною, бо бажання людини та її можливості не завжди збігаються. «Де дух Господній, там воля!» (2 Кор 3:17). Іншими словами, через причастя Божеству, через з'єднання з Богом, людина долучається до тієї волі, якою володіє Бог, і сама знаходить волю, звільняючись від влади гріха і від природної необхідності.

Бог – «Творець неба і землі, і всього видимого і невидимого». Бог є *Творцем*. Людина також володіє творчими здібностями, хоча на відміну від Бога творить не з нічого, а з підручного матеріалу. Бог царює над усім світом, і людина також наділена царською гідністю, покликана панувати над Всесвітом.

Отже, розглянувши духовність людини і з точки зору світської науки, і з позицій християнського релігійного досвіду та богослов'я, перерахуємо критерії, в яких проявляється духовність людини (див. таблицю 1).

ПРОЯВИ ДУХОВНОСТІ ЛЮДИНИ	
з точки зору світського наукового підходу (за І.М. Іллічовою)	у християнстві
<ul style="list-style-type: none"> - пошуки абсолютного і безкінечного; - наявність вищих потреб; - діяльність за саморозвитком; - любов і воля до досконалості; - особливий прошарок свідомості, пов'язаний із світоглядом; - внутрішня воля; - актуалізація глибинних резервів людини; - воля вибору і самовизначення; - вихід за межі психіки як такої; - творча діяльність; - усвідомлення себе в тісному зв'язку з оточуючими; - знання сутностей; - відповідальність. 	<ul style="list-style-type: none"> - страх Божий (благоговійний трепет перед величчю Бога); - совість (внутрішній суддя, «голос Бога»); - жага Бога (богоспілкування і богоспоглядання); - наживання Святого Духа; - благодатний розум, інтуїція, мудрість; - самоусвідомлення і самопізнання; - пізнання волі Божої про себе; - святість (здатність протистояти гріху); - покірність і чистота серця; - милосердя, любов, довготерпіння; - миротворчість; - пошуки правди, прагнення до істини; - свобода; - творчість; - стриманість.

Порівнюючи ці два підходи, можна побачити багато спільного. Наприклад, і той, і інший підхід включають «творчість», «свободу». І все ж треба мати на увазі, що одні й ті ж слова, що вживаються в науковому та святоотцівському контексті, часто мають зовсім різне значення *за духом*. Так, з мирської точки зору, *творчість* – це створення за задумом культурних і матеріальних цінностей (С.І. Ожигов). Але нам відомо, що створені людьми шедеври (література, музика, кіно та ін.) можуть «проливати» в душу світло і світ, спонукати до звершення жертвних вчинків, а можуть і викликати дисгармонію, занепокоєння, страх, служити падінню моралі. Очевидно, що останні не «говоритимуть» про свого «творця», як про людину духовну в нашому розумінні. Християнство говорить про людину-творця лише в тому випадку, якщо вона – творець добра, підносить світ і всесвіт до цілісності і гармонії, здійснюючи місію дану Богом.

Також можуть видатися власне подібними такі прояви духовності, як «пошуки абсолютного і безкінечного» і «жага Бога» (прагнення до Бога в молитві, богоспоглядання), або «знання сутностей» і плоди праці «благодатного розуму», або «любов і воля до досконалості» і «святість» (протистояння гріху, злу, очищення серця). Однак, не все так просто. Кожен із духовних проявів, визначених у світській науці, може мати різні духовні значення залежно від світоглядних позицій вчених, що використовують дані

поняття. Це наслідок того, що світська наука має безліч теорій, систем, технологій, кожна з яких має свою термінологію, свою систему понять. Боротьба за єдність в епоху Вселенських Соборів сприяла становленню богословської мови. Тут кожне слово має своє конкретне значення. Святоотцівський досвід, богослов'я розглядають Самого Бога. Наука пізнає те, що належить Богу і Ним створено. На наш погляд, очевидно: християнське пізнання *духовної складової людини* глибше, точніше й повніше, ніж світсько-наукове.

Треба ще мати на увазі й те, що свідомість – це функція духу, а не розуму. Дух людський має початок в Дусі Божому. Акти свідомості викликаються сприйняттями з вищого духовного світу, тобто впливами на дух людський Духа Божого і духу сатани. Негативне виникає при втраті позитивного і невпинно розвивається [6, с.341]. Люди, близькі за духом сатані, сприймають дух його, неухильно розвиваються в ньому. Люди, за духом споріднені Богу Любові, сприймають Духа Святого і неухильно удосконалюються в добрі й любові (архієп. Лука (Войно-Ясенецький)). Візьмемо на себе відповідальність, продовжуючи думку, сказати, що люди, які сприймають дух сатани, і прояви духовності людини будуть трактувати в «своєму» ключі, а люди, за духом споріднені Богу Любові – у «своєму».

Виходячи з цього, вважаємо за необхідне, інтегруючи світський і християнський підходи у розгляді критеріїв проявів духовності людини, враховувати світське наукове знання, але трактувати їх з позицій богословського святоотцівського досвіду.

Прояви духовної сутності людини та їх трактування: інтеграція світської науки і святоотцівського богословського досвіду.

Інтегруючи знання світської науки і святоотцівський богословський досвід, вважаємо за можливе припустити, що духовність людини проявляється:

- У залученні до традиційних духовно-моральних цінностей (добро, любов, праця, обов'язок, честь, совість, відповідальність, сім'я, цнотливість, соборність, мир, істина тощо) та народної духовної культури. Долучитися – це не тільки дізнатися, а й «перевідкрити» дані цінності для себе, поважати, зберігати, нести їх через своє життя і передавати нащадкам.

- У прагненні пізнавати Бога (молитва, участь в таїнствах, читання духовної літератури та ін.), мати благоговіння перед святістю і величчю Бога. Любов до Бога. Довіра до Бога (віра).

- У потребі до самопізнання та самореалізації. У нашому розумінні це означає: прагнути пізнавати себе, прийняти і полюбити себе, як «образ

Божий»; осмислювати життєві цілі, визначити сенс життя; «відкривати» свій шлях, пізнавати волю Божу про себе, зрозуміти свою «земну місію»; знаходити в собі сили прийняти «свій шлях» і служити своїми здібностями оточуючим.

Людина входить у земне життя для здійснення своєї особливої місії в загальній картині творіння і підготовки до «вічного життя у Царстві небесному». Як зазначає богослов П. Євдокимов, є певний головний елемент, навколо якого будується будь-яка людська доля. «Обставини змінюються, але особиста духовна тема – у кожного своя залишається незмінною при будь-яких зовнішніх змінах, її заклик і настійна вимога відповіді, це поєднання даного і запропонованого утворює те, що Євангеліє називає особистим хрестом людини. Він «вписаний» у нас від народження, і тут жодній владі не під силу щось змінити. Чи то у серці великого міста, чи в глибині пустелі ми ніколи не зможемо уникнути цієї особистої теми пашів життя. Вона супроводжує нас і звертається до нас на кожному повороті нашої дороги ... запитання, наше запитання, залишиться таким же, він вкладений в нас як складовий елемент нашої особистості; це навіть більше ніж запитання, це постановка запитання про нас самих. Прийняти свій «хрест» – значить передбачити головну тему своєї долі, розкрити її зміст, зрозуміти себе. Це і робить духовне життя, вона вносить порядок, виявляє ритм свого зростання, вимагає просування вперед» [7, с. 69].

- *У необхідності слухати совість і зберігати її чистою.* Святому почуттю Божественного в душі людському в прямому підпорядкуванні стоїть совість, яка підказує людині, що згідно з волею Господа і підлягає виконанню, а що перечить цій волі і заборонено. Вчителі Церкви говорять, що совість є «голосом Божим, здобиччю від зла». «Створивши людину, Бог всіяв у неї щось Божественне – такий, подібний іскрі, помисел, що має в собі і світло, і теплоту, помисел, що освічує розум і показує їй, що добро і що Зло. Називається це совістю, і вона є природним законом. Дотримуючись цього закону – совісті, патріархи і всі святі, раніше писаного закону, догодили Богові. Але коли люди через гріхопадіння закрили і потоптали совість, тоді став потрібний закон писаний, стали потрібні святі пророки, стало потрібно потрібним саме пришествя Владики нашого Ісуса Христа, щоб відкрити і спорудити її, щоб засипану оту іскру знову запалити зберіганням святих Його заповідей» (Авва Дорофей «Добротолюбіє»). Засмучена пристрастями, совість вимагає оживлення. Господь же дарує людині відновлення совісті через божественне одкровення в слові і божественне оживлення в силі Святого Духа. Але й незалежно від цього Бог залишає за Собою свободу безпосередньо діяти на свідомість людини, прояснюючи її. Тут знаходить

свою основу вчення про благодать, яка випереджає, тому що хоча буття і життя розвиваються за звичними для нашої свідомості законами і планами, але за тими й іншими стоїть Живий Творець і Організатор життя – Бог. В усіх цих випадках совість є свідомістю норми людського життя.

Отже, совість була вражена гріхом. Не у кожної людини вона відновлена і є «голосом Божим». Як розпізнати відновлену совість? «Оскільки я догоджаю всім у всьому, шукаючи не своєї користі, але користі багатьох», – говорить Апостол Павло (1 Кор 10:33). Та совість непорочна перед Богом і людьми, яка шукає не свою користь, але користь багатьох. Тільки любов не шукає свого (1 Кор 13:5). Отже, природа совісті – любов. А оскільки у любові – закон людського життя, то совість може бути сформульована так: совість є свідомістю любові як норми життя (прот. І. Гумільовський).

- *У постійній роботі над моральним вдосконаленням.* Тут мається на увазі знати моральний закон і прагнути жити відповідно нього, здатність бачити свої недоліки, адекватно сприймати критику, продумувати і застосовувати методи із самовиховання (самоспостереження, самооцінка, самозобов'язання, самонаказ, самоінструкція, самопереконавання, самонавіювання, самосхвалення, самоконтроль, самозвіт). Важливо не впадати у відчай від бачення своїх недоліків, але мати сили «стати» і продовжувати роботу з самовдосконалення.

- *У прагненні до святості («обожнення»).* Люди, що мають досвід духовного життя, скажуть, що без участі Бога неможливо боротися зі своїми недоліками, прихильностями і пристрастями. На дух людський діє і благодать Бога, і сили зла. Тому краще для людини буде – просити Бога захистити «від зла» і здобути благодать Святого Духа («обожнення»).

- *У розвиненому благодатному розумі, інтуїції, мудрості.* За наявності благодатного розуму – «розуму Христового» – думки переважно стосуватимуться галузі духовної – Бога, релігії, покаєння, віри, християнських чеснот і осягнення духовних таємниць світобудови.

- *У прагненні до істини.* Сьогодні істину розуміють як те, що існує насправді. Істина є відповідністю знання дійсності. Передаючи значення істинного, ми використовуємо й інші слова – *правильний, праведний, чесний, справжній, достовірний*. Звернемо увагу на основну складову частину перерахованих слів і побачимо спектр різних смислових відтінків істини – *правило, праведність, чесність, вірність* та ін. Саме ці характеристики, на наш погляд, є проявом духовності людини.

Іноді ми вживаємо словосполучення «істинне знання», «істинний закон», «істинний шлях», «істинна любов», «істинне благо». Слід зазначити, що ці словосполучення використовуються в особливих випадках і мають значення

«найправильнішого і справжнього». Виникає запитання: «Значить, є «не найправильніше» або «не зовсім справжнє»? Тоді як розпізнати – що є «найправильнішим», а що ні? Де критерій?» Світське суспільство сьогодні у вигляді «критерію» може запропонувати закон РФ, систему загальнолюдських цінностей (З.І. Равкін, В.А. Караковський, Н.Є. Щуркова та ін.). Християнство з давніх часів пропонує спасенню Особистість Ісуса Христа, який прорік: «Я є шлях, істина і життя» (Ін.14: 6). Його Самого, Його закон, Його повчання і настанови, які незмінні вже протягом двох тисяч років на відміну від законів, прийнятих людьми в різні епохи. Християни вважають, що світло Христової любові викриває брехню і стверджує істину.

- *У прагненні зберігати мир у душі і суспільстві, усвідомлення себе в тісному зв'язку з людьми.* Ми вважаємо, що мир на землі починається з миру в душі людини. Якщо людині добре в душі – вона добра, спокійна, доброзичлива, – то в її душі мир. Людина з миром у душі може зберегти мир в сім'ї, а світ в сім'ї здатний утримати світ на землі. Такі міркування покладають відповідальність за мир на кожну людину, спонукають примиряти тих, хто свариться, виховувати здатність прощати і просити прощення, очищати серце і стежити, щоб у ньому не зародилася ворожнеча, бо «ми члени одного тіла» (1 Кор 12:26). Як права рука може зробити погане лівій? Всі рухи тіла узгоджені, бо виконують одну справу. Так і люди. За своєю духовною природою – брати і сестри. Негоже їм жити у сварках і образах. «Блаженні миротворці», – говорить Ісус Христос. Блаженні, тобто щасливі. Світ у душі є плодом Духа Святого. Щасливі користолюбці Духа святого, вони і мирні.

- *У здатності бачити в людях позитивні якості, приймати інших такими, якими вони є.* Погляд людини повинен бути спрямований на добре. Чому діти часто скаржаться на тих, хто погано поступає, але не приходять до вчителя, щоб сказати: «Подивіться, який благородний вчинок зробив мій однокласник»? Напевно, тому, що вчитель сам частіше реагує на відхилення від норм у поведінці своїх учнів. Добре, коли педагог частіше відзначає добре, позитивне в дітях. Адже він формує тип мислення! Жодна людина не позбавлена недоліків. Добре було б навчитися нам не звинувачувати інших в недоліках, а підтримувати і допомагати стати кращими.

- *У вмінні користуватися своєю свободою і поважати свободу інших людей.* Кожна людина вільна вибирати в тому, як вона поступить, що зробить, але за це вона і несе відповідальність. Важливо вміти приборкувати аморальні бажання. Це і є набуття внутрішньої свободи, що розуміється нами як активне небажання або вільне відхилення аморальних думок, почуттів, вчинків.

З давніх часів людство високо цінувало свободу. З часів християнізації Русі розрізняли свободу духовну і тілесну: «Есть телесная и духовная свобода. Телесная свобода есть, когда человек другому человеку не работает, власти его не подлежит; таковые суть цари и князи, власти земной не подлежащие. Также телесная свобода есть, когда человек телом свободен есть, не связан, не скован, не заключен в темнице и проч. Духовная свобода есть, когда человек от греха и диавольския власти благодатию Божию освобожден, не попускает греху и диаволу над собою царствовать, противиться страстям и похотям своим, плоть духу покоряет, единому Богу свободным духом служит. Таковой может быть телом раб человеку, связан, окован, в темнице, во узах, в пленении, но духом везде и всегда свободен есть» [Симфония, С. 824]. Таким чином, людина, прагнучи до свободи, реалізовувала свої цілі, задовольняла потреби, і разом з тим – навчалася приборкувати аморальні бажання, відкидати гріховні помисли.

- *У здатності цінувати, споглядати красу і створювати красиве.*

- *У творчості.* Людина створює у своєму житті багато чого, особливо представники творчих професій. Однак треба позначити критерій у творчості людини духовної. Вона створює те, що творить, зводячи до цілісності, і збагачує, а не руйнує, розбещує, розщеплює свідомість людини (живопис, література, театр, кіно, наукові теорії та ін.) адже людина покликана бути співтворцем Богу.

- *У скромності й умінні утримуватися.*

- *У прагненні до добра.* Добром, зазвичай, називають все позитивне, корисне. Однак слід зазначити, що християнський і світський погляди на поняття «доброго» і «корисного» збігаються не завжди. Важливо робити добрі справи, погодившись із совістю. На жаль, у нашому суспільстві часто трапляється «творіння добра» з розрахунком вигоди або людських амбіцій, що в результаті виникають. Тоді творіння такого добра з християнської точки зору стає некорисним для людської душі.

- *У здатності любити і приймати любов.* Любити тією любов'ю, яка довго терпить, милосердна, не заздрить, не величається, не чваниться, не чинить свавілля, не шукає свого, не дратується, не замислює зла, не тішиться неправдою, а співрадіє з істиною; усе покриває, всьому вірить, усього сподівається, усе зносить і ніколи не перестане...» (1 Кор. 13:4-8). Істинна любов поширюється не тільки на друзів, але і на ворогів. Людина духовна в своєму серці буде здобувати любов до людей і до Бога, буде спроможною прийняти любов, як дар від Духа Святого.

Слід зазначити, що ступінь виразності кожної з перелічених вище складових духовності у кожної людини своя. У одного можуть бути

яскравіше виражені одні прояви, в іншого – інші. Це залежить значною мірою від того, наскільки людина прагне до вдосконалення в духовному плані і які складові духовності є для неї найбільш значущими.

1.4. Основне завдання духовно-морального виховання в межах розвитку вітчизняної освіти

«Головне завдання виховання, – пише К.Д. Ушинський, – складає моральний вплив». Про пріоритет морального виховання із чудовою ясністю й образністю висловився І.Г. Песталоцці, назвавши його «морем бесконечной силы совершенной любви». «Любить вообще, – пише прот. І. Базаров, – так близко сердцу человека, так естественно для его природы. Но как любить, уметь любить – это задача жизни...».

Допомогти у вирішенні цього завдання й **покликане духовно-моральне виховання**, ціль якого – навчити дитину любити, показати йому прикладом, словом і справою всю висоту, глибину й повноту цього воістину Божественного почуття.

Як відомо, зразком такої любові є Господь Ісус Христос, тому любов до Бога є підстава й перша умова правильних відносин людини до інших людей.

«В сущности, – зазначає той же автор, – и та и другая любовь – одно и то же чувство. Однако мера им дана разная: первая подразумевает всю полноту этого чувства [*«возлюби Господа Бога твоего всем сердцем твоим, и всею душою твоею, и всем разумением твоим»*], вторая – равность в выражении естественного ощущения своего бытия», *«возлюби ближнего твоего, как самого себя»*].

Метою й об'єктом духовно-морального виховання є серце людини, і в цьому його відмінність від розумового виховання, метою й об'єктом якого є мислення, від естетичного – метою й об'єктом якого є почуття і т.д.

Вище вже згадувалося про ту увагу, яка приділяється вихованню серця християнською традицією. Великий матеріал, присвячений цьому питанню, представлений у монографії проф. В.Ф. Войно-Ясенецького «Дух, душа, тело». Учений на основі аналізу Св. Писання, наукових даних і власного досвіду виділяє різні серцеві стани, роблячи висновки, важливі для теоретичної й практичної педагогіки.

Очевидно, що назріла необхідність скласти більш повне уявлення про проблему, враховуючи погляди як світських, так і християнських педагогів. Для цього варто звернутися до праць педагогів дореволюційної школи (переважно до праць Я.А. Коменського, І.Г. Песталоцці, К.Д. Ушинського,

Н.І. Пирогова, В.Я. Стоюніна, С.А. Рачинського), до педагогічних творів християнських авторів (свт. Іоанна Златоуста, свт. Феофана Затворника, митр. Володимира Богоявленського, прот. Іоанна Сергєєва (Кронштадського) та ін.), робіт сучасних учених (В.А. Сухомлинського, Ш.А. Амонашвілі, І.С. Мар'яно, Є.І. Монозон, О.С. Богданової, В.А. Караковського, Л.І. Новикової, Н.Е. Щуркової, Е.В. Бондаревської та деяких інших).

На підставі аналізу прочитаного й власного педагогічного досвіду можна прийти до деяких висновків.

Щоб виховати моральність як «відчуття громадськості» (К.Д. Ушинський), щоб правильно визначити міру любові до ближнього, необхідно з'ясувати, яке повинне бути в людини правильне відношення до Бога й до себе. Відомий російський філософ В.С. Соловйов виділяє три основні «міри» любові, три почуття, які характеризують можливі моральні відносини людини до себе, до інших людей і до Бога – це почуття **сорому, жалості й благоговіння**. Найбільш важливе завдання виховання – це виховання в дитини благоговіння або «страху Божого».

1.4.1. Виховання у дитини Любові до Бога

Благоговіння, згідно з визначенням цього слова, – це глибока повага. В. Даль характеризує його як «суміш страху й поваги, смиренності й покірності». Святі отці Церкви говорять про нього, як про «радіснovidний страх». Як видно, галузь значень цього слова дуже широка й коливається в інтервалі від страху до радості – залежно від внутрішнього стану людини. Дуже велику увагу приділяють вихованню цього почуття в християнській педагогіці, у радянській педагогіці воно було підмінене вихованням «поваги до революційних, бойових і трудових традицій радянського народу».

Виховувати (або «укорінювати») страх Божий – це виховувати в дитини почуття залежності від Бога, що включає й страх покарання, і почуття любові. Не зупиняючись докладно на цьому питанні, яке вимагає глибокого й всебічного висвітлення й урахування тієї складної духовно-моральної атмосфери, яка оточує сучасну дитину, відзначимо тільки, що для виховання цього почуття необхідна богобоязливість самих вихователів, батьків, необхідне поступове, з урахуванням віку, знайомство дітей з поняттями «вічності», «смерті», «страшного суду», «вічних мук» і одночасне виховання в них відчуття й розуміння тієї величезної, воістину неземної любові, з якою Бог ставиться до кожної людини.

Виховати в дитини страх Божий – це значить викликати й «закріпити» у нього відчуття «ходіння під Богом», відчуття того, що будь-яка людина – не випадковість і не піщина в цьому світі, що «над каждым из нас непрерывно

бодрствует Тот, для Которого нет случайностей, Кто все доброе в нас поддержит, все неразумное исправит, от всякого зла защитит и без Чьей воли ни один волос не упадет с нашей головы...».

Виховання в дітей почуття «благочинія», почуття справжньої любові й глибокої поваги до близьких, до страху засмутити, скривдити, викликати найменше невдоволення з боку улюбленої істоти, можна інакше назвати «синівським почуттям», оскільки саме в такий спосіб повинні будуватися відносини дітей і батьків. При спрямованій силі цього почуття, цієї головної емоції серця плекається основна «дитяча» чеснота – слухняність. «Дитя должно учиться побеждать свою собственную волю и привыкать к воздержанности, лишениям и самоотвержению», – пише митрополит Володимир Богоявленський.

Втім, уміння слухатися, підкорятися є найважливішою якістю для людини будь-якого віку. Згідно святоотцівському вченню, слухняність ставиться вище за подвиг молитви й чесноти помірності посту. Воно є однією з головних турбот християнського виховання, оскільки беззаперечна й швидка слухняність із боку дітей батькам, учителям, старшим служить заставою їх слухняності Богу, тобто заставою добра.

Вихованню цієї чесноти велику увагу приділяють практично всі християнські педагоги минулого століття, однак особливо велике значення має вона для наших днів. Поширенню духу егоїзму, свавілля сприяють не тільки сучасна сімейна й суспільна атмосфери, що відрізняються втратою критеріїв між «можна» і «не можна», але й непомірне збільшення педагогів т.зв. «гуманістичної педагогіки», у якій мірилом системи педагогічних (а найчастіше не тільки, педагогічних) цінностей оголошена сама дитина, а метою виховання й освіти проголошується «задоволення всіх її потреб», тобто виховання егоїзму й самостіну. Подібна постановка питання може привести й приводить до дуже негативних результатів, які будуть мати наслідки не тільки для педагогіки, але й для долі України. Дійсно, неможливо уявити без цієї чесноти ні гарного сім'янина, ні зразкового працівника, ні законослухняного громадянина своєї Батьківщини.

Необхідно також відзначити, що хоча виховання слухняності не було проголошено завданням радянської школи, але воно як би малося на увазі, оскільки багато її цінностей та орієнтирів (а серед них і найголовніші – внутрішні, духовні) були запозичені – через культуру й традиції – з досвіду школи дореволюційної. І хоча багато основних педагогічних понять було перекручено або підмінено, вплив цих підмін позначився не відразу, вони накопичувалися десятиліттями, поки не привели до краху суспільної свідомості [89].

1.4.2. Виховання у дитини любові до себе

У вищевказаній роботі В.С. Соловйова говориться про **сором** як своєрідний «регулятор» відносин людини до самої себе. У боротьбі духовного початку з тілесним, пише В.С. Соловйов, стверджується моральна гідність особистості: *«мне стыдно подчиняться плотскому влечению, мне стыдно быть как животное, низшая сторона моего существа не должна преобладать во мне»*.

Почуття сорому є природним, природженим почуттям кожної людини, тому завдання по її вихованню полягає в тому, щоб не дати їй стихнути, а розвинути й зміцнити її. Митрополит Володимир Богоявленський, до педагогічних наставлянь якого ми вже зверталися, дає наступні поради вихователям і батькам .

«Предохраняйте детей от всего, что растлевает святое чувство стыдливости». Якою б важкою ця порада для виконання не була, її необхідно виконувати. Особливо це стосується преси й телебачення, захоплення яким усе більше набуває характеру хвороби. Головний принцип тут – відбір і строге дозування перегляду телепередач. Школі в цьому питанні (так само, як і батькам) необхідна тверда й послідовна позиція.

Крім того, щоб не розпалювати в дітях чуттєвості, необхідно загартувувати їх із раннього дитинства, привчати непохитно переносити потреби й убоління, займатися посильною працею, охороняти їх від розбещеності.

Що стосується статевого виховання, то, на відміну від мало продуманих сучасних концепцій, св. Отці радять якнайдовше тримати дітей у повному невіданні щодо цього питання. На їхні розпитування слід відповідати обережно й ухильно, не відкриваючи їм усієї істини, але й не вдаючись до обману й вигадок. Школі не варто в цьому питанні брати на себе головну роль. Її треба залишити сім'ї, проводячи роз'яснювальну роботу з батьками учнів.

«Остерегайся, чтобы тебе самому не быть причиной растления детей». До цієї поради важко що-небудь додати.

«Внимательно наблюдайте за поведением детей, чтобы они не имели никакого повода к соблазну».

Отці церкви й досвідчені педагоги настійно рекомендують батькам ні за яких умов і ні в якому разі не дозволяти дітям різної статі (якщо навіть вони брати й сестри) спати на одному ліжку. Необхідно також стежити за тим, щоб у руки дітей не потрапляли такі книги, журнали, які можуть сплюндрувати їхні почуття й уяву. І педагоги, і особливо батьки повинні

стежити за колом спілкування дітей і захищати своїх чад від дітей зіпсованих і грубих.

Остання порада зводиться до наступного. *«Воспитай в сердцах детей стыдливость и целомудренность из религиозных соображений, а не из каких-либо других»*. Ця порада пов'язана з вихованням у дітях страху Божого. Пам'ять про Божу всюдисущність і всевідання буде кращим охоронцем їх безвинності, цнотливості, соромливості.

Поняття сорому охоплює всю сферу відносин людини до самої себе, тому необхідно виховувати в дитини помірність або самообмеження в широкому значенні цього слова.

Звернемося знову до порад митрополита Володимира Богоявленського й погодимося з ним, що головна недуга нашого часу – *«с каждым годом и днем распространяющаяся страсть к наслаждению»*. Саме ця пристрасть породжує незадоволених і нещасних, кількість яких зростає з кожним днем.

Щоб уникнути цього, щоб навчити дітей відчувати себе задоволеними і щасливими за будь-яких обставин, необхідно показати їм шлях стриманості, помірності, самовідданості.

Правила, запропоновані вже відомим нам автором, здаються дуже простими, але які вони складні для виконання, знає кожний вихователь.

«Не изнеживайте детей, но всеми мерами укрепляйте их организм». Практика показує, що у зніженому, хворобливому тілі живе, як правило, хвора душа. Тому виконання режиму дня, загартовування, уміння покірно переносити хвороби і нещастя – умови гарного, міцного здоров'я, причому, не лише тілесного, але й душевного. Тут велика роль сім'ї, але велику роль відіграє і дух школи, особливо у початкових класах, коли авторитет учителя для дитини вищий за авторитет батьків.

«Приучай детей к трудолюбию и правильной деятельности». Це правило також тісно пов'язане з розумною організацією дня, режимом. У дитини повинні бути, крім навчання, постійні, посиленні обов'язки дома й у школі, причому батьки й педагоги повинні стежити за тим, з якою сумлінністю вони виконуються. Привчаючи дітей до працьовитості, вони повинні разом з тим привчати їх до охайності й порядку. Усьому повинне бути своє місце й свій час.

«Приучай детей с самого младенчества к умеренности в пище и питье». З відходом від християнської культури постів це правило забуте в багатьох родинах. Тим часом важливо не допускати, щоб діти їли стільки, скільки вони хочуть, щоб вони їли з жадібністю й несвоєчасно. Слід також оберегати їх від ласощів, учити виходити з-за столу перш, ніж вони

наситяться. Як уже зазначалося, корисно і у фізичному, і в духовному відношеннях дотримання постів і пісних днів.

Таким чином, виховання в дитині помірності й сором'язливості як основи правильного відношення до себе вбереже її від надмірного розвитку самолюбства й чуттєвості, зробить її здатною до прояву безкорисливого, морального відношення до інших людей. Виховання у ній почуття благоговіння перед Вищим Началом буття (або страху Божого) дозволить визначити ту межа, ту міру побожного відношення до іншої людини, яку не можна переступати, щоб не обожити його й не прийти в стан поклоніння тварини замість Творця.

1.4.3. Виховання у дитини Любові до інших людей

В основі почуття **жально** (розуміння) як головного почуття стосовно іншої людини, на думку В.С. Соловйова, лежить правда й справедливість: правда, що інші істоти подібні до мене, і справедливо, якщо я ставлюся до них так само, як до себе. Але одна справа – розумом визнавати іншу людину рівною собі, інша – навчитися розуміти, цінувати, любити її, навчитися ставитися до неї морально в дійсності, у вчинках і намірах.

Виховати в дитини правильне відношення до інших людей допоможуть два правила. Якщо їх з'єднати воедино, то можна виразити їх у такий спосіб: *нікого не кривдь і всім, наскільки можеш, допомагай*. Або трохи інакше: *стався до інших так, як прагнеш, щоб вони ставилися до тебе*.

Перше правило – «не ображай» (або «не роби іншому того, чого не бажаєш, щоб робили тобі») містить у собі ряд заборон. У християнстві ці заборони засновані на Божественних заповідях і пов'язані з боротьбою із гріховними помислами, станами, діями. Святоотцівське вчення про боротьбу із гріхами містить у собі «уроки» постійної уваги не тільки до власних учинків, але навіть до намірів, до всіх станів розуму й сердечних поривів.

У даній роботі немає можливості навіть швидко перелічити всі можливі гріхи людини проти ближнього. Тут і осуд, і ябедництво, і заздрість, і злодійство, і неправда, і лінь, і неслухняність, і багато-багато іншого. Можна тільки помітити, що до «старих» пороків, характерних для шкільного віку, проти яких свідомо не вміли боротися ні сім'я, ні школа, ні сам учень, у жахливих розмірах додалися нові: пияцтво, наркоманія, лихослів'я, розтління, блуд, що перевершує всі межі дозволеного, зухвалість, безсоромність. Стан справ в освіті з так званим «рівнем вихованості» настільки тривожний, ситуація настільки перевершує всі допустимі межі, що її можна охарактеризувати, як позамежну. Очевидно, тому вона не переживається педагогами, батьками, громадськістю як щось волаюче,

жахливе, аномальне, а приймається як даність, як віяння часу й найчастіше навіть як норма. Такий стан свідомості, коли образ занепалої людини оголошується природним, нормальним, «законним», а зло зводиться в ранг норми, можна назвати надзвичайним і кризовим, що вимагає рішучих оцінок і дій як з боку педагогічної науки, так і з боку школи, сім'ї, громадськості й держави.

Якщо перше правило («нікого не кривдь») можна назвати негативним, то **друге** («усім, наскільки можеш, допомагай») – позитивним. Воно передбачає виховання в дітей різних чеснот.

Два ці завдання (боротьба зі злом, закладеним у самій людині, і повернення їй чеснот) тісно пов'язані між собою. «В виховуваному ребенке, – пише митрополит Володимир Богоявленський, на авторитетну думку якого ми уже посилались, – должно быть искореняемо все дурное и насаждаемо все доброе».

Що має на увазі християнська педагогіка під словами «усе добре»?

У православ'ї розроблене велике вчення про чесноти. Саме це поняття є узагальненою характеристикою високих стійких моральних якостей особистості, у ньому підкреслюється **діяльна** форма засвоєння добра («добродіяти» – робити добро) – на противагу **знанню** про добро. На думку професора, архімандрита Платона Ігумнова, чеснота має на увазі моральну доблесть, яка здатна захоплювати й привертати будь-яку людину й провадити її до досконалості й богоуподібнення.

Віра, надія, любов – головні християнські чесноти. Вони характеризують, насамперед, відношення людини до Бога.

Чесноти, пов'язані з відношенням до близького, – милосердя, великодушність, терпіння, лагідність, незлобливість, мужність, працьовитість, простодушність, прямота, простота, братерська любов і ін. Для вкорінення в характері того, кого виховують, кожна із цих чеснот вимагає зусиль, спеціальних дій з боку тих, хто виховує.

Вище вже говорилося про виховання таких чеснот, як слухняність, помірність, богобоязливість. Можна навести ще один приклад.

Так, для виховання правдивості (почуття любові до істини й відрази до неправди) необхідно наступне.

Ставитися до дітей з повною відвертістю й щирістю, виявляти до них повну довіру. При сумнівах у правдивості їх слів у точності переконатися, чи дійсно вони збрехали. Тільки після цього серйозно й строго, але разом з тим і з любов'ю висловити їм своє невдоволення. Не допускати в дітях ні найменшої неправди.

Бути прикладом дітям, показувати в словах і справах любов до істини, правдивість і нелицемірство. Не обманювати дітей. Не терпіти, щоб дітей обманювали інші, ні в яких ситуаціях не давати дітям неправдивих обіцянок.

Навмисно або ненавмисно самим не змушувати дітей до неправди. Не сміятися з неправди дітей, висловленої у найдотепнішій і хитрій формі. Не змушувати їх казати неправду зі страху покарання. (Це буває, коли покарання не відповідає зробленій провині). Не вчити їх викручуватися, брехати, щоб виплутатися зі скрутного становища. І, нарешті, прищеплювати їм любов до правди й істини з любові до Бога, який сам є Істина, пояснювати, що будь-яка неправда є огидним гріхом, порушенням заповідей Божих. Брехлива людина не зупиниться навіть перед тим, щоб украсти.

Таким чином, ми коротко зупинилися на тому, що виховання любові до ближнього, морального відношення до нього має на увазі певну систему педагогічних впливів з боку педагогів і батьків. Ця система, ґрунтуючись на розумінні особистості, даному християнською антропологією, опирається на Святоотцівські вчення про боротьбу із гріхами (пристрастями) і на вчення про виховання чеснот. При цьому перше нерозривно пов'язане із другим: «насадження», догляд, вирощування всього того доброго, із чим пов'язане поняття «людина», неможливо без відповідної підготовки ґрунту, «землі», без звільнення її від «бур'янів» – того дурного, що є в людині.

Тут необхідно кілька слів сказати про християнське розуміння природи «дурного», згідно з яким гріх – явище духовне, метафізичне. Коріння гріха – не в порушенні етичної норми, а у відступі від вічного життя Божого, для якого створена людина й до якого вона природно, тобто за природою своєю, покликана.

Здійснюється гріх, насамперед, у таємничій глибині людського духу, але наслідки його вражають усю людину. Здійснений гріх відіб'ється на душевному й на фізичному стані людини, на його зовнішності, він позначиться на долі того, хто творить гріх. Гріх неминуче вийде за межі його індивідуального життя, обтяжить злом життя всього людства, а, отже, відіб'ється на долі всього світу.

Наслідком онтологічного пошкодження людини (первородного гріха) стала невпорядкованість його сил, що штовхає людину до зла. Ця невпорядкованість, на думку єпископа Феофана Затворника, найбільше виявляється в сфері розуму – у «своеумии», у сфері волі – у свавіллі, у сфері почуттів – у самовтішенні. Завдання християнського виховання – привести ці сили в гармонію

1.4.4. Виховання почуттів. Роль мистецтва і культури у становленні особистісних якостей підлітка

Перший крок на шляху до гармонії внутрішніх сил – **виховання почуттів**. На авторитетну думку К.Д. Ушинського та ряду інших педагогів, саме почуття, а не думки є зосередженням душевного життя. Від почуттів через уявлення отримує душа першу їжу для своєї освіти, оскільки діти на перших етапах живуть саме ними. Якщо в душі дорослої людини є певне визначення змісту (погляди, переконання), то діти майже повністю існують до тих пір, поки у них не зупиниться внутрішнє життя. Тому важливе значення для них мають враження, які діють на них безпосередньо і сильніше, ніж на дорослих. *«Сердце внутренне впечатлевается по подобию внешних образов»*, вчить християнський подвижник святий Ісаак Сирін.

Дуже важливо, щоб перші враження дитина отримала від священних предметів. Для християнської родини такими предметами є ікони, свічки, внутрішній порядок православного храму, весь хід богослужіння, куди приносять чи приводять дитину.

Також велика роль **мистецтва**, особливо класичного, в розвитку і вихованні почуттів. Мистецтво вчить «мислити образами», вчить ставити себе на місце іншої людини, вчить переживати, співчувати, жаліти, прощати – воно вчить розуміти та любити інших. Образи і зразки класичного мистецтва, безумовно, ввібрали в себе основні християнські поняття та уявлення. Знання, втілені в образі, набувають рис завершеності, переживаються і входять в серце і свідомість дитини.

Мистецтво допомагає відчутти щирість почуттів і правдивість думки, без чого неможливий розвиток самосвідомості, розширення «об'єму душі».

У теперішній час, в період секуляризації школи, класичне мистецтво може служити єдиним джерелом змісту освіти. Цій проблемі присвячена нова робота Н.Е. Щуркової. Вона вважає головним завданням виховання – «входження» дитини в культуру і життя «на рівні культури».

Безперечно, збагатить школу більш близьке знайомство з пластом духовної, релігійної культури, образи якої – відрізняються від художніх образів – неемоційні і потребують особливого мистецтва.

Виховання розуму. Особлива роль слова. Говорячи про виховання почуттів дитини, потрібно пам'ятати про їх мінливий характер. Для надання їм ясності слід приділяти увагу **розумовому розвитку** дітей. Багато місця займе **робота зі словом**.

«У дітей швидко виявляється кмітливість, – пише єпископ Феофан. Вона сучасна вмінню говорити і росте разом із вдосконаленням останнього. Тому почати освіту розуму потрібно разом зі словом».

Доводиться констатувати, що слову і його ролі в вихованні і освіті дітей зараз приділяється недостатньо уваги. В результаті цього в освітніх закладах знайшло широке поширення таке явище, як поганослів'я. Погане ставлення до слова призвело до його знецінення, що в свою чергу, стало причиною ряду важких криз, які знайшли відображення в ідеології, політиці, економіці, культурі.

Для педагогічного усвідомлення важливості цієї проблеми велике значення можуть мати роботи видатного педагога минулого століття В.Я. Стоюніна, який у своїх наукових працях довів, що зневага до слова, незрозумілі образи і несформовані поняття ставлять дитину в неправильні відношення до дійсності, суттєво впливають на моральну сторону її життя і в кінцевому результаті ведуть до грубості натури.

Чи можна серйозно говорити про виховання та освіту, про роль культури в житті дитини, якщо багато основоположних для формування особистості понять у її свідомості перекручені, інші їй невідомі, а основою побутового спілкування більшою мірою є поганослів'я?

Між тим, християнська педагогіка вчить ставитися до слова, як до великої святині, яка наповнює розум істиною, прикрашає його і застерігає від омани.

При впливі на розум, вчить єпископ Феофан, слід навіяти дитині здорові поняття і судження, які відповідають «християнським началам», щоб малюк з дитинства суворо розрізняв добро і зло, гарне і погане.

Виховання волі. Здоровому розуму і високим почуттям дитини неможливо буде проявити себе, якщо при цьому не буде вихована сила **волі**. Воля становить стержень характеру, вона виявляється однією із властивостей людської психіки. Воля проявляється в здібностях до внутрішніх і зовнішніх зусиль для здійснення певних цілей. А.С. Хом'яков характеризує її, як «творчу діяльність розуму».

Виховання волі полягає в її закріпленні. При цьому завдання вихователя полягає в тому, щоб навчити дитину обмежувати бажання і поступово добиватися від неї вміння підкорювати свою волю волі батьків, педагогів, старших. Діти повинні вчитися підкорюватися батькам і дорослим.

Виховання волі в правильному напрямку тим важливе, що, згідно вчення святих Батьків, «всяка людина тим більше удосконалюється в добрих людях, тим старанніше виражає свою волю, свої побажання з Божественною

волею». Таким чином, послух є «добримі діями добрих людей», умовами і цілями виховання всіх кращих якостей дитини.

Вище вже говорилося про те, з допомогою яких засобів можна цього досягти. Слід також додати, що батькам і вихователям необхідно навчити дитину не тільки вмінню відхиляти свою волю від зла, але і навчити добрих справ.

Виховання совісті. З вихованням розуму, почуттів, волі тісно пов'язано виховання **совісті**, найзначущого виявлення духовності в людині. Совість – одне із вираження самосвідомості особистості. Голос нашого внутрішнього «я», який допомагає людині відрізнити, що є добром і що злом, відчувати і усвідомлювати відповідальність за себе. «...Не может быть такого решающего начала, которое было бы выше христианской совести или равно ей», – відзначає професор П.І. Ліницький [40].

Етимологічно слово «совість» поділяється на дві значимі частини і означає «спільна звістка», «спільні знання». Совість називають Ангелом-охоронцем людини. У християнстві совість вважається діючою силою душі, її центром, проявленням в людині «голосу Божого», того природного морального закону, який Бог залишив у серцях людей.

«...Вопреки нашим помыслам, стремлениям и интересам, – пише професор А. Гусев, – мы чувствуем в себе присутствие как бы особой силы, царящей над нашими помыслами, влечениями и хотениями, властно повелевающей нам и угрожающей мучительною карою за пренебрежение к ее требованиям, но в то же время неотделимой от нас».

Саме совість є основою загальнолюдської моралі, завдяки їй кожна людина, де б вона не жила і якими б не були її походження та освіта, має можливість відрізнити добре від поганого. За станом совісті визначається моральність людини: вона може бути спокійною, чистою, може бути приспаною, безпорадною, може бути мертвою, «спаленою» – це небезпечний душевний стан, який відрізняється черствістю, окам'янінням душі, він може довести людину до катастрофи. В цьому стані людина втрачає здатність усвідомлювати межі дозволеного, перестає відчувати відповідальність за свою поведінку і стан, не керується у своїх вчинках ніякими моральними нормами, принципами, переконаннями. У неї притупляється чи втрачається «почуття цінності» світу, людини, Творця.

Такий стан совісті призводить до розвитку різних пороків, до правопорушень та злочинів. Очевидно, що людина без совісті і страшна, і душевно нещасна, але зовнішньо вона може процвітати. Батьки і педагоги повинні приділяти особливу увагу вихованню совісті, яке полягає в її пробудженні, закріпленні і просвітленні. Конкретні рекомендації з цього

питання можна знайти в книзі вчительки В.М. Єкіменкової «Вера исправляет сердца». Загалом можна сказати, що надання совісті чистоти, ясності, сили пов'язане як з пробудженням серця, так і засвоєнням дитиною правильних значень, про що говорилося вище, а також з формуванням християнського світобачення в цілому.

Формування **світобачення** починається з пробудження свідомості. Тут необхідно з'ясувати співвідношення розумового і морального. Загальне правило, сформульоване І.Г. Песталоцці, полягає в тому, що знання не повинні випереджувати моральність розвитку дитини. Зосередження педагогами своєї уваги майже виключно на повідомленні, що вивчається, на шкоду збудженню і розвитку в них прагнень і почуттів, на думку багатьох вчених, слід вважати педагогічною помилкою.

«В школе слишком много сухой теории и слишком мало непосредственного соприкосновения с окружающей средой жизнью, – пише А. Дауге, – слишком много слов, объяснений, толкований и слишком мало живой активности и самостоятельности учащихся; много фактических знаний, мало умения самостоятельно разбираться в этих фактах; много рассуждений, мало ясных представлений и сильных чувств».

Як уже зазначалося, для дітей (чим вони менші, тим це сильніше виражається) саме почуття є переважаючим елементом душевного життя і природнім способом пізнання. Тому тепло, душевна атмосфера в родині, емоційно насичене життя в школі грають велику роль у вихованні дитини, створюють передумови для розвитку її інтелекту, служать умовами гармонізації його душевних сил – почуттів, розуму, волі.

Невипадково таке широке поширення в наші дні отримали навчально-виховні заклади, об'єднання шкіл з позашкільними закладами, які виникли більше 20 років тому в селах Белгородської, Курської, Хмельницької, Вінницької областей. У них, крім загальноосвітніх дисциплін, всі діти займаються музикою, художнім мистецтвом, хореографією. Це дає позитивний ефект і позначається не тільки на естетичному розвитку дітей, але і на загальному розвитку, навчальних результатах.

1.4.5. Історичне місце релігії у розвитку вітчизняної освіти

Вивчення справжнього місця релігії і Церкви у розвитку вітчизняної освіти має не лише історичне, а й філософсько-педагогічне значення. Вхідження церкви в суспільне життя сучасної України, а особливо у сферу освіти, принципово змінює орієнтації державної церковної політики й вимагає побудови нових взаємин з Церквою.

Тому, *по-перше*, необхідно активізувати розробку сучасної державно-церковної політики у сфері освіти.

По-друге, ця політика повинна будуватися не лише, виходячи з нової думки про історично позитивну роль Церкви для різних соціокультурних досягнень, а й у створенні української державності, у формуванні національного характеру, у нечуваному розквіті філософсько-релігійної думки в Україні початку ХХІ століття. Необхідно осмислювати й негативні явища, зокрема, у сфері освіти, які виявилися на межі ХІХ-ХХ століть як у зв'язку з невдалою церковною реформою, так і в результаті відсутності дій щодо розробки нової законодавчої основи державно-церковної політики у сфері освіти. Для вирішення різних аспектів державно-церковних взаємин у сфері освіти потрібен глибокий аналіз процесів того періоду.

Однак складність і заплутаність проблеми виникає не лише через свідомі викривлення конкретних історичних подій, що відбувалися в царські часи, тактики навішування ярликів і свідомого створення стереотипних уявлень радянською пропагандою, не лише через суб'єктивні та об'єктивні історичні помилки (загальновідомо, що історія не терпить умовності). Додаткова заплутаність у розумінні місця й ролі релігії і церкви у сфері освіти виникає також внаслідок зміщення смислових акцентів при використанні матеріалів широко відомих педагогічних творів таких видатних педагогів, як К.Д.Ушинський, П.Ф.Каптерев. Це дезорієнтує розвиток педагогічної думки, негативно впливає на можливість по-новому визначити місце й роль релігії і церкви у сфері освіти.

Загалом значення православ'я для освіти лаконічно й змістовно визначив А.В.Карташов, який писав: *«...самое специфическое, самое прямое, и в то же время универсальное влияние Церкви, конечно, относится к области просвещения и воспитания народного мировоззрения, т.е. к самой душе культуры. Вера и культ требовали минимальной грамотности, книжности и искусства, и притом в широких общенародных масштабах. Школа, книги и наука были столетиями почти исключительно церковными. И все литературное и умственное творчество или было прямо церковным, или проникнуто церковным духом»*.

За змістом ця оцінка збігається з аналізом загального розвитку слов'янської педагогіки, зробленим П.Ф.Каптеревим. Він виділив три головні періоди: *церковний, державний і суспільний*. Ця періодизація стала популярною в педагогічній літературі й трактується, як періоди розвитку вітчизняної педагогіки.

Однак як П.Ф.Каптерев, так і А.В.Карташов розглядали цю проблему в іншому руслі. У наведеному вище уривку статті А.В.Карташова «Святой

Великий Князь Владимир – отец русской культуры» йдеться про світоглядну основу (саме цей аспект виділяється автором!) сфери освіти. У цьому векторі «церковність» не означає належності до Церкви – суспільного інституту, а виявляє глибинні основи, що пронизували й структурували простір російського менталітету.

П.Ф.Каптерев використовує такі принципово важливі для філософсько-історичного аналізу розвитку педагогіки терміни, як «*національна педагогічна самосвідомість*» та «*орган педагогічної самосвідомості*». Він не лише детально пояснює змістове наповнення цих термінів, але й підкреслює: *«Каждый вступающий в педагогический процесс деятель подходит к народному образованию со своими особенными задачами и требованиями, проводит свои взгляды, свое миропонимание, вследствие чего преобладание того или другого деятеля в педагогическом процессе сообщает особый вид и характер всей педагогики данного времени. Преобладающий деятель создает свой особый круг идей, свою духовную атмосферу, и этот круг идей, эта атмосфера и составляют преимущественную духовную пищу народа в данное время»*.

Ця деталь, здавалося б, – періодизація не педагогіки, а педагогічної самосвідомості, – має принципове філософсько-педагогічне значення і для розуміння історії вітчизняної освіти, й для адекватної оцінки ролі та значення релігії і церкви в розвитку сфери освіти.

Сказане дозволяє зробити висновок, що в допетровські часи в атмосфері духовного впливу Церкви на совість і душу педагогічна діяльність, нива народної просвіти були вільними. Вона не входила до сфери відповідальності Церкви як суспільного інституту. Це принципово важлива риса розвитку вітчизняної освіти, що відрізняє її від західноєвропейської школи.

Другий період – державний – тривав, за П.Ф.Каптеревим, до епохи Олександра II, або, в політичному сенсі, до скасування кріпаччини. В цей час справу народної освіти взяла у свої руки держава, відтіснивши церкву навіть не на другий, а на третій план. Держава боролася проти старої вільної дяківської школи, була зацікавлена в політичному плані в становій, а в соціально-економічному – в професійній освіті. Цікава у зв'язку з цим цитата з К.Д.Ушинського, яка наводиться П.Ф.Каптеревим: *«После февральской революции (имеется в виду освобождение крестьян от крепостной зависимости 19 февраля 1861 года – М.К.) наши сановитые педагоги не шутя поговаривали о том, как бы оставить одни технические заведения в России, готовят инженеров, моряков, офицеров и даже астрономов, потому что и астрономия может придать нам ученый блеск*

за границей, и вовсе не готовят политиков, философствующих юристов, публицистов и тому подобных ненужных и беспокойных людей». Домінуюча державність у сфері освіти призводила, за оцінкою П.Ф.Каптерева, до відсутності загальноосвітньої спрямованості школи.

Однак цей період вітчизняної освіти навряд чи такий однорідний і блідий, як його характеризує П.Ф.Каптерев. Безумовно, кріпацтво не сприяло розвитку широких рухів у суспільстві. Але в 30-ті роки XIX століття концептуально оформлюється подальша ідеологія освіти, яка зберегла своє значення до 1917 року й знайшла своє відображення у відомій тріаді «самодержавство, православ'я, народність». Неодноразово критикована за реакційність запропонована міністром народної освіти С.С.Уваровим концептуальна формула була важливою як для розвитку вітчизняної освіти, так і для зміцнення державності. Його думки про пріоритет морального виховання більш ніж актуальні: *«При оживлении всех умственных сил, охраняют их течение в границах безопасного благоустройства, внушит юношеству, что на всех степенях общественной жизни умственное совершенствование без совершенствования нравственного – мечта и мечта пагубная; изгладит противоборство так называемого Европейского образования с потребностями нашими; исцелит новейшее поколение от слепого и необдуманного пристрастия к поверхностному и к иноземному, распространяя в юных умах радужное уважение к отечественному и полное убеждение, что только приращение общего, всемирного просвещения к нашему народному духу может принести истинные плоды всем и каждому...».*

На завершення зазначимо, що сучасні погляди на історію освіти навряд чи можна охарактеризувати, як суперечливі, наповнені гострими світоглядними й соціально-етичними дискусіями. Вітчизняна історико-педагогічна література багата дослідженнями про розвиток педагогічної думки та оцінно-біографічними працями, в яких аналізується теоретичний і практичний внесок педагогів у розвиток освіти. В цих умовах нові імена й сторінки замовчуваних раніше авторів і не опублікованих раніше творів виявляються «доданими» до літератури, яка вже існує. Зміст концепцій і підходів до освіти тих, чиє життя, погляди, творчість були нерозривно пов'язані з Церквою, поки очікує свого неупередженого прочитання. Так само справжня роль духовенства у сфері освіти, яка зводилася істориками до функцій охорони та нагляду, потребує осмислення.

1.4.6. Філософія серця в духовно-моральному вихованні

Розвиток емоційної та інтелектуальної сфер дитини в їх гармонії, виховання її волі повинно бути підпорядковане **першому і важливому завданню духовно-морального виховання – вихованню серця, вихованню любові**. Як для людського організму серце є одним із центральних органів, яке отримує кров зі всього тіла, очищаючи її через легені, і розповсюджує її оновлену по всьому організмі для живлення і росту, так і для духовного існування людини, її душі серце є не просто зосередженням почуттів, переживання, настрою, а також центром, проходячи через який ці переживання, почуття змінюються, набувають певного «прикрашання», світлішають або, навпаки, захмарюються, темніють – в залежності від «сили серця в любові», **цього вищого**, найглибшого й напруженого таємного людського почуття.

Будучи найсильнішим із почуттів за своїм визначенням, **любов**, як внутрішнє джерело світла, з середини освітлює всю людину. Любов є однією із вищих здібностей людини, функцією її душі, тією силою, яка дозволяє їй із образу Божого стати Його подобою.

Саме серце розрізняє добро і зло. *«Человек склонен... к добру и злу, – пише Е. Фромм. – Когда обе склонности находятся в равновесии, он способен выбирать... Однако если его сердце ожесточилось до такой степени, что его склонности больше не уравновешены, он более не свободен в выборе»*.

Святоотцівська традиція вчить оцінювати за станом серця внутрішній стан людини, що знаходить підтвердження у великій кількості визначень сердечних станів, які є в російській мові: «доброе, чуткое, отзывчивое, мягкое, теплое, любвеобильное сердце», «золотое сердце», «черствое, холодное, жестокое сердце», «чистое, простое, верное сердце», «с легким сердцем», «сердце болит, ноет, жжет, жалеет, радуется»; «сердце не лежит», «камень на сердце», «сердце сердцу весть подает», «сердце кровью обливается», «отдать свое сердце», «принять близко к сердцу», «с замиранием сердца», «от полноты сердца» і т. д.

Потреба серця в любові може бути такою великою, що це почуття охоплює всю сутність людини, підпорядковує собі його думки, почуття і бажання. Якщо таке сильне почуття направлене на якісь заняття чи на іншу людину, з важкістю керується розумом, то воно перетворюється в пристрасть, нерозумний потяг, який приносить людині страждання, муки, тілесний біль і душевну скорботу.

Характер цього почуття, його крайні проявлення, інтенсивність і тривалість, неможливість хоч якось управляти ним за допомогою розуму. Тому завдання виховання полягає в тому, щоб показати серцю дитини предмет гідний його любові.

«Развитие в сердце деятельной любви к Богу и ко всему Божественному, священному, – пише єпископ Феофан Затворник, – главная задача родителей». «Любовь к Богу, – підхоплює цю думку прот. І. Базаров, – собственно не есть заповедь, а только указание на естественную потребность неиспорченной природы человека. Дух Божественный, присущий естеству человеческому, естественно стремится к своему первоисточнику и в этом стремлении находит свое блаженство».

Але серце призначене не тільки для почуттів. Вслід за священним писанням і святими Отцями Церкви філософи і вчені вважають його головним органом думки. *«Мы познаем в той мере, в какой любим», – свідчить блаженний Августин. «Любовь» («сердце»), – пише Паскаль, – прокладывает дорогу разуму к вещам и людям».*

Про обмежені можливості раціонального (логічного) способу пізнання дійсності, про мозок як про «орган уваги» до життя, який «нічого не додає до того, що отримує», пише французький філософ А. Бергсон, віддавши пріоритет у збагненні життя інтуїції, що йде від серця. І.П. Павлов своїм вченням про вищу нервову діяльність аргументовано підтверджує цю гіпотезу, свідчить про те, що в досконалішій частині мозку корі головних півкуль, немає місця для якого-небудь центру почуттів. Нарешті професор архімандрит Войно-Ясенецький на основі аналізу Св. Писання і наукових фактів приходить до висновків, що саме серце є органом вищих почуттів, важливим органом пізнання.

Все сказане свідчить про те, що головне завдання виховання – **навчити серце любити**. Дати йому силу і спрямування відповідає головній цілі буття людини. Серце, запалене вогнем Божественної любові, буде впливати на всі душевні і фізичні сили дитини і спрямує їх на істинно добре і прекрасне.

Вище вже говорилося **про необхідність виховання** не просто любові, а **«міри» любові** «мірі» почуттів. Любов як головна емоція серця може досягнути такого напруження, що всі інші, нижчі почуття, стають їй підлеглими. «Жизнь в Боге есть низвержение [т. е. умерщвление] чувств, – свідчить св. Ісаак Сирін. – Когда будет жить сердце, низвергаются [теряют силу] чувства».

Таким чином, кажучи про духовно-моральне виховання, необхідно, перш за все, говорити про виховання серця, про любов як про його ціль.

«...Центр тяжести всякого нравственного влияния и воспитания заключается в силе любви», – пише Св. Патріарх Тихон. На це вказує багато видатних педагогів минулого, серед яких І.Г. Песталоцці, К.Д. Ушинський, А.І. Пирогов. Роздуми про це важливе питання можна знайти в працях учених і педагогів наших сучасників. Особливо необхідно виділити праці В.А. Сухомлинського, який приділяв велику увагу вихованню у дітей таких якостей, як любов, доброта, совість.

Аналіз цих досліджень, а також твори педагогів – «класиків», співставлення результатів і висновків, представлених у них, з результатами і висновками християнських педагогів і вчителів Церкви дозволяє дати короткі рекомендації відносно того, яким чином можна «виховати серце».

1. Всіма можливими способами розвивати емоційну сферу дитини, її інтуїцію, як першочергове уміння «почуттям пізнавати життя».

2. Основна увага приділяється вихованню почуття любові до Бога, до всього високого і святого як основи морального виховання.

3. Оскільки сила і стійкість того чи іншого почуття залежить від правильного уявлення про предмет любові, поступово формувати в студентів істинне і повне поняття про Бога і святині (в широкому значенні слова) з урахуванням уявлень, які склалися у них.

4. Вчити дітей адекватному вираженню своїх почуттів, виходячи з психологічного закону почуття і його внутрішнього прояву: вільне вираження почуття збуджує, посилює його, а стриманий прояв почуттів, емоцій, переживань зменшує їх.

5. Здатність людини відчувати на собі вплив настрою і почуттів іншої людини переймає та перекладає на педагога відповідальність за кожний вчинок, слово, рух, погляд. Щоб стати прикладом для дитини, мати вплив на її внутрішній світ, вихователь повинен проникнутися духом благоговіння перед святинею, розумінням та співчуттям до людей.

Приклад як головний засіб виховання оснований на схильності дітей до наслідування і їх неспроможності відділити моральне поняття від конкретної особи.

6. Виховуючи серце, необхідно пам'ятати про те, що діти переймають від батьків не тільки інтелектуальні здібності, схильність до тієї чи іншої діяльності, але і схильність відчувати так, як і батьки.

7. Особливо велике значення в моральному вихованні мають образи благочестивих людей, тому необхідно використовувати життєву літературу, звертатися до святих образів, ім'я яких носять діти, з тим, щоб у них склався достатньо повний та живий моральний ідеал. «...Жизнь людей богоугодных полна глубокого назидания, – пише А. Воскресенський, – и,

рассматриваемая с различных сторон ее, обнаруживает те сокровища духа и сердца их, которые как бы остаются сокрытыми от равнодушного взора человеческого, не желающего видеть в жизни людей таинственного промысла Божия».

8. Словесні образи, на яких виховується дитина, необхідно по можливості підкріплювати іншими образами та зразками святості – музичними, живописними, архітектурними, драматичними і т. д., цілісною системою художніх образів. Посилення за рахунок цього емоційного поля призводить до підвищення ефективності виховного впливу, дозволяє практично здійснити «правильний підбір вражень та уявлень» (К.Д. Ушинський), необхідних для духовно-морального виховання та освіти.

9. Для досягнення потрібного виховного ефекту слід ретельно продумати вибір виховних засобів, а також місце і час, коли можна очікувати від дитини найбільшої сприйнятливості. Необхідно використовувати певні виховні ситуації, прагнучи не впустити з погляду ні однієї деталі, що стосується поведінки дитини.

«В нравственном мире нет ничего мелкого и незначительного, коль скоро это касается внутренней жизни человека, – відмічає прот. Іоан Базаров. – Здесь часто нам не столько важны великие подвиги самоотвержения и самопожертвования, сколько добросовестность в исполнении мельчайшего долга».

10. Враховуючи, що в моральному житті «міра почуттів» визначається їх постійністю і стійкістю, необхідно приділяти переважну увагу підтримці «вогню серця», вихованню любові у всіх її проявах (через любов до тварин, природи і т.д.).

11. Для «запалювання» і підтримки «усіх сил любові» (І.Г. Песталоцці) потрібно розвивати в дітях молитовність. Молитва охороняє від дурних помислів, вчить зібраності і зосередженості, наставляє на добро. «Молитве учат детей так же, как учат говорить», – пише видатний педагог С.Н. Куломзіна.

1.5. Протиріччя між традиційними духовно-моральними цінностями й сьогоденням

Ситуація, створена більшовицьким декретом 1918 року, й подальші дії панівного режиму (вандалізм, розстріли, гоніння, заборони), спрямовані проти віри, породили *суперечності між завданнями традиційної системи освіти й об'єктивними можливостями їх втілення*. Ці обставини трагічно вплинули на населення України – колиски Православ'я.

Суперечності зумовили відсутність теоретичного обґрунтування процесу духовно-морального становлення особистості як безперервного і єдиного для різних сфер життєдіяльності, особливо для навчально-виховного процесу.

Основними сферами життя, в яких відбувається безперервний процес духовно-морального становлення особистості, є **сім'я, церква й освітні заклади**. У них переплетені державні, народні, національні й релігійні традиції. У педагогічній практиці й теорії досить повно розглянуті проблеми духовно-морального становлення особистості. Суперечності, які здебільшого виникають при переході з однієї сфери в іншу або при взаємодії цих сфер, і призводять до конфліктів, пов'язані з метою освітнього процесу, його змістом, методами – життєтворчістю.

Основними суперечностями, що існують як в практичному, так і в теоретичному плані, є:

- суперечність між традиційним сприйняттям життя як вічного й освітнім забезпеченням лише одного, земного етапу цього життя як єдиного й самоцінного;
- суперечність між сімейним вихованням, що ґрунтується на традиційних поглядах народу, які за своєю сутністю є релігійними, і проектуванням освітнього середовища без урахування традицій сімейного виховання;
- суперечність між ідеалізованими уявленнями про людську природу, на основі яких проектується особистісно орієнтовані освітні моделі, й православним поглядом на природу людини як на пошкоджену первородним гріхом і таку, що потребує зцілення перед своїм розвитком;
- суперечність між гуманістичною (антропоцентричною) основою освітніх систем, що сприяють особистісному розвитку дитини, і традиційною для Росії христоцентричною основою освіти й виховання;
- суперечність між процесом психофізичного розвитку дитини й процесом духовного становлення, що виникає при створенні освітнього середовища без урахування умов, необхідних для правильного духовного становлення особистості.

Однак слід зазначити, що такі поняття, як «духовність», «духовно-моральне становлення», «традиційна православна культура» у чинному законодавстві практично відсутні. Ми спробуємо з'ясувати, які можливості існують для повернення в освітній простір традиційної культури, народних і релігійних поглядів, національних і регіональних особливостей, які є змістом, засобом та умовою духовно-морального становлення особистості.

Досі від керівників різного рівня можна почути цитати з більшовицького декрету 1918 року про те, що церква відділена від держави. В жодному сучасному юридичному документі таких слів немає. Стаття 35 Конституції України наголошує:

«Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від Церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Ця стаття досить чітко вказує на те, що ніяка релігія, релігійне об'єднання не можуть втручатися в управління державою так само, як держава не може втручатися в управління релігійними об'єднаннями. Тобто світським є те, що керується тільки державою. Ця стаття не регламентує зміст державного, суспільного й народного життя, яке може нести й несе в собі релігійні традиції, цінності й погляди. Очевидно, що релігійні об'єднання не можуть керувати державною системою освіти й освітніми установами, але це не заперечує релігійного змісту сучасної освіти. Присутність елементів релігійного змісту в різних дисциплінах, вивчення основ релігії в державних навчальних закладах не позбавляє їх статусу світських закладів, оскільки вони керуються державою і не готують кадрів

для релігійних об'єднань. Це твердження уточнюється в статті 6 Закону України «Про освіту», де записані основні принципи освіти в Україні, зокрема:

- гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських цінностей;
- органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- науковий, світський характер освіти...

Далі у статті 8 «Навчально-виховний процес і громадсько-політична діяльність у навчальних закладах», у пункті 1 наголошено:

«Навчально-виховний процес у навчальних закладах є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій».

Іншими словами, Закон не забороняє молодим людям вивчати і знати свою культуру, традиції і цінності, якщо вони мають релігійну основу.

Стає очевидним: *щоб зрозуміти культуру, традиції і духовний сенс народних цінностей, необхідно вивчати їх релігійну основу.* Тому в нашій педагогічній діяльності Церква займає місце *рівноправного партнера*, що й зазначено в епіграфі до першої глави посібника.

Аналіз чинного законодавства в галузі свободи совісті й освіти показує, що українська концепція духовно-морального становлення повинна ґрунтуватися на православних традиціях, що дасть можливість зберегти єдиний культурний та освітній простір, у межах якого можливий прояв і розвиток національних культур. Тут доречно висловити сподівання на те, що настане прозріння у правлячої верхівки, яка творить закони, і слова *«відокремлені від держави»* зі статті 9 Закону України «Про освіту» не матимуть місця, тобто традиційна релігійна культура посяде рівноправне місце, як це було до революції (1917 р.), як це є у сучасних освітніх системах цивілізованих країн світу.

1.6. Християнські духовні традиції. Святість як норма життя людини

Особливість життя людини полягає в тому, що воно, зародившись одного разу в материнському лоні, не раз переживає процес народження. Людина впродовж життя відроджується й перероджується, стає іншою під впливом інтелектуального розвитку. Це притаманно тільки людині і є даниною, завданням, яке без участі самої людини не може бути виконане.

Загальновідомий дослідник християнського віровчення професор Московського Свято-Тихонівського богословського університету Євген Шестун, міркуючи про роль і призначення людини в межах поняття «онтогенез», здійснює умовний поділ людського життя на три етапи. *Перший* починається у момент зачаття нового життя й закінчується народженням дитини в земний світ. *Другий етап* – земне буття людини, її онтологічні межі – народження і смерть. *Третій етап* – життя після смерті, життя вічне. Людина народжується з небуття в буття в момент зачаття, через народження приходить у цей світ, у момент смерті народжується для вічності.

Людина – духовно-тілесна істота, втілений дух (про це пише М.Г.Ярошевський, аналізуючи роботи І.М. Сеченова, про це свідчить православне богослов'я).

При народженні дитини духовна сторона її життя не є досконалою. Вона пошкоджена успадкуванням від предків первородним гріхом, який виявляє себе як схильність дитини до гріха. В.Д. Шадриков називає це пошкодження зародковим злом.

«Констатация изначального зла в человеке, – пишет він, – имеет огромное прикладное значение для современной педагогики, формирования теории воспитания».

Святість – ось ідеал, даний людині в цьому житті, одночасно близький і недосяжний. Недосяжний у своїй повноті, оскільки святість не обмежена об'єктивним рівнем, і досяжний для конкретної людини згідно з її можливостями. Святість встановлює особливу норму життя людини. Нормою стає постійне зростання, розвиток або, за словами В.П. Зінченка, «розвиток як норма». *«Человеком нельзя быть, – зазначив А.А. Ухтомський, – им можно лишь делаться».* Показником розвитку є сама людина – те, як вона змінюється порівняно з собою. Це вже не лише розвиток «організму», а особиста історія людини, яка вплітається у світову.

«Особиста історія» починається з виникнення індивідуального психічного життя в момент фізичного народження людини. Життя дається як індивідуальне, але стає частиною соціального, тому що особистість не може розвиватися поза соціумом. На думку Л.С. Виготського, людина є максимально соціальною в дитинстві. Повна біологічна безпорадність призводить до соціальної опосередкованості взаємин немовляти з дійсністю. З самого народження починається об'єктивне роздвоєння життя: прагнення до індивідуального буття й неможливість володіння цим буттям поза світом. Світ для нового життя є середовищем, у якому розвиваються специфічно людські властивості; воно, за Виготським, є джерелом розвитку. «Соціальна ситуація розвитку» (Виготський) для кожного віку специфічна, вона теж розвивається і змінюється. Дитина фактом свого життя змушена спілкуватися з предметною дійсністю і з дорослими. У діяльності й мовленнєвому спілкуванні виникає свідомість.

«Сознание, – писал Е.В. Ильенков, – собственно, только и возникает там, где индивид оказывается вынужденным смотреть на самого себя как бы со стороны, как бы глазами другого человека, глазами всех других людей, только там, где он должен соразмерять свои индивидуальные действия с действиями другого человека, то есть только в рамках совместно осуществляемой деятельности».

Якщо далі рухатися цим абстрактним шляхом становлення людини як істоти соціальної, ми неминуче починаємо розуміти, що людина бореться із середовищем. *Прагнучи зберегти себе, людина не лише бачить себе в соціумі, але й намагається свідомо чи несвідомо все переробити під себе, асимілювати середовище (Ухтомський), щоб найменше турбуватися. Людина стає небезпечною для оточення.*

«

Наделив человека умом, – пишет В.Д. Шадриков, – природа внесла дисбаланс в гармонию инстинктов индивидуального и видового сохранения. Ум всегда эгоистичен, ум посоветует вначале стать эгоистом, и именно в эту сторону пойдет умное существо, если его ничто не остановит. Ум изобретает орудия труда, благодаря уму, человек осваивает процесс их изготовления и учится применять орудия труда. Ум усиливает возможность человека в борьбе за существование, обеспечивает прогресс обществу. Но в то же время ум угрожает нарушить в некоторых пунктах сплоченность общества. И если

общество должно сохраниться, то необходимо, чтобы существовал противовес уму, точнее, его индивидуальной ориентации».

Розвиток людини в процесі її входження в суспільне життя не здійснюється в абстрактному соціумі. Кожне конкретне суспільство виробило свої механізми самозахисту від егоїстичних прагнень його членів. У розвинутих суспільствах це не механізми придушення індивідуального життя, а механізми, що допомагають людині в розкритті її потенційних можливостей. Особливий характер взаємин людини й суспільства є основою традиційного життєвого ладу, який формується протягом не однієї сотні років.

Людина, потрапляючи в замкнене коло споглядання себе в іншому (за А.А. Ухтомським, ситуація «двійника»), прагне побачити іншого, прагне свободи й вільного спілкування (за А.А. Ухтомським, «заслуженого співрозмовника»), прагне бути не лише в середовищі, але й вільною від нього. Людина завжди шукає іншого, вертикального виміру життя, прагне подолати межі своєї природи, вийти за них, не пориваючи з природою, перевершити її. Особистість бажає здобути не лише індивідуальне розумне існування, але й власне обличчя, жити життям не лише особистим, але й особистісним.

«Ни общее, ни социальное не может быть поставлено выше лица, – писал А.А. Ухтомский, – ибо только из лиц и ради лиц существует; ни лицо не может быть противопоставленно общему и социальному, ибо лицом человек становится поистине постольку, поскольку отдается другим лицам и их обществу».

Людина прагне не лише розвитку, але й духовного становлення. Вона передчуває, що справжнє буття – саме на перетині його горизонтальної і вертикальної складових. Точка з'єднання – хрест – є місцем реального життя людини. У момент перетину ліній розвитку і духовного становлення здійснюються вчинки. З'єднати в собі особисте й народне, земне й небесне, тілесне й духовне – це хрест кожного, хто покликаний у світ.

Якщо суспільство не може створити сприятливі умови для того, щоб людина через самообмеження егоїстичних тенденцій відкрила в собі духовні глибини, воно прирікає своїх членів на муки, на задоволення егоїстичних бажань і потреб, на шлях життя за рахунок іншого. Агресія, конфлікти, жорстокість, війни, злочинність стають візитівкою таких суспільств. Таке самоствердження слід розглядати (за А.А. Ухтомським) як прояв первородного гріха в соціальному житті.

Суспільство зобов'язане створити умови не лише для розвитку людини, але й для піднесення життя на вищий рівень особистісного, а значить, духовного буття. Винайти ці умови неможливо, вони склалися тисячоліттями і знайшли свій вияв у традиціях і звичаях народного життя, що ґрунтуються на віруваннях. Традиції, звичаї і перекази формують суспільну мораль. Певною мірою звичай посідає місце інстинкту, це соціальний інстинкт суспільства. Ми можемо спостерігати процес деградації суспільства, коли воно відмовляється від виконання цієї функції або втрачає свої традиції.

«Сила обычая, – пише В.Д.Шадриков, – в формировании человечности заключается в том, что человек усваивает не нравственную норму, а способ действия, который нравственен по отношению к членам закрытого сообщества. В обычае человек живет. Научить обычаю – значит научить жить. Без обычая нравственность не входит интимно в сущность человеческого бытия... Через обычай человек идентифицирует себя со своим народом, вводится в свой род, ибо обычай – дух народа, его дела... Свою духовность мы получаем от предков. Она заключена в обычаях и преданиях».

Якщо суспільство не зуміло створити ці умови, то з метою самозбереження воно з власної волі об'єднується з суспільством, яке їх має, при цьому зберігаючи історично сформовані національні звичаї і традиції.

Українські звичаї, побут, традиції склалися в лоні православної віри і дбайливо зберігалися простими людьми. Справжність народних поглядів підтверджується самим життям. Їх не зустрінеш у трактатах, вони не вигадані – люди ними живуть. Звичаї виявляються у повсякденні, вони стійкі й лежать в основі різних сфер життєдіяльності.

«Особенности того или иного народа, – пише М.М. Громико, – более открыто проявляются в простонародье: в образованной части общества они как бы размыты за счет активного восприятия других культур, за счет сознательного прикровения некоторых взглядов. В образованном обществе «этничность» проявляется косвенно, менее поддается фиксации со стороны, если не заявлена самими носителями ее».

Православ'я формує особливе ставлення людини до природного й соціального середовища. Християнин завжди сприймає світ, як творіння Бога. Так, він зазнав змін у процесі гріхопадіння людини, але при цьому зберіг своє первісне походження. *Якщо ти народжений на цій землі, в конкретному місці, значить, не випадково Бог покликав тебе з небуття саме*

тут. На цій землі ти народився, це твоя батьківщина – місце, де жили твої батьки. У розумінні цього ми бачимо витoki християнського патріотизму.

Кожна людина згідно з православними уявленнями створена за образом і подобою Божою, а значить, має велику цінність. У цих поглядах – джерело трепетних взаємин між людьми, прагнення до ідеалізації іншого, можливо, першого зустрічного. Любов до ближнього й «власні моральні ресурси» (А.А.Ухтомський) – основа людських взаємин у православній традиції.

Людина, яка схильна будувати своє життя на основі принципів самоствердження й самозбереження, не зможе зрозуміти того, що любов є ключем до пізнання істини. Любов до ближнього, його ідеалізація і каяття у власних гріхах, видимих через іншого, – основа соціального спілкування у православній традиції.

Наведемо приклад вірша, присвяченого жінці:

*В мороз, и в гололед, и в слякоть,
Какая б ни стряслась беда –
Не заставляйте женщин плакать
Ни от любви, ни от стыда.
Какая бы из горьких трещин
Не расколола сердце вам –
Не заставляйте плакать женщин
По необдуманным словам.
Прощайте женщин! Сокращайте
Предел, бросающий вражду,
И никогда не вымещайте
На женщинах свою беду.
И как бы ни случилось плавать
Вам в океане бытия –
Не заставляйте женщин плакать,
На вас обиду затая.
И пусть вам будет как награда
За бескорыстие труда
Та женщина, что с вами рядом
Не плачущая никогда.
Чтобы в раскаянье не ахать,
Чтоб не краснеть вам от стыда,
Не заставляйте женщин плакать
Вовек, нигде и никогда!*

Найвищого єднання досягає православний люд у церкві, беручи участь у таїнстві Святого Причастя. Причащаючись Плоттю й Кров'ю Христовими, усі несли в собі єдину Плоть і єдину Кров, усі ставали братами й сестрами у Христі. Ось чому в православному світі поширене звернення «брати й сестри». Таїнство об'єднує не лише людей між собою, але й кожного й усіх із Самим Христом.

Основним критерієм сприятливості умов, створених суспільством для правильного розвитку людини в процесі її духовного становлення, є **душевний спокій**. Він можливий лише тоді, коли людина не відчуває докорів сумління. *Сумління не докоряє людині, якщо вона не переходить дозволених меж стосовно природи, іншої людини й себе.*

Така в загальних рисах спільна проблематика етичного розуміння й значення християнських традицій і, відповідно, духовно-морального буття. Це знання викладене (у розумінні окремих осіб і великих суспільних прошарків) у працях моралістів і філософів більш чи менш системно. Таким самим, але несистемним знанням пронизана світова література й культура в цілому і багато наук, перш за все, антропологія, психологія, психіатрія, педагогіка, економіка, соціологія.

Минають тисячоліття, а людство так і не наблизилось до єдиних і спільних підходів до основних питань: розбрату й суперечок значно більше, ніж єдності й розуміння. Це означає, що або таких єдиних об'єктивних підходів немає і бути не може, а існують лише суб'єктивні думки й особисті вигоди, або є тільки одне об'єктивне ціннісне знання, а інші, якщо щось означають, то лише в силу своєї відповідності цьому знанню. Є багато підстав для того, щоб вважати, що таке знання об'єктивної моральної правди все ж існує, але тоді джерело його має бути надлюдським. А вищим за людину може бути тільки Бог. І якщо Він передав таке знання людям, йому можна вірити як істинному.

На завершення інформації, викладеної в першій главі, слід зазначити, що у нашій праці виховний процес виконує основну роль. Це бачення з далекої історії і перенесення її в сучасну освітню й просвітницьку системи для креативно орієнтованого читача буде недостатнім, для цього, керуючись мудрим висловом К.Пруткова *«Отыщи всему начало, и ты многое поймешь»*, ми запрошуємо читача до наступної глави *«Світоглядні основи гуманної педагогіки»*.

З а п и т а н н я

т а з а в д а н н я

д л я с а м о к о н т р о л ю

1. Чому з основних категорій педагогіки виховання посідає перше місце?
2. На питання «Хто є вихователем?» Руссо стверджував: *«природа, речі, люди»*. Це залишається справедливим до того часу, поки названі категорії *не суперечать одна одній*. А ви як вважаєте? Наведіть приклади із власних спостережень.
3. Яку роль відіграє категорія «терпимість» у розвитку й формуванні особистості?
4. Чи завжди терпимість є позитивним явищем?
5. Як впливає на формування суспільно значущих якостей особистості процес соціалізації?
6. Дайте характеристику традиційним складовим духовності.
7. Якою ви бачите роль Церкви у відновленні, збереженні та розвитку народних традицій?
8. У чому полягає основне завдання виховання християнина?
9. Які життєві чинники здійснювали вплив на систему виховання окремих етносів – народної педагогіки?
10. Які сфери життєдіяльності формують процес духовно-морального становлення особистості до рівня її життєтворчості?
11. Прокоментуйте сутність епіграфа до глави 1 щодо педагогічного напрямку виховання, як цей зміст епіграфа узгоджується з чинним Законом України «Про освіту»?
12. Як ви розумієте сутність категорії «святість» у життєдіяльній сфері людини?
13. Чи впливає (і як) соціум на формування й розвиток особистісних якостей людини: народність, земне й небесне, тілесне й духовне, розум та інше особистісне?
14. Яку роль у вихованні особистості ви відводите категоріям «етнологія», «етнос», «етнокультура», «етнопедагогіка»?

16. Які соціально-політичні чинники ініціювали й сприяли розколу й ослабленню Київської Русі після введення в ній князем Володимиром Великим християнської православної віри?

17. Якою ви бачите роль Церкви у розвитку вітчизняної освіти, світогляду, національної психології, менталітету суспільства на шляху його історичного розвитку до сьогодення?

18. У яких соціальних інститутах відбувається процес духовно-морального становлення особистості?

19. Прокоментуйте основні суперечності, які мають місце у нашій реальній дійсності й негативно впливають на формування підготовки молоді до активної життєтворчої діяльності.

20. Як ви особисто ставитесь до православних традицій, чи впливають вони на ваше життя, його основоположні принципи?

*Во всем мне хочется дойти
До самой сути.
В работе, в поисках пути,
В сердечной смуте.*

*До сущности протекших дней,
До их причины,
До оснований, до корней,
До сердцевины.*

*Все время схватывая нить
Судеб, событий,
Жить, думать, чувствовать, любить,
Свершать открытья.*

Б.А.Пастернак

ГЛАВА 2

АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Під ім'ям моральності ми розуміємо не тільки зовнішні пристойності, але і всю внутрішню основу спонукань.

Я.А. Коменський

2.1. Базові поняття для визначення духовно-морального виховання

Людство ХХІ століття вступило в епоху глобального гуманізму. Ціннісне ставлення до людини визнається важливим пріоритетом цивілізаційного розвитку. Загальнолюдські, духовно-моральні цінності знаходяться у полі зору не лише педагогів-практиків, науковців, а й духовенства і усієї прогресивної громадськості. Розкриття названої теми пропонується розглянути з трактування основних понять, які відображають зміст означеної проблеми. В основу нижченаведених визначень покладені джерела 33, 34.

Антропологізм – наукова концепція (система поглядів), яка визнає людину вищим найдосконалішим витвором природи. В антропології «людина» є основною світоглядною категорією, з позицій якої має здійснюватися дослідження природи, суспільства, відбуватися розвиток усіх наук.

Аспект – точка зору, з якої розглядається предмет, явище, поняття.

Ретроспективний – звернений до минулого, присвячений розгляду колишніх подій.

Розвиваючи визначення наведене у § 1.3, **духовність** – індивідуальна здатність до світо- і саморозуміння, орієнтація особистості діяти «заради інших», пошук нею морального абсолюту. Поняттям «духовність» традиційно визначалося все, що відноситься до людської душі, духу, Бога, Церкви, віри. У сучасній мові категорією «духовність» називають пошук, практичну *діяльність*, досвід, який суб'єкт здійснює в самому собі, перевтілення, необхідне для досягнення істини, для самовизначення. Конкретніше, *духовність – це духовно-практична (не утилітарна) діяльність по самовдосконаленню, самовизначенню, духовному росту людини. Без неї неможливі ні самовдосконалення людини, ні її велич.*

Наука, філософія і релігія не володіють монополією на вивчення духовності і природи духу. Інша справа, що в теології є великий досвід в пізнанні духа, а сучасній науці корисно для початку хоча б його пізнати!

О.С. Пушкін закарбував раз і назавжди про всякий істинний творчий дух: «Мы рождены для *вдохновения*, для звуков сладких и молитв».

Душа – в етнологічному відношенні. Вірування чи *переконання* у тому, що наші *думка, почуття, воля, життя* обумовлюються чимось іншим від нашого тіла (хоча й пов'язані з ним своїм метушливим перебуванням), притаманно, імовірно, всьому людству може бути констатовано в найвищих ступенях *культури* найпримітивніших народів. Походження цього вірування було зведено, врешті-решт, до самопочуття, до визнання свого «Я», своєї *індивідуальності*, більш або менш тісно пов'язаної з матеріальним тілом, яке тільки користується ним, як житлом, знаряддям, органом. Це «Я», це дещо духовне чи, в більш примітивному уявленні, рушійний початок, «сила», що знаходиться в нас – і є те, що первісна людина поєднує з уявленням про душу (Енци. словник Брокгауза і Ефрона, 1893 Т.11, С. 227).

Цінності – ідеї, речі, явища, які мають позитивне значення для людини і суспільства.

Чесць – професійна педагогічна категорія: визнання суспільством і осмислення педагогом високої загальнолюдської цінності самовираженого виконання свого професійного обов'язку [33]. І тимчасовий правитель так високо стоїть в честі. Не на каптані честь, а під каптаном. Зовнішні докази відмінності: пошана, шанування, ушанування, виявлення поваги, визнання всякої переваги. Честь розум народжує, а безчестя й останній віднімає. Дай Боже тому честь, хто вміє її знести. Кого честь не бере, того ціпок зрозуміє. Шануй усякого по сану й звичаю. Пора гостям і честь знати?

Поняття «культура» (в перекладі з лат. – виховання, розвиток) визначається середовищем існування людини, представлене у вигляді продукту людської діяльності. Традиційно культура поділяється на матеріальну і духовну. Якщо культура матеріальна включає в себе побутову та виробничу сфери, то духовна – представлена ідеологією, мистецтвом і релігією, які стверджують визначену систему духовних цінностей, соціальних норм і відносин людини до Бога як до Вищого Начала, світу, людей. Духовна сфера визначає спрямованість культури.

За термінологією сьогодення, **культура** – система програм людської діяльності, поведінки і спілкування людини для зміни та удосконалення суспільного життя в усіх його основних виявах, що ґрунтується на нормах моралі, етики, естетики. Культура в освіті виступає, як її змістова складова, джерело знань про природу, суспільство, способи діяльності, емоційно-вольового і ціннісного відношення до навколишніх людей, праці, інших людей і спілкування; це рівень розвитку особистості, який характеризує міру освоєння накопиченого людством соціального досвіду і здатністю до його узагальнення.

Із великої кількості трактувань поняття «культура» в даній роботі ми вважаємо найбільш вдалим визначення академіка Д.С. Ліхачова: «**Культура** – это огромное целостное явление, которое делает людей, населяющих определенное пространство, из простого населения – народом, нацией. В понятие культуры должны входить и всегда входили *религия, наука, образование, нравственные и моральные нормы поведения людей и государства*».

Релігія. Саме слово «релігія» буквально перекладається з латинського, як «святиня», «набожність», «благочестя» – життя по совісті, у відповідності із заповідями Господніми [34]. Для кожної традиційної національної і всієї загальнолюдської культури саме релігія є головним, культуротворчим фактором. Її культуротворча роль полягає у визначальному впливі на зміст і форми усіх сфер побуту культури – духовної і матеріальної. Розрушення релігії, як стержня традиційної культури, призводить до загибелі цивілізацій і народів, а у всесвітньому масштабі до апокаліпсису.

На жаль, у системі світосприйняття більшості сучасних людей подібне уявлення про релігію відсутнє. Це пов'язано, передовсім, з тим, що сучасна культура багато в чому втратила традиційний характер, стала секулярною, поза – і навіть антирелігійною. Протягом ХХ століття процес секуляризації проходив особливо інтенсивно: вплив релігії, наявність традиційних

елементів у різних сферах сучасної культури зведений до мінімуму або ж знищений зовсім.

Для сучасної людини релігія перестала бути значною частиною внутрішнього духовного досвіду, основою світосприйняття. В житті більшості наших сучасників вона витіснена у сферу зовнішніх елементів архаїчної, в кращому випадку, традиційної, соціальної культури. В особистому відношенні з релігією часом пов'язані лише невиразні уявлення чи спогади. Відомий церковний письменник ХХ століття священник Олександр Ельчаніков так говорив про це: *«За религию у нас часто принимают неопределенную смесь из детских воспоминаний, сентиментальных чувств, испытываемых иногда в церкви, крашенных яиц и кулича на Пасху»*. З болем віруючого серця завершує цей письменник свої роздуми запитанням: *«Как же дать современным людям хотя бы почувствовать крестный путь грешной нашей души к Богу?»*.

Втрата головної ролі традиційної релігії, зміна розуміння сутті духовності в сучасній культурі призводить до виникнення кризових ситуацій у духовно-моральній сфері. Позарелігійний контекст не дає можливості чіткого розрізнення понять добра і зла, правди, честі, совісті; викривлює і підміняє традиційні християнські уявлення про людину і сенс життя.

У зв'язку з цим у сучасній культурі, порівняно з визначенням В.Н.Даля, змінюється традиційне розуміння **«моральності»** як узгодження з абсолютними законами правди, гідності людини, честю, чистою совістю громадянина.

Для України – колиски Православ'я – це означає втрату наслідування кращих зразків духовно-моральної культури, ідеології, оскільки традиційний погляд на світ століттями опирався на фундаментальну ідею, яка припускає осмислення життя як релігійного боргу, всезагального служіння євангельським ідеалам добра, правди, любові, милосердя, жертво приношення та співчуття. Згідно з таким світобаченням, ціллю людини в її особистому житті, сенсом сімейного буття, суспільного служіння і державного існування в Київській Русі було посилене втілення в життя тих високих духовних начал, незмінним охоронцем яких виступає Православна Церква. Іншої релігійно-моральної, ідеологічної альтернативи в Україні немає. Адже справжня велич Росії (до розпаду ССРСР) в світі, її визнаний усіма вклад у світову науку, культуру стали можливими тільки на основі традиційної духовної культури, ідеології; до речі, їх елементи застосовувались і в радянський період. Втрата колишньої величі російської держави на межі ХХ і ХХІ століть не що інше, як наслідок відмови від традиційної ідеології, Православної віри, традиційних цінностей та ідеалів.

Чітко видно, що для сьогоденної України будь-які намагання просуватися нетрадиційним шляхом загрожують розвитку і можуть викликати морально-етичну деградацію суспільства, параліч духовних сил народу. Головним засобом відновлення духовного, морального, інтелектуального потенціалу українського народу є відновлення системи духовно-морального виховання.

За визначенням Протоієрея Євгена Шестуна, під **«духовно-моральним вихованням»** розуміється процес сприяння духовно-моральному становленню людини, формуванню у неї:

- *моральних почуттів* (совісті, віри, відповідальності, патріотизму);
- *морального образу* (терпіння, милосердя, незлобливості);
- *моральної позиції* (здатності до розмежування добра і зла, прояву самовідданої любові, готовності до подолання життєвих випробувань);
- *моральної поведінки* (готовності служіння людям і Батьківщині, прояву духовної розсудливості, доброї волі).

У Росії, яка прийняла від Київської Русі естафету Хрещення, духовно-моральне виховання традиційно сприяло духовно-моральному становленню людини на основі православної культури в усіх формах її прояву (релігійній, ідеологічній, науковій, художній, побутовій). Це давало і дає православній людині (у порівнянні із західною культурною людиною) можливість іншого, найбільш повного і об'ємного сприйняття світу та свого місця в ньому.

Православно-християнські принципи любові, гармонії і краси в побудові світу, людини і суспільства володіють неоціненими навчальними і виховними можливостями. Саме на їх основі можливе переборення сучасної кризи культури, науки, освіти, кризи внутрішнього світу людини.

У цьому зв'язку методологічною основою духовно-морального виховання дітей та молоді України необхідними мають стати традиції православної культури і педагогіки, представлені в різних аспектах:

- культурно-історичному (на основі прикладів вітчизняної історії і культури);
- морально-етичному (в контексті морального православно-християнського вчення про людину, цілі її життя і сенс відносин з іншими людьми, Богом, світом);
- етнокультурному (на основі національних православних традицій російського народу).

2.2. Про знання, віру і проблеми духовно-морального виховання

Загальновідомо, що «наукова» картина світотворення *постійно змінюється*, ускладнюється, поглиблюється, заглиблюючись у деталі, майже завжди не може досягти ні повної ясності, ні однозначності. Достатньо згадати, як змінилася вся картина світу після того, як астрономічна система була витіснена системою Коперника, чи – що дало науці, народам відкриття електрики, чи радіо, чи бездротової передачі, чи розкопки доісторичних поселень, або спектральний аналіз. Справжній вчений знає, що наука ніколи не буде здатна пояснити свої останні припущення чи визначити свої основні поняття, наприклад, точно установити, що таке «атом», «електрон», «вітамін», «енергія» чи «психологічна функція»; він знає, що всі його «визначення», «пояснення» і «теорії» – є тільки незакінченими спробами приблизитися до *живої таємниці* матеріального і духовного світу. Про продуктивність науки не варто сперечатись: за неї свідчить вся сучасна техніка і медицина. Але що стосується її теоретичних істин і їх доведення, то наука плаває по морях проблематичного і загадкового. З такими думками широковідомого російського релігійного філософа ХХ століття ми і сьогодні повністю солідарні.

Справжній вчений знає, до якої межі сягає його знання, і тому він духовно скромний. Він шукає і намагається довести, він завжди домагається *максимальної* достовірності і доведення, ясності і точності, але саме тому він знає, на скільки важко це дається, і завжди пам'ятає, що повної достовірності у науки немає. Він завжди пам'ятає, на скільки обмежений *об'єм* того, що «вже пізнано», і наскільки відносно невелика сила і компетентність наукової думки, бо істинна думка є тільки *однією з здібностей* людини, на ряду з іншими, а наукова думка потребує *досвіду*, для якого необхідно чуттєво сприймати, відчувати, бажати, уявляти, спостерігати і здійснювати дії. Справжній вчений розуміє все це і не переоцінює ні абстрактну думку, ні науку в цілому. Ось чому він не вірить в абстрактні схеми і мертві формули і береже в собі живе відчуття глибокого, таємничого і священного. Цим і пояснюється та обставина, що *серед справжніх і великих вчених багато хто відчував і відчуває живу віру в Бога*: їх погляд не засліплюється тим, що вже пізнано і здобуто, але залишається прикутим до таємниць створення світу і до прихованих в них багатств, а споглядання цих таємниць пробуджувало в них той внутрішній, духовний досвід, від якого народжується релігійний настрій і «віруюча» віра. Так, істинна вченість не віддаляє від Бога, а веде до нього.

Цей стан душі, поширений в сучасному суспільстві, давно вже був підмічений нашими поетами, описаний і засуджений ними.

Так, у друга Пушкіна, князя П.А. В'яземського, ми знаходимо наступні гнівні рядки:

*Наш разум, омрачась слепым высокомерьем,
Готов признать мечтой и детским суеверьем
Все, что не может он подвести под свой расчет.
Но разве во сто раз не суеверней тот,
Кто верует в себя, а сам себе загадкой,
Кто гордо оперся на свой рассудок шаткий
И в нем боготворит свой собственный кумир?*

Ще глибше і пророчіше звучить та ж думка у Тютчева:

*Не плоть, а дух растлился в наши дни,
И человек отчаянно тоскует;
Он к свету рвется из ночной тени
И, свет обретши, ропщет и бунтует.
Безветрием палим и иссушен,
Невыносимое он днесь выносит...
И сознает свою погибель он,
И жаждет веры...но о ней не просит...*

Жити – означає *вибирати* і прагнути; хто вибирає і прагне, той *служить* певній *цінності*, в яку він вірить. Всі люди вірять: освічені і неосвічені, розумні і нерозумні, сильні і слабкі. Одні усвідомлюють, що вони вірять, інші вірять, не усвідомлюючи цього. Одні знають і те, що вони *вірять*, і те, *в що* вони вірять, а можливо, і те, *на чому ґрунтується їхня віра*. Інші вірять просто, не визнаючи цього за собою, і, можливо, ні разу в житті не подумавши, в що ж вони, взагалі, вірять і чи є в них які-небудь *основи* для цієї віри. Але *віра завжди залишається первинною силою людського життя* – повністю незалежно від того, розуміють люди це чи ні. Людині дана можливість цінувати свою віру, оберігати її, зміцнювати, очищати і поглиблювати; як би будувати її і зводити на її основі своє світосприйняття і свій характер; формувати її зміст у вигляді догми і символу віри; створювати на її фундаменті церкву і богослужіння; перетворювати її в всеохоплюючу цілісність життя і смерті.

Однак людина має й іншу можливість: нехтувати своєю вірою, залишити її на випадковість, пронизати її принципами і марновірністю, перетворюючи її в сліпий і руйнівний фанатизм, або ж відводити їй один куточок своєї душі, і при цьому найлякливіший і лицемірніший. Людина може помилятися в своїй вірі і йти хибними дорогами; вона може розчаровуватися в своїй попередній вірі і відходити від неї; гірше того, вона може відійти від своєї віри з розрахунком і «продавати» її. Але в одному людині відмовлено, одного вона не може: а саме – *жити без віри*.

Ми виявили проблеми реалізації духовно-морального виховання в сучасних умовах. На сьогоднішній день можна назвати немало перепон в реалізації духовно-морального виховання на традиційній православній основі. Головними є:

- відсутність розробленої методології православної культури, її штучне звуження тільки для віроповчальних аспектів;

- відсутність у країні системи суспільного духовно-морального виховання, а також чітко структурованого культурологічного навчального процесу (який включає розгляд всіх компонентів православної культури) для різних рівнів системи освіти;

- проблема обмеженого представництва традиційної культури в сучасному суспільстві: його ідеологічної, наукової, художньої, побутової сфер. Високий ступінь секуляризованості сучасної масової культури;

- руйнування традиційного устрою життя: основаного на православному світосприйнятті звичаїв, традицій, відносин (сердечних відчуттів і настроїв), правил доброго і благочестивого життя, традиційного розпорядку дня, тижня, року;

- проблема малої кількості справжніх носіїв традиційної православної культури, що пов'язано з недостатністю живого духовного досвіду, відсутністю систематичної культурологічної і богословської освіти навіть в православному середовищі;

- невідповідність (мотиваційна, емоційна, інтелектуальна) більшої частини населення сучасної України до сприйняття духовного змісту традиційної культури. Як наслідок – необхідність здійснення системи просвітницьких заходів щодо підготовки суспільства до реалізації православно-орієнтованих педагогічних програм;

- руйнування і криза сім'ї, вкрай низький рівень духовно-моральної культури більшості сучасних батьків. Некомпетентність сім'ї в питаннях духовного становлення і виховання дитини, втрата сімейної функції передачі дітям важливих культурних і життєвих цінностей. Як наслідок –

необхідність масової просвіти батьків і педагогічного супроводу сім'ї в питаннях духовно-морального виховання дітей;

- відсутність згоди впливу на духовно-моральне виховання дітей і молоді різних соціальних інститутів: сім'ї, освітніх закладів, Православної Церкви, державних і суспільних структур;

- кадрова проблема. Недостатній рівень культури і професійної компетентності педагогів у питаннях змісту і методики духовно-морального виховання на традиційній основі. Як наслідок – необхідність організації спеціальної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації педагогічних кадрів;

- політична проблема: держава, покликана виконувати важливу функцію в духовно-моральній просвіті і вихованні, не має сьогодні чіткої ідеологічної позиції і дозволяє заповнити духовно-моральну сферу сурогатами і продуктами західної масової культури;

- економічна проблема. В той час, як великі гроші витрачаються на впровадження різних програм ліберального характеру, немає коштів на розробку і створення навчально-методичної і інформаційної продукції з традиційного духовно-морального виховання, викладання основ православної культури, на духовно-моральну просвіту населення і підготовку педагогів;

- управлінська проблема. До цього часу немає цілісної програми з духовно-морального виховання в масштабах країни чи регіону, не сформовані чіткі цілі і завдання, не означені пріоритети, відсутні відповідні органи управління, організаційно-економічні механізми реалізації духовно-морального виховання на державному і муніципальному рівнях.

Філософсько-теоретичним, методологічним і технологічним аспектам вирішення вище перерахованих проблем присвячена дана книга.

Вищеназвані проблеми розвитку духовності в Україні в ситуації гострої духовно-моральної кризи можуть бути вирішені лише за наявності державної системної програми, яка сприятиме кардинальній зміні ситуації. Необхідний комплексний, системний підхід і програмна форма технології (організації) і духовно-морального виховання дітей і молоді, нашого майбутнього.

Системний підхід визначається виділенням пріоритетних аспектів діяльності, пов'язаних єдиною метою, спільними формами організації і управління. Відзначимо і коротко охарактеризуємо *сім основних аспектів системи духовно-морального виховання*:

1. **Змістовий аспект** системного підходу припускає вирішення вказаних нами проблем – розробки методології, детального опису усіх елементів і форм буття православної культури; формування системи суспільного духовно-морального виховання і освіти в умовах сучасного секуляризованого оточення.

Наукове осмислення, розробка змісту православної культури і духовно-морального виховання у кінцевому результаті спрямована на:

- відтворення і акцентування різними засобами національно-культурного компоненту в ідеології, освіті, мистецтві, науці;
- інтеграцію традиційного змісту і світосприйняття у різні галузі знань;
- відтворення і творче вкорінення традиційного внеску в життя сім'ї і суспільства.

Велика роль у виконанні цих мір відводиться системі освіти. Змістовий аспект системного підходу включає в себе розробку змісту духовно-морального виховання і освіти:

- а) на рівні окремої навчальної дисципліни;
- б) у вигляді «наскрізної» складової, інтегрованої у всі шкільні дисципліни; професійна; додаткова освіта; виховання через засоби масової інформації.

2. **Віковий аспект** дає можливість вибудувати (змістовно і організаційно) комплекс заходів із духовно-морального виховання для різних вікових груп дітей, підлітків, молоді.

3. **Інституційний аспект** системного підходу припускає одночасне включення духовно-моральної компоненти у виховну діяльність усіх соціальних інститутів: сім'ї, різних рівнів системи освіти, державних закладів і громадських організацій.

Слід виділити пріоритетну важливість включення духовно-моральної компоненти в сімейне виховання. Проблему подолання духовно-моральної кризи суспільства неможливо вирішити без здійснення комплексного культурно-просвітницького впливу на сім'ю. Сім'я є основою формування системи життєвих цінностей стосунків дитини, що використовується ним потім у якості інструмента освоєння соціального середовища. Комплекс мір соціально-культурного, медико-педагогічного і духовно-морального супроводу сім'ї на різних етапах її розвитку допоможе поверненню сім'ї функції виховання дітей як «живлення» не лише тілесною, але і духовною їжею.

Інституційний рівень системного підходу до духовно-морального виховання передбачає послідовність, взаємозв'язок і координацію педагогічної діяльності різних соціальних інститутів. Надзвичайно значимим у цьому відношенні є формування нормативно-правової й організаційної основи взаємодії держави з Російською Православною Церквою, забезпечення активізації і пошук нових форм участі Церкви в процесі духовно-морального виховання як воцерковленої, так і нецерковної частини дітей і молоді.

4. Кадровий аспект передбачає поетапну реалізацію системи заходів щодо освіти, підготовки і перепідготовки фахівців різного рівня (представників адміністрації; керівників і практичних робітників освіти, охорони здоров'я, культури) у питаннях духовно-морального виховання й освіти дітей і молоді на традиційній основі.

5. Організаційно-політичний аспект. Враховуючи складність вирішення проблеми на федеральному рівні, більш перспективним на сьогодні представляється вибудовування системи духовно-морального виховання на регіональному рівні, у межах регіонального компоненту освіти. На основі існуючих і знову підготовлених нормативно-правових документів можлива реалізація комплексних регіональних програм із духовно-морального виховання. Сьогодні в регіонах є політичні сили і певні ресурси для здійснення заходів щодо духовно-морального виховання на рівні областей, міст, муніципальних центрів.

На етапі підготовки регіональних соціально-педагогічних програм можливе **проведення всенародного Референдуму** з питання духовно-морального виховання на традиційних для України православних основах.

6. Економічний аспект системного підходу дає можливість вишукування засобів для реалізації комплексної програми духовно-морального виховання з різних джерел, включаючи федеральний і регіональний бюджет, а також інші джерела фінансування: в першу чергу – цільові фонди розвитку духовно-моральної культури і освіти.

7. Управлінський аспект. Його виділення в системі духовно-морального виховання дітей і молоді дозволяє включити в процес вирішення проблеми усі існуючі структури (соціальні й інституційні) і забезпечити нові форми організації їх взаємодії. Це необхідно в умовах, коли ні одна із діючих

структур не може розв'язати проблему духовно-морального виховання у повному обсязі.

Таким чином, системний підхід пропонується як організаційна форма програмного управління духовно-моральним вихованням дітей і молоді на рівні регіону. Зусиллями Фонду духовної культури і освіти «Новая Русь» розроблена така Програма, яка ґрунтується на кращих традиціях вітчизняної педагогіки, наукових розробках і практичному досвіді, враховуючи тенденції розвитку сучасної регіональної освіти, особливості культурно-історичного і соціально-економічного розвитку регіонів Росії [37].

2.3. Особливості духовності українського етносу та його геополітична роль

З розвитком духовної особистості пов'язана освітня мета – формування громадянина. У цьому ракурсі аналізу проблеми духовність постає важливим аспектом національної ідентичності. Розглянемо це більш докладно.

Категорія духовності може розглядатися як цілісність, інтегрованість людини у бутті, що дозволяє об'єднати численні наукові характеристики духовності, серед яких можна виділити такі: духовність – це зростання людини в кожному з нас, прояв якості особистості, ціннісний зміст свідомості, морально зорієнтована воля та розум, стан розширення внутрішнього горизонту свідомості, що можливо інтерпретувати як вид творчості, оскільки він, безумовно, є процесом пізнання людиною власної природи, зв'язок людини з людиною та космосом, відчуття присутності духу людини в усьому, що її оточує, постійний пошук Істини, Абсолюту, творення нових смислових полів, єднання з більш високою цінністю-сутністю, метамотивація як спонукання особистості до дій інтеріорізованими нею найвищими цінностями, а не лише фізіологічними потребами, реалізація потреби у визнанні тощо.

Відтак, вчення про духовність як цілісність має виражати ідею єдності людини і світу, уніфікуючи та сполучаючи в собі психофізіологічний, соціально-політичний, етико-аксіологічний, культурно-історичний, соціоприродний, космопланетарний контексти людського буття. Духовність можна визначити як категорію суспільної свідомості, що у своєму змісті відображає у досить специфічному вигляді універсальну властивість Всесвіту – цілісність, яка є чинником неперервності, тотальності всіх

проявів існування матерії. Важливо зазначити, що духовність як єдність протилежностей – це *гранична категорія*.

У цьому розумінні духовність є світом як єдністю, як сукупністю його елементів, кожний з яких, як дещо цілісне, також є духовною сутністю, оскільки онтологічно кожна річ та явище виявляють своє буття через наявність властивостей, а кожна властивість, як відомо, проявляється саме через співвідношення, взаємодію окремої речі зі своїм оточенням, тобто не може існувати як ізольована сутність й інкорпорується в загальний буттєвий контекст Всесвіту. Кожна річ виявляє свою єдність із світом й на рівні гносеології, бо логічно визначити річ – це співвіднести її з іншими речами, котрі при їх визначенні також підлягають даній процедурі. Таким чином, у формально-логічний «склад» речі входить так чи інакше весь світ. Це подібно до того, як кожна елементарна частка, як стверджував фізик М.А.Марков, по суті складається з усіх елементарних часток.

Отже, кожна річ виявляється гносеологічно тотожною зі світом як чимось цілісним. При цьому Всесвіт, як універсум, повинен трактуватись як «духовна сутність» (яка має «парадоксальний» зміст у контексті синергетичного принципу «все у всьому»), що може бути сприйнята та зрозуміла через стан духовності, коли етичне та фактологічне поєднуються. Цей підсумок вельми важливий для обґрунтування висновку про єдність двох протилежних аспектів буття людини, які сприймалися Кантом у вигляді двох речей, що дивували його понад усе – «зоряне небо над нами та моральний закон усередині нас». Сприйняття світу як духовної сутності, як дечого цілісно-інтегрального є метою психолого-педагогічного впливу на особистість учня.

Стан духовності як дещо принципово цілісне, граничне і тому парадоксальне (як говориться у першому Посланні до Коринфян, «Ніхто не спокушай себе: якщо хто з вас намагається бути мудрим у столітті цьому, той нехай буде божевільним, щоб бути мудрим. Бо мудрість світу цього є божевілья перед Богом») передбачає відповідну поведінку та світогляд, які характеризуються миротворчістю, нейтральністю, спонтанністю, самодостатністю, непередбаченістю, парадоксальним синтезом протилежних рис та якостей, здатністю бути собою і одночасно поза собою, поєднуючи внутрішнє та зовнішнє, складне та просте, статичне та динамічне, чуттєве та логічне, природне та надприродне, містичне та раціональне... Чим більше все це притаманне людині, тим більш духовною істотою вона є, тим більше здатна така самоактуалізована людина до рівноваги та одночасно до розвитку. Духовність, як парадоксальний синтез протилежних рис та

якостей, є головною ознакою креативності, творчості, яка відкрита парадоксальності – властивості, притаманній Богу, оскільки, як пише священник О.Клеман, у Богові міститься «невичерпна парадоксальна таємність».

П'єр Адо в праці «Духовні вправи і антична філософія» наголошував, що саме духовні феномени онтології людини приводять до «трансформації світобачення і перетворення особистості, до відчуття спорідненості зі світом Істини, Божественності, Єдиного».

Духовність, як чинник та ознака, є, з одного боку, дещо константною, а з іншого, мінливою та невловимою, тим, що людина має відкрити, актуалізувати в собі, й тим, до чого вона прагне через самовдосконалення.

Таким чином, духовність реалізується в трьох формах – як *виток розвитку* (те, що було), як *мета розвитку* (те, що буде), як *межа між минулим та майбутнім*, яка регулює процес розвитку. Ця межа може розумітися як екзистенція (дещо актуально-дійсне), що є онтологічною категорією, в той час як початок та мета може вважатися потенційно-можливою (рефлексивною) категорією. Таким чином, можна виокремити актуальний та потенційний типи духовності. Потенційний тип духовності, у свою чергу диференціюється на два типи – герметичний (консервативний, спрямований на минуле) та відкритий (спрямований на майбутнє).

Ми, по суті, виділяємо чотири типи духовності: екзистенціальну (що «міститься» на континуумі часу між минулим та майбутнім), герметичну (спрямовану на минуле), відкрити (що тяжіє до майбутнього) та таку, яка поєднує закритість та відкритість і яку можна назвати амбівалентною.

Зрозуміло, що духовність притаманна не лише людям, але й етносам. Аналіз **українського народу**, з точки зору вищевикладеного, дозволяє стверджувати, що його можна охарактеризувати як носія онтологічної (екзистенціальної, граничної, парадоксальної) духовності, тобто тієї духовності, котра є існуючою, актуальною сутністю, «серцем» духовного континууму, який пролягає між минулим та майбутнім, серцем, яке постійно б'ється.

Зазначене пояснюється тим, що український етнос – принципово граничний народ, який деякою мірою поєднував та поєднує Євразійський Схід та Захід, Європейський Південь та Північ як в геополітичному, так і в культурологічному відношенні.

Останнє знаходить певне підтвердження, оскільки, як довели дослідження геологічних особливостей України, вона є геологічним центром Європи.

Цікавим є те, що саме на ґрунті України виявилась одна із спроб поєднати дві гілки християнства – східну та західну – у вигляді греко-католицької церкви. Майже з середини XVI ст. українські землі приймають до себе різні форми протестантизму, а ще раніше тут розповсюджувалися іудаїзм та іслам. Як пише В.Цибух, Україні випала доля всю свою історію бути «на краю», на межі, на кордоні. Між лісом і степом, між морем і суходолом, між землеробною цивілізацією та кочовим варварством, між Заходом та Сходом. Тому Україну завжди вирізняло розмаїття природно-кліматичних умов та культур.

Саме тому Україна являє собою характерну загадку культурно-історичної ідентичності. Україна протягом своєї історії завжди знаходилася на лінії протистояння різних державно-політичних сил. Території Київської Русі, Галицько-Волинської, Гетьманської держав, сучасної України – різні. Територія України не один раз була розділена між різними державами. Так, у 20-ті роки XX століття маємо «ніби зліквідовану Україну. Всі частини її опинилися під різними окупаціями: з 1918 року Буковина – під румунською окупацією, з 1919 року – Закарпаття – під чеською, з 1921 року Наддніпрянська Україна – під російсько-совітською та польською, з 1923 року Галичина – під польською». Подібна «розірваність» України стосується й етнічного складу українського народу.

Граничність України втілюється у її назві, яка виражає ідею краю. Цікаво, що у словнику В. Даля «край» трактується як початок і кінець, тобто має граничну, «біфуркаційну» природу.

«Як кожне пограниччя, ця територія «вагітна», з одного боку, злиттям багатства різних міфічних та релігійно-культурних традицій, а з другого – суперечностями, які оці різні складники переносять із собою: осіла і кочова державність, християнство та іслам, католицизм та православ'є, патрімональна і конституційна основа...» (О. Прицак).

Тут можна навести й роздуми І. Огієнка щодо феномену окремішності устрою української православної церкви, що зумовлюється, на його думку, серединним географічним становищем України між Сходом і Заходом і, відповідно, формуванням своєрідного менталітету, що поєднував надзвичайну любов до свободи з глибокою релігійністю, прагненням до демократизму не лише у політичній, а й у духовній площині.

«Україна, – пише Л. Окіншевич, – є країною проміжного характеру, з територією, що лежить на кордоні двох «культурно-історичних типів», і являє собою широкий простір переходового від одної до іншої цивілізації характеру». Протягом усієї української історії, на його думку, ми

спостерігаємо наявність західних і східних типів, устроїв та породжених ними людських вдач. І. Крупницький висловлюється таким чином: «Україна, безперечно, є синтезом між Заходом і Сходом, але синтези бувають різні, з перевагою того чи іншого елемента. В усякому разі європейськість України не підлягає жодному сумніву: з загальноєвропейського руху її не можна виключити, до нього вона належить органічно... Хоч Україна належить до Східної Європи, вона духовно репрезентує в своєму синтезі Заходу і Сходу деякі важливі, навіть основні риси західної ментальності. Тому можна, і навіть слід, говорити про призначення України бути Заходом на Сході».

Висновок про граничність українського етносу не є оригінальним. Багато дослідників відмічають, що на рівні філософської думки в українців домінують екзистенціальні мотиви, плюралістичний, поліфонічний стиль філософствування, – саме те, чим характеризується один з видатних українських філософів – Г. Сковорода, якому притаманні «домінантні лінії української світоглядної ментальності – антеїзм («сродність» Людині всього світу), екзистенціальність (орієнтованість на неповторне у своїй окремішності людське існування, плюралістичність і водночас діалогічна гармонійність реальності), кордеоцентризм («серце – всьому голова»), утвердження принципу «нерозривності» і водночас «незілляності» природи та людини». Існує думка про причину розвитку такої світоглядної риси: «тривале проживання на межі ворожого степу породило в українців специфічне «екзистенціально-межове» світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне сприймання природного та соціального оточення».

Спробуємо охарактеризувати деякі особливості українського етносу, які свідчать про те, що він є носієм онтологічного типу духовності. По-перше, в українській психіці Бог розчинений в усій природі. І. Нечуй-Левицький підкреслював пантеїстичність української примітивної релігії, яка наповнює весь світ богами, дає думку зіркам, лісам, птахам, тваринам, у той час коли монотеїзм віднімає її у всіх живих істот, залишаючи її Богу. Миролюбність, традиціоналізм, толерантність також характеризують українців як носіїв екзистенціальної, граничної духовності. Потреба самоактуалізації, прихильність до свого «Я» свідчать про розвинений комплекс екзистенційності, який реалізується в людині 24 години на добу і який впливає з індивідуалізму, – якості, що, як свідчать психологічні спостереження, які ми знаходимо практично в усій етнопсихологічній літературі (у М. Костомарова, Ю. Липи, Д. Виконської, В. Липинського, М. Донцова, Я. Яреми, М. Шлемкевича) притаманна українській ментальності, котра кристалізувалася, як пише Я. Ярема, за умов

нескінченних історичних «лихоліть». Треба сказати, що лихоліття підстерігають саме граничні народи, які актуалізують своє буття на перехресті «простору та часу», що призводить до постійної фізичної та психічної напруги протягом віків. При цьому формувалося відчуття пасивності, коли український етнос сприймав себе як об'єкт, а не суб'єкт історії. Екзистенціальність як єдність протилежностей проявляється в тому, що в українській національній душі поєднуються протилежні якості – ліричність та сентиментальність згашують природну прагматичність та занепокоєність, що відіграє роль своєрідного психоделіка. «Геніальний примітивізм», інфантилізм, нездатність включитися в умови зрілого віку (М. Шлемкевич) характеризують прагнення українського етносу до безпосереднього існування за принципом «тут і зараз», що притаманне дитині. Ця якість притаманна також і жінці, що, як свідчить соціальна психологія, характеризується «симетричною» поведінкою та пасивним світосприйняттям. Український народ, як пише О.А. Донченко у книзі «Соціетальна психіка», деякі дослідники відносять саме до жіночих націй.

Таким чином, типовими рисами українського національного характеру можна вважати «демократичність, волелюбство, емоційність, що виявляються у музичності, наближеності українців до природи, культі жінки і родини, релігійності, толерантності до інших народів, працелюбстві, гостинності тощо». Наведені роздуми про ментальність українського народу свідчать про його подвійно-парадоксальну суть.

Вищевикладене не повинно призводити до висновків, що українському етносу притаманний лише онтологічний (парадоксальний) тип духовності, але зрозуміло, що саме він переважає у структурі його ментальності. Онтологічний (граничний) тип духовності, який превалює у структурі соціетальної психіки народу України, можна назвати найбільш виразним утіленням категорії цілісності, що актуалізується як специфічна сутність головним чином саме як граничне (парадоксальне) явище. Гранично-подвійну природу українського етносу можна проілюструвати через один з елементів державної символіки (зрозуміло, що саме вона, як виразник «ірраціонального», глибинного шару ментальності народу, може претендувати на найбільш концентроване відображення духовних рис будь-якого етносу), а саме, жовто-блакитного прапора. Кольорове виконання прапора досить унікальне, оскільки мало де у світі зустрічається зіткнення двох протилежних і полярних у хроматичному відношенні кольорів – холодного блакитного і гарячого жовтого. До ірраціонального аспекту будь-якого народу відноситься й його національний гімн. Навряд чи можна знайти

гімн, який, подібно до національного гімну України, констатує і навіть оспівує проміжний між життям та смертю стан нації – «Ще не вмерла України...».

Якщо духовність вважати «серцем» Всесвіту, що виражає його теологічні функції, то українській духовності, очевидно, випала доля «генератора» духовного відродження нашої планети, що, як ми вважаємо, переживає духовну кризу. Саме такий висновок робить Ю.М. Канигін у книзі «Шлях аріїв».

Виникає запитання, що є головною особливістю країни, яка постає духовним генератором континенту чи взагалі всієї планети? А те, що тривалий час та чи інша країна, нація, ідея може відігравати провідну роль у процесі культурно-духовного розвитку значних регіонів землі, не викликає сумніву. Відомо, наприклад, що виникнення тієї чи іншої світової релігії визначало магістральний напрям у розвитку суспільно-економічних формацій на тривалий час. «Так було на Близькому Сході, в Північній Африці і Середній Азії в ранньому середньовіччі з приходом ісламу; так було з буддизмом перших індійських імперій і зороастризмом – іранських. Виникнення феодальних соціально-економічних відносин у пізній Римській імперії пов'язане з появою християнства». А. Тойнбі вважав, що релігії відіграють інтегративну роль у плані вищих цінностей. При цьому духовність не підпорядковується прямо політико-економічному рівню розвитку тієї чи іншої держави (як прямо кореляційним чином не пов'язані суспільне буття та свідомість). Навпаки, політико-економічний та культурологічно-філософський аспекти суспільства взаємодіють за принципом негативного зворотного зв'язку.

Отже, Україна завжди існувала на межі між Сходом та Заходом. Цей «граничний» геополітичний стан виражав та виражає особливий «нейтральний» статус українського етносу. Це нині відмічається низкою дослідників, які вважають, що Україна покликана стати «слов'янською Швейцарією». Тим паче, що саме нейтральний (парадоксальний) шлях розвитку України відповідає духовним рисам українського народу.

Таким чином, ментальність українського соціуму виявляє нейтрально-розірваний зміст, що визначає внутрішній механізм розвитку України як державної та етнічної одиниці. С. Хантінгтон, директор Інституту стратегічних досліджень при Гарвардському університеті, у книзі «Clash of Civilizations» («Зіткнення цивілізацій»), яка сьогодні вивчається багатьма аналітиками світу, пише, що існують країни (етноси), які є «розірваними» (torn country), котрі, як правило, прагнуть до входження до складу країн Заходу, але історико-культурне підґрунтя їх існування свідчить, що вони не є

західними. Зрозуміло, Україна є такою «розірваною» (чи межевою) державою, оскільки, як свідчить історія, питання приналежності України до Заходу чи Сходу є одним із важливих для української історії. Деякі дослідники вважають, що жодної з умов, які є обов'язковими для входження будь-якої країни до західної цивілізації, в Україні немає. Але вона так чи інакше є засновником однієї із світових вселенських церков. При цьому, як вважав А.Тойнбі, церква як наріжна релігійна інституція є не просто відтворювальним засобом того чи іншого покоління цивілізацій, вона сама є вищим типом суспільства. Тобто можна говорити про культурно-духовний чинник майбутніх цивілізацій як системний чинник їх кристалізації, коли вселенські церкви самі постають центрами утворення цивілізацій.

Отже, кожна країна, етнос як системна цілісність, що входить до складу загальнопланетарної єдності, має своє унікальне соціально-історичне місце у всезагальному історичному контексті людської цивілізації, розвиток якої підпорядковується певним діалектичним законам та сповнений глибокого сенсу. У симфонічній інтегрованості планетарної цивілізації її окремі гілки-соціуми виконують значущі функції, які мають усвідомлюватися представниками цих соціумів, оскільки пізнати своє місце у космопланетарному оточенні – це одне з глибинних призначень людини.

2.4. Духовні практики як засіб вдосконалення та саморозвитку особистості

Значну роль у духовному саморозвитку особистості відіграють духовні практики. Глибоке пізнання їх сутності потребує осмислення *базових понять*.

Насамперед важливо усвідомити внутрішній сенс поняття «особистість», яке для нас все одно залишається неосяжним. Ось що пише з цього приводу один православний богослов: «Що таке, власне, «особистість»? Що означає особистісне існування»? Важко, а швидше за все і неможливо точно визначити ці поняття. Навіть відносно людини, чия тілесна індивідуальність виявляє зримо і безпосередньо її «особистість», особистісні елементи людської екзистенції – навіть у цьому випадку неможливо подати вичерпне визначення того невловимого «дещо», що лежить в основі особистості і що надає існуванню особистісний характер... Зазвичай, на поставлені запитання відповідають приблизно так: особистісне існування виокремлює від всіх інших форм існування два моменти: самоусвідомлення й інаковість. Самоусвідомленням ми називаємо знання нашої присутності в світі,

впевненість в тому, що «я» є і повинен бути, що «я» являю особливе буття, якому притаманний особливий характер, що відрізняє мене від всього існуючого поза мною. Ця відмінність і складає мою абсолютну інаковість, визначає моє існування як дещо єдине у своєму роді, неповторне і ні з чим незрівнянне. Проте самоусвідомлення, відчуття свого «я», своєї інаковості не є породженням розуму, результатом тієї діяльності мозку, яку ми називаємо «інтелектом»... Воно утримує в собі такі шари, як підсвідоме, несвідоме, «я», «над-я». Іншими словами, існують різні рівні свідомості, що виявляються і досліджуються сучасною психологією.

Вище, або Божественне – «Я» людини, всі достовірні духовні учіння проголошують істинним-«Я», а нижчі чотири тіла позначаються як нижчі – «я». Перше також називають індивідуальністю, друге – особистістю (з маленької літери). Завдання духовної практики полягає в тому, щоб вище – «Я» здійснювало повний контроль і управління над тваринними проявами нижчого – «я»; це супроводжується трансформацією якостей нижчого – «я», тобто такою зміною якостей останнього (через просвітлення їх тонкими Божественними енергіями), що все життя, вся діяльність людини спрямовані на служіння Богові без очікування для себе райської насолоди або якої-небудь іншої користі.

Ось коротке обґрунтування, яке покладено в основу такого висновку: психоаналіз ставить своїм завданням затвердження окремоті індивідуума, як сильної і життєздатної особистості, допомогти людині зрозуміти свою самість. Оскільки психоаналітик принципово утримується від будь-яких думок морального або етичного порядку, в процесі психоаналізу створюється ситуація, за якою клієнтові дозволено фактично все, що допомагає йому усвідомити і виразити раніше заблоковані емоції, бажання і устремління...

Орієнтація на духовні цінності приводить, зрештою, до звільнення від рабського плазування перед відчуттями і до усвідомлення того факту, що наше справжнє єство вище за емоції і непідвладне їм.

Що стосується сучасного суспільства, то йому, без сумніву, пішли б на користь такі духовні вправи, як контроль за потоком свідомості, уповільнення і зупинка розумового процесу в процесі медитації, відчуження від емоційних переживань, регулювання і свідомий розподіл закладеної в нас енергії. У плані соціальному така спрямованість, безумовно, привела б до зміцнення моральних принципів, до зростання взаємної поваги і до підвищення відчуття відповідальності.

Медитація – роздум, поглиблена самозосередженість, що супроводиться фізичним розслабленням, що доходить до повної прострації; відчуженість від навколишнього світу, що практикується особливо у ряді східних релігій.

Що стосується медитації, то тут усвідомлення своєї ролі стороннього спостерігача являє собою шукану мету. Медитація повинна вивести людину за межі її розумової та емоційної сфер, що надасть їй можливість спостерігати свої думки і відчуття з боку, не випробовуючи потреби бути причетним до цих думок і відчуттів.

У психіатрії прийнято вважати, що прагнення вирватися з полону відчуттів – тобто зруйнувати ту сферу, котра, як вважають, є провідною в житті людини – це спроба захиститися від реальності, що веде, по суті, до придушення або стирання індивідуальних характеристик. Психіатри, в більшості своїй, не вірять, що існує Абсолютний (Вищий) суб'єкт, або вищий рівень свідомості, який знаходиться за межами дуалізму. Вони стверджують, що Бога вигадала людина і що віра у Всевишнього є ніщо інше, як захисний бар'єр, заслін від будь-яких емоцій і переживань. Діаметрально протилежної позиції дотримуються ті, хто стоїть на шляху духовного пошуку. Вони упевнені, що прихильність до відчуттів, емоцій є заслін, що перешкоджає усвідомленню свого справжнього ества...

Релігія пропонує життєву філософію, певне відношення до речей і ряд технічних прийомів, що – разом узяті – допомагає звільнитися від влади відчуттів і емоцій.

Особливе психотерапевтичне значення має розвиток і культивування в собі відчуття любові до Господа і людей.

Відтак, любов – це інструмент, що допомагає і психотерапевтові, і пацієнтові піднятися до усвідомлення своєї глибинної тотожності з Вищим Єдиносущим у своїй, по суті, безмежності в часі і просторі. Людина, безумовно, наділена здатністю випробовувати ту любов, яка пронизує і живить наш матеріальний світ.

Духовні практики повинні ставити за мету усвідомлення пацієнтами того факту, що любов є вищою духовною реальністю, яка рухає всесвіт, що богошанування – це засіб, що допомагає розкрити в собі таємниці любові. Іншими словами, духовні практики повинні полегшувати фізичні, емоційні і ментальні (розумові) страждання людини; вони повинні розкріпачувати ті сфери її істоти, які скостеніли від багаторічних страждань. Тоді людина відкриється назустріч любові, стане вбирати в себе її цілющу енергію.

Отже, на думку д-ра Сандвайса, кінцева мета психотерапії, яка збігається з кінцевою метою будь-якого духовного віровчення, – це пізнання Бога за допомогою любові.

Грунтуючись на основних релігійних положеннях, можна виділити і наявність множини безумовно правильних істин:

- існування концепції багаторівневого (багатошарового) Всесвіту;
- необхідність особистого усвідомлення духовних Істин, поглибленої роботи над самими можливостями духовного збагнення кожною людиною (ніякі Вчителі не житимуть і не розвиватимуться за людину!);
- ключова роль пошуків Краси і Гармонії в процесах духовного становлення для багатьох людей;
- поетапність духовної практики;
- нерозривний зв'язок різних рас і народів; іманентна (внутрішня) спорідненість людей всіх часів і народів;
- наявність класів людей, неоднакових за рівнями їх духовної зрілості, і пов'язаних з цим ступенів усвідомлення Вищої Реальності;
- відносність обмежених земних уявлень про Бога, про логіку процесів еволюції, про життєві цінності.

У зв'язку із зазначеним вище обґрунтуємо критерії духовного прогресу. Радісна усмішка, бадьоре самопочуття, веселий настрій – це, звичайно, добре. Але важливо поставити собі запитання: чи дійсно ці критерії духовного розвитку, а не тимчасові ефекти душевної задоволеності? Різниця тут, насправді, величезна, і духовний прогрес відрізняється від плотської задоволеності Матерією, як, наприклад, відрізняється справжній автомобіль від його моделі, навіть великої за розмірами.

Інша аналогія – поштова скринька: зрозуміло, що лист може дійти за призначенням лише в тому випадку, якщо його опустити в справжню поштову скриньку, всі інші, навіть дуже схожі, відношення до пошти не мають!

Чи існують об'єктивні, а не суб'єктивні критерії успішності духовної практики? – Так! Можливо багато ілюзій і самообману в процесі духовної практики, якщо не спиратися на чіткі показники або орієнтири, що представлені в Священних Писаннях. Нагірна проповідь Христа (Мф 5:3-10; Лк 6:20-26), – не єдині місця Писань, де описуються ознаки духовної людини.

Ведичні Писання – тут мають все ж таки первинне значення. В них перераховуються саме ті якості, які повинні бути розвинені в процесі духовної практики:

«Безстрашність, очищення свого існування, розвиток духовного знання, добродійність, самовладання, принесення жертв, вивчення Вед, аскетизм, простота, незастосування насильства, правдивість, свобода від гніву, самозречення, спокій, небажання шукати недосконалості в інших, співчуття до всіх живих істот, свобода від пожадливості, доброта, скромність, стійка рішучість, енергійність, всепрощення, сила духу, чистота і свобода від заздрості і від прагнення до слави – всі ці трансцендентальні якості... властиві праведним людям, наділеним божественною природою».

Отже, головна ознака успіху у будь-якому виді духовної практики – зростання любові; ніякі знання Писань не будуть показником успіху, якщо немає Любові. Будь-які надприродні здібності – неістинні, якщо вони не супроводжуються посиленням Любові до Бога і до людей, і якщо вони не є наслідком загального духовного прогресу.

У стародавньому ведичному Писанні постійно наголошується, що звільнення досягає лише той, хто не тільки сам не заподіює шкоди живим істотам, але і сам від них не страждає! Тому, якщо ви насправді любите своїх ворогів, намагайтеся зробити все, щоб вам не було завдано шкоди, щоб ніхто не узяв «гріх на душу».

Все це свідчить про те, що не існує стандартних ситуацій і не може бути готових «рецептів» на всі випадки життя. Якщо вам не зрозумілі вказівки батьків церкви або подвижників – звертайтеся до Господа з проханням навчити Шляху, благайте Бога освітити вам духовний Шлях.

Окрім об'єктивних критеріїв успішності практики, наведених в Писаннях, можна далі виділити (хоч і з деякою умовністю) другорядні ознаки; об'єктивні оцінки прогресу, засновані на реакції тих, що оточують; суб'єктивні і, нарешті, непрямі ознаки прогресу.

Часто, наприклад, у людині не посилюється любов до Господа, але починає розвиватися якась інша ознака, також сприятлива для її духовного зростання. Так, у людини зростає або сила волі, або скромність, або некористолубство. Можливо, що у неї спочатку з'явиться звичка регулярно читати Священне Писання. Але, якщо згодом основні ознаки прогресу не виявляються належною мірою, – це означає: десь є помилки практики і (або) неправильні переконання.

Другорядні ознаки прогресу також описані в Писаннях, як видно з наведених вище міркувань.

Варто також проаналізувати і взяти до уваги оцінку поведінки духовної людини з боку інших людей. Які, наприклад, реакції на духовну людину з

позицій оточуючих? При цьому важливо відзначити, що у присутності дійсно духовної людини:

а) припиняється всяка ворожнеча, стихають гнів, роздратованість, метушливість і страх; «залиште будь-які агресивні думки у присутності людини, переконаної у космічному принципі незавдання шкоди»;

б) на душі легко і радісно, оскільки внутрішня Божественна природа душі починає ніби прокидатися зі свого пригніченого стану;

в) у буквальному розумінні слова стає «легше дихати» (оскільки у низці випадків відкриваються закриті раніше енергетичні канали, починають активніше поступати в Життєве тіло);

г) припиняється схильність до поганих звичок – немає бажання запалити, вжити алкоголь та ін.

Аналіз наукових даних та богодуховних праць засвідчує, що після зустрічі з дійсно духовною людиною хочеться звернутися до Бога, посилюється бажання молитися за інших, здійснювати поклоніння в храмі та ін.

З'являються сльози радості під час прослуховування духовних пісень, відчуття захоплення при повторенні молитов, відсторонення від зовнішнього світу; поява стійкого і тривалого відчуття, що практикує глибинний спокій, відчуття внутрішньої чистоти і спорідненості з усіма людьми.

З'являється і безліч інших відчуттів, оскільки духовна практика відкриває людині небачені і невипробувані раніше відчуття, про існування яких вона раніше навіть не здогадувалася (!) Механізми цих явищ у цілому відомі – пробудження прихованих здібностей вищого – «Я», дрімаючих в неочищеній людині божественних якостей, відкриття інформаційних каналів, причому вищих рівнів «тонкощі», за якими часто духовне знання приходить ніби нізвідки... Усього тут не перерахувати.

Але, оскільки багато відчуттів суб'єктивні настільки, що легко переходять потім у різні форми ілюзії, яких не так просто позбавитися, краще всього орієнтуватися на більш об'єктивні критерії, представлені в Писаннях.

Нарешті, можна виділити і непрямі ознаки духовного розвитку людини, ніби «від зворотного». Наприклад, якщо людина раніше була злою і агресивною і у неї ці якості поступово зникають, – це означає, що вона дійсно знаходиться на правильному шляху духовного розвитку. Або, наприклад, людина стала помітно менше палити, у неї пропадає схильність до алкоголю – все це теж позитивні ознаки. Взагалі, скорочення шкідливих звичок – ознаки дійсного прогресу, що часто відзначаються в духовній практиці.

Отже, основною ознакою духовного прогресу є розвиток безкорисливої, або Божественної Любові, відданості Богові і здатності до самозречення. Цей прогрес має також ряд другорядних ознак і часткових критеріїв зростання.

Загалом, відзначені духовні практики мають велике значення у вирішенні проблеми формування духовного світу дітей і молоді.

З а п и т а н н я

т а з а в д а н н я

д л я с а м о к о н т р о л ю

1. Охарактеризуйте принцип антропологізму у вихованні особистості.
2. Обґрунтуйте важливість духовно-моральних цінностей у житті людини.
3. Сутність антропологічних аспектів розвитку духовно-моральних цінностей особистості.
4. Відомо, що «золоте правило» виражає загальнолюдський зміст моралі. Воно входить майже до всіх релігій. Сформулюйте і обґрунтуйте його.
5. Прочитайте розділи «Ставлення до батьків, рідних, близьких» та «Виховання високих моральних якостей і норм поведінки» з книги В.Сухомлинського «Як виховати справжню людину» і выпишіть (тезами) моральні заповіді педагога. Покажіть можливості їх використання у виховній системі гуманістичного типу.
6. Визначте тему і сформулюйте відповідні питання бесіди або дискусії з метою виховання у школярів ціннісного ставлення до людини.
7. Знайдіть у науково-педагогічних та методичних часописах «Рідна школа», «Позакласний час», «Все для вчителя» тощо матеріали, які ілюструють застосування гуманістичних технологій у вихованні духовно-моральних цінностей учнів.
8. Поясніть сутність духовності як цілісності.
9. У чому різниця між актуальним та потенційним типами духовності?
10. Які типи духовності ви знаєте?

РОЗВИТОК СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

11. Поясніть, чому духовність притаманна не лише людям, але й етносам?
12. Які ознаки соціальної психіки українського етносу Ви знаєте?
13. Обґрунтуйте ознаки духовного розвитку людини.
14. Поясніть чинники та критерії психічного і розумового здоров'я людини.
15. Перечисліть і дайте визначення основоположних категорій, які характеризують зміст цієї глави.

*Бог один,
Да моельщик
Не одинаковы
Все под одним Богом ходим,
Хоть и не в одного веруем*

ГЛАВА 3

СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ ГУМАНІСТИЧНОЇ І ХРИСТІЯНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ

---

*«Батько той, хто привів
мене у світ. Учитель той,
хто робить мене ЛЮДИНОЮ»*

Народна мудрість

3.1. Розвиток та основи християнської педагогіки

«Книга Буття», перша з найдавніших священних книг єврейського народу, розповідає про те, як з'явилися люди, як з людей сформувалися народи і як з них виділився народ єврейський. Із старозавітної традиції дійшов до нас палкий інтерес до людської історії, її значення.

Бог створив небо, і землю, і все живе за шість днів. На шостий день була створена Людина. *«Бог створив Людину за образом і подобою своєю, щоб вона володарювала над усією землею, над усім, що жило й росло на землі. Створив чоловіка і жінку»*. Перших людей Адама (євр. «червона земля») і Єву («життя») Бог створив із землі й вдихнув у них життя.

Такий погляд підносить людську гідність, порівняно з рештою біологічного життя, на нечувану досі висоту. Стає зрозумілим, чому християнство, що виникло в цих місцях, за основу взяло саме Тору: закони моральності, пов'язані з ім'ям Христа, можна пояснити лише високим призначенням людини, її «особливою генетикою».

Життя на Землі було райським блаженством, природа не знала смерті. Символ Раю (Едему) – дерево життя «PAN», що перекладається з грецької як «цілісність», або «Буття». Плоди цього дерева підтримували в перших людях силу цілісної свідомості, переживання єдності світу й нероздільності власного світовідчуття. Адам і Єва у Раю – ще не чоловік і жінка в нашому розумінні, а два аспекти єдиного життя, що доповнюють один одного й необхідні один одному, дві дитини, які опановують мову світу. Але щастя перших людей у Раю швидко скінчилося. Підступний змій став умовляти Єву скуштувати плодів з дерева пізнання Добра й Зла, якого Бог заборонив

торкатися. Єва не змогла стримати свою цікавість, зірвала декілька красивих плодів із забороненого дерева і з'їла, потім запропонувала Адаму – і він теж скуштував. В обох «розплющилися очі» – вони побачили Добро і Зло й пізнали сором, сумнів, страх.

Таким чином, відбувся перший на Землі гріх, який спричинив перші страждання і перше покарання: Бог уже не звучав безпосередньо в серцях людей, а перейшов у «Зовні».

Плоди дерева пізнання Добра й Зла символізують «обов'язок» і «бажання» в їх суперечності. Пізнати те й інше відразу одночасно означає заради тваринних прагнень втратити цілісність райського блаженного існування. Гріхопадіння є не лише непослухом Богів, але й набуттям людиною смертної природи, що значно страшніше. «Я – голий» – крик Адама, який побачив себе позбавленим безсмертної оболонки. Адам і Єва були вигнані з Едему й змушені тяжко працювати «у поті чола свого». З того часу гріх, покарання й каяття ідуть пліч-о-пліч з Людиною, покута якої пов'язана з напруженою діяльністю на Землі.

Рід людський поступово збільшувався, ріс, як і гріх. У взаєминах не було правди й справедливості, а панувала груба сила. Сильний пригноблював і кривдив слабкого. Людські звичаї були дикими й первісними. Гордіня панувала над розумом, ненависть і заздрість – над доброю волею. За Гріхом ішло Покарання: трагедія рідних братів – Каїна й Авеля, потоп, урятування єдиного праведника – Ноя і його сім'ї, змішання мов і поділ народів.

Для того, щоб людина завжди була на «варті своєї совісті», Бог дав нам *зовнішній закон* – заповіді.

Цей закон, який у найпростішому вигляді міститься у Старому Заповіті, був даний людям через пророка Мойсея на горі Синай. Основні десять заповідей були написані на двох скрижалях (кам'яних дошках).

Поглиблені й піднесені вони у Нагірній проповіді Спасителя, у Його десяти закликах, або заповідях блаженства. Але й старозавітні закони необхідно знати й використовувати. Спаситель сказав: *«Не думайте, що Я прийшов порушити закон або пророків, не порушити прийшов Я, але виконати»*.

Десять заповідей Закону Божого є ухвалами вічними, оскільки походять не від людей, а від Господа Вседержителя. У них коротко, але чітко висловлені наші основні обов'язки:

1. Я Господь, Бог твій... Нехай не буде у тебе інших богів перед лицем Моїм.

2. Не створи собі кумира і ніякого зображення того, що на небі вгорі, і що на землі знизу, і що у воді нижче землі. Не поклоняйся їм і не служи їм...

3. Не промовляй імені Господа, Бога твого, марно...

4. Пам'ятай день спокою, щоб проводити його свято; шість днів трудися і здійснюй у них всі твої справи, а день сьомий – день спокою – нехай буде присвячений Господові, Богу твоєму...

5. Шануй батька твого і матір твою, щоб продовжилися дні твої на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі...

6. Не убивай.

7. Не чини перелюбу.

8. Не кради.

9. Не свідчи неправдиво проти ближнього твого...

*10. Не жадай будинку ближнього твого; не жадай дружини ближнього твого, ні раба його, ні рабині його..., нічого, що у ближнього твого.
(Вих. 20:2-17)*

Десять заповідей становлять моральну основу сучасної цивілізації. До наших днів світ шанує принципи, закладені в них. Жоден інший народ до цього не мав такого справедливого зібрання законів. Особливо цікаво, що для одержання цих законів необхідно було спочатку звільнитися від рабства, тобто знайти самостійність, яка потім сформувала в народі й відповідальність за їх виконання. З вершини Синаю ізраїльський народ почув священні слова, які стали першим в історії людства гуманним кодексом життя.

Але, окрім мудрості Старого Заповіту, християнство увібрало й мудрість МАЙБУТНЬОГО, висловивши її в Новому Заповіті, даючи кожному в особі

Христа уявлення про ідеальний образ ЛЮДИНИ, перспективу для розвитку власної особистості, сили для самовдосконалення. Заповіді Христа закликають до любові, синівського ставлення людини до Творця. Вони на порядок вищі за стародавні заповіді й фіксують момент переходу зовнішнього закону у внутрішній закон СОВІСТІ. Християнство несло в собі ті етичні імперативи, над ствердженням яких трудилися видатні античні філософи й іудейські священики, об'єктивно містило цінності загальнолюдського значення: любов до ближнього й до ворога свого, визнання рівності усіх людей перед Богом незалежно від їх етнічної або соціальної належності, авторитет милосердя й активного добра, лагідності й неосуду, відмова від гордині й заздрості.

Одні вважали і вважають Ісуса Христа Сином Божим, інші – проповідником, який колись подорожував по Іудеї, треті – міфом. Учення Його піддавалося критиці й відкидалося, приймалося беззастережно й переінакшувалося, але, мабуть, ніхто за дві тисячі років не засумнівався в одному: воно несе в собі мудрість безкорисливої доброти.

Кожен будує своє життя власними руками, за своїм розумінням і бажанням. Можна присвятити його собі, можна – служінню людям, як вчинив Ісус Христос. Можна побудувати життя із справ ганебних і поганих, можна – з добрих і справедливих. Можна оточити себе купами золота, а можна – учнями, людьми, що стали для вас ближніми. «Не хлібом єдиним живе людина» – перевірів на собі Ісус, коли постив 40 днів у пустелі. Його вчення не наказувало й не наказує нам чинити так, а не інакше. Воно лише відкриває перед нами брами, за якими тягнеться нелегкий і тривалий шлях до добра, любові і, зрештою, до свого Образу і Божественної подоби.

У Євангелії розкритий «кодекс християнства» – закони Царства Божого на землі. Євангеліє містить багато повчань етичного характеру. Часто вони набувають форми відповідей на запитання, поставлені Ісусові в його численних дискусіях. Зазвичай це вичерпні відповіді або зустрічні запитання Ісуса, коли Він виступає з проповідями перед народом або учнями, що містять етичні поради про каяття, відмову від земних цінностей, покірність, милосердя та інші чесноти.

Педагогіка Ісуса Христа полягає в доброті й любові до ближнього, а головне – у довірі до своїх учнів. Апостоли шанобливо називали Ісуса ВЧИТЕЛЕМ, сам же Ісус запевняв, що немає іншого вчителя, окрім Бога, що далеко не кожен може носити таке почесне звання. Про Себе ж Він говорив, що передає волю Господню, і якщо вчення Його приносить радість, то в цьому лише Божа заслуга. Вчення Христове відкрите кожному. Його чистота

не в тому, щоб змусити сліпо дотримуватися його, а в тому, що воно наочно показує Божу силу й премудрість. Ісус користується Божою допомогою та авторитетом для того, щоб прощати грішників, а не карати їх. Він знає, як важко людям прожити, не порушивши якусь із заповідей. Головне – вчасно побачити, усвідомити свій гріх (грец. «промах») і покаятися в ньому. Ісус, слідуючи слову Божому, радить своїм учням бути обережними в словах і вчинках і залишати проростати на землі лише насіння добра.

Наведеним заповідям більше двох тисяч років, а їх змістова сутність актуальна й сьогодні – вони стали моральною основою світової цивілізації, у тому числі великої держави – СРСР. Ідеологи радянського часу, створюючи моральний кодекс будівника комунізму, фактично відтворили зміст десяти християнських заповідей. Так, партія вважала, що **моральний кодекс будівника комунізму** містить такі етичні принципи:

- відданість справі комунізму, любов до соціалістичної Батьківщини, до країн соціалізму;
- сумлінна праця на користь суспільства: хто не працює, той не їсть;
- турбота кожного про збереження й примноження суспільних надбань;
- висока свідомість громадянського обов'язку, нетерпимість до порушення суспільних інтересів;
- колективізм і товариська взаємодопомога: кожен за всіх, всі за одного;
- гуманні відносини і взаємна повага між людьми: людина людині – друг, товариш і брат;
- чесність і правдивість, етична чистота, простота й скромність у суспільному й особистому житті;
- взаємоповага в сім'ї, турбота про виховання дітей;
- непримиренність до несправедливості, дармоїдства, нечесності, кар'єризму, корисливості;
- дружба й братерство усіх народів СРСР, нетерпимість до національної та расової неприязні;
- непримиренність до ворогів комунізму.

Гуманна педагогіка – один з найважливіших шляхів відновлення в людях зруйнованої людяності. Виховання за самим значенням слова підтримує душу, не лише не дає загинути в ній живому, але й дає можливість вищому призначенню виявитися в ній. Не можна зводити виховання до простого формування тих чи інших навичок. Освіта, у свою чергу, не лише навчає чогось, але відтворює ОБРАЗ душі людської. Недаремно в православній традиції ікони святих людей називаються «образами». Якою б поганою і приниженою не була наша душа, в ній просвічує жива ікона, образ Божий.

Вищий ДУХОВНИЙ РІВЕНЬ у християнстві пов'язаний з потребою людини у творчій діяльності, спрямованій, перш за все, на перетворення своєї природи, досягнення Царства Божого, яке всередині нас. Це реалізація ідеального Образу в собі, відновлення первинної цілісності через єднання розуму й серця, відкриття в собі «Божої закваски».

Важливо пригадати ту високу місію учительства, що була визначена на сторінках Нового Заповіту в образах Ісуса Христа і його учнів і продовжена в літературі отців християнської Церкви (II-VI ст.), які творили на уламках язичницького світу й заклали основи християнського світогляду, духовної практики перетворення.

3.1.1. Незаперечні свідчення Джоша Макдоуела

Якийсь фарисей одного разу поцікавився в Ісуса, котра заповідь найголовніша у законі Мойсея, на що Він відповів: «Возлюби Господа Бога Твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всім розумінням твоїм. Це є перша й найбільша заповідь». Бог створив людину здатною мислити, набувати знань і відрізняти правду од неправди. Бог хоче, аби ми користувалися нашим розумом. Як учив апостол Петро: «Господа Бога святість у серцях ваших; будьте завжди готові всякому, хто вимагатиме у вас звіту в вашім упованні, дати відповідь зі смиренням і благоговінням».

Уважне молитовне вивчення цієї книги допоможе читачеві бути завше у змозі дати розумне й переконливе обґрунтування своєї віри. Більшість населення майже в усіх країнах світу не потребує того, щоб його переконували у Божественності Ісуса чи у тім, що Він – їхній Спаситель. Вони потребують швидше вміння прийняти Ісуса як Господа й Спасителя, знайти до Нього вірну дорогу.

Я впевнений, що у цей відповідальний історичний момент Бог обрав землю України для Свого особливого задуму. Великий шлях України, землі,

що всотала в себе сльози та стогін своїх дітей, віддзеркалює собою дорогу Христа на Голгофу, і за Божою справедливістю може називатися *Via de La Rosa*, тобто дорогою страждань. Але Христос ніколи не полишав цій землі. Він разом з її дітьми випив до кінця чашу їх страждань. Пам'ятаєте, Він сказав *Я не кину нас сиротами..»* (Ів. 14:18). І Він дотримав Свого Заповіту. Як Христос воскрес, так само й Україна воскресає сьогодні для нового життя у Христі, для того, щоб мати його, це життя, «подостатком» (Ів. 10:10).

Незважаючи на серйозні труднощі у церковному житті країни, цей процес духовного відродження триває. Конфлікти у церквах – справа рук диявола. А наша справа, справа християн, – говорити про Любов Божу. Нехай не вистачає грошей, харчу, одягу, але душі людей шукали й шукатимуть хліба духовного, прагнуть води живої – Слова Христового. Вони продовжують шукати надію, котра у Господі нашому Ісусі Христі, бо записано: «Я – дорога, і правда, і життя...» (Ів. 14:6).

Ця книга незаперечне свідчення, що Ісус присутній у нашому житті, що Його любов благословлятиме й надалі землю України та зігриватиме паростки християнської любові у кожному людському серці. Ця книга – справжній Біблійний довідник, який подає нам у своїх неспростовних доказах віру, надію, любов.

У своїй книзі автор на багатому історичному матеріалі доводить унікальність Біблії, достовірність її стародавнього тексту. Він зосереджує увагу на виконанні пророцтв Біблії щодо тих чи інших народів, географічних місць. Бог провістив безліч подій, і вони здійснилися у точній відповідності із пророцтвами. Бог – Верховний Вершитель історії.

Чимало хвилюючих сторінок Джош Макдоуел присвячує тому, що Ісус із Назарету – обітований Богом Месія, про Якого сповіщав Старий Заповіт, і виконання цих пророцтв маємо у Новому Заповіті.

Викликає просвітлення й почуття радості, що «Незаперечні свідчення» виходять у час, коли суверенна Україна йде тернистим шляхом свого духовного відродження. Джерелом його може бути Той, Хто стверджує: «Я воскресіння й життя. Хто вірує в Мене, – хоч і вмере, буде жити» (Ів. 11:26).

Воскресіння... Як його потребує грішний рід людський! Євангелія Христова – то сила Божа на спасіння, як для окремої особи, так і для всього народу (Рим. 1, 16).

Не тільки у давнину, а й нині Христос змінює життя тих, хто приходить до Нього; повертає серця батьків до дітей, а серця дітей – до батьків. Христос єднає всіх у спільну сім'ю Божу. Христос – це найдорожче для людини. Він – дороговказ для нас усіх.

Із молитвою і надією радимо книгу кожному, хто хоче відкрити для себе, Ким був Ісус із Назарету – пророком, учителем моралі чи Богом? Віримо, що книга «Незаперечні свідчення» увійде до скарбниці відродження нашого народу, котрий так потребує віри й Божої духовності...

3.1.2. Феномен сакрального

Глобальні зміни, що відбуваються у свідомості людей наприкінці ХХ століття, що проявилися в уявленнях про моральні і політичні орієнтири, свідчать про те, що, незважаючи на великі досягнення в науці, в моральному плані, людство навряд чи просунулося за минуле століття так далеко. Навпаки, забуття основоположних ціннісних орієнтирів, які для людей минулих епох значили так багато, призвело до розриву традиції, вичерпання духовності в людині, технократичного, грабіжницького відношення до природи – середовища проживання людини. Духовна криза з найбільшою гостротою проявилася у народів тих країн, які, позбувшись комуністичної ідеології як істини в останній інстанції, не змогли знайти нових ціннісних орієнтирів і опинилися в духовному вакуумі.

Нові перспективи й можливості дослідження природи феномена духовності особистості людини відкриваються з розвитком ідей і методів таких постнекласичних наук, як *синергетика* та *сакралізація*.

Сакралізація – наділення предметів, речей, явищ, людей «священним», у релігійному розумінні, змістом, підпорядкування політичних і громадських інститутів, соціальної і наукової думки, культури і мистецтва, побутових відносин релігійному впливу. В основі сакралізації лежить визнання священного (сакрального) як протилежного світському, мирському. Сакралізація в теології означає підпорядкування Богу. Символом цього виступає освячення, тобто така церемонія, в результаті якої буденна мирська процедура набуває трансцендентного, божественного сенсу. Поряд з послідовно теологічним розумінням сакрального як похідного від Бога існують і більш широкі теоретичні його тлумачення.

В уявленнях про сакральне того чи іншого народу закладено один з головних ключів до розуміння його історії і культури. Сакральне, яке відчувається й усвідомлюється народом як сукупність початкових, метафізичних, «вічних» істин, і є та відправна точка, навколо якої формується просторово-часова вісь координат, у рамках якої і здійснюється історичне буття даного народу. Код сакрального розгортається в просторі та часі. Стосовно до простору є сенс говорити про «сакральну» географію,

включає уявлення народів про землю обітовану, про «святі» місця і т.д. Стосовно часу є сенс говорити про «сакральну» історію, що включає в себе стародавню історію єврейського народу, історію особистості Ісуса Христа, легенди про Крішні і Будді, хадіси, що розповідають про життя і діяльність пророка Мухаммеда і т.д.. «Сакральні» історія і географія існують не тільки для релігійних людей. Атеїсту, звичайно, немає особливого сенсу здійснювати паломництво до «святих» місць, але так чи інакше він не може не розуміти, що сьогодняшня історія і сучасна культура є результатом розвитку (або, навпаки, деградації) тієї історії і культури, яка людьми минулих поколінь розглядалася і відчувалася, як така, що містить у своїй основі сакральне. Наприклад, сучасне літочислення має у своїй основі «сакральну» подію: народження Христа в християнстві або переселення Мухаммеда з Мекки в Ясриб (Медину) в 622 році, так званому році хіджри, який вважається початком мусульманського літочислення. Воно так чи інакше повертає нас до початку історії народу або до якоїсь знаменної доленосної її події. На початку історії, за словами О. Шпенглера, «просліджуються глибочайші релігійні мироощущення, внезапные озарения, благоговейный трепет перед наступающим бодрствованием, метафизические мечты и стремления, а в конце наблюдается уже почти болезненная ясность духа».

Уявлення про співвідношення між «сакральною» історією та історією соціально-економічною, політичною у різних народів неоднакові. Це пов'язано насамперед з тією релігійною основою, на якій йшло формування і розвиток даних народів, з відношенням релігії до самої історії. Наприклад, для буддистів немає «сакрального» значення не тільки історія Індії і суміжних країн, а й факт самого історичного існування Будди, для них важливе тільки його вчення. В юдаїзмі ж, навпаки, стародавня історія Ізраїлю шанується як сакральна. Це ж можна сказати і стосовно до християнства, але в ньому давня історія єврейського народу існує тільки як сакральна передісторія сакральної історії особистості Христа. Таким чином, світові релігії по відношенню до історії виступають як позаісторичні (буддизм, індуїзм), історичні (юдаїзм, іслам) і трансісторичні або історико-персоналістичні (християнство).

На релігійні догмати наклала відбиток психологія народів, які її сповідують, вона ж відбилася в економічних і політичних системах. Внаслідок цього саме сфера сакрального задавала певні смисли тій чи іншій культурі та історії, і в міру спадання сакрального ця культура трансформувалася в цивілізацію в тому сенсі, як про це говорить

О.Шпенглер. З сакральної історії, характерної для ранніх століть іудаїзму, християнства, ісламу, історія перетворюється на світську, мирську, секуляризованому. Ф.Ніцше говорить про «смерть Бога» в сенсі виродження метафізики в мораль, а отже, в падінні рівня сакрального в культурі того чи іншого народу, оскільки сакральне міцними вузлами прив'язується до земних справ. Зрештою, сфера сакрального звужується до мінімальної межі і історія перетворюється в ланцюг механічних повторень, що виявляються у виборах, прийнятті чергового закону і т.д. Вона стає повністю однорідною за своєю структурою і позбавленою свого сакрального елементу. Ф.Фукуяма в кінці XX століття пише про кінець всесвітньої історії: «Кінець історії сумний. Боротьба за визнання, готовність ризикувати життям заради чисто абстрактної ідеї, ідеологічна боротьба вимагають відваги, уяви та ідеалізму, – замість всього цього – економічний розрахунок, нескінченні технічні проблеми, турбота про екологію і задоволення витончених запитів споживача. В постісторичний період немає ні мистецтва, ні філософії; є лише музей людської історії, що ретельно оберігається».

Незважаючи на глибоке протиріччя, яке існує між сферою сакрального і сферою людської історії, вони, тим не менш, співіснують разом, взаємодіючи один з одним. Історія народу чи держави рухається до завершення, коли вичерпується сакральне начало в умах і серцях людей. У ході історії конкретної держави може відбутися зміна коду сакрального, як це, наприклад, трапилося в Римській імперії на початку IV століття, коли імператор Костянтин Великий видав Міланський едикт. Римська імперія проіснувала порівняно недовго після оголошення християнства державною релігією. Це відноситься і до СРСР, який проіснував до тих пір, поки остаточно не виробилася та ідея, яку класики марксизму-ленінізму заклали в основу політичної, економічної та ідеологічної системи даного державоустрою.

Дихотомія сакрального і людської історії розгортається в часі, який для історії є ключовим поняттям. Історична подія відбувається в часі, в той час як сакральна дія в очах релігійної людини являє собою якусь постійну «величину», якусь константу.

Сфера сакрального містить у собі світ істин і вищих смислів, в той час як історія – це, перш за все, світ фактів. Тому для справді релігійної людини не сутєво взагалі знати, «яке нині тисячоліття на дворі». Релігійні обряди і богослужіння і зараз, особливо у православ'ї, відправляються так само, як вони відправлялися сто, двісті, тисячу років тому. Вони за своєю природою і призначенням не повинні підкорятися глобальним історичним процесам,

таким як зміна соціально-економічного ладу, зміна політичної системи, державної ідеології та ін. Тому людина, що сповідує ту чи іншу релігію, перебуває відразу як би в двох часах: у сакральному й історичному. Сакральний час у християнстві пов'язаний з актом творіння, воскресіння і навіть кінця світу. У ньому минуле, сьогодення і майбутнє представлені разом і цілісно. В Апокаліпсисі тимчасова межа виражається в крайній формі: «И клялся Живущим во веки веков, который сотворил небо и все, что на нем, землю и все, что на ней, и море, и все, что в нем, что времени уже не будет» [Откр., 10: 6]. Євреї всього світу відзначають раз на рік «Йом – киппур» – Судний день, тобто той день, який повинен відбутися в майбутньому. Сакральний час виникає як би в розривах історичного часу, до нього релігійна людина повертається постійно з певною періодичністю, що диктується різними святами. Міфічна подія щоразу стає справжньою, а людина, що бере участь у містерії, літургії, відчуває себе причетною до створення світу, до хрестових мук Христа на Голгофі і до інших сакральних подій, що задають сенс її існуванню.

Уявлення про історичний час у різних народів неоднакові.

Історія людства в іудеїв, християн, мусульман починається з появи першої людини – Адама. Її початок викристалізовується з міфів і відноситься (за винятком іудеїв) до дуже давніх часів (китайська першолюдина Паньгу, індійська Ману і т.д.). Багато народів прагнуть зробити свою історію більш древньою, ніж вона є насправді, і називають першими своїми правителями богів і культурних героїв.

Так, Фірдуосі у знаменитій поемі «Шах-наме», що розповідає про правління царів Ірану, зводить родовід історичної династії Сасанідів до міфічних династій Пішдадідів і Кейянідів. Імена царів цих династій переважно взяті зі священної книги зороастризму «Авести». Англійський хроніст Гальфريد Монмутський зводить початок історії Британії до часів правління нащадків міфічного Енея, продовжуючи традицію Тита Лівія, який бачив у цьому культурному герої прабатька римлян. Показовим у даний час є і спроба деяких українських істориків і письменників зробити більш давньою історію свого народу. Наприклад, у книзі В. Рубан «Берегиня» рід князів київських зводиться до східнослов'янського бога Тар'ягну, а потім до кіммерійських, скіфських і навіть гунських правителів.

Епічні герої, на думку Дж. Віко, наділяються в історії божественною місією і звільнені від обов'язків перед іншими людьми. Сама історія, особливо історія античності і середньовіччя, розгортається, перш за все, як історія великих людей, які творять історію за своїм уподобанням і бажанням.

І лише наступ нового часу – століття людей, століття демократії – сприяє істотній зміні пануючих уявлень про світову історію. Наступ століття людей відчувається як симптом старості людства. Людина відчуває себе вже повністю відлученою від Бога, а значить і від Всесвіту. Вже в XVII столітті люди відчували себе загубленими у просторі і часі, і оскільки минуле і майбутнє нескінченні, то не існує «коли», оскільки всяка істота рівно віддалена від нескінченно великого і нескінченно малого, то не існує і «де».

Історична подія з цього часу розглядається не як результат впливу на людину божественних, сакральних сил, а як результат взаємодії всієї сукупності соціально-економічних, політичних, юридичних, культурних чинників. Історія перестає бути сакральною і перетворюється на людську, мирську. Саме у «вік людей» відбувається радикальний розрив з усією попередньою традицією, і остаточно долаються перші уявлення про вплив божественних сил на історичний процес.

Сакральне в російській православній культурі тісно пов'язане з мовчанням, смиренням, цнотливістю. Воно чуже інтелектуалізму Західної Європи і багато в чому схоже з буддистським світорозумінням: «Станьте схожими на річку. Станьте білою хмарою, що пливе в небі. І дозвольте вітру нести вас, куди йому заманеться...». Але на відміну від буддизму акцент зміщується з особи на Бога, а не в порожнечу. Якщо католик і протестант домагаються милостей Бога своїми земними справами, то православний – шляхом духовного подвигу відчуває божественну «благодать».

Найвищі досягнення російської культури з'явилися тоді, коли рівень сакрального у свідомості народу різко падав. Сакральність сама по собі не потребувала культури, оскільки вона не відноситься до «мудрості світу цього». Культура — її віддзеркалене світло. У той час, коли рівень сакральності починає падати і люди втрачають божественну благодать і вже слабо розрізняють світло істинне, їм на допомогу приходить віддзеркалене світло культури, яке і є для них рятівним світлом. Коли сакральне вже не сприймається саме по собі, культура здійснює процес перекладу сакрального на людську мову, доступну споживачеві духовного діяння. Культура містить сакральне, яке є відображене світло Божества і подібна натяку, а не слову істини. У той же час вона зрозуміла людям. Так, наприклад, ікона містить як сакральний (ідея, втілена в іконі), так і культурний (твір мистецтва) потенціал. Хоча сакральність найбільш невігядлива, проста, зрозуміла, в кризові періоди немає нічого важчого для людини, ніж бачити ясно, тому вона бачить сакральне як би крізь «тьмяне скло» культури. Поява кращих зразків російської культури саме в періоди іноземних навал, смутних часів і

інших бід свідчить про те, що «світло і в темряві світить» і, мабуть, сам Господь сподвигає людей – носіїв культури – виступати в якості носіїв сакрального світла, відображення якого сприймається вже всіма іншими, не даючи їм загубитися або загинути. Ікони Андрія Рубльова, фрески Феофана Грека, собори Василя Блаженного, Архангельський і Володимирський і т.д. – всі ці культурні зразки, пов'язані з драматичними для Русі часами, свідчили про величезний потенціал сакрального в російському православ'ї. Незважаючи ні на які зовнішні потрясіння, культура процвітає, живе, розвивається тільки при наявності «критичної маси» сакрального в ній.

Православ'я, в силу того, що протягом довгого часу було мало відоме в Західній Європі і європейський вплив на нього був мінімальним, змогло аж до XIX століття зберегти чистоту ортодоксальної християнської віри епохи перших соборів. Воно не зазнало таких розколів, як католицизм, таких внутрішніх чвар, як, наприклад, війна гвельфів і гібелінів у рамках католицизму або незліченних релігійних конфліктів між католиками і протестантами. У той же час, незважаючи на всю свою ортодоксальність, воно виявилось набагато терплячіше навіть до єретиків і іновірців, ніж католицизм, «вогнем і мечем» стверджує свій вплив, нещадно бореться з інакомисленням за допомогою інквізиції.

Православ'я певною мірою створило на Русі духовний імунітет до інших релігій. Воно змогло вижити і зміцнити свій вплив у Балканських країнах, які протягом довгого часу перебували під владою турків. Воно склало ту духовну основу, на якій відродилася Російська держава, що звільнилася від ярма монголо-татар. Українці, які проживали на землях, що входили до складу Речі Посполитої, змогли зберегти свою віру, незважаючи на політику, яка активно проводилася польськими владами окатоличення українського населення. І ця завзятість в істині з боку православного населення, що знаходилося під гнітом інших народів, які дотримуються іншої віри, відрізнялася від католицизму, яке, незважаючи на експансіоністську тенденцію в XVI столітті, перестало бути єдиною для Західної Європи релігією. Парадоксально, що навіть такі апологети католицької віри, як спадкоємці духовно-лицарських орденів східні німці, – в переважній більшості в XVI-XVII ст. звернулися в протестантизм.

Православ'я збереглося і тоді, коли при Петрові I почала проводитися політика «європеїзації» країни. Ця політика не торкнулася непорушних основ православної духовності і проводилася по лінії залучення східних слов'ян до досягнень європейської науки, військової справи, кораблебудування тощо, тобто через блага цивілізації. Сакральний початок

православної духовності розглядався як об'єднувальний початок народу, що вистояв у нелегкій боротьбі з зовнішніми ворогами. Однак перетворення Росії в імперію підняло державу на величезну висоту. Рамки церкви і релігії, завдяки яким протягом довгого часу приборкувалася «мовна» міць держави, стали їй тісні, і державна влада, не відкидаючи православ'я як державну релігію, не замінюючи її зручним для неї протестантизмом (як це було, наприклад, у Німеччині, де переіграв принцип «чия країна, того і віра»), пішла все ж на конфлікт з керівництвом церкви, спираючись у той же час на підтримку деяких високопоставлених церковних ієрархів.

Ф.М. Достоевський як ніхто інший у російській літературі ввібрав парадокси людської душі. Його шлях досягнення сакрального був найбільш важким, але він був цінний саме тим, що цей шлях був саме його. За характером він не міг бути таким смиренным, як Альоша Карамазов, він жадав до гріха, до пороку як і будь-яка інша людська плоть і душа. Але людська душа жадає до пороку найчастіше внаслідок своєї обмеженості, детермінованості інстинктами і несправедливості навколишнього середовища. У багатьох героїв Ф.М. Достоевського, які породжені його розколотою душею революціонера-оборонця, атеїста-клерикала, душа тяжіє до вбивства (Раскольников, Іван Карамазов), самогубства (Кирилов, Ставрогіна), божевілля. Це душа шаліюча в своїй гордині, душа, обплутана спокусами, що упирається ними і одночасно з цим прагне від них вирватися, щоб тріумфувати над ними, щоб повернутися до Бога.

Ф.М. Достоевський не мораліст. Багато його героїв внутрішньо порочні, з християнської точки зору навіть «біснуваті». Позитивний герой представляється іноді якоюсь схемою, він і позитивний часто внаслідок своєї ущербності. Так князь Мишкін несе в собі відбитки прогресуючого душевного захворювання, Соня Мармеладова – повія, а це означає соціальну хворобу. Хаос проривається не тільки через суто негативні персонажі. Деякі з них, як наприклад, Петро Верховенський, Смердяков – всього лише «дрібні біси» і виконавці чужої волі. Ф.М. Достоевський не визнає ніякої середини. Навпаки, «середні» люди типу Петра Лужина викликають у нього активне неприйняття. Вони нецікаві для творчості. Найцікавіші для нього люди, що знаходяться на межі, що проходять по лезу бритви у своїх духовних пригодах, вбираючи порок і чесноти одночасно, люди, душа яких є осередком вічної війни добра і зла. Ф.М. Достоевський не впорядковує дійсність, а навпаки руйнує весь порядок, щоб усвідомити всю тлінність «людського» світу, виявити в його глибині єдине і невичерпне джерело сакрального. Він навіть не ставить запитання про те, чи є Бог, йому важливо

здійснити акт віри, в якому людська душа знайде абсолютний Дух. І тільки тоді суєті почуттів і думок настає кінець. Дух, що піднявся вище всяких протиріч, ніяких систем культури вже не буде, ніяких пояснень не пропонує, нікого не повчає, він просто споглядає себе. Людина, що задається «проклятими запитаннями», залишає соціальне поле, вона повністю зосереджується на екзистенціальному, особистісному осягненні Бога. Тільки в глибокій самоті вона знаходить саму себе.

Достоевський акумулював у своїй творчості православну сакральність і одночасно розкрив протилежні їй тенденції. Притча про великого інквізитора вбирає в себе всю історію десакралізації людського суспільства і перехід до суто технократичних форм відносин між людьми. Домінанта технократизму, орудування речами змінює домінанту божественного світла сакральності, притаманну «святій Русі».

Ф.М. Достоевський писав у період поступового згасання сакрального в душі народу. Тому його творчість і є дослідженням всіх тенденцій процесу десакралізації в душі людини і культурі народу. Вся подальша історія східнослов'янських народів, і взагалі вся світова історія XX століття, значною мірою можуть бути зрозумілі, виходячи з ідей, викладених у творах Достоевського.

Ф.М. Достоевський виходив з того, що новий прорив у сферу сакрального міг бути здійснений. І він може нести в собі не тільки безумство і смерть, про що свідчить трагічна доля Ф.Ніцше, але і божественну благодать. Ф.М. Достоевський підняв знову на щит християнські цінності.

Вектор сакрального у Ф.М. Достоевського коливався між почуттям, інтелектом, душею і духом (Дмитро, Іван та Олексій Карамазови, старець Зосима). Проте особисто для себе він, шляхом вільного вибору, обрав вектор Духа, обрав його інтуїтивно, а не раціонально, в той час як західноєвропейець Ф.Ніцше коливався в своєму виборі між плоттю і душею. Таким чином, Ф.М. Достоевський поступив саме як релігійний екзистенціаліст, зробивши невмотивований вибір на користь Духа, Бога, сакрального, і в цьому зробив велику перемогу над «бісами» і «Великим інквізитором».

Ф.М. Достоевський виходив з того, що російському народові саме внаслідок його малограмотності, забитості, несприйнятливості до раціонального мислення, сакральне може знову з'явитися в образі Бога так, як колись Бог з'явився в пустелі древнім євреям.

Він говорив про те, що російський народ є народ-богоносець, вже смутно передчуваючи, що цей народ через півстоліття після його смерті буде руйнувати церкви, глумитися над іконами і молитися на нових вождів. Також

і Ніцше інтуїтивно відчував, що його народ скоро покрий Європу концтаборами. Але, на відміну від Ф. Ніцше, Ф. Достоевський вирішив битися до кінця, він не втік до божевільня, він пройшов свій шлях разом з Раскольниковим, для якого, можливо, вчинене ним вбивство і стало єдиним приводом для залучення до Духа. Можливо, якщо б не було смертного вироку, Голгофи, самому Достоевському, його свідомість і не зробила б такого вибору.

3.2. Виховні релігійно-етичні концепції діячів освіти й науки XIV-XIX ст.

Школа преподобного *Сергія Радонезького*.

Релігійні діячі, які передували Сергію Радонезькому, перш за все, **московські митрополити Петро й Олексій** основним завданням вважали визначення виховної мети. Відомо, що мета – це те, до чого прагнуть, що необхідно здійснити, у нашому випадку – виховати покоління, здорове тілом і душею.

У церковнослов'янській мові слово «здоров'я» звучить як «цілість» (тобто «цілісність»). Вихователя, наставника праведного життя здавна порівнювали з цілителем, називаючи «ціломудрицем», який лікує розум, формує «цілорозумність», тобто досконалий стан розуму. Не випадково слово «ціль» (мета) і «цілий» переплітаються в церковнослов'янській мові й висловлюють думку про необхідність етичного розвитку людини від її народження, зрілості до самої смерті в ім'я збереження й порятунку душі.

Так, перший митрополит московської кафедри Петро в «Повчанні ігуменам, попам і дияконам» називав прямим обов'язком священників релігійно-етичне виховання пастви, щоб пастир був духовним цілителем народних мас.

Ідея формування цілісної людини, тобто духовно цілеспрямованої, глибоко вкоренилася й розвинулась у діяльності **святителя Олексія та ігумена Сергія Радонезького** (1314-1392р.р.), вплинувши на характер виховання в Московській Русі. Обидва були сподвижниками народної християнської освіти. Олексій започаткував особливі духовно-освітні центри, де могли виховуватися настоятелі монастирів та «учительні люди», необхідні для консолідації населення навколо нового державного центру.

Сергій Радонезький, заснувавши в 40-х роках XIV ст. Троїцький монастир, що «на Маківці» поблизу Москви, створив у ньому **зразкову**

школу духовності й святості. Саме він уперше повною мірою розглянув і знайшов правильне вирішення проблеми спрямованості виховання на формування цілісної людини.

Сама «святість» у слов'янській культурі розумілася як життєдайне джерело світла внутрішнього світу праведної, «учительної» людини. Словом «святий» на Русі називали людей, спрямованих до ідеалу, до Бога. Сергій Радонезький надав йому значення досягнення мети християнського виховання, вищої етичної поведінки в різних практичних ситуаціях як на внутрішньому, так і на зовнішньому, соціальному рівнях існування. Розвиток духовного потенціалу людини у світлі Христовому – ось педагогічне наповнення поняття «святість», трансформованого в XIV ст. на Русі.

Духовна діяльність Сергія Радонезького дала високий ідеал порядного життя. У цьому світлі В.О.Ключевський, наш відомий історик XIX ст., справедливо називав його «етичним вихователем народу», що створив «практичну школу порядності».

У підмосковному Троїцькому монастирі великий російський сподвижник не лише забезпечував зразкове чернече виховання, але й збагачував своїх духовних дітей «життєвими науками», формуючи в них такі якості, як працьовитість, дисциплінованість, стійкість, патріотизм, людинолюбство.

За часів Сергія Радонезького стійко закріпився погляд на виховання й освіту людини як на духовне сходження до ідеалу, досконалості, образу. Рух до цієї мети розумівся як життя («житіє»), здійснюване за євангельськими заповідями. Любов до Бога, пов'язана зі «страхом» виявитися поза цією любов'ю, визнавалася в усьому християнському світі основною рушійною силою розвитку людини. Це відчуття було основою педагогічних переконань Сергія Радонезького, точніше, їх відправним пунктом.

Духовне виховання – це, перш за все, процес самовдосконалення. Без прагнення до ідеалу він неможливий. Проте сьогодні духовне виховання часто зводять до холодного моралізаторства та етичного педантизму, спорідненого з фарисейством. Як правило, така педагогіка не досягає мети. Вона не має критеріїв і чітких орієнтирів, на які душевні сили слід спиратися людині при роботі над собою.

Тим часом, святі отці перші, перевіrivши на собі «методику перетворення», залишили вражаючі за точністю й глибиною самоспостереження над душевними або, як ми сьогодні кажемо, психологічними процесами, що відбуваються з людиною на шляху до прояснення, очищення своїх почуттів і розуму.

Починаючи з XVII ст., педагогічна думка формується як наука на основі передового педагогічного досвіду.

Так, німецький педагог Вольфганг Ратке (1571-1635) розробив змістовне поняття освіти й відповідну методологію, встановивши критерії педагогічних досліджень.

Майже одночасно з ним **Я.А. Коменський** (1592-1670) спробував побудувати систему й обґрунтувати об'єктивні закономірності виховання, керуючись як багатим педагогічним досвідом різних країн, так і власним. Ці дослідження втілились у творі «Велика дидактика».

Уся праця Коменського осяяна вірою в розквіт людської особистості: *«людина є найвищим, найдосконалішим, найчудовішим творінням»*.

Фундаментальною ідеєю педагога є пансофізм, тобто узагальнення всіх знань, накопичених культурою і цивілізацією. Необхідно розповсюджувати останні серед усіх людей, незалежно від їх соціальних, расових та релігійних особливостей. А це завдання повинно виконуватися за допомогою навчання й виховання. Коменський вперше обґрунтував принципи навчання й виховання, створив єдину систему загальної освіти, розробив класно-урочний спосіб навчання (який досі застосовується в багатьох країнах світу). Тому Я.А. Коменського називають *родоначальником педагогічної науки*.

У період з XVII по XVIII ст. розпочався етап генерації нових педагогічних ідей з дослідно-експериментальних, інноваційних для того часу шкіл. В історії розвитку педагогічної думки цей факт пов'язаний з іменами І. Песталоцці, І. Гербарта, Ф. Фребел, А. Дистервега.

В умовах експериментальної школи І. Песталоцці (1746-1827 р.р.) перевіряв програму навчання й виховання бідняків, шукав її психологічні джерела. Він розробляв метод елементарної освіти, що розвиває здібності дитини через систему вправ. У процесі розробки основ освіти І.Песталоцці пропонував орієнтуватися на знання психології.

Ф. Фребел у педагогічному творі «Виховання людини» сформулював закони виховання. Він бачив призначення останнього у виявленні й розвитку творчого потенціалу людини.

На практику школи в XIX столітті значною мірою впливали погляди **І.Ф.Гербарта** (1776-1841) – творця цілісної педагогічної системи. У відомому творі «Загальна педагогіка» Гербарт наполягав на суверенності педагогічної науки, концентруючи увагу на методологічному інструментарії педагогіки як науки. Для нього були прийнятні крайнощі як емпірики, так і філософії. Гербарт писав: *«Було б краще, якби педагогіка якомога точніше сама розробила свої власні поняття й більше заохочувала самостійне мислення, щоб стати центром окремої сфери мислення й не бути на задвірках інших наук»*.

Гербарт багато в чому визначив подальший розвиток педагогіки XIX століття, де провідну роль відіграла розроблена ним дидактика. Він уперше розвинув ідею виховного навчання, впровадивши поділ на навчання і викладання, розкрив логіку навчального процесу, або «природну послідовність» у вигляді формальних ступенів. Гербарт упровадив нове визначення методів навчання (описового, аналітичного, синтетичного) і пов'язав їх із послідовністю навчального процесу. Він запропонував практичні способи етичного виховання (стримувальний, спрямувальний, нормативний, зважено ясний, моралізаторський, застережний) і рекомендації, що враховують індивідуальність людини.

Дистерверг Ф.А. (1790-1866 р.р.), німецький педагог. Поділяв ідеї загальнолюдського виховання. Завдання школи бачив у вихованні гуманних і свідомих громадян, а не «істинних прусаків». Дистерверг підкреслював, що любов до свого народу невід'ємна від любові до людства.

Послідовник І.Г.Песталоцці, блискучий педагог-практик Дистерверг був автором понад 20 підручників і посібників з математики, німецької мови, природознавства, географії, астрономії, понад 400 статей, особливу увагу надаючи народній школі. Основними принципами виховання Дистерверг вважав природодоцільність, культуродоцільність, самодіяльність.

Дистерверг підкреслював, що педагог може забезпечити гармонійний розвиток дітей, лише знаючи психологію і фізіологію. У психології бачив «основу науки про виховання». Вважав, що людина має вроджені задатки, яким властиве прагнення до розвитку. Завданням виховання є забезпечення такого самостійного розвитку.

Вимога культуродоцільності у Дистерверга означала необхідність враховувати в змісті виховання історично досягнутий рівень культури і виховний ідеал суспільства. У цій вимозі полягало певне визнання

соціальної обумовленості виховання. Самодіяльність Дистерверг розумів як активність, ініціативу і вважав її найважливішою характеристикою особистості. У розвитку дитячої самодіяльності бачив і кінцеву мету, і неодмінну умову будь-якої освіти.

Основи дидактики розвивального навчання сформульовані Дистервергом у чітких правилах. Особливого значення він надавав наочності у навчанні, дав психологічне обґрунтування вперше сформульованим Я.А.Коменським правилам: *«від близького до далекого», «від простого до складного», «від легкого до важчого», «від відомого до невідомого»*. Разом з тим, Дистерверг застерігав від формального застосування цих правил. Умовою успішного засвоєння навчального матеріалу Дистерверг вважав його доступність для учнів, підкреслював необхідність підтримки їх розумової активності. Закликав педагога боротися за високу культуру мовлення учнів. Успішне навчання має виховний характер.

Дистерверг вважав, що вирішальну роль у вихованні й навчанні дітей відіграє учитель, закликав учителів постійно займатися самоосвітою, позбуватися буденних прийомів викладання, працювати творчо, ніколи не відмовлятися від самостійного мислення. А.Дистерверг сформулював і розкрив два взаємопов'язані принципи навчання й виховання – *природодоцільності й культуродоцільності*. Він упровадив такі дидактичні правила: **ясність, чіткість, послідовність, самостійність учнів, зацікавленість учителя й учня.**

3.3. Гуманістичні ідеї педагогіки у працях класиків слов'янської культури

Новий етап у розвитку освітніх ідей пов'язаний з епохою Просвітництва. Вона в Росії почалася з освітньої реформи **Петра I**. Приватну сімейну справу він перевів у державний масштаб, оскільки країна стала гостро потребувати людей, здатних навчатися. Сподівання Петра на перетворення Росії були пов'язані з молодим поколінням, з вірою, що духовність і європейську школу можна поєднати. Потяг до знань був зведений до рангу суспільної доблесті. Без цього ні син холмогорського рибалки ніколи не зміг би обійти станові перешкоди, вступити до Московської слов'яно-греко-латинської академії і стати згодом знаменитим російським ученим, ні син українського селянина Григорій Сковорода – професором філософії у Харківському колегіумі.

М.В.Ломоносов (1711-1765 р.р.), вчений-енциклопедист, філософ, поет, педагог, продовжив справу Петра I на освітній ниві. Але він звернувся, перш за все, до виховних проблем.

Характерними ознаками його вчення про виховання й освіту молоді стали народність, демократизм, гуманізм.

Педагогічні ідеї вченого знайшли яскраве відображення у його «Проекті регламенту московських гімназій» і «Проекті регламенту академічних гімназій». У них висловлені думки про організацію шкільної справи, завдання, форми й методи виховання та освіти, роль особистості вчителя.

Читаючи *«Регламент для московських гімназій»* і *«Регламент академічної гімназії»* великого вченого, чітко розумієш, що для нього було важливим етичне, духовне наповнення освіти:

«Гімназія є першоосновою всіх вільних мистецтв і наук. З неї, слід очікувати, вийде поінформоване юнацтво: молоді люди повинні привчатися там до правильного способу мислення і добрих звичаїв. Правила й приклади старанності, постійності й чесності, особливо ж навіювання страху Божого, як початок премудрості, такі ж необхідні в гімназії, як і щоденна їжа».

Тут Ломоносов – педагог. «Правильний спосіб мислення» й етичне виховання, а не сума знань ставляться за мету освіти. Навчання й виховання він розглядає як єдиний процес.

Як педагог, М.В. Ломоносов не залишав поза увагою жодного зі своїх учнів і студентів, намагався бачити в кожному творчу особистість, яка понад усе цінує загальне добро.

Кажучи про роль особистості вчителя в освіті й вихованні, він відзначав, **що переконання і приклад є одним з найдієвіших методів:**

«Учителі з учнями не повинні поводитися ні гордо, ні фамільярно. Перше породжує ненависть до них, друге – презирство. Помірність не залишає місця ні тому, ні іншому, і, словом, учитель повинен не лише словами учня навчати, але й показувати вчинками добрий приклад учням». Тут закладаються основи педагогічної етики, а саме гуманної педагогіки.

Наступний етап у розвитку педагогічної науки пов'язаний зі збагаченням педагогічного знання в надрах філософії під впливом педагогічних трактатів, романів і творів. У результаті філософи і вчені обговорювали проблеми взаємозв'язку теорії і практики навчання й виховання. У цій галузі були виявлені соціальний, історичний і культурологічний аспекти.

Розглядаючи педагогіку «в широкому розумінні як зібрання наук, орієнтованих на одну мету», і педагогіку «у вузькому розумінні як теорію мистецтва, виведену з цих наук», **К.Д. Ушинський** (1824 – 1870 р.р.) у своїй праці «Людина як предмет виховання» писав: *«Мистецтво виховання має ту особливість, що майже всім воно здається справою знайомою і зрозумілою, а іншим навіть справою легкою, і тим зрозумілішим і легшим здається воно, чим менше людина з ним знайома, теоретично й практично. Майже всі визнають, що виховання вимагає терпіння; деякі думають, що для нього потрібні природжені здібності та вміння, тобто навички, але дуже небагато з них переконалися, що, окрім терпіння, природжених здібностей і навичок, необхідні ще й спеціальні знання».*

К.Д. Ушинський підкреслював, що учитель повинен мати широке коло знань з різних наук, які дозволяють вивчати дитину всебічно. Важливе значення в педагогічній спадщині видатного російського педагога відводиться вимогам до особистісних якостей учителя. Він стверджував, *«що ніякі статuti й програми не можуть замінити особистості у справі виховання, що без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця істинне виховання неможливе».* В.Г. Белінський, кажучи про високе соціальне призначення учительської професії, пояснював: *«Наскільки*

важливий, великий і священний сан вихователя: в його руках доля цілого життя людини».

Педагогіка, на думку Ушинського, не галузь знання, а практична діяльність, яка потребує наукового обґрунтування, тому всі **науки, що вивчають людину, повинні мати педагогічний статус**. Ідея Ушинського про розробку інтегральної науки, в основі якої лежить педагогічна діяльність, є актуальною в наші дні й знаходить своє практичне застосування.

Ідеї прогресивної педагогіки про соціально-етичну роль учителя розвинені у висловах відомих суспільних діячів і педагогів ХХ століття.

Пирогов М.І. (1810-1881 р.р.) – лікар-хірург, педагог, суспільний діяч. Виступав проти безглузлого станового виховання й був ініціатором і прихильником виховання молоді в аспекті формування високоморальної особистості, готової відмовитися від егоїстичних прагнень для загального добра. Формування особистості, вважав він, вимагає реалізації принципів гуманізму й демократизму на всіх етапах і в усіх формах виховання й навчання.

Система освіти, що забезпечує розвиток особистості, повинна будуватися на науковій основі, починаючи від початкової і завершуючи вищою школою, так, щоб один навчальний заклад був базою для іншого, і разом з тим, давав знання для практичного життя. Зміст освіти й організація навчальної роботи повинні забезпечити розвиток розумових здібностей, набуття широких знань, планомірну підготовку розуму до самостійної діяльності. Спеціальна освіта може будуватися лише на основі загальної, основним завданням якої є забезпечення поступового розвитку розумових здібностей учня, сприйнятливості до різних галузей знання. Важливу роль відводив методам навчання, підкреслюючи, що результативним є тільки той спосіб викладання, в якому активний і вчитель, й учень, коли викладач уміє активізувати всі духовні (не лише розумові) сили учня.

Нездатність володіти увагою вихованців М.І. Пирогов розцінював, як джерело невдач у педагогічній діяльності. Великого значення надавав умінню вчителя враховувати індивідуальні відмінності в характері й здібностях учнів. Успіх навчання Пирогов ставив у залежність від 4 основних чинників: *особистості учня, особистості вчителя, індивідуального підходу, особливості навчальної дисципліни*. Аналізуючи сутність виховання як свідомого управління процесом формування особистості, М.І. Пирогов визначав безумовним керівним принципом повагу

до учня, необхідною умовою успіху у вихованні вважав вивчення особливостей природи, закономірностей психічного й фізичного розвитку учня, а також знання індивідуальних якостей кожного вихованця. Завдання виховання М.І. Пирогов називав «*питанням життя*».

Найважливішу виховну роль він відводив особистості вихователя, відзначаючи, що висока моральність педагога – основа моральності учня. Потужний етичний потенціал вбачав у розвитку пізнавальних інтересів.

У процесі виховання великого значення Пирогов надавав формуванню стійких етичних переконань і цілісного світогляду.

Прагнення до морального самовдосконалення вимагає великої внутрішньої роботи над собою, уміння зазирати у свій внутрішній світ, чесно визнавати свої помилки й недоліки. Погляди Пирогова значною мірою вплинули на розвиток російської педагогічної думки й набули значного суспільного резонансу.

Як глибоко віруюча людина, він перед операцією читав молитву:

*Господи, Боже,
удостой меня быть орудием мира твоего.
Чтобы я прощал, где обижают.
Чтобы я соединял, где ссора.
Чтобы я воздвигнул веру, где давит сомнение.
Чтобы я возбуждал радость, где горе живет.
Господи, Боже мой,
Удостой, не чтобы меня утешали, но чтобы я утешал,
Не чтобы меня понимали, но чтобы я других понимал,
Не чтобы меня любили, но чтобы я других любил.
Ибо кто дает, тот получает.
Кто себя забывает, тот обретает.
Кто прощает, тому прощается.
А кто умирает, тот просыпается к жизни вечной.*

О.І. Герцен (1813-1870 р.), революціонер, демократ свого часу, який значною мірою вплинув на становлення й розвиток прогресивної педагогічної теорії і практики в Росії XIX ст. Його багатогранна творчість приваблює нас тим, що в ній міститься багато глибоких і гуманних думок про освіту й виховання молодого покоління. Основним завданням він вважав формування у молодого покоління наукового світогляду як «науки про життя, про буття у

широкому розумінні цього слова», що слід розуміти як гармонійне поєднання природних і гуманітарних наук, історії і сучасності.

Підкреслюючи необхідність удосконалення тогочасної російської освітньої системи, Герцен наполегливо стверджував, що виховання народу не повинно відриватися від рідного національного ґрунту.

О.І. Герцен, знаходячись з 1847 р. у вимушеній еміграції, з любов'ю і глибокою повагою ставився до російського народу. Залишившись без молодшого сина й дружини, які трагічно загинули, О.І. Герцен у двох старших синів виховував патріотизм. Він робив усе, щоб діти жили інтересами своєї батьківщини, знали її турботи, тому не віддавав їх в іноземні пансіони й гувернанткам-іноземцям, а навчав сам, не допускаючи розриву з російською духовною культурою.

Тема батьківщини постійно звучить у листах батька до дітей, особливо до сина Олександра: *«Ти ніколи не забувай, що ти повинен бути російським, твої руки, чуйні руки лікаря, фізіолога повинні бути постійно на ранах рідної країни»*. Тільки любов до батьківщини, розуміння її самотності («національна фізіологія», «почуття обов'язку») надає, за словами Герцена, особливого, індивідуального забарвлення прагненням і зверненням людини, перетворює окремого індивідуума в особистість зі всією властивою їй неповторністю.

Видатний російський письменник **Л.М. Толстой** (1828-1910 р.р.), як відомо, зробив значний внесок не лише в літературу, але й у практику освіти. Досвід роботи в Ясній Полянї і зараз є предметом пильного вивчення.

Педагогічні ідеї Л.М.Толстого можна зрозуміти лише в контексті його творчості, стрижневою проблемою якої було питання про сенс життя людини й людства.

Толстой Л.М. у своїх педагогічних творах постає, з одного боку, як учитель-новатор, практик та організатор, з іншого – як мислитель, який прагне вирішувати кардинальні філософські й психологічні проблеми: єдність свідомості й життя, взаємозв'язок тимчасового й нескінченного; розвиток самосвідомості...

Так, наприклад, Л.Н. Толстой, розмірковуючи про сенс життя й добра, пише: *«Если бы мне дали выбирать: населить землю такими святыми, каких я только могу вообразить себе, но только, чтобы не было детей, или такими людьми, как теперь, но с постоянно прибывающими, свежими от бога детьми, – я бы выбрал последнее»*.

Це написано в 1902 році, коли Толстой уже давно й остаточно утвердився у своєму вченні про сенс життя в добрі. «Святі, яких можна собі тільки уявити», зрозуміло, найповніше здійснили б на землі той «зміст добра», про який мріє Толстой. Проте він віддає перевагу грішному сучасному людству, аби тільки існували діти. Очевидно, у дітях є для Толстого щось таке, що вище за найбільш неувяну святість дорослого. Що ж це?

Николенька Іртеньєв іде ранками до річки. «Там я ложился в тени на траве и глядел на лиловатую в тени поверхность реки, на поле желтеющей ржи на том берегу, на светло-красный утренний свет лучей и наслаждался сознанием в себе *точно такой же свежей, молодой силы жизни, какою везде кругом меня дышала природа*».

Князь Андрій на перев'язному пункті «після перенесеного страждання відчував блаженство, давно не випробуване ним. Усі найкращі найщасливіші хвилини його життя, особливо далеке дитинство, коли зарившись головою в подушки, він *почувал себе щасливим однією свідомістю життя*, – представлялася його уява навіть не як минула, а як дійсність». Так само й Левін жадібно згадує своє дитинство, його «*через край бьющее и пенящееся сознание счастья жизни*». І вмираючий Іван Ілліч звертається думками все до того ж дитинства: «там, в детстве, было что-то такое, с чем можно было бы жить, если бы оно вернулось».

У книзі «О жизни» Толстой пише: «Радостная деятельность жизни со всех сторон окружает нас, и мы все знаем ее в себе с самых первых воспоминаний детства... Кто из живых людей не знает того блаженного чувства, хоть раз испытанного и чаще всего в самом раннем детстве, – того блаженного чувства умиления, при котором хочется любить всех; и близких, и злых людей, и врагов, и собаку, и лошадь, и травку; хочется одного, – чтобы всем было хорошо, чтобы все были счастливы».

Не випадково Толстой так завзято повертається до життєвідчування, чим відрізняються діти. У цім життєвідчуванні лежить якась велика правда, загублена дорослими. В «Люцерні» він пише:

«Жалкий твой ум, жалкое то счастье, которого ты желаешь, и несчастное ты создание, само не знаешь, чего тебе надобно... Да дети-то здраво смотрят на жизнь: *они любят и знают то, что должен любить человек, и то, что дает счастье*, а вас жизнь до того запутала и развратила, что вы смеетесь над тем, что одно любите, и ищите одного того, что ненавидите и, что делает ваше несчастье».

Цю правду, що таїться в дитячій душі, Толстой чує не тільки в дітях, уже здатних *усвідомлювати* щастя життя. От немовля Наталі або Кіті. Дитина без

іскри «свідомості», – усякий скаже: шматок м'яса. І з разючою переконаністю Толстой стверджує, що цей шматок м'яса «усе знає й розуміє, і знає, і розуміє ще багато такого, чого ніхто не знає». З тою же переконаністю він відзначає це знання у звірі й навіть у старій тополі.

Стрижнем усієї педагогічної творчості Толстого стала проблема духовно-етичних основ розвитку особистості. Становлення особистості Толстой розумів як формування її етичної сфери у різних видах діяльності. Вперше в історії російської педагогіки Толстой пов'язував проблеми цілей, змісту, методів навчання і виховання з розвитком відповідальності людини перед собою.

Так, Християнська істина про неподільність, але й незлиття Іпостасів Пресвятої Трійці перешкоджає тому, до чого несвідомо прагне толстовське світобачення і світовідчуття.

Росєе життя, очевидно, від того так і припідноситься автором, що воно значною мірою є образом того потоку, до якого несвідомо повинна прагнути кожна індивідуальність. І важливо, що чим менше людина проявляє свої індивідуальні якості, чим глибше заглиблюється вона в росєе життя, тим менше вона страждає, тим більше вона щаслива. Чим далі відділяється вона від загального потоку, що несе людство по невідомих законах до невідомого, але передбачуваного наслідку (тобто чим яскравіша її індивідуальність), тим більше вона страждає.

У толстовській системі життєусвідомлення індивідуальність проявляються перш за все в марнолюбному самоствердженні – і від того відкидається як життєва цінність. Тому долю князя Андрія можна розуміти і з цієї точки зору, а не з позиції християнської духовності. Толстой не просто суперечливий – він амбівалентний у глибинах свого мирослів'я.

П'єр Безухов також різко виділяється серед салонних мешканців з самого початку повісті. Виділяється своєю живістю і відвертістю, своїм «розумним і разом з тим боязким, спостережливим і природнім поглядом, що відрізняє його від усіх». «...Ти одна жива людина серед всього нашого світу», – говорить йому проникливий Андрій Болконський.

Однак і П'єр Безухов далекий ще від істини: захоплюється Наполеоном, говорить благодурниці про революцію, залучений у компанію «золотої молоді», бере участь у розгулі і диких вибриках нарівні з Долоховим і Анатолем Курагіним, надто наївно піддається всезагальним грубим лестошам, причиною яких стає його великий статок, що дістався йому неочікувано для всіх. Не знаючи життя, того повсякденного і наповненого буденними інтересами і суєтними прагненнями життя, яким живуть майже

всі без винятку мешканці нижчого рівня буття, П'єр легко дає втягнути себе в шлюбну інтригу князя Василя, що влаштував одруження П'єра на своїй дочці Елен.

Усвідомлюючи фальш свого передбачуваного шлюбу з Елен, П'єр одночасно не може протистояти і чуттєвому потягу до цієї холодної красуні. Він і бажає, і жахається союзу, який йому нав'язують.

П'єр вважає своє почуття до Елен нечистим і небезпечним для себе, але автор робить деяку поступку необхідності визнати законність *природного* потягу і піднести його над фальшю метушливого суспільства.

За однією фальшю пішла низка подальших: занадто вільна поведінка Елен, дуель з Долоховим, «привабливість шаленства» і розрив шлюбних стосунків, і як деякий підсумок всього: повна втрата відчуття осмисленого життя взагалі, розчарування в самому існуванні істини. Цей стан стає нав'язливим, переслідуючи його у всіх життєвих ситуаціях.

Ці вічні, неминучі і давно банальні питання можуть постійно прокручуватися лише в свідомості безбожній, і тільки безбожжя визначає їх нерозв'язність і від того трагізм. Недаремно П'єр зізнається невдовзі масону Баздєєву в своїй невірі в Бога. Але такий стан штовхає неспокійну душу відвертої людини на пошук сенсу, який міг би охопити всі явища, що розпадаються в свідомості, яка не знає сенсу буття. Так створюються ті благопристойні умови в душі людини для прийняття істини, але і для поступки спокусі, особливо якщо вона тонка і не одразу розпізнається недосвідченим розумом. Ось причина масонських захоплень П'єра: його душа була зловлена в стані кризової нестійкості, безвір'я, розгубленості перед світом і за браком світу в собі.

Князь Андрій так характеризує свого друга: «Це найнеуважніша і смішна людина, але найбільше золоте серце».

Ця якість і змусила його морально опуститись (і тут зовсім не парадокс), коли він розчарувався в масонській своїй діяльності. Причиною є його щирість, оскільки він знову втратив розуміння сенсу життя, тобто знову повернувся до того, що було колись вихідним моментом при його наверненні в масонство. Тому надання переваги тілесному життю перед усіляким іншим стало для нього саме втечею від страшних питань, які не могли не мучити його, як тільки він давав роботу своїй свідомості і своєму серцю.

Він заплутався в суперечностях життя, окрім яких він не мав тепер здатності бачити нічого в світі. І він став втілювати собою той тип, що краще всього і повніше відобразився в Обломові. І тому в пустопорожньому проведенні часу він бачив і знаходив своє «спасіння».

У релігійно-етичному навчанні Толстого центральне місце посіла ідея духовного зростання людини. СENSE життя кожної людини полягає в постійному виборі вчинків, подоланні суперечності між необхідністю зберігати і стверджувати себе як особистість («Я») і прагненні до етичних, безкорисливих дій.

В образі Бога Толстой убачав вияв сенсу, цілей життя і самого процесу етичного удосконалення, що відкриває перед людиною поняття розумної віри, совісті як постійного внутрішнього орієнтиру.

Звертаючись до таких найважливіших етичних постулатів, як Бог, добро, віра, душа, совість, любов, життя, благо, в останній великій праці «Шлях життя» Толстой розглядає самосвідомість і духовне удосконалення як ті шляхи, на яких людина реалізує свої творчі можливості. Навчати вихованця життя – значить допомагати йому побудувати себе як особистість, у згоді з совістю і розумом.

Узагальнений етичний досвід людства, за Толстим, – це наука людинознавства, метою якої є вказувати різні приклади застосування етичної свідомості до життя.

Після завершення роботи над романами «Війна і мир» та «Анна Кареніна» письменник робить у щоденнику запис: *«Ныне я причащался. Вчера разговор о божественном и о вере навел меня на великую и громадную мысль, осуществлению которой я чувствую себя способным посвятить...»*. Мабуть, саме з цього продовжує розвиватися педагогічна діяльність і релігійно-моральне вчення видатного мислителя.

У подальших творах Толстого стрижнем педагогічної творчості стала проблема *духовно-моральних основ особистості*. Становлення особистості розумілося як формування її моральної сфери в різних видах діяльності. Він привернув увагу російської громадськості до *особистісно-діяльної природи моральних цінностей*, що відкриваються в ході етичного пізнання.

Толстой – геній у дослідженні й відображенні душевного світу, тут йому немає рівних.

Він розмірковує про Дух, який всюди проникає, спрямовує всі життєві процеси:

«Один, только один есть у нас непогрешимый руководитель, всемирный Дух, проникающий нас всех вместе и каждого, как единицу, влагающий в каждого стремление к тому, что должно; тот самый Дух, который в дереве велит ему расти к солнцу, в цветке велит ему бросить себя к осени и в нас велит нам бессознательно жаться друг к другу... И

этот-то один непогрешимый блаженный голос заглушает шумное, торопливое развитие цивилизации».

«Війна і мир» (1863-1869) – не просто літературний твір, грандіозна епопея, видатний шедевр. Це цілісна система осмислення світу, висловлена в особливій, естетичній формі. Це й своєрідна космологія (мирослів'я, як переклав це поняття Даль).

Толстой, заглиблюючись у внутрішній світ своїх героїв, зробив одне суттєве для себе відкриття. Він усвідомив єдність того духу, який перебуває у внутрішніх світах різних людей. Ця єдність визначається онтологічною єдністю їх душі, яка, *за природою, є християнкою*. Адже кожен несе в собі образ Божий. В образі Бога Толстой бачив прояв сенсу, мети життя й самого процесу морального вдосконалення, що відкриває перед людиною поняття розумної віри, совісті як постійного внутрішнього орієнтиру.

Не нашим розумом, а Божим судом – ось короткий виклад толстовської концепції історії, його розуміння життя взагалі, законів руху буття, його мирослів'я.

У світі все вершиться Божим судом.

У релігійно-етичному вченні Толстого центральне місце посідає ідея духовного зростання людини. Сенс життя кожного полягає в постійному виборі вчинків, подоланні суперечності між необхідністю зберігати й стверджувати себе як особистість («Я») і прагненням до безкорисливих вчинків.

У пошуках Істини Толстой висуває свою теорію облаштування земного раю. В тому, що його розуміння християнства має душевну, а не духовну природу (тобто спрямоване винятково на облаштування земного існування), можна переконатися, ознайомившись із такими міркуваннями:

«Чтобы выполнить волю Отца, дающего жизнь и благо всем людям, надо исполнять пять заповедей.

Первая заповедь. *Не обижать никого и делать так, чтобы ни в ком не возбуждать зла, потому что от зла заводится зло.*

Вторая заповедь. *Не любезничать с женщинами, не оставлять той жены, с какой сошелся, потому что оставление жен и перемена их производит все распутство на свете.*

Третья заповедь. Ни в чем не клясться, потому что ничего нельзя обещать, так как человек весь во власти Отца, и клятвы берутся для злых дел.

Четвертая заповедь. Не противиться злу, терпеть обиду и делать еще больше того, чем то, что требуют люди: не судить и не судиться, потому что человек сам полон ошибок и не может учить других. Мицением человек только учит других тому же.

Пятая заповедь. Не делать различия между своим отечеством и чужим, потому что все люди – дети одного Отца.

Соблюдать эти пять заповедей должно не для того, чтобы заслужить похвалу от людей, а для себя, для своего блаженства».

Звертаючись до таких важливих моральних постулатів, як Бог, добро, віра, душа, совість, любов, життя, благо, в останній великій праці «Путь жизни» Толстой розглядав самосвідомість і духовне вдосконалення як шляхи, на яких людина реалізує свої творчі можливості. Навчати вихованця життя – значить допомагати йому сформувати власну особистість, яка живе у згоді з совістю й розумом.

Дискусія

Які ідеї і думки відомих людей Росії знайшли відображення в концептуальних доктринах в освітній системі нашого часу?

3.4. Вчені й педагоги-гуманісти XX століття

*«Педагог без любові до дитини –
все одно, що співак без голосу,
музикант – без слуху, живописець –
без відчуття кольору»*

В.А. Сухомлинський

В.І.Вернадський (1863-1945 р.р.) – видатний мислитель, основоположник геохімії, радіогеології та вчення про біосферу; перший президент АН Української РСР (1919р.).

У вченні Вернадського про біосферу життя постає як складна система і єдиний організм. Жива речовина, що закономірно ускладнюється під впливом сонячної енергії, природно входить у тканину біосфери й складає з нею єдине ціле. Визначаючи людське суспільство як частину біосфери, етап її еволюції, Вернадський відкрив можливість досліджувати глобальну діяльність людини, у тому числі явище інтелектуального життя.

Вернадському належить ідея зростання ролі науки в системі культури, впровадження наукового знання в масову свідомість і формування на основі фактів та емпіричних узагальнень такого світогляду, в якому можливе існування як теорій і гіпотез, так і релігійних, і філософських поглядів, домислів і забобонів.

Про участь релігії у розвитку продуктивних і духовних цінностей держави Вернадський на з'їзді Таврійської наукової асоціації у 1920 р. сказав: *«Інтерес до релігійних питань, що відзначається зараз, спроби відродження реального православ'я є фактом величезної важливості. Даремно багато хто боїться цього як симптому реакції і застою. Ні. Історія говорить нам, що людська думка в галузі наукового знання може осягати нове, а не топтатися на одному місці, тільки якщо поряд з науковою творчістю іде широка творчість релігійна. І теперішній релігійний рух в Росії таїть у собі запоруку майбутнього розквіту російської науки»*. Концепція Вернадського пропонувала значні реформи в освіті. «Російське суспільство повинно зрозуміти, що наука як національне добро повинна стояти вище за партії». Принципового значення він надавав якості освіти, підкреслюючи, що для формування наукового мислення повинно бути обов'язковим викладання історії наукових дисциплін у контексті розвитку матеріальної і духовної культури. Освіта, за переконанням Вернадського, повинна бути орієнтована

на підготовку, перш за все, творців культури, на максимальний прояв індивідуальних якостей особистості.

С.Т. Шацький (1878-1934 р.р.), оперний співак, у подальшому видатний педагог, зробив величезний внесок у розвиток теорії і практики школи й виховання. Усе своє життя С.Т.Шацький прагнув шукати педагогічну правду, тобто знайти такий шлях виховання, ідучи яким, педагог міг би пробудити у своїх учнів щире й свідоме прагнення до вдосконалення, всебічного розвитку. Усю свою педагогічну діяльність він присвятив спробі практично здійснити правильне виховання, тобто побудувати весь розпорядок життя дітей відповідно до вимог та особливостей дитячої природи.

Однією з найбільш передових, заслужено популярних справ С.Т.Шацького та його однодумців було відкриття у 1911 році колонії «Бадьоре життя» в Калузькій губернії. Колонія-школа протягом 20 років (1911–1931р.р.) була місцем педагогічних експериментів.

Вони проводилися спочатку в галузі трудового й художнього виховання (визнаних Шацьким і його колегами основою виховного процесу), в організації життя дитячого колективу, а пізніше – в галузі навчальної, методичної, виховної і суспільної роботи школи на I, II і III ступенях.

Школа, на думку Шацького, повинна бути центром виховання дітей у навколишньому середовищі, оскільки саме вона регулює і координує виховні дії сім'ї і громадськості. Радянська масова школа, за Шацьким, повинна поєднувати в собі школу й клуб, органічно злити навчання й виховання в єдиний процес. Саме школи, які тісно пов'язані з життям району, організують виховання дітей не лише у своїх стінах, але й у сім'ї і на вулиці, потрібні, згідно з його спостереженнями й дослідженнями, суспільству.

За десять років після відкриття під Калугою колонії Шацького «Бадьоре життя», в 1920 р. під Полтавою була відкрита інша, не менш відома за своїми педагогічними наслідками колонія «для малолітніх правопорушників» (тобто безпритульних) ім. О.М.Горького, завідувачем якої став **А.С. Макаренко** (1888 – 1939 р.р.), самобутній педагог і письменник, який самовіддано служив справі виховання, незмінно й заслужено викликає інтерес читачів до своєї творчості – автор відомої книги «Педагогічна поема» та ін., в яких він описав досвід роботи з безпритульними. Він на практиці підтвердив основний закон педагогіки: **ЖИТТЯ ВИХОВУЄ.**

Причому не абстрактне, а реальне життя кожної конкретної дитини є її вихованням.

Час педагогічної діяльності А.С. Макаренка: 20-30-ті р.р. XX ст. Розорена громадянською війною і революцією Україна, безпритульні, голодні, морально скалічені й педагогічно занедбані діти – жертви війни. У цей час соціальним замовленням є «виховання людини комуністичного суспільства». Макаренко бере активну участь у вирішенні поставленого завдання: з педагогічно занедбаних дітей виховує повноцінних громадян. Основна сутність педагогічної теорії і практики Макаренка полягає в організації дитячого колективу й виборі виховних методів як форми педагогічного процесу, взаєминах з особистістю дитини і зв'язку з іншими колективами; методиці організації трудового й естетичного виховання, формуванні свідомої дисципліни, створенні виховних традицій, які він розглядав у єдності з багатогранною життєдіяльністю дітей.

Сутність виховання, за Макаренком, полягає у зав'язуванні й зміцненні правильних взаємин між молодого людиною і суспільством, створенні сприятливого клімату.

Макаренко не лише пішов шляхом педагогічно доцільної організації життя дітей, але й відкрив основну форму такої організації – виховний колектив. Працюючи в колонії ім. М.Горького під Харковом, куди вона була переведена, Макаренко організовував життя вихованців таким чином, що вони працювали в полі, почали навчатися, старші потягнулися на робфак, створили прекрасний театр, куди по суботах з'їжджалися мешканці навколишніх сіл, але найсуттєвішим було те, що в цій дружній роботі, колективних справах і захопленнях росла нова людина, міцніше об'єднувався дружний колектив горьківців. Макаренко стверджував, що колектив можливий тільки за умови, якщо він об'єднує людей завданнями діяльності, корисної для суспільства.

Колективізм, доброчесність, моральність – ось ключові основи педагогічної системи Макаренка. Ця концепція, практичний досвід і результат діяльності дуже актуальні в освітній системі України й Росії початку XXI століття.

В.А. Сухомлинський (1918-1970 р.р.), педагог-дослідник, автор праць з проблем практичної педагогіки, творець оригінальної цілісної педагогічної системи, що ґрунтується на антропологічному підході, гармонізації гуманістично орієнтованих форм, засобів і методів педагогічної діяльності, її суб'єктно-суб'єктному характері, визнанні особистості дитини найвищою цінністю в процесі виховання й освіти.

Сухомлинський був ідеалом народного вчителя, який «віддав серце дітям». Уся його науково-педагогічна діяльність проходила серед дитячого й педагогічного колективу. Павліська школа (Кіровоградська обл.) була науковою лабораторією, в якій увесь педагогічний колектив брав участь у багаторічній дослідно-експериментальній діяльності.

У своїй книзі «Методика виховання колективу», виданій у 1981 р., він писав: *«Багатство взаємин між учнями й педагогами, між учнями, між педагогами, спільність, розмаїття інтересів, що переплітаються, вихователів і вихованців, загальне задоволення духовних потреб, взаємне збагачення й постійна передача духовних багатств – ось неодмінні риси шкільного колективу. Йдеться – пише В.А. Сухомлинський – про ідейно-цивільну основу колективу. Ця основа створюється гармонією двох речей: з одного боку – **відчуттям особистої честі, гідності, гордості, усвідомленням величі людини-творця, громадянина соціалістичного суспільства**; з іншого – **почуттям обов'язку, відповідальності за свою працю, поведінку, вчинки, відповідальності за долю суспільства, за благо людей, з якими особистість вступає у складні взаємини у процесі праці, духовного життя**. Виключно важливу виховну проблему ми вбачаємо в тому, щоб безперервно розвивати в людині самоповагу, вміння цінувати власну честь, гідність, суворо контролювати свою поведінку, підпорядковувати особисті інтереси суспільним, формулюючи їх на основі прагнення до загального добра»*.

3.5. Гуманізація освіти в українському сьогоденні

«Любая идея может стать реальностью только в том случае, если она войдет в свой момент истины, то есть если в сложившихся конкретных исторических условиях она окажется способной помочь людям разрешить стоящие перед ними жизненно важные задачи»

Ш.А. Амонашвили

Тенденції і проблеми

Сьогодні освіта в Україні, здавалося б, відкрита для творчості. Освітня система поступово переходить із режиму монотонного функціонування в режим розвитку. Перед педагогічними колективами, окремими викладачами й вихователями відкрилася можливість вибору, про яку так довго мріяли. А це, як відомо, перша ознака свободи, яка відображена в останньому Законі «Про освіту».

Діяльність педагогічних колективів перебудовується відповідно до нової концепції освіти, в основу якої покладено принцип особистісно-орієнтованого

підходу до студентів. Цей принцип закріплений Загальною декларацією прав людини, яка в статті 25 проголошує, що освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості.

Сьогодні ми є свідками важливого процесу. Колективна свідомість радянських людей швидко розклася, як тільки були зняті штучні ідеологічні підпори, що її тримали. Але радіти з цього не варто. Колективна свідомість стрімко перетворюється на стихійну, масову у зв'язку з тим, що в людей не сформувалася свого часу потреба у творчій переробці історії, культури й осмисленні знань, що так ретельно їм викладалися в школі і ВНЗ. Швидко зруйнувалася колишня картина світу, так само швидко людина втратила орієнтацію в «новому світі»: він виявився етично беззбройним перед натиском чужих для нього соціальних цінностей. Особливо постраждали в цій ситуації молодь, підлітки й навіть малі діти, викинуті з дитинства.

Ми нарешті починаємо усвідомлювати, що країна задихається не через дефіцит ресурсів або капіталів, а від браку **етичних і творчих особистостей** у суспільстві. Де ж їх узяти? Тільки сфера освіти може заповнити цю порожнину. Виникає запитання: чому ж освіта так і не змогла реалізувати прекрасні гасла про формування «всебічно розвиненої гармонійної особистості»? Причина зрозуміла. За багато десятиліть зорієнтованість освітньої системи на соціалізацію підлітка, на формування якоїсь середньостатистичної соціальної особистості обернулася зубожінням творчого й етичного потенціалу молодого покоління, який виявився розділеним на різні рівні мотивації поведінки. Ця тенденція вкрай небезпечна, оскільки творча активність, якщо вона безпринципна й глуха до абсолютних цінностей, є духовно збитковою.

Проблему гуманізації освіти, тобто повернення до інтересів студента, сьогодні пропонують вирішувати за допомогою особистісно орієнтованого навчального процесу. Креативно орієнтовані викладачі пропонують нові методики, і їх знахідки активно приймаються педагогічною наукою. Здавалося б, це кардинальні зміни у її діяльності, проте бентежить той факт, що в педагогічному середовищі з легкістю прижилося поняття «інноваційні освітні технології», що підтверджує пріоритет, знову ж таки, процесів навчання. Неначе особистісно орієнтована освіта може бути поставлена на конвеєр! Освіта як соціокультурний феномен знову виявилася «перекошеною» з декількох причин.

ПЕРШОЮ ПРИЧИНОЮ, на наш погляд, є те, що ідеї гуманної педагогіки йдуть урозріз із нинішньою соціальною ситуацією в країні. Міф про всемогутність ринку призвів до перекосів у життєдіяльності навчальних закладів.

Небезпечно зросли технократичні тенденції. «Ринковики» впевнено беруться обговорювати освіту, бо не сумніваються, що можуть регулювати розвиток не лише економіки, але й духовного життя суспільства. Педагогам сьогодні відмовлено в активній позиції, бо учень (студент) проголошений виключно суб'єктом власного розвитку. Завдання ж викладача й вихователя полягає нібито лише в тому, щоб створювати умови для вільного, самостійного розвитку студента й бути в ролі консультанта або посередника між студентом і комп'ютером (підручником). Педагог поступово перетворюється на працівника сфери обслуговування. З'явився навіть новий термін – «освітні послуги».

Під впливом прагматизму деформуються самі цілі освіти, які зводяться до накачування молодого покоління інформацією і формування навичок, що забезпечують діловий успіх. У педагогічній практиці абсолютизується значення технологій, що розвиваються часто на шкоду основним теоретичним постулатам і педагогічним методикам.

ДРУГОЮ ПРИЧИНОЮ, яка гальмує практичну реалізацію ідей гуманної педагогіки, є КУЛЬТ ЗНАНЬ, що вплив на поверхню освіти. Усі зараз говорять про те, що країні потрібна інтелектуальна еліта, і новостворені гімназії та ліцеї нібито виконують це соціальне замовлення. У «Конвенції про права дитини» у статті 29 проголошується, що освіта дитини повинна бути, у першу чергу, спрямована на «розвиток її особистості, талантів і здібностей..., на виховання поваги до прав людини й основних свобод», але в Україні вона все більше схожа на змагання під гаслом «Хто раніше й більше інформації дасть дитині». Гуманна педагогіка з ідеями співпраці і співтворчості з дитиною в процесі її етичного становлення виявляється зайвим тягарем. Сучасна ситуація вимагає одного – «накачати» учнів знаннями, і чим більший обсяг інформації вкладе викладач у голову студентів, тим краще.

Аналіз ситуації, що склалася, приводить до усвідомлення ТРЕТЬОЇ ПРИЧИНИ, яка затримує впровадження в життя гуманної педагогіки. Виявляється, культ знань чудово вживається зі старою навчально-дисциплінарною моделлю освіти, яка породила авторитарну педагогіку. Багато навчальних закладів через сформовану за десятки років звичку продовжують працювати як добре налагоджений механізм саме за цією моделлю.

Ось що про це пише відомий педагог-новатор Амонашвілі Ш.А. у книзі «Роздуми про гуманітарну педагогіку»: *«Авторитарно-імперативний педагогічний процес є результатом, з одного боку, обставин, що історично*

склалися, з іншого ж, – інерції консерватизму, властивої багатьом учителям, вихователям і педагогічним колективам».

Як і раніше, по один бік «барикад» стоїть викладач, який наділяє знаннями, накопиченими людством, а по інший бік – студент, у якого ці знання ще відсутні, а часто й не цікавлять. Як і раніше, в цій схемі викладач як особистість самостійної цінності не має, а студент теж не має цінності без знань. Виникає ситуація повної безвідповідальності. Викладач не відповідальний перед знанням, яке він «несе» (а відповідальний лише за якість його засвоєння). Студент теж безвідповідальний, бо не знає, навіщо йому ці знання, а від викладача чує лише загальні фрази на зразок: треба бути освіченою, культурною людиною.

Ось і вирішуй після цього, навіщо потрібні навчальні заклади державі, суспільству й кожному конкретному індивіду. Поки що вони виконують функцію соціалізації, частково через «знання», а здебільшого, залучаючи учня у різноманітні взаємини, в першу чергу, у владні. Учень зобов'язаний коритися всім: авторитету знання, викладача або вихователя, прийнятим кимось нормам поведінки та ін.

Нарешті, ЧЕТВЕРТА ПРИЧИНА труднощів у перебудові освітньої системи на гуманний лад полягає в тому, що **філософська і методологічна база гуманного педагогічного мислення ще не одержала офіційного осмислення й визнання**, гідного наукового оформлення. Багатьом викладачам і вихователям хотілося б змінити, демократизувати, олюднити своє спілкування з учнем, свій педагогічний процес. Але як це зробити?

Доступно висвітленого досвіду у сфері гуманної педагогіки мало. В основному, це окремі збірки, брошури, журнали (рідко, книги), що описують сучасний практичний досвід гуманної педагогіки, презентують різні освітні системи, створені й створювані сьогодні. Безумовно, настав час вивчити, систематизувати й узагальнити вже наявний матеріал, оскільки реальні плоди гуманної педагогіки варті того! Тим більше, що протягом багатьох років успішно пробивається крізь терни теоретичне і духовно-етичне джерело «школи життя» – унікальна серія Видавничого дому Ш.А.Амонашвілі «Антологія гуманної педагогіки» – перше академічно вивірене видання ключових книг про мистецтво виховання всіх часів і народів.

Загальновідомо, що виховання успішне, якщо воно є системним. Значить, вивчення різних гуманістичних концепцій, які існували в минулому й розвиваються сьогодні, створення на їх основі нових виховних систем –

найбільш ефективний і правильний шлях в освіті, якщо вона хоче посісти гідне місце в культурі.

Сьогодні багато педагогів-новаторів розробляють нові підходи до виховання і навчання. Так, останнім часом набула поширення педагогіка співпраці в практиці й книгах Ш.А.Амонашвілі, В.Ф.Шаталова, Е.Н.Ільїна та ін. Урізноманітнюється система освітніх установ. Деякі школи перетворені в гімназії, відкриті приватні школи, ліцеї, багато вчителів викладають за своїми авторськими навчальними програмами. Зміни відбуваються у вищих навчальних закладах: впроваджуються нові інтелектуально наповнені педагогічні технології, зокрема, дистанційне й віртуальне навчання на основі нових інформаційних технологій.

А ось фрагменти виступу на відкритті Міжнародних Різдвяних Освітніх читань в 2007 р.:

«Для сохранения стойкости в вере перед лицом любых испытаний жизненно необходимо, чтобы Православие стало не просто неким обрамлением мирской жизни, но центром, мерилом и силой всех наших поступков, мыслей и слов.

Вот почему и священнослужителям, и мирянам надо расширять просветительскую деятельность.

В связи с этим, вопросы духовно-нравственного образования и воспитания подрастающего поколения как никогда оказываются востребованными.

Образование во все времена было важной частью церковной и общественной жизни, поскольку от его состояния напрямую зависит будущее любой страны и ее народа. Христианам свойственно полагать своей неотъемлемой задачей осуществление просветительской миссии, в соответствии со словами Спасителя: «Идите, научите все народы» (Мф.28:19).

В связи с этим, забота о содержании, формах и методах образования, а равно и о его влиянии на общество не может оставаться вне внимания Церкви. Даже в эпоху, когда религиозная жизнь была жестко ограничена в своих проявлениях атеистической идеологией, христиане ясно осознавали важность духовного воспитания подрастающего поколения, стараясь, насколько возможно, в семейном кругу привить своим чадам то, чего стремилась их лишить пропитанная материалистическим духом система образования.

Встает вопрос, а для чего нужно учить? Отвечая на него, святитель Василий Великий свидетельствует: «Учить не затем, чтобы только знали, но наипаче для того, чтобы и жили сообразно с учением». Отсюда главная задача образования – научить каждого человека следовать указаниям совести. Это дает возможность укрепить в обществе духовно-нравственные нормы. Вот почему Церковь стремится к тому, чтобы и образовательный, и воспитательный процессы основывались на тех вечных идеалах и ценностях, которые давали бы импульс к созидательной, творческой деятельности.

К сожалению, современное образование приобрело практический, а в некоторых случаях, можно даже сказать, – меркантильный характер. Более того, оно порой становится товаром с соответствующей ценой и перспективой дальнейшего умножения инвестиций, а воспитание, нравственное формирование человеческой личности часто считается делом, весьма отдаленно относящимся к школе. При этом молчаливо предполагается, что воспитание принадлежит исключительно сфере семейной.

Но может ли современная семья в полной мере справиться с этой задачей? Думаем, что нет. Ибо современная семья практически утратила свое главное христианское предназначение – малой церкви, в которой муж и жена неразрывно связаны друг с другом, подобно союзу Христа и Церкви, взаимной любовью. Дети, исполняя одно из предназначений брака, в своей простоте и чистоте способствуют созданию малой церкви по завету Спасителя: «Где двое или трое собраны во имя мое, там я посреди их» (Мф.18:20). Таков идеальный образ православной семьи, количество которых, мы надеемся, будет расти».

3.6. Завдання сучасної педагогіки в оновленні духовних цінностей і пріоритетів цивілізації

Розвиток педагогічних технологій виховання, як і саме виховання на основі духовно-моральних цінностей, визначається тією стратегією, тактикою і реаліями, притаманними певній державі в конкретний історичний час. Сьогодні у взаєминах між людьми «великий шторм». Ми не розуміємо один одного, тому що не розуміємо, куди пливемо. Складається відчуття, що ми, хоч і знаходимося на одному кораблі, пливемо в різні боки. Це свідчить про втрату в суспільстві чітких етичних орієнтирів, неначе наш духовний компас потрапив під дію сильних «магнітних аномалій» – корабель збився з

шляху і «крутиться» на одному місці (Панченко О.Г., Бирич Н.А. Развитие педагогической мысли в России: философия образования и воспитания. – М., 2003).

Абсолютно природно, що ці процеси відображаються і в сучасній освіті. Найбільш слабкою ланкою в ньому є **втрата значимості етичних орієнтирів у педагогічному процесі, коли не лише перед навчанням не ставляться виховні завдання, але вони взагалі відсутні в роботі педагога**, навіть якщо він називається «вихователь». Людина якої якості виходить із загальноосвітньої або професійної школи? Який цілісний ОБРАЗ проростає в ній у процесі освіти? До якого життя готуємо молодь? Це світоглядна проблема.

Яка ідеологічна мета повинна лежати в основі соціального замовлення для сучасної вищої школи? Кинувши нині виховний процес на самоплив, ми явно програємо перед стихією масової свідомості споживацького суспільства, що відмовилося фактично від моральних принципів на догоду матеріальному достатку за будь-яку ціну. Наша молодь, втрачаючи індивідуальність, поповнює натовп, що вимагає «хліба і видовищ». (Ідеологічний згусток, що дійшов до нас із глибини історії стародавньої римської цивілізації напередодні її загибелі). І це серйозно турбує. Але щоб відновити в суспільстві авторитет моральної та етичної свідомості, необхідно пригадати, що одним з важливих джерел формування справжньої моральності людини в будь-якому суспільстві є її **традиційна історична культура, яка (хочемо ми того чи ні) дійшла до нас через релігійні уявлення**, і визнати, що на шляхах войовничого атеїзму ми його не придбали і не придбаємо.

Сьогодні багато плутанини в трактуванні понять «релігійна», «моральна», «етична», «духовна» свідомість. Для одних релігійна свідомість прирівнюється до конфесійної, етична – до світської свідомості, духовна – до містичної або до роботи інтелекту. Таким чином, вони розводяться в різні світоглядні системи. Отже, можна вважати, що релігійний, етичний і ширший – духовний стани свідомості людини є різними рівнями або «ступенями» її поступального розвитку з опанування нею своєї власної природи. Вони тісно переплітаються один з одним і тому взаємопов'язані, підтримуючи і коректуючи один одного: у них загальний – ціннісний (аксіологічний або метафізичний) – ґрунт.

Не можна бути моральною людиною і, разом з тим, не вірити в абсолютні цінності, тим більше не можна бути духовною, але аморальною людиною. Інша справа, що ці рівні по-різному виявляються протягом всього життя людини, але, безперечно, їх зміна в процесі

індивідуального становлення особистості (онтогенезі) означає якісний стрибок у розвитку людини і супроводжується, як правило, духовним потрясінням. Не без допомоги учителя – прямої чи неусвідомлюваної.

Про сутність підростаючої особистості давно відомо, що у віці до 12-13 років вона є світом, відкритим для позитивної взаємодії з навколишньою дійсністю. Ми входимо в цей особливий світ з добрими намірами навчити дитину жити в сучасному для неї суспільстві. Але якщо ми робимо це, не спираючись на її творчу сутність, що розвивається тільки в спільній творчій діяльності учня і вчителя, деформація дитячої особистості, руйнування її індивідуальності або, навпаки, перетворення її в егоцентричну форму існування неминучі. І тоді необхідність гуманізації освіти, тобто збереження цілісності й етичної природи дитини, стає професійним обов'язком школи, основним критерієм оцінки її роботи.

Навчання і виховання – два основні процеси, що становлять сутність освіти, навколо яких будується робота зі студентами. Вони є процесами, що взаємозбагачуються і впливають один на одного. Як не можна навчати без виховного впливу, так не можна виконувати виховні завдання, не озброївши вихованців досить складною системою знань про світ. Передові мислителі минулого ніколи не протиставляли навчання і виховання. Більше того, вони розглядали вчителя перш за все як вихователя, тобто ПЕДАГОГА. Недаремно педагогіка (з грец. «веду дитя») завжди була спрямована на розвиток дитини, її зростання до повноти її ОБРАЗУ.

У такому контексті «освіту» треба розуміти як «творення» образу людини, її особистості. І тоді справа виховання є основним етичним завданням викладача вищої школи. Як вирішувати його – це сьогодні найважливіше запитання, на яке варто пошукати відповідь у класиків, які відстоюють високу місію виховання, що зміцнює кращі надії суспільства на творення людської особистості.

Тут доречно навести прогностичні погляди відомого ученого-педагога Б.С. Гершунського про те, що **саме освіта і лише освіта здатна і зобов'язана** не допустити духовної, а за нею і фізичної катастрофи людства, **попередити** її, дати світу нові цінності **Віри** замість цінностей, що, на жаль, уже «відіграли» своє, набувають усе більш очевидних реліктових контурів і тому природним чином сходять в лету історії як цілком заслужені і почесні реліквії.

Події, що відбувалися в Україні у кінці 2004 і 2008 р.р., показали, що потрібний пошук мирних природодоцільних способів повернення **Віри**, але повернення її на принципово іншому якісно новому рівні, що враховує

стійкість біологічної природи і, разом з тим, **рухомість духовного Світу людини**. Бо навіть таке засуджуване нині **безбожжя** зовсім не означає **зневіри, безвір'я**. А ключове поняття будь-якої релігії, що так очевидно індивідуалізується і трансформується нині, – **БОГ** – буде з часом все більш виразно ототожнюватися з поняттям Сенсу життя, з тими вищими ідеалами і духовними цінностями, які, треба вірити, завжди будуть вести за собою Людину.

Віра в майбутнє повинна базуватися на **Знаннях**, реалізовуватися за допомогою індивідуальних **здібностей** через **Працю**, освячену не лише найвищим професіоналізмом і творчістю, але й високими етичними орієнтирами і пріоритетами, Праця, що потрібна людям і віддається їм.

І в цьому своєму пошуку унікальної **особистої траєкторії** руху до якнайповнішого *розкриття здібностей*, до максимально можливої *самовіддачі і самовираження*, до *всебічної самореалізації*, до *продовження власного Я у Пам'яті* своїх близьких, сім'ї, друзів, колег і, звичайно ж, майбутніх поколінь, яким ще належить включитися в нескінченну естафету життя, Вона не бачитиме нічого негожого і нескромного. Навпаки, визнаний в людській спільноті *найвищий пріоритет особистого самовираження і можливо більш повної самореалізації* кожною Людиною своїх *здібностей*, вищий пріоритет *суспільного визнання Внеску* кожною Людиною у розвиток *матеріальної і духовної сфер соціуму, в його Культуру, Науку, Мистецтво, Освіту, у вічний і безперервно збагачуваний Ментальний Простір* – справжнє *Джерело духовної спадщини, що передається майбутнім поколінням, лише стимулюватиме її в цих прагненнях*.

Людина повинна вірити в можливість власної самореалізації та її суспільного визнання.

Повинна вірити в можливість і природність духовного продовження власного Я.

Вона повинна отримати таку можливість, отримати реально і зримо, без містики і порожніх обіцянок. У всьому цьому, саме в цьому Вона повинна *зрозуміти Значення свого життя, вірити в нього, прагнути все більш повно зрозуміти його і досягти його*.

І це зовсім не егоїзм, що так одновимірно засуджується нині. Це не самомилювання і не нікчемне за сьогоднішніми мірками жадання посмертної слави. Це – природне відчуття **власної людської гідності**, доведене до свого найвищого рівня, найвищого значення, найвищого втілення, що вимагає до себе відповідного шанобливого і незмінно доброго ставлення.

Узагальнюючи наведену інформацію, в цьому розділі підкреслимо: звертаючись до історії гуманістичних ідей у російській педагогіці, заснованій на ПРАВОСЛАВ'І, перш за все, необхідно пам'ятати, що гуманність лежить у природі цієї професії, а отже, ідея ця така ж давня, як і вона сама. **Слово «гуманність» утворене від латинського humanus («людяний»).** Воно означає світогляд, який ґрунтується на принципах людинолюбства, справедливості, поваги до людської гідності особистості незалежно від її соціального становища, проїнятий турботою про добро інших, стверджує право людини на розвиток своїх творчих сил.

Звернення до досвіду православної педагогіки сьогодні, коли йде пошук шляхів духовного відродження України, особливо актуальне, оскільки суспільство і держава гостро потребують освітніх моделей, що забезпечують духовно-етичні компоненти в змісті освіти, і враховуючи, що процес освіти є за своєю природою безперервним від початку життя людини до його завершення, і відбувається цей процес в певному культурно-історичному середовищі, очевидно, що слід говорити про освіту і виховання не взагалі, а стосовно конкретної культурно-історичної традиції. Такий підхід вимагає поєднання державного, народного і національного виховання і освіти на основі духовної наступності тисячолітньої православної традиції слов'янських держав: Білорусі, України, Росії. Наведена інформація свідчить, що така наступність була основною науковою педагогічною проблемою останніх двох століть у нашій Вітчизні. Ця проблема залишається актуальною і сьогодні. Отже, ми бачимо, що в надрах російської (слов'янської) філософії, в думках і працях видатних діячів науки, культури, православ'я для системи масової освіти, що зароджується, було сформульоване ДУХОВНЕ ЗАМОВЛЕННЯ, спрямоване не лише на збереження духовної цілісності людини, але й на ПЕРЕТВОРЕННЯ її свідомості у напрямі етичної досконалості.

І це замовлення сучасні освітні системи слов'янських держав з близькими спорідненими коренями і єдиною освітньою системою у минулому [37], до яких належать Білорусь, Україна, Росія, повинні реалізовувати в ХХІ столітті. Вирішення цього завдання буде свідченням поважного ставлення до теорії учителя учителів **К.Д. Ушинського**. В основу своєї теорії Ушинський поклав основні поняття: тіло, душа і дух як специфічне людське утворення. Вирішення сьогоднішніх освітньо-виховних проблем з урахуванням духовної спадщини Л. Толстого, П. Каптерева, А. Герцена, М. Ломоносова та інших класиків російської і світової культури повинно бути в основі педагогічних підходів педагогів ХХІ століття.

Гонитва ж за уламковими, запозиченими з інших культур технологіями освіти – даремна, оскільки освіта одночасно є джерелом і продуктом власної культури. Проте багато хто із цивілізаторів України не враховують, що для світової культури ми важливі не своєю схожістю, а унікальністю зразків власної культури і освіти у тому числі. В цьому – одна з причин необхідності відтворення в Україні безлічі культурно-освітніх співтовариств, орієнтованих на **НОВИЙ ВИД ОСВІТИ**. Але який же новий «вид освіти»? Які нові способи роботи в освіті і з нею самою? Їх пошук пов'язаний з історичною реконструкцією стародавніх, генетично вихідних значень освіти. Адже тільки в цьому випадку воно може знайти нові функції в сучасній ситуації. У всі часи освіта була своєрідним механізмом скріплення деякої спільності людей і способу їх життя. Підростаючі покоління засобами освіти включалися у спільність, що вже існує, і ставали носіями певного способу життя. В освіті відбувався процес залучення молоді до життєдіяльності старших за допомогою тих здібностей, які підтримували і зберігали норму загального життя в часі.

Принципово іншу історичну ситуацію ми переживаємо зараз. Вона характеризується багатьма розривами в суспільному житті. Розривом між політичними процесами і структурами влади, формами культури й економічним устроєм, між формальними організаціями і неформальними рухами, потребами і перспективами розвитку. І система освіти, що склалася, не може зшивати ці розриви. Більш того, освіта хронічно спізнюється, виявляється в ролі такої, що наздоганяє саме життя.

Основною больовою точкою сучасної освіти є зруйновані зв'язки між поколіннями, відчуження і протистояння в сім'ї, в школі, в загальному місці проживання (особливо у великих містах). Ця відсутність життєздатних спільнот людей – неоформленість соціальних, культурних, національних, освітніх, а зараз і виробничих цінностей і значень. Це також і культурна неоформленість ровесництва, стихійне утворення вікових когорт, які в підлітково-молодіжному середовищі набувають деструктивного характеру.

Звідси й основне проектне завдання регіональної освіти, на думку дослідника В. Слободчикова, – створення простору спільної життєдіяльності і зустрічі всіх вікових когорт, визначення цілей спільного (у справжньому розумінні – суспільного) життя, через співучасть в якому і відбувається навчання людини. Адже освіта і є, перш за все, історією і шляхом становлення «власне людського в людині» у всіх її дарах і надбаннях. І в той же час – спосіб ствердження кожним власного образу, своєї особистості. В цьому загальному значенні освіта виконує свої основні завдання:

– формує осмислені устрої життя і діяльності людей у визначеному культурно-історичному просторі і вкорінює в них людину, долаючи її сьогодишню безрідність;

– формує життєздатні людські спільності, що не залишають людину безпритульною;

– культивує зустрічі поколінь у їх самоцінних способах і формах життя, що не допускають егоцентричної примхливості між людьми і хамського релятивізму усередині культури. Виконання цих завдань лягає на плечі педагога, креативно орієнтованого на цей вид діяльності. Результат і ефективність такої діяльності залежить від рівня професійно-педагогічної культури, особистісних якостей і **ПОКЛИКАННЯ**.

ПОКЛИКАННЯ педагога як однієї з вищих духовних здібностей – безкорислива любов до людей. Без неї працювати в освітній установі дуже важко і навіть шкідливо. З нею ж, з любов'ю, як з рятівним колом, викладач безстрашно кидається в бурхливе море взаємодій і взаємин молоді, що навчається, з бажанням заспокоїти цю стихію і навчити студентів плавати.

І. Ільїн твердив, що *педагогіка є мистецтвом робити людину етичною*.

З а п и т а н н я

т а з а в д а н н я

д л я с а м о к о н т р о л ю

1. Що спричинило створення Добра і Зла?
2. Коли і де були проголошені десять заповідей Закону Божого?
3. Прокоментуйте зміст десяти заповідей Господніх.
4. Хто з релігійних діячів XIV-XIX століть заклав основи гуманної педагогіки, духовного виховання?
5. Розкрийте сутність педагогічної думки широко відомих педагогів XVII-XVIII століть.
6. У чому полягають освітні ідеї слов'янських діячів культури XVIII століття? Хто автори цих ідей?
7. Дайте характеристику освітянської діяльності М.І.Пирогова, О.І.Герцена.
8. У чому полягає сутність оцінки В.І.Вернадського відродження на Україні православ'я?

9. Яка педагогічна ідея об'єднує С.Т.Шацького і А.С.Макаренка? Підготуйте реферат на тему «Педагогічна система Макаренка».
10. Розкрийте педагогічну систему В.А.Сухомлинського. Підготуйте реферат на цю тему.
11. Які педагогічні парадигми характерні для освіти сьогодення на прикладі провідних педагогів і діячів релігії?
12. Чому «буксує» розвиток освітньої системи сьогодення?
13. Наведіть приклади відомих вам класиків і сучасників, які проповідують концепцію освіти на синтезі науки, культури, релігії.
14. Наведіть приклади поєднання освіти і релігії у вихованні таких якостей, як патріотизм, віра та інші життєво важливі цінності.
15. Назвіть і дайте аналіз сучасних наукових педагогічних шкіл.
16. У чому сутність Конвенції ООН «Про права дитини»? Як реалізуються Ваші права у світлі міжнародних прав?

*Кто любит Бога,
Добра получает много.*

*Что народ увидит,
То и Бог услышит.*

Молись, а злых дел Берегись!

*Кто добро творит,
Того Бог благословит.*

*Кто любит наставление,
Тот любит знание;*

*Кто любит Бога,
Добра получает много.*

*Что народ удивит,
То и Бог услышит.*

Молись, а злых дел Берегись!

*Кто добро творит,
Того Бог благословит.*

*Кто любит наставление,
Тот любит знание;*

*А кто ненавидит овлачение,
Тот невежда.*

Библия: книга притчей Соломоновых 12:1

ГЛАВА 4

РОЗВИТОК ХРИСТИЯНСЬКИХ ТРАДИЦІЙ: ДУХОВНО-МОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ

4.1. Сутність християнства в поглядах видатних діячів світової культури

Сучасна соціально-політична ситуація в Україні нерозривно пов'язана зі світоглядними орієнтаціями її громадян, з широко обговорюваними в суспільстві проблемами релігійного відродження країни і міжконфесійних відносин православ'я та інших релігій, що є складовими частинами історичної спадщини народів України. Саме тому реальним щоденним завданням державної та соціальної політики повинна стати побудова нашої освіти на цінностях традиційного християнського життя, на систематичному духовно-моральному удосконаленні молодого покоління в дусі вітчизняних цінностей і традицій. Для українського народу, який 1025 років тому прийняв християнську віру, такою традицією і вітчизняною цінністю є православ'я. Хіба можна поза православною вірою по-справжньому зрозуміти нашу історію, літературу, мистецтво, здобути професійні знання? Необхідно відновити історичну правду про православ'я і православну освіту, започатковану святителем князем Київським Володимиром, розвинуту його послідовником Ярославом Мудрим, характерну не лише для Київської Русі, але й для територій далеко за її межами – Нижньогородське, Московське князівства (і так до революції 1917 року), коли православна церква робила значний внесок у розвиток народної просвіти.

Наділеним владою чиновникам будь-якого рангу, від яких залежить ресурсне (політичне та економічне) забезпечення системи освіти, слід знати, що релігія – невід'ємний елемент духовної культури будь-якого суспільства, один з найважливіших універсальних соціальних інститутів людства, що вплинули на хід його цивілізаційного розвитку. Історія і культура не знає жодного народу, у якого немає віри і релігії. Усі соціальні, культурні та політичні інститути суспільства в ті чи інші періоди свого розвитку ґрунтувалися на релігійних віруваннях та ідеях, виростали з них, а часто й гинули разом з ними. Наведемо декілька історичних фактів.

К.Маркс (1818-1883) розглядав релігію як *соціальний феномен за своєю природою*. Вона включена в систему суспільних зв'язків, взаємин і закріплюється в соціальних структурах. В них слід шукати пояснення релігії.

Розуміння релігії як соціального феномена означає, що вона виконує реальні функції в житті суспільства, відповідає цілком визначеним потребам. Релігія, за Марксом, є ідеологією, її найбільш ранньою, історично першою формою. Її соціальна функція – ідеологічна: вона або виправдовує і тим самим узаконює наявний порядок, або засуджує його, відмовляє йому в праві на існування.

Релігія як фактор інтеграції суспільства. Е. Дюркгейм. На думку Е.Дюркгейма (1858-1917), релігія відповідає важливій соціальній потребі: забезпечувати солідарність у суспільстві, його цілісність. Джерело релігії – саме суспільство. Дюркгейм звертався до елементарних форм релігії, щоб виділити в ній головне і постійне в усіх її модифікаціях, виявити її функцію в суспільному житті. Він визначав релігію як «єдину систему вірувань і дій, що стосуються священних, тобто віддалених, заборонених речей; вірувань і дій, що об'єднують в одну моральну общину, церкву, всіх тих, хто їм відданий». У релігії реалізується притаманна людям здатність до наділення божественними рисами звичайних речей, завдяки яким вони стають здатними виконувати функцію з'єднання суспільств в одне ціле. Він дійшов висновку, що джерело релігії – сам соціальний спосіб існування людей.

Релігія як мотивація дій. М. Вебер. Поряд з Дюркгеймом, засновником соціології релігії, справедливо вважався німецький учений М.Вебер (1864-1920). Він розглядав релігію як мотив соціальної дії, як орієнтацію, що спрямовує активність людини на мету, пов'язану з господарськими, соціальними, політичними, психологічними факторами.

Важливий аспект досліджень М.Вебера – аналіз форм інституціоналізації релігії, її типологія. Якщо Е.Дюркгейма цікавила релігія в її найпростіших формах, то Вебер досліджував в основному світові релігії та їх вплив на хід історії. У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904-1905 рр.), яка зробила його відомим, він досліджує вплив християнства на історію Заходу, його економічний розвиток і соціальне життя. Вебер вважав, що саме протестантизм дав потужний стимул розвитку сучасної західної цивілізації.

Функції релігії. Б. Малиновський. Розвиток функціонального аналізу релігії після Е.Дюркгейма пов'язаний з дослідженням релігії англійським соціальним антропологом і етнологом *Б.Малиновським* (1884-1942).

Антропологічні дослідження він здійснював у Новій Гвінеї і на Тробріандських островах (Меланезія). Свої висновки з соціології релігії Малиновський виклав у книзі «Магія, наука і релігія», яка вийшла у 1945 р.

Б.Малиновський виокремив основні функції релігії в будь-якому суспільстві:

- відновлення єдності групи в кризових ситуаціях;
- сенсовизначальна;
- посвята індивіда в повноцінні члени суспільства через ініціацію;
- створення почуття психологічного комфорту й безпеки.

Релігія як функціональна універсалія. Т. Парсонс. Важливим етапом історії функціоналістських уявлень у соціології став структурний функціоналізм американського соціолога *Т.Парсонса* (1902-1979). Релігія у нього є функціональною універсалією суспільства. В організації релігії, згідно з Парсонсом, основним є культурний елемент. Релігія входить в систему підтримки ціннісних зразків і є компонентом культури. Парсонс досліджував еволюцію християнської релігії в західній культурі. На його думку, відмінною особливістю християнства є «внутрішньомирська» орієнтація, яка сприяє встановленню панування людини над реальним земним світом в ім'я релігійних цінностей. Завдяки рольовій диференціації, що відбулася в християнстві дуже рано, виникли широкі можливості для подальшої соціокультурної динаміки[53].

Релігія і теорія солідарності. П.О. Сорокін. Важливий внесок у проблему соціологічного дослідження релігії в руслі своєї інтегральної соціології зробив видатний російсько-американський соціолог *П.А.Сорокін* (1889-1968). Уже в «Загальнодоступному підручнику соціології» (1919 р.) проблемам дослідження впливу релігії на суспільство виділене помітне місце. Сорокін відносить релігійні групи до одних з найважливіших сучасних угруповань, вказуючи на те, що подібність релігійних вірувань викликає особливу солідарність між людьми однієї релігії. При цьому, на його думку, релігійна група суттєво впливала і впливає на поведінку віруючої людини. До найвпливовіших він відносить релігійні об'єднання, які мають найбільшу кількість прихильників (християнство, буддизм, іслам).

В основній своїй праці російського періоду «Система соціології» (1920р.) Сорокін наполягав на тому, що ядро релігії становлять не вірування, не ті чи інші комплекси ідей, а чуттєво-емоційні переживання віри людиною. При цьому важливо, щоб ця віра була палкою. На його думку, релігія індивіда виявляється результатом не спеціального рішення особи (як, наприклад,

шлюб), але лише наслідком попереднього історичного розвитку. Вона просто успадковується в певному соціальному середовищі.

Інший висновок можна зробити, на думку Сорокіна, якщо взяти століття і тисячоліття, протягом яких релігійні перегрупування у вигляді коливання кількості релігійних груп досить значні. Причому ці процеси здійснюються ривками і пов'язані з епохами соціальних криз.

У своїй основній праці американського періоду «Соціальна і культурна динаміка» (1941 р.) П.Сорокін констатує наявність глибокої кризи всього західного суспільства, яка полягає в розпаді основних форм його культури: мистецтва і науки, філософії і моралі, релігії і права, способу життя і звичаїв, – і загрожує самому існуванню людської раси. Ця катастрофічність нашого часу – основне, що визначає сучасну релігійну і моральну ситуацію. Разом з тим, на думку вченого, ця криза не є передсмертною агонією західної культури і суспільства, оскільки вона позначає собою лише перехід до нового культурного синтезу, що йде на зміну сучасної чуттєвої культури – світської та утилітарної. При цьому в межах майбутньої інтеграції культури релігія буде одним з найважливіших її компонентів, зміняться лише її становище і міра впливу на суспільство [72].

4.2. Соціологія, релігія, освіта сьогодні й завтра

Сучасна вітчизняна соціологія визначає релігію як *світогляд і поведінку окремого індивіда, групи, спільноти, які обумовлюються вірою в існування надприродного* [88].

Як самостійна дисципліна, соціологія релігії має свій предмет дослідження. Вона вивчає генезис, соціальні функції, місце і роль релігії в суспільстві, її структуру. Ця наука розглядає релігію як соціальну підсистему в загальному соціальному контексті, досліджує взаємозв'язки релігійних груп, спільнот, інститутів з іншими громадськими групами та інститутами. До предметної сфери соціології релігії належать також проблеми секуляризації та релігійності. Соціологічний аналіз релігії передбачає вияв її соціального, гносеологічного, психологічного коріння [88].

У структурі соціології релігії можуть бути виділені такі рівні знання:

– система фундаментальних положень, що розкривають сутність релігії, її ставлення до економічної бази, її соціальне коріння та ін.;

– система знань з меншим ступенем спільності порівняно зі знаннями першого рівня. До понять цього рівня належать: структура релігії, функції релігії, рівні релігійної свідомості, культ, релігійні об'єднання, релігійна група, секта, церква та ін.;

– сукупність операційно інтерпретованих понять та емпіричних узагальнень: релігійність, критерії релігійності, стан релігійності, розповсюдженість релігійності, типи людей стосовно релігії та ін. Операційна інтерпретація понять відіграє важливу роль у розробці методики конкретно-соціологічних досліджень, а емпіричні узагальнення служать основою подальшого теоретичного аналізу.

Соціологія релігії – наука значною мірою емпірична, що ґрунтується на фактах, тобто тих моментах соціальної дійсності, які можна побачити, чітко зафіксувати і науково описати. Для соціолога релігійність, перш за все, доступна для спостереження поведінка людини в широкому сенсі слова, яка поєднує її діяльність, а також фактори, включені в цю діяльність. Виходячи з емпіричних даних, соціологія і в галузі вивчення релігії прагне до пізнання реальних, конкретних зв'язків, взаємодій, інститутів, сягаючи сутності соціальних явищ, пізнаючи їх природу, розкриваючи до першооснов релігію як соціальний феномен.

Соціологія релігії сьогодні склалася як самостійна соціологічна дисципліна. Вона дозволяє зрозуміти унікальну сутність релігії, визначити її роль і місце в житті будь-якого суспільства на всіх етапах його розвитку. Знання основних проблем соціології релігії допомагає глибше розібратися в тих соціальних процесах, які відбуваються сьогодні в українському суспільстві, і визначити вплив на них різних релігійних конфесій.

У нашому посібнику ми спираємося на соціологію релігії як науку, що досліджує релігію в її зв'язках і взаємодіях з іншими соціальними і культурними явищами (філософськими, психологічними, соціальними дисциплінами).

Дослідження релігії класифікуються на нормативні і дескриптивно-історичні (від англ. *descriptive* – описовий).

Нормативні дослідження фокусуються на істинності постулатів релігії, прийнятності проповідуваних нею цінностей та інших подібних аспектів. Предметом досліджень *дескриптивно-історичного* характеру є структура релігії, її історичний розвиток, взаємозв'язок з іншими соціальними інститутами, її соціальні функції та ін. У сучасних дослідженнях релігії домінує саме дескриптивно-історичний підхід.

Сьогодні *релігієзнавство* є переважно дескриптивною комплексною дисципліною. Її предмет становлять особливості виникнення, розвитку і функціонування релігії, її феномени, а також взаємозв'язок і взаємовплив релігії та інших галузей культури. Основні її розділи: історія релігії, філософія, психологія, соціологія, герменевтика релігії.

Філософія релігії дає пояснення релігії за допомогою філософських понять, концепцій, принципів (натуралізм, матеріалізм, екзистенціалізм, прагматизм та ін.). У широкому сенсі поняття «філософія релігії» може розглядатися як осмислення природи і функцій релігії, обґрунтування існування Бога, судження про його природу і відношення до світу і людини. У вузькому розумінні – це автономне філософське розмірковування про Божество та релігії в межах конкретної конфесії.

Психологія релігії вивчає психологічні закони розвитку і функціонування релігійних почуттів, потреб, мотивів та ін., їх структуру і спрямованість, вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності (психіку індивіда та її структуру).

Герменевтика релігії – вчення про розуміння релігійних об'єктів, теорія тлумачення священних текстів, їх перекладу з мови оригіналу на інші мови, розуміння першоджерел кожним новим поколінням.

Теологія, на відміну від соціології релігії і дескриптивного підходу до вивчення релігії взагалі, ґрунтується на визнанні існування об'єкта *релігійного ставлення*. Предмет теології – Бог і саме виявлення Бога у світі. Теолог перебуває в релігійному зв'язку з об'єктом, який він прагне осмислити. Теологічні дослідження релігії неминуче виявляються позбавленими емпіричної основи.

У предмет соціології релігії включаються лише ті моменти соціальної дійсності, пов'язані з релігією, які можна виміряти, спостерігати, зафіксувати, підтвердити чи спростувати експериментально.

Соціологічне вивчення релігії не передбачає її захисту чи спростування. Соціологія релігії займає нейтральну позицію між вірою і невірою.

4.2.1. Сутність християнства в освітній системі сьогодення

Наш сучасник і однодумець щодо досліджуваної проблеми професор Московської духовної академії Осипов А.І. так міркує про сутність християнства і перенесення цієї сутності на виховний процес у сучасній системі освіти.

Якщо ми хочемо висловити сутність християнства не просто одним словом – Христос, то скажемо так: воно полягає у Хресті Христовому і Його Воскресінні, через які людство, зрештою, отримало можливість нового народження, можливість відродження, відновлення того занедбаного образу Божого, носіями якого ми є. Оскільки за так званою справжньою природою ми не здатні до єднання з Богом, бо ніщо пошкоджене не може бути причетне до Бога, то для єднання з Богом, для здійснення Боголюдства

необхідне відповідне відтворення людської природи. Христос відновив її в Самому Собі і дав можливість зробити подібне кожній людині.

Інший важливий аспект, що становить сутність християнства, – це правильна духовна будова людини. І тут християнство пропонує те, що принципово відрізняє його від вчення усіх інших релігій. По-перше, вчення про Бога, по-друге, розуміння сутності й мети духовного життя людини, далі – вчення про Воскресіння та багато іншого.

Наступна оцінка професора Осипова А.І. про відмінні риси християнства від інших релігій – це те, що *Бог є любов і тільки любов*. На жаль, це християнське розуміння Бога важко знаходить собі шлях до свідомості і серця людини. Бог-любов ніяк не сприймається застарілою людською свідомістю. Тим більше, що образ Бога-судді зустрічається і в Євангелії, і в посланнях апостольських, і в творах святих отців. Але яка специфіка використання цього образу? Він має винятково наставницько-пастирський характер. І справді, Бог непідвладний ніяким почуттям: гніву, стражданню, покаранню, помсті та ін. Ця думка притаманна всьому вченню нашої церкви.

Ось що говорить з цього приводу апостол Яків: *«Ніхто спокушуваний нехай не каже: Бог мене спокушає; бо Бог не може бути спокушуваний злом, і сам він не спокушає нікого; кожний спокушається своєю власною пожадливістю, яка його притягає і зводить»* (Як. 1: 13-14).

Це зовсім нове, унікальне в історії людства розуміння Бога. Воістину, тільки Откровення Боже могло дати таке вчення про Бога, бо ніде в природних релігіях ми не знаходимо такого. В природних релігіях це було немислимо. І хоч дві тисячі років існує християнство, навіть серед християн це малоприйнятно. Старозавітна, сповнена пристрастей людина, що господарює в нашій душі, шукає земної правди, яка карає злочинців і нагороджує праведників, і тому найбільше откровення Боже про те, що Бог є любов і тільки любов, ніяк не приймається людською свідомістю.

Друга особливість християнства стосується сутності духовного життя людини. Християнство цілком спрямоване на зцілення душі, а не на досягнення блаженства і раю. Преподобний Симеон Новий Богослов указує: «Тщательное исполнение заповедей Христовых научает человека (т.е. открывает человеку) его немощи». Звернемо увагу, що підкреслюється преподобним Симеоном: дотримання заповідей робить людину не чудотворцем, пророком, учителем, не гідною усіляких нагород, дарів, надприродних сил, що є основним наслідком дотримання заповідей в усіх релігіях і навіть метою. Ні. Християнський шлях веде людину зовсім до іншого – до того, щоб людина побачила глибоку пошкодженість людської сутності, заради зцілення якої втілюється Бог Слово, і без пізнання якої

людина, в принципі, не здатна ні до правильного духовного життя, ні до прийняття Христа Спасителя.

Наскільки розходиться християнство з іншими релігіями! До чого ж короткозорі ті, хто говорить про спільну релігійну свідомість, про те, що всі релігії ведуть до однієї мети, що всі вони мають єдину сутність. Як наївно це все звучить! Тільки людина, яка зовсім не розуміє християнства, може говорити про це.

Може, найважливішим, про що говорить християнство, що відрізняє його від інших релігій і без чого християнству неможливо бути, є його найвеличніший догмат, висловлений в основному християнському святі, Великодні, – догмат Воскресіння. Християнство говорить не просто про те, що християнська душа з'єднується з Богом, що душа буде переживати ті чи інші стани. Ні, воно твердить, що людина – це душа і тіло, це єдина духовно-тілесна істота, і божественні риси притаманні не лише душі, але душі і тілу. В оновленій людині все змінюється, не тільки душа, розум, почуття, але й тіло.

Християнство говорить про воскресіння як про факт, який буде наслідком Воскресіння Христового. Кожен, хто належить Христу, не може не воскреснути! Згадайте, яким викликом прозвучала проповідь апостола Павла в ареопазі про воскресіння. Мудреці сприйняли її як казку, фантазію. Але християнство утверджує це як один з центральних своїх догматів. Звістка про воскресіння пронизує християнську свідомість протягом усіх 2000 років. Найбільші святі, які досягли осяяння Божого і просвітлення розуму, стверджували зі всією силою і категоричністю цю істину. Вона унікальна в історії релігійної свідомості людства.

Християнство є релігією, яка не перебуває поза нами, і яку ми можемо споглядати як певний об'єкт, розглядаючи подібність і відмінності між ним та іншими об'єктами. Християнство за природою притаманне людині. Але християнином людина стає тільки тоді, коли побачить, що не може позбутися своїх пристрастей і гріхів. Пам'ятаєте, у Данте в «Пеклі»: «Так завистю пылала кровь моя, что, если было хорошо другому, ты видел бы, как зеленою я». Ось вона, мука. Будь-яка пристрасть завдає людині страждань. І лише коли вона починає християнське життя, тоді починає бачити, що таке гріх, що таке пристрасть, який це жах, починає бачити необхідність Бога Спасителя.

У людській свідомості постійно триває боротьба між старою і новою людиною. Якого Бога вибере людина: Бога Христа чи бога-антихриста? Один Бог врятує і зцілить мене, дасть можливість стати справжнім сином

Божим у єднанні з Сином Словом втіленим. Інший підступно обіцяє мені усі блага земні на мить часу. Що обереш, людино?

Але в будь-якому разі пам'ятай, що не рожеві окуляри і не «мудрість» страуса, який ховає голову в пісок у разі небезпеки, врятує тебе від світу пристрастей (тобто страждань), які живуть у душі, а лише мужній і чесний погляд на самого себе, на свої так звані сили і усвідомлення своєї глибокої духовної убогості відкриє тобі справжній порятунок і справжнього Спасителя – Христа, в якому – усе твоє благо вічного життя.

І на завершення вищесказаного наведемо думку заступника міністра освіти Російської Федерації Л.С. Гребнева, викладену в доповіді «Образование и будущее России в многоконфессиональном мире» на XI Міжнародних різдвяних освітніх читаннях (2003).

Перш ніж викласти думку державного чиновника про співпрацю держави і церкви, наведемо таку інформацію. В Росії до XIX століття без відома священників педагоги не приймалися на викладацьку роботу в будь-який освітній заклад. Але в кінці XIX століття опір церкви і тієї частини суспільства, яка дотримувалася високих моральних принципів, був зламаний. Взяла гору інша сила, яка добилася фактичного відділення церкви від системи освіти. Результат відомий: перше ж покоління, яке навчалося без благословення церкви, у 1917 році зробило революцію, скинуло царя, почало нищити храми, ікони та інші святині. Такі плоди бездуховної освіти. Нехай ці факти будуть для нас повчальними.

Отож, професор Гребнев Л.С. про завдання сучасної освіти, зокрема, говорив, що *освіта – це процес становлення і розвитку здатності людини жити в злагоді з собою і з іншими людьми, забезпечувати своє існування і продовження життя людського роду*. Вона збагачує внутрішній світ людини, залучає її до культурної спадщини суспільства (народу, країни, людства) через сукупність усіх наявних освітніх середовищ:

- «сім'я» > батьки;
- «школа» (освітні заклади, педагогічні колективи);
- «вулиця» (стихія) > ТБ, інші ЗМІ, Інтернет (кимось керовані).

Наш закон регламентує майже винятково діяльність другої частини: освітніх середовищ, мало що каже про батьків і нічого – про зовнішнє середовище (у т.ч. про ЗМІ, Інтернет).

Аналізуючи сучасну ситуацію в освітній сфері, Л.С.Гребнев зазначає, що в чинному законодавстві про освіту є помітна асиметрія, обумовлена тим, що в 90-ті роки XX століття «деідеологізація» російської (та й української) освіти призвела до вакууму, майже повного зникнення «вертикалі виховання»: розуміння сенсу життя – мета – віра. Можна сказати, що XX

століття залишило нам у спадок забобонний страх перед релігією в освіті, а запозичені з Європи стереотипи – побоювання міжрелігійних конфліктів при потраплянні систематизованих релігійних знань у світську школу. Але вакуум став заповнюватися зусиллями сект, у тому числі нелегальних, просто випадкових (чи не випадкових?) людей.

Отож, про асиметрію в законодавстві про освіту:

- частина, пов'язана з вихованням (мета, сенс життя, віра, особливо релігія), майже цілком покладена на батьків;

- частина, пов'язана з навчанням, майже цілком покладена на освітні заклади;

- ЗМІ в освіті можуть робити все, що хочуть, оскільки «все, що не заборонено (законами про освіту), те дозволено»; державні освітні стандарти для них не встановлені, хоч ніщо не заважає формулювати мінімальні вимоги не лише до «навчального рівня випускників освітнього закладу» (але в жодному разі не їх вихованості, яку не можна виміряти якимось шаблоном), але й до освітніх засобів.

Загальновідомо, що знання неможливі без віри навіть у математиці: за визначенням, аксіоми – це твердження, що приймаються без доказів, «за згодою», а без математики немає ні фізики, ні інших природничих наук, так само, як і багатьох суспільних, де є й інші точки дотику віри і знань.

Очевидно, наскрізна проблема зв'язку «віра – знання» в сучасній освіті не лише не розроблена, але навіть не порушена. На жаль, не пропрацьовується комплексно і зв'язок «виховання – розуміння сенсу життя – мета – віра – релігія».

Європейська наука нового часу взяла на озброєння багато методичних досягнень релігійної схоластики середньовіччя. Крім того, професіоналізм вченого полягає, зокрема, в розумінні меж компетенції науки. Нерозуміння цього масою людей, які вважають себе освіченими, – предмет для стурбованості державних органів, що відповідають за освіту.

Сучасні батьки, як і їх власні ще живі батьки (у віці 50-70 років), не здатні повноцінно виконувати відведену їм законом роль в освіті. Їм самим ще слід вчитися у частині взаємних зв'язків традиційної культури і сучасного світогляду, віри і знань, науки і релігії (через наші ЗМІ?). Про гармонійні зв'язки батьків і освітніх закладів поки теж говорити зарано.

Сучасні освітні заклади в Україні, як і раніше, непогано озброюють знаннями, але поки не повною мірою здатні гармонійно поєднувати їх з метою; знання не стають силою, керованою індивідами, які свідомо їх засвоїли, залишається можливість керування самими індивідами,

маніпулювання ними ззовні. Інакше кажучи, не цілком пропрацьований і зв'язок «навчання – уміння забезпечувати життя – засоби – знання – наука».

Сучасні ЗМІ в Україні виконують радше негативну, ніж позитивну роль у сфері освіти. Причому не лише через вульгарність, до якої слід виробляти імунітет (Н.С.Михалков) з раннього дитинства, але й через фактичне зомбування людей (на роль засобу).

Завершив свій виступ заступник міністра РФ Гребнев Л.С. такими пропозиціями:

1. В умовах багатоконфесійної реальності керуватися принципом випереджувального залучення до культури (в тому числі традиційної віри) свого народу в базовій освіті при обов'язковому подальшому знайомстві з релігійними цінностями сусідніх народів для забезпечення духовної безпеки суспільства та стійкого розвитку людства в інформаційну (постіндустріальну) епоху.

2. Тільки поступове налагоджування конструктивної взаємодії як мінімум трьох сторін базової освіти – батьків, освітніх закладів і ЗМІ – дозволить з часом змінити ситуацію на краще. Очевидно, будуть потрібні також зміни в нормативному забезпеченні освіти, в тому числі у законодавстві.

3. Включення в цей тристоронній процес на рівних умовах четвертої сторони – релігійних організацій традиційної (доіндустріальної) Росії – природне і бажане для збереження і розвитку самобутньої культури народів, які її населяють, збереження її значення в постіндустріальному світі.

4. Одне з першочергових завдань вказаної вище «чотиристоронньої взаємодії» – визначити точну межу між ознайомленням з релігіями, які певною мірою визначили розвиток культури народів Росії, в межах світської освіти в державних і муніципальних закладах і навчанням релігії, яке повинно здійснюватися за межами бюджетного фінансування. Робота в цьому напрямі розпочалася зараз за участю Російської православної церкви. На черзі – робота з іншими релігійними організаціями.

Ми повністю солідарні зі змістом виступу на такому авторитетному міжнародному форумі, організованому Російською православною церквою. На цьому зібранні були представники і привітання від Президента РФ, Державної Думи, міністерств і відомств – усі говорять, але реального ресурсного (політичного і матеріального) забезпечення нашого майбутнього – системи освіти – все немає. Тому заклик до виховання *духовної особистості у храмі науки, тобто навчальному закладі*, залишається гаслом. Однак в Росії мають місце підходи і обговорення проблеми наступності традиційних принципів виховання молоді, а в Україні цього поки немає.

4.2.2. Прогностичний погляд на можливе віровчення третього тисячоліття

Вищенаведені заповіді написані понад 2000 років тому, а ось що пропонують автори XX століття: сім заповідей, які необхідно знати сучасній цивілізованій людині для духовних цілей.

1. Що б не трапилося, змириться з ситуацією, але майте ще більше прагнення до кращого. **Девіз – твердість.**

2. Умійте знаходити позитивну сторону в будь-якій неприємності. Збільшуйте досвід, поступово працюйте над собою, підвищуйте вимогливість до себе. Навчіться давати й виконувати обіцянки. **Девіз – навчання.**

3. Будьте скромні, спеціально не виділяйтеся, ніколи не хваліть себе. **Девіз – скромність.**

4. Працюйте над витримкою, самовладанням, м'якістю характеру. Якщо виникають труднощі у спілкуванні, варто спеціально готувати себе, особливо до спілкування з самолюбивими, нестриманими людьми. **Девіз – доброзичливість.**

5. Умійте зберігати в собі особисті плани до їхнього здійснення. Умійте зберігати чужі таємниці, не будьте балакучими. Не думайте й не говоріть ні про кого погано. Зберігайте високий стан любові до людей. **Девіз – моральна висота (чистота).**

6. Якщо щось не виходить, критично розберіться в ситуації. Вірте в наявність необхідних сил і здатностей. Будьте готові до всього, але не обтяжуйте себе знаходженням у неприємній обстановці (якщо це потрібно за обов'язком), носінням непотрібних речей... Стежте за поставою і рівновагою розуму. **Девіз – рівновага розуму.**

7. Прийняття чистої їжі, різні утримання, гігієнічні процедури, фізичні й гігієнічні вправи, виконувані регулярно, вправи з релаксації, ритмічні подихи, аутогенне тренування, концентрації і медитації допоможуть реалізувати Вам ці потрібні властивості. Вивчайте навколо себе світ, спокій і любов свідомо. **Девіз – удосконалення.**

Тільки постійною працею і наполегливістю Ви досягнете успіху...

Аналіз історичного розвитку соціумів і фінансово-економічний обвал, що стався на початку XXI століття, дає усі підстави твердити, що це наслідок девальвації духовно-моральних цінностей цивілізації. Ця глобальна криза найбільше торкнулася держав з нестійким політико-економічним ладом, держав, у яких відбувся істотний розрив між класом людей при владі і простим народом, населенням цих держав. Саме повна

протилежність принципам демократії – корумповане і бездарне управління країною призвело до різкого спаду ресурсного забезпечення життєдіяльності переважної більшості населення. Цей процес обвалу став можливим тому, що виявилися *непотрібними* три найважливіші сфери духовного життя суспільства: *наука, релігія, освіта*.

Вважається, що в майбутньому саме освіта має усунути розрив між Знанням і Вірою, стати своєрідним «*світоглядним синтезатором*» єдиного матеріально-духовного простору Світу. Основна мета і найвища суспільна цінність освіти в усіх країнах будуть пов'язані із забезпеченням *ментальної сумісності* різних соціумів як найважливішої умови конвергенції і духовної інтеграції людських спільнот, руху людської цивілізації до все більшої цілісності і єдності. Не виключено, що у віддаленому майбутньому саме освіта візьме на себе функції нового *глобального Віровчення*, нової *Релігії Світу*, на принципово іншій світоглядній основі поверне людям втрачену Віру у вищі моральні цінності буття і *Сенс людського життя*, відвернувши тим самим реальну небезпеку незворотної духовної деградації людини і людства.

Якою ж буде, якою повинна бути освіта в майбутньому?

Які функції вона повинна взяти на себе? Яку мету повинна перед собою ставити? Які завдання їй належить виконати? Яке місце вона буде посідати в суспільстві? Зрештою, якою вона не повинна бути?

Дати вичерпну відповідь на ці запитання, залишаючись на рівні дослідницької доказовості і всебічної аргументації і не звабившись генеруванням нескінченних здогадів, фантазій та утопій, звичайно ж, неможливо. Та й не потрібно. Життя значно багатше від будь-яких прогнозів, а обране для огляду майбутнє настільки далеко від нас, що говорити про будь-які деталі й подробиці розвитку освіти в такій далекій перспективі просто безглуздо. Тому в нашому фокусі можуть бути тільки принципово важливі, глобальні, по-справжньому доленосні проблеми розвитку цивілізації, у вирішенні яких саме освіта може і повинна виконувати провідну роль.

Зміст вказаної вище прогностичної гіпотези, пов'язаної з можливим цивілізаційним статусом освіти в третьому тисячолітті і її найважливішими функціями, академік Російської академії освіти Б.С. Гершунський [15] прогнозує так.

1. Освіта повинна забезпечити світоглядний синтез Знання і Віри як необхідну умову їх взаємодоповнення і взаємозбагачення в єдиному процесі світосприйняття і сприяти тим самим ліквідації методологічних і світоглядних безвихідних ситуацій у розумінні функцій і можливостей

науки, релігії і самої сфери освіти. Забезпечення гармонії Знання і Віри як суперечливих, але взаємодоповнюваних сторін відображення єдиного матеріально-духовного Світу повинно стати найважливішим напрямом філософії освіти, слугувати методологічним орієнтиром у процесі соціально-педагогічного цілеспрямовання, добору змісту освіти, використання методів, засобів та організаційних форм освітньо-виховної діяльності. Разом з тим, синтез Знання і Віри повинен сприяти інтеграції ментальних цінностей людей і соціумів, поступовому формуванню єдиного ментального простору цивілізації, а особистісний внесок кожної творчої людини у збагачення ментальних цінностей – стати смыслом його духовного життя і умовою безсмертя його Душі..

2. Освіта покликана сприяти ментальній сумісності людей, людських спільнот і соціумів як найважливішій умові руху людства до конвергенції і духовної інтеграції, до все більшої цілісності та єдності. Формування, збагачення і, за необхідності, перетворення індивідуальної ментальності і ментальності соціуму повинно стати найважливішим завданням освіти, а поступове створення єдиного культурного і освітнього простору Світу на основі багатостороннього діалогу ментальностей, діалогу культур – стратегічним пріоритетом розвитку освіти.

3. Освіта може і повинна взяти на себе вирішення найважливішої проблеми цивілізаційного масштабу: повернути людям Віру у вищі моральні ідеали і цінності, підвести кожну людину до розуміння і внутрішнього прийняття Сенсу людського життя, вказати їй шлях досягнення особистісних життєвих прагнень. Це означає, що за своїм духовним потенціалом і за суспільним статусом освіта може і повинна взяти на себе функції нового, побудованого на якісно іншій основі **Віровчення**, і в цьому розумінні, – може і повинна стати новою світовою **Релігією**, прийти на зміну архаїчним традиційним релігійним вченням, що втрачають свою світоглядну значущість і ґрунтуються на ірраціоналізмі і містици, не відповідають духовним запитам людства, що розвивається, і тому перетворюються на гальмівний механізм його прогресивного розвитку.

Можна передбачити, що освіта як частина культури за своїм суспільним статусом і ментальнотворчими можливостями стає все більш співставна з такими всеосяжними сферами духовного життя людства, як **наука і релігія**.

4.3. Шляхи відновлення взаємозв'язку між релігією і наукою

Релігія, філософія, наука є трьома основними рушійними силами людської цивілізації, яка завжди спрямована на одну мету – пошук досконалого добробуту людини. Про результати цього пошуку на сьогодні немає потреби говорити багато: світ початку III тисячоліття входить у фазу глобальної кризи, що загрожує знищенням не лише всіх досягнень науково-технічного прогресу, але й життя на землі.

Хто у цьому винен? Очевидно, сама людина, її бурхлива діяльність, спрямована наукою, філософією, релігією! Більш трагічну ситуацію важко собі уявити: те найвище, що є в людстві і що за своєю природою призначене бути світлом на шляху його життя, виявляється для нього темрявою і веде до загального і страшного кінця.

Де витоки такого несподіваного фіналу? Непросто дати відповідь на таке велике і складне запитання. Але не залишається сумнівів, що однією з найсерйозніших помилок, зроблених особливо за останні два-три століття в нашому цивілізованому світі, є протиставлення знання наукового і філософського релігійному, висівання ворожнечі між ними і, звідси, повна втрата взаєморозуміння і згоди між цими трьома найважливішими сферами духовного та інтелектуального життя людини в осмисленні основоположних принципів її діяльності. Тому відновлення первісної гармонії і взаємозв'язку між релігійним, філософським і науковим баченням світу – проблема не просто важлива, але з ряду причин повинна бути сьогодні віднесена і до найбільш актуальних – думка професора Осипова В.Н.

Серед основних проблем:

Світоглядна. В історії нового часу науково-технічні досягнення і філософська думка розглядалися і продовжують розглядатися до сьогодні всіма, хто наділений владою, не лише як найнеобхідніші, але й як єдині засоби, здатні відкрити людині справжній сенс її життя і наповнити його реальним змістом – всупереч релігії, яка, в кращому випадку, є лише гарною традицією і почасти підтримує певну моральну атмосферу в певній частині суспільства.

Однак таке зневажливо-негативне ставлення до релігії і протиставлення її науці і філософії тягне за собою психологічні, моральні і практичні наслідки, які негативно відображаються на людині. Адже поки існує подібне переконання, не може бути ні духовно єдиного і стійкого суспільства, ні істинно гуманних досягнень, ні цілісного світогляду, який дає гідну відповідь людській свідомості на важливе запитання «Навіщо я живу і творю?».

Духовна. Потужний науково-технічний прогрес і досягнення високого рівня життя у розвинутих країнах при одночасному різкому спаді в них християнської релігійності призводить, як свідчить статистика, усе більший відсоток людей не до обіцяного райського блаженства на землі, а до розчарування у житті, втрати його сенсу, моральних збочень, важких нервово-психічних розладів, самогубств. Справді парадоксальне явище! Мимоволі згадуються біблійні слова: «Я сподівався щастя – і прийшло лихо; я чекав світла – і наступила пітьма!» (Іов 30: 26). Куди ж веде людину сучасна цивілізація, «звільняючись» від релігії і її моралі? Чи не вбиває вона її живцем, нівечить і перетворює в бездушного робота?

Екологічна. Комфорт життя, десь і для когось почасти досягнутий, але для більшості людства, як і раніше, лиш обіцяний науково-технічною революцією, настільки зачарував усе людство, що воно забуло не лише про духовні, моральні та релігійні цінності, але й про своє життя, не кажучи вже про життя своїх нащадків. Насолода, вигода, влада – компоненти і супутники комфорту – буквально звели з глузду і остаточно взяли в рабство сучасну людину, змушуючи її заради їх досягнення нищити ту природу, частиною якої вона сама є, штовхаючи світ у надзвичайно важку екологічну кризу. Чи не зобов'язує це до термінового перегляду цінностей і пріоритетів у нашому житті?

Це лише деякі з проблем, які прямо свідчать про те, що зараз, як ніколи, наука і техніка, філософія і релігія дійшли такої єдності, яка з необхідністю вимагає нового, гармонійно-цілісного ставлення сучасної людини, і, в першу чергу, вченого і філософа, до тієї віри, яка наповнювала життя наших батьків упродовж багатьох століть і керувала усією їх діяльністю. Але на яких засадах це можливо і що повинно бути покладено в основу нового погляду? Без сумніву, відповісти на ці запитання можна лише за умови належного осмислення кінцевої мети людського життя. І хоча, на перший погляд, ця проблема особливих труднощів не завдає, оскільки очевидно, що такою метою є добро для всіх і кожного, справа ускладнюється тим, що саме розуміння добра і засобів для його досягнення в науці, філософії і релігії далеко не однозначне.

Як вони дивляться на цю проблему?

Наука (маємо на увазі природознавство), зрештою, бачить добро в максимальному пізнанні світу в усіх його вимірах з метою досягнення повної влади над ним, що повинно зробити людину фактично всемогутнім божеством у цьому світі.

Ця мета дуже приваблива, однак вона викликає ряд серйозних непорозумінь.

Чи може мати під собою якісь підстави ця перспектива майбутнього людинобожжя (особливо якщо врахувати сучасний стан світу), чи не є вона плодом нерозумної фантазії людської зарозумілості?

Чи є достатньо переконливими аргументи, що майбутнє «щастя» людства, по-перше, не буде зведене на крові і стражданнях багатьох занападених життів і буде «щастям» лиш так званого золотого мільярда; по-друге, чи не виявиться і сам цей залишок рабом нікчемної купки «надлюдей», які хитрощами і насильством захопили світову владу в свої руки? Підстав для подібних припущень зараз уже більш ніж достатньо.

Але в такому разі подвиг учених, який здійснюється заради проблемного ідеального людства, чи не обернеться проти людства реального, ставши засобом його обернення у рабство і смерті?

Відповідь науки на ці запитання, як би парадоксально це не звучало, може бути тільки однією: «Я нічого не гарантую, але вірую і ви вірте, що все буде добре». Іншої, крім заклик до віри, наукової відповіді наука дати не спроможна з багатьох причин.

Наука стоїть на постулатах (визнанні реальності світу, його закономірності, пізнаваності та ін.), без яких вона не може ні існувати, ні розвиватися, але які не можуть бути доведені.

Наукові докази, зрештою, умовні, не абсолютні. Навіть математичні докази є лиш безсумнівними висновками з тверджень, які приймаються (!) за істинні. У більшості ж випадків наукові докази є вірогідними висновками з вірогідних тверджень. При цьому вірогідність тим менша, чим складніший предмет обговорення. Після теорем Геделя це стало математичною очевидністю.

У науці немає критеріїв, які давали б повну гарантію істинності тієї чи іншої теорії. Ф.Франк дотепно зауважує: *«Наука схожа на детективне оповідання. Всі факти підтверджують певну гіпотезу, але правильною виявляється, в результаті, зовсім інша гіпотеза»*.

Не знаючи фундаментальних законів буття в цілому, немає ніякої можливості переконатися в істинності (а значить, і корисності) локальних наукових закономірностей. А це понижує науку, особливо в питаннях світоглядних, до рівня високоосвіченої ... ворожки.

Але наука не лише не може обґрунтувати свої кінцеві очікування, вона в принципі стоїть поза можливими обґрунтуваннями безмежних потреб людини.

Наприклад, проблема добра – це, в першу чергу, світоглядна проблема. Наукові ж знання, навіть в усій своїй сукупності, самі по собі не є світоглядом і не можуть таким бути, оскільки наука вивчає тільки природні явища і закономірності світу, а не буття в цілому. Наука специфічно світоглядними питаннями не займається – це сфера релігії і філософії (тому завжди були вчені з різними світоглядами: які вірили в буття Бога, які вірили в Його небуття, агностики). Звідси зрозуміло, що й сам термін «науковий світогляд» дуже умовний, щонайменше, очевидно, що наука і так званий науковий світогляд – поняття зовсім не тотожні.

По-друге, і це головне, у вирішенні питання про сенс і мету життя або про добро людини основною проблемою, безумовно, є буття Бога. Які тут можливості науки? Нескінченність світу однозначно свідчить, що наука ніколи, в принципі, не буде здатною заявити про небуття Бога (навіть якби Його не було). У неї тільки одна перспектива: колись зустріти Бога на своєму шляху. І, як відомо, для багатьох учених Його визнання стало безсумнівним переконанням. Однак це переконання, незважаючи на дуже серйозні дані природознавства, зрештою, все ж є не стільки чітко обґрунтованим знанням, скільки найвірогіднішим висновком. Отже, і сама наукова ідея добра є радше релігійно-філософською, ніж справді науковою.

А це означає, що надії на «золотий вік» майбутніх поколінь людства, який обіцяв (обіцяє?) науково-технічний прогрес, виявляються не більш ніж рожевою мрією.

Філософія завжди бачила добро у пізнанні Істини (вона має історію значно більшу, ніж наука, і тому вже не раз на злетах і в періоди криз свідчила про те, що вона може дати людству). Однак шукаючи її на шляху дискурсивного мислення і не маючи жодної можливості підтвердити здатність людського ratio до адекватного пізнання дійсності, філософія змушена свої твердження постулювати. Звідси: скільки філософів – стільки систем. У вирішенні ж основного питання життя – його сенсу і добра – вона нерідко або зливалася з теологією, прислужуючи їй, або відособлювалася, породжуючи нові системи, істинність висновків яких, у принципі, довести неможливо. Тому всі філософські школи і напрями ніколи не піднімалися вище вимог довіри до своїх тверджень, тобто своєї істини, свого розуміння добра. При цьому дистанція, що відокремлює розуміння добра в одній системі від того ж в іншій, часто виявлялася нескінченно великою: від апатії до наркотиків, від духовного до тілесного, від вічного до одномоментного. І не було, і немає жодної можливості перевірити істинність будь-якого з цих розумінь, тим більше що й сама ідея істини, а з нею і добра, після довгих пошуків і доказів уже не раз взагалі оголошувалася псевдопроблемою.

Зрештою, *релігія* (йдеться про християнство), яка не є ні наукою, оскільки об'єктом її пізнання є зовсім інший світ – світ духовний, ні філософією, оскільки сутність релігії – в особливому духовному, а не раціональному пізнанні Бога.

Християнство, як і будь-яка інша релігія, у своєму свідченні добра апелює безпосередньо до Одкровення (питання про його достовірність – окреме) і до церковно-історичного (соборного) досвіду богопізнання. Тут в істинності пізнаваного людина переконується не через свої п'ять чуттів, нехай і посилені приладами, не опосередкованим логікою (*ratio*), а безпосереднім фактом внутрішнього переживання, споглядання (феорії) Бога, бо Істина, а в ній і добро, не доводиться, а показується. При цьому істинність індивідуального досвіду перевіряється в християнстві соборним (колективним) досвідом церкви (святих), який у свою чергу ґрунтується на свідченнях (істинах) Одкровення, зафіксованого в Святому Письмі.

Вирішення питання про добро у християнстві бере початок з проповідування буття Бога і безсмертя людської особистості. Принципово важливо відзначити при цьому, що віра в те й інше не є ні постулатом «чистого розуму», ні його висновками, але фактами загальнолюдського релігійного досвіду.

За християнським Одкровенням, Бог є Буття (існування) і Свідомість (премудрість), Любов, Істина у трьох іпостасях. Цих визначень досить, щоб бачити, що Бог і є тим Добром, у Якому живемо, рухаємося й існуємо (Діян. 17: 28), і що, отже, сенс людського життя полягає в цілісному (розумом, серцем і тілом) пізнанні Його, долучені до Нього.

Пропонований християнством ідеал добра, що полягає в пізнанні Бога, тобто в уподібненні Йому і, через це, в єднанні з Ним, відповідає основній меті людських пошуків, оскільки очевидно, що достовірне пізнання Істини (мета філософії) і тваринного світу (мета науки) можливе лише через знання Сущого, тобто Бога. Це добро і є не лише основною, але й єдиною метою людського життя за християнським вченням.

Чому можна прийняти християнський погляд? Конспективно основні твердження можна викласти в таких пунктах.

1. Він не має «застережень». Християнство у своєму вченні не пропонує нічого, що суперечило б точно встановленим науковим висновкам у галузі пізнання цього світу або могло негативно впливати на моральний стан особистості і суспільства, на розвиток думки, науки, культури в цілому. Це підтверджує факт великої кількості віруючих філософів, діячів культури, вчених усіх галузей наукового знання.

2. Навпаки, воно пропонує людині такий ідеал – богоподібну любов, якого до нього не знала жодна релігія і філософія, і який не лише відповідає найглибшим і найчистішим пориванням людської душі, але й показує, особливо на прикладах святих, як перетворюється особистість, яка стала на шлях неформального християнського життя.

3. Християнство задовольняє найважливішу потребу людини – дає конкретну і вичерпну відповідь на питання про сенс і мету її життя: вічне буття особистості в єднанні з Богом. При цьому досягнення вказаної мети не ігнорує ніяких реальних потреб людини і справжніх цінностей цього життя. Відоме «парі» Б.Паскаля (в його «Думках») добре це ілюструє: людина, живучи по-християнськи, нічого не втрачає на землі, навіть якщо немає Бога, якщо ж Він є, то отримує нескінченне у Ньому добро; живучи ж всупереч Євангелію, людина, щонайменше, нічого не виграє тут, але зате, якщо Бог є, залишається ні з чим у вічності.

4. Християнство в чисто формальному плані відповідає основним вимогам, що висуваються до будь-якої наукової теорії. Воно, по-перше, пропонує факти, які підтверджують його істинність, по-друге, вказує реальний шлях перевірки своїх тверджень. Цим воно принципово і суттєво відрізняється від усіх атеїстичних світоглядів і систем думки, що вимагають від людини віри і тільки віри у небуття Бога, душі, абсолютної істини, оскільки вони не мають і не можуть мати ні фактів, що свідчили б про небуття Бога, ні тим більше не можуть дати відповіді на важливе запитання: «Що повинна зробити людина, щоб переконатися у небутті Бога?».

5. Історія свідчить про істинність християнства непоясненим фактом збереження і розповсюдження християнства в умовах тривалого жорсткого державного переслідування і фізичного знищення християн, починаючи з Самого Ісуса Христа. Християнство, як жодна релігія у світі, дало таку кількість мучеників за віру (десятки і десятки мільйонів), яка повністю заперечує можливість пояснення цього безпрецедентного в історії явища якимись природними причинами (фанатизмом, ідейним переконанням, психічними хворобами та ін.).

Християнину достатньо наведених тверджень на користь відповіді на запитання: що дає знання про християнство науці і філософії?

Наприклад, християнство може:

- сприяти знаходженню більш повноцінних і морально виправданих напрямів розвитку наукової, філософської і гуманітарної освіти і вирішенню однієї з серйозних проблем – співвідносної значущості релігії, філософії і науки у житті і діяльності людини;

- відіграти величезну роль у створенні здорового клімату в суспільстві, в його найбільш важливій сфері життя – духовно-інтелектуальній.

Ізоляція ж науки і філософії як високоспеціалізованих соціальних реалій від християнства неодмінно призводить до руйнування цілісності й багатовимірності бачення і світу, і самої людини, що призводить, як показує наша історія, до найсумніших наслідків.

Але на сьогодні є достатні умови для розвитку плідного діалогу між цими трьома гілками, і гріх було б не скористатися ними.

4.4. Розвиток духовності сучасного християнина на основі вчень святих отців

Зараз, коли розкрились орієнтири справжнього морального шляху, нехай і в надто віддаленій, ідеальній перспективі; – і тому стала особливо очевидною не лише необхідність покаяння, але й уся повнота багатоманітного матеріалу покаяння; коли перед «внутрішнім зором» постав об'єктивно-моральний закон в усій величі як його цілісної структури, так і гармонії його частин; коли сам цей моральний закон вказав на виконання волі Божої як на основу своєї природи, – здається, залишається тільки застосувати отримані знання до реальності життя – і нічого більше не потрібно для того, щоб вона здійснювалася згідно з цим високим і об'єктивним знанням.

Разом з тим, дуже важливо знати досвід наших відданих Богові предків. Зупинимося на одному з таких святих отців церкви – **Ігнатії** (1807-1867), який коротко і точно виклав аскетичне вчення святих отців церкви. Ось його думки, знання яких особливо необхідне сьогоднішньому християнину.

«Обыкновенно люди считают мысль чем-то маловажным, потому они очень мало разборчивы при принятии мысли. Но от принятых правильных мыслей рождается все доброе, от принятых ложных мыслей рождается все злое. Мысль подобна рулю корабельному: от небольшого руля, от этой ничтожной доски, влачащейся за кораблем, зависит направление и, по большей части, участь всей огромной машины», – так писав єпископ Ігнатій, підкреслюючи значення наших думок, поглядів і теоретичних знань в цілому для духовного життя, тобто для зцілення, перетворення і відродження душі Духом Святим. Духовне життя, як відомо, включає в себе не лише правильну догматичну віру і євангельську моральність, але й те, що найбільше характеризує його саме як духовне, – знання і беззаперечне дотримання особливих законів, що визначають розвиток нової людини (Еф. 4: 24).

Інакше кажучи, правильне теоретичне розуміння духовного життя певною мірою визначає процес переродження старої людини, яку розтлівають звабливі пристрасті (Еф. 4: 22), в нову, – міркує професор А.Н.Осипов.

Однак саме теоретичне розуміння цього питання виявляється не таким простим, як може здатися на перший погляд. Багатоманітність так званих духовних шляхів, які пропонують зараз нашим співвітчизникам заради їх «спасіння» непрошені «просвітники» з усіх кінців світу, у тому числі й християнські різних конфесій, є однією з ілюстрацій складності цієї проблеми. У зв'язку з цим постає винятково важливе запитання: чим характеризується справжня духовність? І хоч про це, як нам здається, достатньо говорить двотисячолітній досвід церкви устами своїх святих, однак насправді сприйняття його сучасною людиною, яка виросла в умовах бездуховної цивілізації, зустрічає немалі труднощі.

Настанови про духовне життя святих отців православної церкви завжди давалися згідно з рівнем тих, для кого вони призначалися. «Просто так», «для науки» отці не писали. Багато їх порад, звернених до подвижників високого заглибленого життя, неприйнятні в повному обсязі для сучасного християнина, духовного немовляти, оскільки можуть виявитися непосильними для нього, передчасними і тому вкрай шкідливими. З іншого боку, розмаїття й неоднозначність цих порад здатні ввести в оману і зовсім дезорієнтувати людину недосвідчену. Уникнути цих небезпек при вивченні духовної спадщини святих отців, не знаючи хоча б найважливіших принципів духовного життя, дуже важко. Разом з тим, і без вказівок святих отців неможливо уявити правильного духовного життя. У світлі цієї суперечності, яку, здавалось би, неможливо вирішити, і виявляється вся значущість духовного спадку тих отців, переважно близьких до нас за часом, які «перенесли» попередній досвід духовного життя на мову, зрозумілу для сучасної людини, яка мало знайома з цим життям і не має, як правило, потрібного наставника.

Серед таких святих виділяється святитель Ігнатій, сподвижник віри, глибоко духовний письменник. Особлива цінність його творінь полягає у тому, що вони, будучи плодом не лише ретельного теоретичного вивчення досвіду отців, але й особистого його втілення, дають спраглому спасіння сучасному християнину бездоганно правильний «ключ» до розуміння усього спадку святих отців.

Що конкретно знаходимо ми у творах святителя Ігнатія? По-перше, глибоко духовне пояснення найважливішого поняття християнської релігії – віри у Христа. Він пише: *«Начало обращения ко Христу заключается в познании своей греховности, своего падения; от такого взгляда на себя*

человек признает нужду в Искупителе и приступает ко Христу посредством смирения, веры и покаяния» (IV, 277). «Не сознающий своей греховности, своего падения, своей гибели не может принять Христа, не может уверовать во Христа, не может быть христианином. К чему Христос тому, кто сам и разумен, и добродетелен, кто удовлетворен собой, кто признает себя достойным всех наград земных и небесных?» (IV, 378). Хочеться звернути увагу на невідповідність наведених слів загальноприйнятій богословській тезі про віру як першу умову прийняття Христа. Святитель ніби підкреслює: не в розумній вірі в те, що Христос прийшов, вистраждав і воскрес, початок звернення до Христа, а, навпаки, сама віра народжується з пізнання своєї гріховності, свого падіння, бо «не сознающий своей греховности... не может уверовать во Христа». В цьому твердженні міститься перше і найважливіше положення духовного життя. У православному розумінні віруючою може стати і є лише та людина, яка бачить свою духовну і моральну недосконалість, свою гріховність, страждає від неї і шукає спасіння. Тільки людина, яка внутрішньо змирилася, здатна до правильної, тобто рятівної, віри у Христа (звідси, до речі, стає очевидною як вся недолугість суто розумної і обрядової, законницької віри, що плекає у людині самовдоволення і гординю, так і справжню гідність щирої покірності). Думка святителя Ігнатія зрозуміла: той, хто бачить себе розумним і добродетельним, не є і не може ще бути христианином, хоч би і вважав себе таким. Як аргумент святитель наводить історію земного життя Господа Ісуса, коли Христос зі слізьми каяття був прийнятий простими євреями, які усвідомлюють свої гріхи, і з ненавистю був засуджений на моторошну страту «розумною», «добродетельною», «добродетельною іудейською елітою».

Думка святителя Ігнатія постійно звертається до слів Євангелія: «здорові не потребують лікаря, лише хворі» (Мф. 9: 12). Тобто на шлях зцілення і спасіння стає лише той, хто здатен побачити хворобу своєї душі, її невиліковність власними силами. З цього стану покірності людина звертається до справжнього лікаря, який постраждав за неї, – до Христа. Поза цим станом, який називається в отців також пізнанням себе, неможливе нормальне духовне життя.

«На познании и сознании немощи зиждется все здание спасения», – пише єпископ Ігнатій. Він неодноразово наводить слова преподобного Петра Дамаскіна: «Начало просвещения души и признак ее здравия заключаются в том, когда ум начнет зреть свои согрешения, множеством своим подобные морскому песку». Тому святитель знову повторює: «Смирение и рождающееся из него покаяние – единственное

условие, при котором приемлется Христос! Смирение и покаяние – единственная цена, которой покупается познание Христа! Смирение и покаяние – единственное нравственное состояние, из которого можно приступить ко Христу, усвоиться Ему! Смирение и покаяние – единственная жертва, которой взывает и которую приемлет Бог от падшего человечества (Пс. 50: 18-19). Зараженных гордостным, ошибочным мнением о себе, признающих покаяние излишним для себя, исключаящих себя из числа грешников отвергает Господь. Они не могут быть христианами».

Яким же чином набуває людина цього рятівного пізнання себе, своєї старої людини, що відкриває їй усю безмежну значущість Жертви Христової? Послухаємо єпископа Ігнатія: «Я не вижу греха моего, потому что еще работаю греху. Не может увидеть греха своего наслаждающийся грехом, позволяющий себе вкушение его – хотя бы одними помышлениями и сочувствием сердца. Тот только может увидеть грех свой, кто решительным произволением отрекся от всякой дружбы с грехом, кто встал на доброй страже во вратах дома своего с обнаженным мечом – глаголом Божиим, кто отражает, отсекает этим мечом грех, в каком бы виде он ни приближался к нему. Кто совершит великое дело – установит вражду с грехом, насильно отторгнув от него ум, сердце и тело, тому дарует Бог великий дар: зрение греха своего». В іншому місці він дає таку практичну пораду: «Кто отказался от осуждения ближних, помысл того, естественно, начинает видеть грехи и немощи свои, которых не видел в то время, как занимался осуждением ближних». Коротко свою основну думку святитель Ігнатій висвітлює такими словами преподобного Симеона Нового Богослова: «Тщательное исполнение заповедей Христовых научает человека его немощи», тобто відкриває, показує людині справжню сумну картину того, що знаходиться і відбувається в її душі.

Фактично, питання про те, як набувається бачення свого гріха або пізнання себе, своєї старої людини, є центральним у духовному житті. Святитель Ігнатій чудово показав його логіку: тільки той, хто бачить свою загибель, потребує Спасителя, «здоровим» Христос не потрібен. Тому для того, хто хоче насправді вірити у Христа (І біси вірують та тремтять (Як. 2: 19)), прагне до спасіння, інакше – для того, хто бажає вести правильне духовне життя, це бачення є основним завданням подвигу і, одночасно, основним критерієм його істинності. Навпаки, подвиг, який не приводить до такого результату, є псевдоподвигом, а духовне життя без нього – псевдодуховним. Апостол Павло саме цю думку висловлює, звертаючись до Тимофія: «І коли хтось бореться,

то не отримує вінка, якщо не бореться законно». Преподобний Ісаак Сирін говорить про це ще більш визначено: *«Воздаяние бывает...не добродетели и не труда ради нее, но рождающемуся от них смирению. Если же оно будет утрачено, то первые будут напрасны»*.

Останнє висловлювання відкриває собою ще один важливий аспект у розумінні духовного життя і його законів: не чесноти самі по собі і не труди приносять людині благо Царства Божого, яке між нами є (Лк. 17: 21), але покірність, яка з них випливає. Якщо не набувається покірність, безплідні і марні всі труди і чесноти. Разом з тим, тільки подвиг виконання заповідей Христових навчає людину покірності чи, за словами преподобного Симеона, її немочі, через пізнання якої і відкриваються людині ворота раю. Так з'ясовується одна з найскладніших проблем у богослов'ї: про співвідношення віри і так званих добрих справ і помислів, тобто системи дій.

Саме тому як в моральному житті окремих особистостей, так і в житті людських спільнот будь-якого характеру можна спостерігати швидше дію порядків, ніж безпорядків. Звичайно, ці порядки можуть здійснюватися несвідомо. Реальність цих порядків виявляється хоча б у тому, що кожна людина розкривається у своєму житті і для себе, і для оточення (соціуму), в основному, закономірним чином чи, щонайменше, в подібних обставинах подібним чином. Так міркує протоієрей Владислав Свешников про релігійно-моральне життя людської особистості, зануреної у потік історичного часу і причетної одночасно до надприродної Божественної благодаті в живій стихії буття церкви. При цьому в центрі уваги автора стоять питання православної християнської моральності в їх основній тезі: ідеї церковності, православної духовності, заповіданої Євангелієм досконалості.

Це стається не лише за необхідності вибору при альтернативних рішеннях типу «так» чи «ні», але в розумінні зібраності багатьох «так» у несуперечливу моральну будову. Якщо ж у людини всі її «так» і «ні» вибудовуються в цілісну картину, вважається, що це морально суперечлива людина. І це, загалом, не така вже й рідкість, особливо в ті часи і серед тих народів, де і коли поняття моральності й кримінальної відповідальності збігаються, і не тому, що такий тонкий і змістовний обсяг юридичного права, але застосування моральних принципів починається майже там само, де й застосування законів, тобто там і тоді, де і коли розуміння власне моральних закономірностей стало принципово чужим суспільству, і люди як за домашнім вихованням, так і за дією соціального середовища виростають настільки морально збоченими, що й говорити не варто про якусь орієнтацію в морі моральних цінностей.

Але такий тип суспільного розвитку, хоча й не рідкість, усе ж є страшним моральним викривленням, що опускає людину на рівень тварини і може виправитися лише у результаті дива.

Значно більш звичні ті моральні безсистемності, які виникають у результаті несправжнього знання або неґрунтовного міркування. Будь-який суб'єктивний моральний порядок, якщо він не прив'язаний до об'єктивного морального світу, як би він не був систематично струнко організований, завжди щонайменше обмежений своїм рівнем і якістю моральних уявлень і переживань. І все ж як особистості, так і людські суспільства вимагають саме системності, закономірності, моральної упорядкованості, нехай неповної, недосконалої, неточної, а часом і зовсім викривленої, глибокої чи неглибокої, орієнтованої раціоналістично чи заснованої на таємних містичних відчуттях. Вимагають, щоб не жити в безумстві суперечностей і не загинути в безодні повного нерозуміння. Вимагають, щоб хоч якоюсь мірою безпомилково, нехай на рівні свого найнижчого і нечистого морального порядку, але орієнтуватися в житті, хоча б в найбільш «штатних» пропонованих ним ситуаціях. Вимагають, зрештою, щоб менше думати, тому що думати важко, а легше – чинити майже автоматично за заданою програмою.

Якщо ж хтось шукає об'єктивно моральних шляхів життя, той знає, що якими б складними не були порядки, які й лежать в основі цих шляхів і пропонують моральний ключ до вирішення конкретних ситуацій, але це – порядки! Знає, тому що бачить їх як в конкретностях волі Божої, так і в Божому одкровенні.

4.5. Заповіді як принцип моральності особистості

Першим свідченням і виявом моральних порядків є будь-яка заповідь. У цьому розумінні будь-яка заповідь, навіть нерелігійного характеру, виконує свою основну функцію: вивести світ зі стану туманного хаосу безлічі байдужих можливостей до єдиного рішення. Безлад хаосу, який постійно рухається і все пожирає, лише нагадує життя. Насправді в моральній деконструктивній релятивності – смертельний холод, і тільки заповідь зупиняє його неминучість. Не тому, що вона імперативна, і не тільки тому, що в ній – «так» одному рішенню і «ні» всім іншим. Будь-яка заповідь хоча б в якомусь одному, найменш важливому розумінні впорядковує життя, наводить у ньому лад. Теоретичне – поки вона залишається тільки відомою, і практичне – коли вона стає виконуваною.

Але конструктивність і життєвість заповіді може бути лише видимою. Не будь-яке безумовне «так» – життєве і конструктивне. Ось, наприклад, відома

і теоретично, і практично заповідь: «*Убий врага*» (або, за словами відомого російського письменника-гуманіста, «*Если враг не сдается, его уничтожают*»). Щось важко погодитися, що ця заповідь несе у собі життя. А якщо впорядкованість, то, швидше, впорядкованість кладовища. Або відома завжди серед певного (останнім часом досить широкого) кола людей нахабна заповідь: «*Кажден гребет под себя*». Сказати про неї, що вона життєва, можна лише у тому розумінні, що вона дуже поширена у житті.

Таким чином, заповідь будь-яка – упорядковує, але не кожна упорядковує життя. І будь-яка інструкція упорядковує; і в цьому розумінні заповідь є інструкцією. Але інструкції щодо складання гербарію або нанесення атомного удару – смертельні і за інтенціями, і за змістом, і за структурою. Заповіді лиш тоді упорядковують (вносять порядок) життя, коли саме в цьому полягає їх мета. Але, окрім об'єктивно дарованих знань, знайти правильну спрямованість заповіді дуже важко, тому що безконтрольне прагнення до порядку має тенденцію «гербаризувати» життя, а байдужість до моральних порядків веде до розколу життєвих начал. Таким чином, як у надмірній прихильності, так і в байдужості до заповіді як до моральної інструкції приховується смерть.

За визначенням протоієрея Владислава Свешникова, будь-яка єдина заповідь життя не лише не упорядковує, не гармонізує, але й не веде до морального облаштування бодай трохи стійкого, а тим більше до його повноти. Більше того, Господь Ісус Христос говорить, що, якщо хтось не дотримується однієї найменшої заповіді, він винен у порушенні усього закону. І це зрозуміло: будь-який предмет, який має хоча б незначне і часткове руйнування у своїй внутрішній будові, може втратити своє функціональне призначення. Малесенька дірочка в повітряній кульці перетворює її у безформну ганчірку. Від помилки у розрахунках на один знак може відбутися катастрофа, подібна до чорнобильської. Це – на практиці!

Наслідки стають тим більш відчутними, якщо йдеться про помилки, неповноцінність, незавершеність у самій установці; говорячи в системі тих самих образів, усі повітряні кульки будуть завжди робитися з маленькими дірочками. Якщо в загальній моральній системі буде недолік, він неодмінно відіб'ється на певній кількості людей.

І все ж будь-яка заповідь за умови її виконання вносить у життя хоч якоюсь мірою організаційні, конструктивні принципи; ще більшою мірою таким організаційним характером наділена система заповідей, узагалі моральна система. Правда, при цьому система повинна бути внутрішньо несуперечливою, тобто окремі елементи, які входять до її складу, перш за все, заповіді, не лише не повинні суперечити одна одній, але й їх поєднання

не повинно викликати ефекту непорозуміння. Тому що в такому разі виявляється зруйнованим основний організаційний принцип або ж він припиняє бути авторитетним. Якщо при цьому люди і продовжують ревно виконувати імперативи цих систем, то лише в силу якогось особистого, групового чи національного нерозсудливого фанатизму.

Несподівані ефекти часом відбуваються з утіленням в життя релігійних моральних систем. Моральна заповідь, яка була основною цінністю суспільства, стає поступово лише історично значущим фактом, і люди, які відносять себе до цього факту, продовжують ставитися до нього з повагою, але з позбавленою життя повагою, як до якоїсь археологічної знахідки, що має високу музейну цінність. І виявляється, що ці причетні до релігійної істини люди керуються зовсім іншими цінностями і установками, які не обов'язково суперечать тим «музейним», але все ж іншими, здебільшого, з галузі вторинного, напівпобутового переказу, а часом і такими, що знову увійшли у суспільне життя.

Що в такому разі краще? – Інша система моральних принципів, яка хоча б якоюсь мірою необ'єктивно організує життя? – Чи довіра до власних моральних відчуттів, де моральні принципи, їх зміст, постійність, спрямованість і сила залежать винятково від особистості? І те, й інше в моральному відношенні орієнтують в цілому неправильно або, щонайменше, недостатньо. Йдеться не про окремі помилки, які допускаються всупереч проповідуваним моральній свідомості (такі помилки можуть ставатися і в людей з найчистішою свідомістю), але сама нечистота такої свідомості провокує на неминучі закономірні помилки.

Чиста моральна свідомість гармонійно побудована як система орієнтирів, частково безумовних і абсолютних, а частково – відносних, які допомагають зробити правильний вибір. І те, й інше – заповіді. Але одні заповіді за своєю імперативністю подібні до системи дорожніх знаків, типу «Зупинка заборонена», інші ж, як у казці, орієнтують на вибір, підказуючи умови вибору: «Прямо підеш – смертю помреш, праворуч підеш – коня втратиш».

І той, і інший типи заповідей у моральному житті людини дуже гарні як принципи, що регулюють життя. Одні відсікають в альтернативних ситуаціях рівно половину можливостей, вказуючи: «Заборонено»; і хоча це найпростіший спосіб регулювання життя, він застосовується практично в усіх сферах, які потребують регулювання. Інші – показують можливі наслідки, результати того чи іншого способу поведінки і дають можливість здійснювати сам вибір залежно від прогнозованої цінності наслідків і від міри зусиль. Тут, як на базарі, людина прицінюється: чи вартий, за її розумінням, товар потрачених на нього грошей, і або купує, або не купує. Регулятивний механізм заповіді діє на умовах міркування,

інтуїції і свободи. У будь-якому разі, сам по собі він не залежить від конкретності морального змісту ситуації, швидше, він налаштований на психологічні рішення (наприклад, виявляючи милосердя, ти щоразу будеш відчувати глибоке задоволення).

Навіть крім об'єктивного змісту, заповідь як регулятивний принцип необхідна в моральному контексті життя хоча б тому, що вказує на те забарвлення поведінки і взаємин, які описуються словами «добре» і «погано». Але заповідь як регулятивний принцип здійснюється лише ситуативно, тобто за конкретними випадками, не організовуючи життя в цілому, тим більше, не зводячи весь зміст життя до об'єктивної моральності.

Самим Богом встановлюється ціннісний ряд, якщо не в усій повноті, то, хоча б перші його шаблони, найбільш цінні, які вказують загальний напрям. Встановлення Самим Богом початку ціннісного ряду не гарантує уникнення моральних помилок, але вірогідність помилок при входженні в цей ряд, безумовно, зменшується. І зменшується, перш за все, тому, що цей ряд є об'єктивним, на відміну від будь-яких інших, соціальних чи індивідуальних.

Така ж ситуація і в самій практиці морального життя: ті, хто свідомо і рішуче поставив ці заповіді в основу своїх справ, відчутно визнають допомогу Божу, яка сприяє, а правильніше сказати, діє в них. І це зрозуміло: Бог принципово розкривається як Діяч тим, хто входить у внутрішню сутність Його життя, тому що Бог є любов. І той, хто ставить ці заповіді в центр морального життя, уникає основної помилки: свідомо чи несвідомо поставити в центр щось інше, нехай навіть дуже цінне, наприклад, внутрішню чесність або прагнення до соціальної справедливості, або намагання не жити за чужий рахунок та ін. У таких моральних кодексах основні заповіді можуть не займати не лише основного місця, але й узагалі ніякого.

Невідомі будь-які інші норми, від яких повністю залежав би увесь лад морального життя. Це можливо лише у тих випадках, коли моральний лад викривлений, наприклад, відомі моральні структури, в яких провідною моральною нормою є: «Робіть усе для свого задоволення». Втім, це формулювання гедоністичного принципу – жити заради задоволення – виявляється мало не єдиним зразком тотального застосування.

Звісно, між принципами самовідданої любові і тотального задоволення – прірва, і не лише за конкретним моральним матеріалом, але й за типами взаємин і оцінювання різних явищ; здебільшого, взаємини і оцінювання на основі цих граничних принципів прямо протилежні.

Моральний лад, що ґрунтується на відкритому Христом принципі досконалої любові, об'єктивно і при всіх тонкощах окремих відмінностей

досить одноманітний і стабільний. Це й розкривається в утвердженні заповідей, необхідних усім і назавжди і придатних для всіх ситуацій. Моральне життя при цьому не мертво і не формалізоване як за рахунок особистого і живого ставлення, так і за тонкощами людських і ситуативних відмінностей.

Система морального життя, що ґрунтується на Богоодкровенній заповіді любові до Бога і людей, розкривається як система об'єктивна, цілісно організована, тотально змістовна, побудована за рівнями, практично доцільна.

Моральний лад, що ґрунтується на принципі задоволення, за своєю природою – суб'єктивний, тому що матеріал задоволення для кожної індивідуальності – свій. І якщо комусь приносить задоволення храмове дійство саме по собі або, наприклад, читання духовної літератури і ніяких інших мотивів, крім задоволення, у ньому немає, – сам моральний принцип життя залишається нехристиянським, навіть коли увесь зовнішній стиль поведінки здається зразково-показовим – з найсуворіших позицій.

У давньому патерику є такий вислів: «Дайте першому перше, а друге самостійно знайде своє місце». У християнській ціннісній системі задане і перше, і друге, так що все подальше знаходило свої місця у встановленому порядку: на першому місці – любов до Бога, на другому – любов до ближнього. Недотримання вказаного порядку не лише руйнує чисту духовну конструкцію, але й може призвести до важких моральних наслідків: перша заповідь за своєю сутністю не може займати друге місце. З гуманістичного погляду, що може бути краще, коли людинолюбство виявляється попереду всього, займає провідне місце, але насправді любов до Бога не має тоді ніякого місця. Для людей нерелігійної свідомості це нормально, але багато хто таку моральну ситуацію переживає з постійною гіркотою, хоч для них не закритий шлях відновлення об'єктивного морального життя.

Найважче становище у цьому відношенні у тих, хто самовпевнено бачить себе справжнім виконавцем першої заповіді – про любов до Бога, тоді як нічого, крім мрійливої самовтіхи, в такому переживанні немає. Але ті, хто свідомо чи несвідомо ставить для себе на перший план другу заповідь – про любов до людей, – її часто виконати не можуть. Вона набуває характеру або запопадливості, або сентиментальної чуттєвості.

Історія знає немало конкретних прикладів досить високих досягнень нерелігійної «любові», аж до повної самовіддачі, але уважний погляд дає можливість побачити безсумнівну нечистоту таких «досягнень» у певному відношенні; крім того, будь-які інші моральні норми можуть зовсім не

залежати від того, що стоїть на першому плані. Наприклад, любов до ближнього таких людей може зовсім не заважати їх тілесній нечистоті.

Зовсім інакше відбувається моральне життя у тих, хто, за словом Христа, першу заповідь ставить на перший план. У таких випадках весь лад морального життя вибудовується досить струнко, за заповідями, тому що Сам Христос говорить: «Хто любить Мене, заповіді Мої виконає». Ці заповіді, хоч і в загальному вигляді, описують усю повноту морального життя. Тому від справжньої значущості для людської особистості першої заповіді залежить цінність, а значить і виконання усіх інших заповідей, перш за все, другої. Зв'язок між реальністю розуміння і виконання цих двох заповідей такий суттєвий, що нерідко їх називають двоєдиною заповіддю любові. Релігійне знання (св. апостол Іоанн Богослов) твердить: *«Коли хтось каже: «Я люблю Бога», а ненавидить брата свого, той не правдомовець»* (1 Ін. 4: 20). І це без надмірних слів досить зрозуміло будь-якій людині.

Стрункість порядку Божих заповідей (вони наведені у другій главі) створює перспективу морального порядку усього життя. Давайте ще раз вдумливо і розважливо вчитасмося у десять заповідей Божих з коментарями святителя Миколи Сербського.

4.6. Ціннісний зміст первісних християнських норм моралі

Християнські моральні принципи становлять систему таких правил, застосування яких дозволяє виконати євангельські заповіді в максимальній чистоті і повноті. Ці правила є чимось на зразок комплексу інструкцій, застосовуючи які, людина на практиці виконує заповідані Богом моральні норми. Навіть саме розуміння необхідності подібних інструктивних джерел уже є першим з таких правил. І встановлення самого порядку основних заповідей – про любов до Бога і до ближнього – також розкривається як найважливіше об'єктивне правило морального життя. Усі моральні «інструкції», «правила», «алгоритми» необхідні для того, щоб допомогти визначити правильний порядок дій. Щодо морального життя людини це має подвійний сенс.

По-перше, в ситуаціях важкого вибору, які мають альтернативний характер, знання правильного порядку допомагає «закрити» мінімальну альтернативність, зробивши точний моральний вибір; у тих випадках, коли вибір був помилковим, тому що були враховані не всі або неточно враховані всі правила вибору, можна спробувати виправити помилку і, принаймні, не

допускати у подальшому подібних помилок, щоб утворилася стійка навичка поведінки і взаємин у таких ситуаціях.

Кожен день життя становить матеріал для таких ситуацій. Але тільки ті християни, у свідомості яких «вбудовані» правила розгляду і вирішення життєвих ситуацій, мають можливість розглядати і вирішувати їх не просто на підставах вродженого морального порядку, прийнятих у суспільстві норм і власної інтуїції. Особливо багатий матеріал для вирішення альтернативних ситуацій становлять зустрічі з людьми; кожна зустріч є такою ситуацією. Помилки, які при цьому допускають, становлять собою матеріал для каяття, яке теж відбувається за встановленими об'єктивними алгоритмами.

Життя триває, і весь його моральний обсяг у кожної людини може бути об'єктивно регламентований даними Небом правилами. Звичайно, життя «вмонтувати» у ці правила неможливо, але вони, безумовно, необхідні для орієнтації і перевірки. Інакше неминучим стає хаос суб'єктивного свавілля, розпад життя, що насправді й відбувається у тих випадках, коли до об'єктивних моральних правил люди стають байдужими. Отож, ці правила необхідні для буденної моральної емпірики; простіше – щоб менше помилятися і швидше виправляти свої помилки.

По-друге, ці правила необхідні, тому що за їх допомогою розкривається справжня краса людської особистості. Прийняття заповідей Божих і рішучий намір виконувати в усій повноті небесний моральний закон, відкритий Богом людям, є основою морального життя людини. У цьому полягає духовно-моральне буття особистості. Особистісне буття розкривається у житті і життєво, і для цього розкриття необхідна не лише моральна змістовність заповідей, але й конкретність їх чистого здійснення, що й пропонується в Євангелії і в ученні церкви описом (а в житті особистості – впровадженням) їх застосування. Самі заповіді тоді набувають живої об'ємності, а людська особистість – безупинної життєвості, якщо можна так висловитися, навіть у помилках і в їх виправленні. Чим предметніше «вбудоване» в особистість розуміння того, як у житті повинна здійснюватися моральна об'єктивність, тим більше шлях особистості можна назвати шляхом «досконаlih» або шляхом до досконалості.

Не слухачів, а виконавців Своєї волі шукає і приймає Господь, і для того, щоб виконавець міг виконувати, Євангеліє і досвід церкви пропонують йому набір правил для виконання життєвих моральних завдань і виправлення помилок. При їх використанні розкривається особистість, реалізується святість, тому що до і попри застосування конкретних моральних правил християнська самосвідомість залишається лише в апіорному переживанні (якщо не в теорії).

Отже, пропонуємо коментар десяти Божих заповідей, викладених святителем Миколою Сербським у жіночому православному календарі за 2008 р.

Перша заповідь «Я є Господь Бог твій, і немає інших богів, окрім Мене» означає: єдиний Бог, і немає інших богів, крім Нього Єдиного. Він Всевишній, Всемогутній, Всемудрий і Вседобрий Бог. Від Нього пішло все творіння, Ним воно живе й до Нього повернеться. Він є Святий, Міцний і Безсмертний Бог Незмінний, Безпочатковий і Нескінченний. Він не має ні в чому потреби й невдоволення. До Нього сходять всі незліченні світи й рухаються навколо Нього. Він же починає серед них, як нерухома вісь у колесі. Вісь тримає, а колесо обертається. У Богові вся сила, і немає сили поза Богом. І сила світла, і води, і повітря, і каменю є силою Божою. Сила, завдяки якій мураха повзає, і риба плаває, і птах літає, є силою Божою. Сила, що змушує насіння рости, траву дихати й людину жити, є силою Божою. Вся сила є власністю Бога, і всяке творіння одержує свою силу від Бога. Бог усякому дає, скільки Він хоче, і забирає назад, коли хоче. Тому, коли шукаєш сил, шукай їх тільки в Бога, тому що Бог є джерело Живої і Великої сили, і, крім Нього, немає іншого джерела.

У Богові вся мудрість, і немає ні мудрості, ні найменшого знання поза Богом. Усе, що створено, створено Богом, і в кожне творіння Бог вклав щось від Своєї мудрості. Тому, брате, щоб не погрішити перед Богом, не думай, що Бог дав мудрості лише людині. Мудрість має й кінь, і бджола, і муха, і ластівка, і лелека, і дерево, і камінь, і вода, і повітря, і вогонь, і вітер. У всьому перебуває Премудрість Божа, і ніщо не могло б існувати без неї. Тому, коли шукаєш мудрості, шукай її тільки у Бога, тому що Бог є джерелом Живої і Великої Премудрості, і, крім Нього, немає іншого джерела.

У Богові вся доброта. Тому й Христос сказав: «Ніхто не добрий, крім одного Бога». Його доброта полягає в Його милості, довготерпінні й прощенні грішників. Свою доброту Бог заклав у кожне творіння. Тому кожне Боже творіння має Божу доброту. Так, навіть диявол має її, саме завдяки їй він бажає собі добра, а не зла. Але через дурість свою хоче злом досягти добра, тобто думає, що, роблячи зло всім Божим творінням, він може для себе зробити добро.

О, яка велика доброта Божа, розлита у всякому творінні Божому: у камені, у рослинах, у тваринах, у вогні, у воді, у повітрі, у вітрі.

Вся вона отримана від Бога Безпочаткового Невичерпного й Великого Джерела всякої чесноти. І коли бажаєш зрости в чесноті, не шукай її ніде, крім Бога. Лише Він має потрібне тобі в великому **надлишку**. Тому й заповідає нам Господь: «Не можете мати інших богів, крім Мене».

Друга заповідь «Не створи собі кумира і ніякого зображення; не поклоняйся їм і не служи їм» означає: не обожнюй творіння, не поважай його, як Творця. Якщо ти зійшов на високу гору й там зустрівся з Господом Богом, навіщо ж озиратися на дрібну болотну траву біля підніжжя гори? Якщо людина хотіла бачити царя й після довгих зусиль домоглася зустрічі з ним, чи буде вона на цій зустрічі озиратися навколо й розглядати праворуч і ліворуч царських слуг і лакеїв? Поводитися так вона може лише у двох випадках: або вона не виносить присутності царя й шукає підтримки в оточення, або бачить, що цар не має сил їй допомогти, і шукає більш сильного заступника.

Хто обожнює скульптуру або картину? Той, хто не пізнав художника й різьбяра. Той, хто не пізнав Бога й не вірить у Нього, приречений обожнювати речі, тому що людині властиво щось обожнювати. Бог, як скульптор, виліпив гори й долини, вирізав тіла тварин і рослин, Він, як витончений художник, намалював луки й поля, хмари й озера. Той, хто все це зрозумів, славить і дякує Богові, як великому Художнику й Скульптору, а той, хто не пізнав цього, змушений поклонятися тільки статуям і картинам.

Якщо людина присвячує всі свої думки й зусилля своїй родині й нічого не хоче знати, крім своєї родини, тоді її родина для неї є божеством. І тоді це хвороба душі першого виду.

Якщо людина присвячує всі свої думки й зусилля золоту й сріблу і нічого іншого не хоче знати, тоді золото й срібло - її божество, якому вона поклоняється вдень і вночі, поки не захопить її за цим заняттям ніч смерті й не покриє її своїм мороком. І це хвороба душі другого виду. Якщо людина спрямовує всі свої думки й зусилля на те, щоб бути першою серед усіх і керувати, чого б це не коштувало, щоб усі її славили й вихваляли, вважає себе кращою серед людей і кращою серед створінь, що немає їй рівних ні на небі, ні на землі, тоді така людина сама собі божество, заради якого вона готова на все. І це хвороба душі третього виду. Якщо хтось напише ім'я Боже на папері або на дереві, або на камені, або на снігу, або на землі, то почитай цей папір, і це дерево, і цей камінь, і сніг, і землю заради пресвятого імені Божого, написаного на них. Але не обожнюй те, на чому написане це святе ім'я. Або коли маєш тканину, на якій зображений лик Божий, ти Йому поклонися, але знай, що не тканині поклоняєшся, а Великому й Живому Богові, про Якого нагадує зображення. Або коли бачиш уночі велич зірок небесних, ти низько поклонися, але не їм - творінню рук Божих, а Господові Всевишньому, вищому від зірок небесних, сяйво яких нагадує тобі про Нього. А коли ввечері будеш молитися, скажи так:

Господи, Єдиний Багатомилостивий! Тебе Єдиного пізнаємо, визнаємо й хвалимо. І коли день відкриває всю Красу Твою через красу справ Твоїх, і коли ніч все вкриває темним плащем своїм і залишає мене наодинці з Тобою. Амінь.

Третя заповідь «Не згадуй імені Господа Бога твого марно» означає: Що? Хіба є такі, хто сміє згадувати марно страшне й таємниче ім'я Господа Бога Всевишнього? Коли на небі вимовляється ім'я Боже, то схиляються в страхові небеса, зірки сяють яскравіше, Архангели й Ангели оспівують: «Святий, Святий, Святий Господь Саваоф, наповни небо й землю Славою Твою», а святі угодники Божі падають ниць. Як же тоді смертні вуста дерзнуть поминати Найсвятіше ім'я Боже без щиросердного трепету, без глибокого зітхання й туги за Богом?

Коли людина лежить на смертному одрі, які б імена вона не закликала, жодне з них не здатне зробити її хороброю і повернути душевний мир. Але ім'я Господа Ісуса Христа, вимовлене хоча б раз, надає хоробрості й оселяє мир у душі людини. Згадування цього імені полегшує останній подих її.

Людино! Коли ти зневірилася в рідних і близьких і відчула себе самотньою у цьому безкрайньому світі або втомилася від довгого самотнього шляху, пом'яни ім'я Бога, і воно стане тобі опорою для стомлених і обважнілих рук і ніг твоїх.

Учений! Коли ти змучився над відгадуванням важкої загадки природи і, використавши всі можливості свого маленького розуму, не можеш знайти правильну відповідь, пом'яни ім'я Боже, ім'я Вищого розуму, і світло освітить твою душу, і загадка відгадається.

О Дивовижне ім'я Боже, яке ти всесильне, яке ти прекрасне і яке солодке! Нехай замовкнуть уста мої навіки, якщо вимовлять його недбало, нечисто й марно.

Четверта заповідь «Шість днів працею і роби всякі справи свої, а сьомий – це день відпочинку, який присвяти Господові Богу твоєму» означає: протягом шести днів творив Господь світ, а в сьомий відпочивав від справ Своїх. Шість днів розташовані в часі, і тому вони минуші й неспокійні, а сьомий належить вічності, тому він неминущий і спокійний. Створення світу – це прояв Бога в часі, але це не означає, що Він перестав бути в цей час у Вічності. «Таємниця ця велика є», і про неї непристойно говорити метушливо. Вона вимагає молитви й благоговіння. Тому таємниця ця доступна не всякому, а лише Божим обранцям. Обранці Божі тілом

перебувають у часі, духом же своїм перебувають у світі неприступному, в якому вічність, мир і блаженство.

А тобі, брате, корисно трудитися, а після праці корисно відпочивати. Корисно трудитися, тому що Бог благословив працю, корисно відпочивати, тому що Бог благословив відпочинок після праці. Праця твоя нехай буде творчістю, бо ти чадо Творця, тому не руйнуй, але твори!

Розглядай свою працю як служіння Богу. І тоді ти не будеш творити зло, а добро. Раніше всякої справи подумай: благословив би тебе Бог на цю роботу чи ні? Тому що головне – пам'ятати, що всі діла робить Господь; ми ж – лише помічники Його. І якщо справа, яку ми починаємо, благословенна, то ми повинні виконати її, не шкодуючи сил. Твоє серце й легені працюють вдень і вночі й не стомлюються. Чому ж не можуть попрацювати й твої руки? І нирки твої працюють без відпочинку вдень і вночі. Чому ж і мозок твій не може потрудитися?

В одному місті жив багатий купець із трьома синами. Був він торговець працюючий і працями своїми нажив величезний статок. Коли його запитували, навіщо йому стільки добра й турбот, він відповідав: «Турботи мої лише про те, щоб сини мої були забезпечені й щоб вони не мали таких турбот, які мав їхній батько». Почувши це, сини його настільки заледасіли, що залишили всяку діяльність, а після смерті батька почали витрачати накопичений статок. Схотілося душі батька подивитися з того світу, як живуть його улюблені сини без турбот і клопоту. Бог дозволив цій душі сходити в рідне місто. От приходить душа батька додому й стукається у ворота, але відкриває якась незнайома людина. Тоді запитав купець про своїх синів, і розповіли йому, що сини його на каторзі. Звичка гарно проводити час у пияцтві й веселощах спочатку довела їх до непотребств, а потім привела до остаточного руйнування будинку й загибелі. Гірко зітхнув батько й сказав: «Я думав, що влаштував рай для своїх дітей, тим часом я сам відправив їх до пекла». І ходив по всьому місту божевільний батько, звертаючись до всіх батьків: «Не будьте, люди, такими, яким був я. Через сліпу любов до своїх дітей я власноручно відправив їх у геєну вогняну. Не залишайте, брати, дітям ніякого статку. Навчіть їх трудитися й це залишіть їм у спадщину. Все інше багатство роздайте сиротам перед своєю смертю. Немає нічого небезпечнішого й згубнішого для душі, ніж залишити дітям у спадщину великий статок. Будьте певні, що багатому спадку понад усе радіє диявол, а не Ангел Охоронець. Тому що диявол найлегше і найшвидше може піймати людину через багатство». Тому трудися й навчи своїх дітей трудитися. А коли працюєш, не дивися на працю тільки як на засіб збагачення. Вбачай у своїй роботі красу й насолоду, що дарує праця як благословення Боже. Знай,

що ти принижуєш це благословення, якщо шукаєш тільки матеріальної вигоди від праці. Така праця, позбавлена благословення, не йде нам на користь, та й вигоди ніякої не приносить.

На сьомий день відпочивай! Як відпочивати? Знай, що відпочинок тільки від Бога й у Богові. Ніде більше праведного відпочинку не знайти в цьому світі. Тому що цей світ неспокійний, як вир. Присвяти спокій сьомого дня винятково Богові, і тоді зможеш воістину відпочити й набратися нових сил. У сьомий день думай про Бога, говори про Бога, читай про Бога, слухай про Бога й молися Богові.

П'ята заповідь «Шануй батька свого й матір свою, щоб було тобі добре і щоб довго прожив ти на землі» означає: перш за все, як ти довідався щось про Господа Бога, знали про це твої батьки. І цього досить, щоб їм поклонитися й віддати хвалу й шану. Поклонися ж і шанобливо подякуй кожному, хто раніше тебе пізнав Найвище Добро на цьому світі.

Один багатий юнак-індієць подорожував зі своєю свитою через долину Хиндукуша. У долині він зустрів старця, який пас кіз. Злидений старець на знак пошани схилив голову й низько поклонився багатому юнакові. Юнак же, швидко зіскочивши зі свого слона, простягся перед старцем на землі. Зачудувався старець такому вчинку юнака, зачудувалися й усі його слуги. Юнак же мовив так:

«Вклоняюся твоїм очам, які раніше моїх побачили це світло, справу рук Всевишнього, вклоняюся твоїм устам, які раніше моїх вимовили Його святе ім'я, і вклоняюся твоєму серцю, що раніше мого затріпотіло від радісного відкриття Батька всіх людей на землі – Царя Небесного й Господа усіх».

Шануй батька свого й матір свою, тому що твій шлях від народження й до цього дня забезпечений зусиллями батьків і їхніми стражданнями. Вони тебе приймали й тоді, коли всі друзі відверталися від тебе, немічного й нечистого. Вони тебе приймуть, коли всі відкинуть. І коли всі будуть кидати в тебе каміння, мати твоя кине польові квіти. Батько приймає тебе, хоча знає всі недоліки твої. А друзі ж твої тебе відкинуть, навіть якщо їм відомі тільки чесноти твої. Знай, що ніжність, з якою приймають тебе твої батьки, належить Господові, що приймає Своє творіння як дітей Своїх.

Сину, не пишайся знаннями перед своїм батьком, тому що його любов більша, ніж твоє знання. Якби не було його, не було б ні тебе, ні твого знання.

Донько, не пишайся своєю красою перед згорбленою матір'ю своєю, тому що її серце гарніше твого обличчя. І ти, і твоя краса вийшли з її вбогої утроби. Навчись, доньки, шанувати свого батька, і через це навчись шанувати й усіх інших батьків на землі.

Вдень і вночі вправляйся, сину, шанувати матір свою, тому що так навчишся шанувати всіх інших матерів на землі. Воістину, діти, неправильно шанувати тільки своїх батька й матір, а інших батьків і матерів не помічати. Ваше шанування своїх батьків необхідне для вас, як школа поваги всіх людей і всіх жінок, які в муках народжують, в праці і стражданнях виховують своїх дітей. Запам'ятайте це і живіть за цією заповіддю, щоб Бог вас благословив на землі. Амінь.

Шоста заповідь «Не вбивай» означає: Бог дає життя від Життя Свого всякому творінню, всьому створеному буттю. Життя є найдорогоціннішим надбанням Божим, тому, хто посміє зазіхнути на будь-чиє життя, той робить замах на дорогоцінний маєток Божий – на саме Життя Бога. Всі ми, хто живе сьогодні, тимчасові носії Життя Божого у собі, охоронці дорогоцінного Божого маєтку. Тому ми не сміємо й можемо знищити це запозичене Боже Життя у собі і в інших.

А це означає: по-перше, ми не маємо права вбивати, по-друге, ми не можемо вбити життя.

Один гончар виліпив вазу з глини, і, коли недбайливі люди розбили її, гончар дуже засмутився й вимагав відшкодування збитку. Людина також зроблена з такого ж дешевого матеріалу, що й ваза, цінне в ній те, що у людини є душа, яка формує людину зсередини, і Дух Божий, котрий дає душі життя.

Так, ні батько, ні матір не мають права позбавити життя своїх дітей, тому що не батьки дають життя дитині, а Бог через батьків. Батьки – це посудина, у якій Бог замішує життя, і подoba печі, у якій Бог пече хліб життя. Але батьки не дають життя, і тому, раз не вони його дають, виходить, і не мають права його відбирати. Якщо ж батьки, які стільки трудяться, піклуються й клопочуться про своїх дітей, не мають права позбавляти їх життя, як можуть мати це право ті, хто випадково зустрівся у цьому світі з дітьми цих батьків?

Тому, брати, Бог і заповідав людям заради їх же спокою і щастя: «Не вбивай!».

Сьома заповідь «Не чини перелюбу» означає: не можеш мати незаконний зв'язок з жінкою. Воістину, до цієї заповіді більш слухняні тварини, ніж більшість із людей, тому що тварини вступають у зв'язок між собою точно в той самий час і саме так, як їм визначив їх Творець. А багато з людей не визнають ні часу, ні порядку у зв'язках між чоловіками й жінками. Розум їх притупився від блуду, так що вони не відрізняють законний зв'язок з жінкою від незаконного, так само, як людина у хворобі не відрізняє солоне від кислого. Тому часто можна почути від перелюбника виправдання свого гріха, тому що йому зовсім байдуже, своя дружина чи чужа, слухний час чи неслухний, – однаково.

Тому, брати, Бог, Який все знає й усе передбачає, дав заповідь проти перелюбу, проти блудного життя, позашлюбних зв'язків між людьми. Особливо молодь повинна ховатися від цього зла, як від отруйного змія. Тому що народ, у якому молодь віддалася розпусті й незаконному тілесному життю, не має майбутнього. Такий народ буде мати згодом покоління тупоголових і немічних людей, поки не потрапить у полон до більш здорового народу, який без зусиль підкорить його собі. Хто не дурний, може поважати давню історію народів і з цього навчитися, які страшні покарання чекають на розпусні племена й народи.

У Святому Письмі описаний кінець двох міст Содоми й Гоморри, у яких не могло знайтися і десяти праведних і чистих людей. За це Бог наслав на них вогняний град із сіркою, так що два міста разом були замуrowані, як у труні. У Південній Італії і зараз є місце, назване Помпеї, раніше багате і розкішне місто, а нині жалюгідні руїни, на яких збираються люди і від споглядання цього їх охоплює страх.

Багатство довело це місто до такого аморального й блудного життя, якого не було від створення світу. І зійшло на нього неочікувано покарання Боже. В один день розійшлась гора Везувій біля Помпеїв і забив звідти вулкан, і вогненна лава з попелом і камінням засипала місто з усіма його мешканцями, як у могилах засипала землею померлих.

Нехай же вам, брати, Бог Всемогутній допоможе не заблудитися й не стати на слизький і небезпечний шлях перелюбу. Нехай ваш Ангел Охоронець допоможе зберегти мир і любов у домі вашому. Нехай Матір Божа навчить ваших синів і дочок Своєї Божественної цнотливості, щоб тіла й душі їх були не забруднені гріхом, але чисті й світлі, щоб був з ними Дух Святий, Який наставляє їх і збагачує тільки тим, що є Божественним, що від Бога. Амінь.

Восьма заповідь «Не вкради» означає: не кривдь брата свого нешанобливим ставленням до його майна. Не чини з ним так, як чинять лисиці й миші, якщо поважаєш себе більше, ніж тварину. Лисиця краде, не знаючи закону про крадіжки, і миша підгризає комору, не знаючи, що комусь заподіює шкоду. І лисиця, і миша знають лише свою потребу, але не розуміють чужого збитку. Їм це не дано знати, а тобі дано. Тому тобі не прощається те, що миші й лисиці прощено. Твоя вигода повинна завжди стояти нижче закону, і твоя користь не повинна завдавати збитку братові твоєму.

Брате, йдуть на крадіжку тільки ті, хто не знає двох нижченаведених істин. Перша істина – те, що людина не може вкрати, інша – те, що людина не може одержати вигоди через крадіжку.

Як це можливо? – запитають багато несвідомих і дивуються. А ось як: наш Всесвіт має безліч очей. Він і справді весь сповнений очима, як сливове дерево білими квітами під час цвітіння. Відому кількість цих очей люди бачать і відчують, але більшу кількість вони не бачать і навіть не здогадуються про їх існування. Насамперед, сонце є першим таким небесним оком, а також зорі. Але, крім сонця й зірок, є ще мільйони і мільйони багаточисельних духів, які, не стуляючи ока, дивляться, що робиться на кожному сантиметрі землі. Як же тоді може злодій украсти, щоб ніхто не бачив, щоб це не виявилось? Ти не можеш засунути руку у свою кишеню, щоб безліч свідків цього не побачили. Ще менше маєш можливість засунути руку в чужу кишеню, щоб мільйони Вищих Сил не стривожилися; і це є перша істина.

Друга ж істина в тому, що людина не може одержати вигоду через крадіжку, тому що, яка ж це буде вигода, якщо стільки очей бачило й крадіжка однаково буде виявлена? Коли виявиться злодійство і буде виявлений викрадач, залишиться йому ім'я «злодій» до самої смерті серед сусідів його. Є тисячі способів, якими Сили Небесні викривають злодія.

Дякуємо Тобі, Господи Боже, за цю заповідь, яка нам справді потрібна заради миру й щастя нашого. Повели, Господи, вогню Твоєму нехай спалить руки наші, коли ми будемо чинити крадіжку. Повели, Господи, зміям Твоїм нехай зів'ються навколо ніг наших, коли ноги наші будуть іти на крадіжку. А найбільше молимося Тобі, Всемогутній, очисти серця наші від корисливих злодійських бажань і дух наш – від нечистих помислів. Амінь.

Дев'ята заповідь «Не свідчи неправдиво» означає: не брешти ні собі, ні іншим. Коли брешеш самому собі, ти сам знаєш, що брешеш. Коли говориш неправду про іншого, він також довідається, що говориш про нього неправду. Коли звеличуєш себе й похваляєшся перед людьми, люди не знають, але ти сам знаєш, що даєш неправдиві відомості про себе. Якщо ж постійно повторюєш якусь неправду про себе, люди однаково довідаються, що ти говориш неправду. Ти можеш почати вірити у свою неправду, і неправда може стати для тебе істиною. І ти звикнеш до неправди, як сліпий звикає до темряви. Коли ж говориш неправду про іншу людину, та людина знає, що ти брешеш. Це є перший свідок проти тебе. І ти знаєш, що брешеш на неї. Таким чином, ти є другим свідком проти себе. А Бог є третім свідком. І знай, що один із трьох свідків викриє тебе перед усім світом.

Ось як Бог викриває помилкове свідчення проти ближнього.

Десята заповідь «Не побажай нічого чужого» означає: як тільки ти побажав, ти вже впав у гріх. Питання стоїть так: чи хочеш ти вирватися швидко з прірви, у яку звело тебе твоє бажання, або хочеш падати й далі вниз?

Бажання є насінням гріха. Грішна справа – лише жнива насіння, яке було посіяне і виросло.

Запам'ятай різницю між цією, десятою, заповіддю Божою і попередніми дев'ятьма. У попередніх дев'ятьох заповідях Бог застерігає людину від скоєння грішних справ, говорячи про жнива гріха. А в цій, десятій заповіді, Бог звертає увагу на корінь гріха, Він попереджає тебе, щоб не згрішив і в бажаннях своїх.

Не побажай того, що належить твоєму ближньому. Тому що, коли бажаєш, тоді висаджуєш насіння зла в серце, і насіння це, упавши, починає рости і ширитися, і розгалужуватися, і штовхати твої руки на гріх, і твої ноги, і твої очі, і твою мову, і все тіло твоє. Тому що тіло, брате, є виконавчий орган душі. Тіло лише виконує накази, які віддає йому душа.

Чого душа хоче, те тіло може, і те, чого душа не бажає, тіло не може.

Послухай одну мою раду. Намагайся виконати цю останню заповідь Божу, і тобі буде легше виконати всі інші. Повір мені, ті, чий серця наповнені нечистими бажаннями, настільки забруднюють свою душу, що стають нездатними вірити в Господа Бога, а значить і не здатні працювати в певний час, і святкувати в неділю, і поважати батьків своїх. Істинно, це справджується для всіх заповідей. Не виконаєш хоча б одну – порушиш усі десять.

Тому, брати, помолімося Богові, нехай Він допоможе нам виконати й цю останню заповідь Його. Погаси, Боже, вугілля всякого грішного бажання в серці нашому, перш ніж бажання це зросте й почне душити нас.

Вищенаведений коментар десяти заповідей Христа закликає до ідеального образу *людини* з переходом від зовнішніх звернень до внутрішнього закону СОВІСТІ особистості.

Християнство, що зароджувалося у той час, несло в собі ті етичні імперативи, над пошуком шляхів ствердження яких трудилися видатні античні філософи та іудейські священики, об'єктивно містячи в собі цінності загальнолюдського значення: любов до ближнього і до ворога свого, визнання рівності усіх людей перед Богом, незалежно від їх етнічної або соціальної належності, авторитет милосердя й активного добра, лагідності і неосуду, відмова від гордині і заздрості. Заповіді Христові несуть в собі мудрість безкорисливої доброти.

З осмисленням аналізу наведеної інформації очевидно, що кожен має будувати своє життя власними руками, за своїм розумінням і бажанням. Можна присвятити його собі, можна – служінню людям, як вчинив Ісус Христос. Можна побудувати життя зі справ ганебних і поганих, можна – з добрих і справедливих. Можна оточити себе купами золота, а можна – учнями, людьми, що стали для вас ближніми. Не *«хлібом єдиним живе людина»*, – перевірів на собі Ісус, коли постив 40 днів у пустелі. Його вчення не наказувало і не наказує нам чинити так, а не інакше. Воно лише відкриває перед нами брами, за якими тягнеться нелегкий і тривалий шлях до добра, любові і, зрештою, до свого Образу і Божественної подоби. Саме такими словами ми й завершуємо цей параграф.

Людина, яка дотримується релігійно-етичних норм, викладених у десяти заповідях Господніх, сама є нормою в розумінні прикладу для наслідування, але за умови, що вона дотримується вказаних норм.

4.7. Про заповіді Блаженства

За часів Виходу Ізраїлю з Єгипту Бог дарував Мойсею десять заповідей морального закону, на якому, як на наріжному камені, донині будується все різноманіття людських і соціальних відносин. То був певний мінімум особистої й суспільної моралі, без дотримання якого втрачається усталеність людського життя й суспільних відносин. Господь Ісус Христос прийшов аж ніяк не для того, щоб скасувати цей закон: *«Не думайте, що Я прийшов порушити закон або пророків: не порушити прийшов Я, а здійснити»* (Мф. 5, 17).

Виконання Спасителем цього закону знадобилося тому, що з часів Мойсея розуміння закону багато в чому було втрачене. Упродовж наступних сторіч чіткі й лаконічні імперативи Синайських заповідей були поховані під нашаруванням величезної кількості різноманітних побутових та обрядових приписів, скрупульозному виконанню яких надавалося основне значення. І за цією суто зовнішньою, ритуально-декоративною стороною втрачалися суть і зміст великого морального одкровення. Тому належало з'явитися Господові, щоб поновити зміст закону в очах людей і знову вкласти його вічні глаголи в їхні серця. А до того – дати людині засіб скористатися цим законом для спасіння своєї душі.

Християнські заповіді, за умови виконання яких людина може знайти щастя й повноту буття, називаються Заповідями Блаженств. Блаженство й є синонімом щастя.

На пагорбі біля Капернаума в Галілеї Господь виголосив проповідь, котра відома нам як Нагірна проповідь. І почав Він її з викладу дев'яти Заповідей Блаженств:

Блаженні убогі духом, бо тих є Царство Небесне.

Блаженні ті, що плачуть, бо вони втішаться.

Блаженні кроткі, бо вони успадкують землю.

Блаженні голодні і спрагли на правду, бо вони наситяться.

Блаженні милостиві, бо вони помилювані будуть.

Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать.

Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.

Блаженні гнані за правду, бо тих є Царство Небесне.

Блаженні ви, коли ганьбитимуть вас, і гонитимуть, і зводитимуть на вас усяке лихослів'я та клепи через Мене.

«Радуйтеся і веселіться, бо велика ваша нагорода на небесах...» (Мф. 5, 3-12).

Перше знайомство з цією моральною програмою здатне збентежити дух сучасної людини. Адже все, що пропонують Заповіді Блаженств, видається нескінченно далеким від нашого побутового розуміння щасливого й повнокровного життя: убогість духу, плач, лагідність, шукання правди, милість, чистота, миротворчість, вигнанництво і ганьба... І жодного натяку чи півслова про те, що вписувалося б у розхоже уявлення про земне блаженство.

Заповіді Блаженств – певною мірою декларація християнських моральних цінностей. Тут міститься все необхідне для того, щоб людині

ввійти в істинну повноту життя. І вже зважаючи на те, як вона ставиться до цих заповідей, можна безпомилково судити про її духовний стан. Якщо заповіді викликають неприйняття, відторгнення й ненависть, якщо між внутрішнім світом людини і цими заповідями не знаходиться нічого спільного, співзвучного, то це є показником тяжкої духовної недуги. Але якщо виникає зацікавлення до цих дивних, тривожних слів, якщо з'являється бажання досягнути їхній зміст, то це свідчить про внутрішню готовність до слухання й розуміння Слова Божого. Розглянемо ж кожну заповідь окремо.

1. Блаженні убогі духом, бо тих є Царство Небесне

Чи може вважатися чеснотою така риса, як убогість духовна? Подібне припущення явно суперечить не лише досвіду повсякденного життя, а й тим ідеалам, що їх нав'язує нам сучасна культура. Однак спершу звернімо увагу на те, що не всякий дух робить людину духовною, а тим більше – щасливою.

Раніше ми говорили про спокушання Ісуса Христа в пустелі. Але ж там не хто інший, як дух диявольський, пропонував Господові великі спокуси, які, вочевидь, не мають нічого спільного з повнотою людського життя. Та що станеться з людиною, в якій візьме гору цей дух диявольський? Чи знайде вона блаженство, чи буде щаслива? Ні, бо дух нечистий поведе її геть від істини, заплутає й зіб'є з дороги.

На щастя, до повноти буття людину може привести лише Дух Божий, адже саме Бог є справжнім життєдавцем. Життя з Богом – це й є повнота існування, людське щастя. Отже, аби бути щасливою, людина має прийняти в себе Духа Божого, звільнивши для Нього простір у своїй душі. Адже так і було на зорі людської історії, коли Бог перебував у центрі життя Адама та Єви, котрі ще не пізнали гріха. Гріхом же став відхід від Бога. Гріх вигнав Бога з життя людей, а на належному Йому центральному місці їхнього духовного життя запанувало їхнє власне «я».

Відбулася мутація життєвих цінностей, зміна пріоритетів. Замість того, щоб іти до Бога, служити Йому й перебувати в спасенному спілкуванні з Ним, людина спрямувала свої сили на задоволення потреб власного егоїзму. Цей стан, коли людина живе заради себе й центром свого внутрішнього всесвіту має власне «я», називається гординею. А стан, протилежний гордині, коли людина витісняє своє «я» вбік, а в центрі життя поставляє Бога, називається смиренністю, або вбогістю духовною. На протигагу диявольського золота, що перетворюється на глиняні черепки, убогість духовна обертається великим багатством, бо в цьому разі на місці духу злості, егоїзму й боротьби в людині оселяється й животворить Дух Божий.

Отже, що ж таке вбогість духовна? «Я думаю, – писав святий Григорій Ниський, – що вбогістю духовною є смиренність». Що ж у такому разі слід розуміти під смиренністю? Інколи смиренність помилково ототожнюють зі слабкістю, убогістю, забитістю, нікчемністю. О, це зовсім не так... **Смиренність народжується з великої внутрішньої сили, і кожен, хто сумнівається в цьому, нехай спробує злегка відсунути власне «я» на периферію своїх турбот і інтересів. А на головне місце в житті поставити Бога або іншу людину.** І тоді стане ясно, наскільки це важко, яка надзвичайна внутрішня сила потрібна для цього.

«Гордість, – за словами святого Іоанна Златоуста, – є початком гріха. З неї починається всякий гріх і в ній знаходить свою опору». Тому й сказано: *«Бог гордим противиться, а смиренним дає благодать»* (1 Пет. 5, 5).

У Старому Завіті ми знаходимо дивні слова: *«Жертва Богові дух сокрушений; серцем сокрушеним та смиренным Ти не погордуєш, Боже!»* (Пс. 50, 19).

Тобто Він не зруйнує й не знищить особистості людини, яка готує себе для прийняття Бога. І тоді Дух Божий вселяється в таку людину, як у посудину вибрану. А сама вона отримує здатність перебувати в Богоспілкуванні, а відтак, насолоджуватися повнотою життя та щастя.

Отже, **духовна вбогість і смиренність – це не слабкість, а велика сила. Це перемога людини над собою, над демоном егоїзму та владою пристрастей.** Це здатність відкрити Богові своє серце, щоб Він запанував у ньому, освячуючи й перетворюючи Своєю благодаттю наше життя.

2. Блаженні ті, що плачуть, бо вони втішаються

Здавалося б, що спільного є між блаженством і плачем? У буденній уяві сльози – неодмінна ознака людського горя, болю, образи, безвиході. Якщо взяти здорову людину й розглянути, в яких випадках вона здатна заплакати, то, дослідивши зв'язок між сльозами та їхніми причинами, можна багато чого сказати про душевний стан людини.

Запитаймо себе: чи здатні ми заплакати від співчуття, коли бачимо чуже нещастя? Щодня в наші будинки з усіх куточків світу телебачення приносить трагічні картини людського лиха, смерті, незгод, знедоленості. Чи багатьох вони зворушили настільки, що змусили збентежитися, не кажучи вже про те, щоб заплакати? А скільки разів ми проходили вулицями наших міст повз людей, що лежать просто на тротуарі? Чи багатьох із нас вид розпростертої на землі людини змусив замислитися чи просльозитися?

Неможливо не згадати слів преподобного Ісаака Сиріна: «І що є серце милостиве? Возгоріння серця в людини про всяке творіння, про людей, про птахів, про тварин, про демонів і про всяку живину. Згадуючи про них і споглядаючи їх, очі людини проливають сльози від великого й сильного жалю, що огортає серце. І від великого терпіння умалюється серце її, і не може воно витримати, або чути, або бачити якої-небудь шкоди, або малої печалі, що її переживає твар. А тому й про безсловесних, і про ворогів істини, і про кривдників своїх щогодини зі слізьми приносить вона молитву, щоб збереглися й очистилися; а також і про єство плазуючих моляться з великою жалістю, що виникає в її серці, наслідуючи в цьому Бога».

От і запитаємо себе: хто з нас має таке «серце милостиве»? Людське горе перестало торкатися нашого серця, викликати біль і сльози співчуття, спонукати нас на добрі вчинки. **Та якщо людина здатна плакати від співчуття до брата свого, то це свідчить про надзвичайний, особливий стан її душі. Серце такої людини живе, а тому відгукується на біль ближнього і, отже, здатне творити справи добра й співчуття.** Та хіба милосердя й готовність допомогти іншому не є найважливішими складовими людського щастя? Бо не може бути щасливою людина, коли поруч хтось страждає, як не буває радості посеред згарища, жертв і людського горя. Тому наші сльози є прямою й морально здоровою відповіддю на горе іншої людини.

Жодне філософське вчення, крім християнського, не спромоглося дати відповідь на питання про людське страждання. Марксистська теорія, що претендувала на роль універсальної відмички від усіх «проклятих питань» людства – від походження Всесвіту до побудови соціального раю на землі, – проблему людського страждання спробувала обминути. Чи залишиться за комунізму місце стражданню, які фактори породжуватимуть його та як долатиме їх людина, – і наразі незрозуміло. Та й на шляху інших ґрунтовних філософських систем ця проблема ставала каменем спотикання. Християнство ж не ухиляється від відповіді.

«Блаженні ті, що плачуть» означає, що страждання є реальністю нашого світу, та навіть більше – частиною повноти людського буття. **Життя без страждань не буває, бо таке життя було б уже не людським, а якимсь іншим.** І тому страждання варто сприймати як даність, як одну з іпостасей людської долі. **Страждання може бути благодійним, якщо воно мобілізує внутрішні сили людини; тоді воно стає джерелом людської мужності й духовного зростання.**

Долаючи муки й випробування, що випали на її долю, людина внутрішньо зростає. Згадаймо Ф.М. Достоевського: вся його філософія

духовного спротиву ворожим людині обставинам ґрунтується саме на другій Заповіді Блаженств. Мислитель і християнин, він навчав нас того, що, проходячи крізь горнило моральних і фізичних страждань, людина очищується, оновлюється, преображається. Це є лейтмотивом і «Братів Карамазових», і «Ідіота», і «Злочину й покарання». Однак страждання здатне не лише очистити й піднести людину, вдсятеро зміцнити її внутрішні сили, звести на вищий щабель пізнання самої себе та світу, а й озлобити, загнати в кут, змусити замкнутися в собі й зробитися небезпечною для інших. Ми знаємо, наскільки багато з тих, хто проходив скорботну ниву страждань і внутрішнього подвигу, не витримали випробувань і впали.

У яких же випадках страждання підносить людину, а коли воно може перетворити її на звіра? Апостол Павло про це сказав так: *«Бо печаль заради Бога породжує незмінне покайання до спасіння, а печаль мирська викликає смерть»* (2 Кор. 7, 10).

Отже, християнське ставлення до страждання закликає нас сприймати наші нещастя як попущення Боже, певну Божественну перевірку. Релігійно усвідомлюючи свої скорботи як дароване нам випробування, що його посилає Бог заради нашого ж спасіння та очищення, ми неминуче замислюємося над тим, чому саме до нас прийшла біда і в чому полягає наша провина. **І якщо страждання супроводжуються внутрішньою роботою й чесним самоаналізом, то сльози покайання подарують людині вітиху, блаженство, а відтак – і духовне зростання.**

Відгукуючись на неприємності та біль чистим, живим і ясним релігійним почуттям, ми здатні перемогти самих себе, а отже, перемогти й страждання.

3. Блаженні лагідні, тому що вони наслідують землю

Неважко здогадатися, що й ця заповідь здатна викликати досить негативну реакцію. Адже лагідність — це, очевидно, не що інше, як чергова назва покори, смирення, приниження? Та чи можливо з такими якостями вижити в нашому світі, та ще й захистити кого-небудь?

Проте лагідність – це зовсім не те, в чому її через незнання звинувачують. Лагідність – **це велика здатність людини зрозуміти й пробачити іншого.** Вона є результатом смирення. А смиренність, як ми зазначили вище, характеризується здатністю поставити в центрі свого життя Бога чи іншу людину.

Людина смиренна, убога духом може зрозуміти й пробачити. А **ще лагідність – це терпіння й великодушність.** Тепер уявімо, яким би могло стати наше життя, якби всі ми були здатні приймати, розуміти й прощати

провини інших людей! Навіть звичайна поїздка в міському транспорті перетворилася б на щось зовсім інше. І стосунки з колегами, з домашніми, з сусідами, знайомими й незнайомими, які зустрічаються на нашому шляху... Адже лагідна людина важкий тягар іншого перекладає на себе. Вона якщо засуджує, то насамперед себе, вимагає від себе, з себе питає, а іншого – пробачає. Якщо ж не може пробачити, то, принаймні, намагається зрозуміти. Нині наше суспільство, яке витримало випробування всезагальною конфронтацією й пройшло крізь горнило внутрішньої ворожнечі, поступово усвідомлює необхідність розвивати культуру терпимості в суспільних взаємовідносинах. Політичні вожді, письменники, вчені, засоби масової інформації в один голос закликають нас до толерантності, вміння узгоджувати інтереси й зважати на іншу точку зору. А хіба це можливо для людини вбогодухої, недалекої, для людини, в житті якої головне місце посідає не Бог, не інша людина, а вона сама? Адже в цьому разі дуже важко прийняти правду іншого, особливо, якщо ця правда не відповідає твоїм власним поглядам. Людина, не здатна зрозуміти й пробачити іншу, позбавлена терпіння й великодушності, ніколи не зможе упокорити власну гординю. Тому терпимість, до якої нині нас закликають, терпимість зовнішня, не вкорінена у внутрішньому смиренні, є порожнім звуком і черговою химерою.

Бути терплячими одне до одного, збудувати спокійне, мирне й благополучне суспільство ми зможемо лише тоді, коли віднайдемо істинну лагідність, незлобивість, здатність до розуміння та прощення.

Смиренність, яку багато хто сприймає як слабкість, обертається великою силою, спроможною не лише допомогти людині у вирішенні поставлених перед нею завдань, а й увести її в наслідування землею, тобто забезпечити досягнення головної мети – Царства Божого, символом якого тут є земля обітована.

4. Блаженні голодні і спрагли на правду, бо вони наситяться

У цій заповіді Христос поєднує поняття блаженства та правди, і правда постає як неодмінна умова людського щастя.

Знову звернімося до історії гріхопадіння, яке сталося на зорі людства. Гріх став результатом невідкинутої спокуси, відповіддю на обман, з яким диявол підступив до перших людей, пропонуючи їм вкусити плодів від древа пізнання добра й зла, аби стати «як боги».

То була відверта неправда, проте людина повірила, переступила даний від Бога закон, піддалася гріховній спокусі й втягнула себе та всі наступні покоління у залежність від зла та гріха.

Людина согрішила з намови диявола, вчинила гріх під впливом обману. Святе Письмо однозначно свідчить про природу диявола: «Коли говорить він неправду, говорить своє, бо він лжець і батько неправди» (Ін. 8, 44).

І щоразу, коли ми примножуємо кривду, обманюємо чи лиходіємо, то розширюємо дияволіві володіння, на нього працюємо та його зміцнюємо.

Інакше кажучи, не може людина бути щасливою, живучи в брехні. Бо не диявол – джерело щастя. Скоєння неправди з'єднує нас із темною силою, шляхом облуди ми опиняємося в царині зла, а зло та щастя – несумісні. Коли ми творимо неправду, то наражаємо на небезпеку своє духовне життя.

Що ж таке обман? Це стан, за якого наші слова не відповідають нашим думкам, знанням або вчинкам. Неправда завжди пов'язана з двоєдушністю або лицемірством, вона демонструє принципову розбіжність між зовнішньою і внутрішньою сторонами нашого життя. Цей духовний злам є різновидом моральної шизофренії (грецькою «шизофренія» власне й означає «розщеплення мозку»), тобто хворобою. А недуга та щастя – поняття несумісні. Справді, говорячи неправду, ми ніби розділяємося навпіл, починаємо жити двома життями, а це веде до втрати цілісності особистості. У Святому Письмі йдеться: «Якщо царство розділиться само в собі, не може встояти царство те; і якщо дім розділиться сам у собі, не може встояти дім той» (Мк. 3, 24 – 25).

Людина, яка творить неправду й сіє навкруг себе обман, розділяється сама в собі, подібно до приреченого царства, та втрачає єдність своєї природи.

Руйнівну дію неправди в нашому житті можна уподібнити до тріщин на будинку. Вони спотворюють зовнішній вигляд будівлі, проте вона продовжує стояти. Та якщо станеться землетрус чи налетить буревій, будинок з тріщинами не витримає й неодмінно впаде. Так само й людина, котра порушує закон Божественної правди та діє за наклепами отця неправди, живе подвійним життям і є розділеною зсередини, – цілком імовірно, що вона спокійно вікуватиме свій вік. Та якщо її спіткають важкі випробування, й обставини вимагатимуть від неї виявлення найкращих людських якостей і внутрішньої сили, то життя, прожите в неправді, обернеться для неї нездатністю витримати удари долі.

Обман руйнує цілісність не лише людської особистості, він призводить до того, що й сім'я розділяється в собі. Адже саме обман є найбільш поширеною причиною розпаду родин. Коли чоловік обманює

дружину, а дружина – чоловіка, коли неправда зводить перешкоди між батьками й дітьми, сімейне вогнище перетворюється на купу холодного каміння.

Кривда розділяє й людське співтовариство. Згадаймо події 1917 року: народ розділювався, а Батьківщину поглинула безодня нещастя і страждань. Хіба не псевдовченням спокусили нас, хіба не заздрістю й неправдою одну частину суспільства нацькували на іншу? Обман став підґрунтям демагогії й пропаганди, які розкололи, здивили Росію і, нарешті, згубили її.

А розділення нашої Вітчизни наприкінці ХХ століття – хіба й тут не минулося без кривди? Хіба не тлумачення історії, викривлене та перекручене, збудило пристрасті, призвівши до ворожнечі й конфронтації в суспільстві? А лукаве трактування прав і свобод, нищість в економічних відносинах і діловому партнерстві – хіба не призводить це до відчуження, недовіря й конфліктів? **Те саме відбувається і в міждержавних відносинах, де обманом і провокаціями розпалюються конфлікти, а народи й держави страждають від війн і горя.**

Де неправда, там і її вічні супутники: небратолубство, двоєдушність, лицемірство, розділення. А де яріє хвороба, не залишається місця гармонії та щастю. Припинивши обманювати себе та інших, людина обов'язково відчуває приплив величезної внутрішньої сили, яка народжується з відновленої цілісності її буття. Чи не таке ж оновлення може пережити й усе суспільство, знесилене оманом? Йдеться, насамперед, про політиків, господарів економіки й засобів масової інформації, які нерідко спілкуються зі своїми співгромадянами мовою дезінформації та зловмисного обману. У цьому й полягає причина багатьох негараздів, хвороб і скорбот, що руйнують суспільний організм. І доки ми не звільнимо наше особисте, сімейне, суспільне й державне життя від пагубної дії обману, ми не отримаємо зцілення.

Господь не лише пов'язує правду з людським щастям, а й свідчить про те, що самий пошук правди дарує людині щастя. Блаженний той, хто жадає правди й прагне до неї, як спраглий до криниці з джерельною водою.

Це жадання правди може, часом, бути небезпечним. Адже за кривою стоїть сам диявол, її батько, захисник і заступник. Відтак людина, яка шукає правди, чинить волю Божу, а хто примножує обман, той прислугує дияволу у намаганні спокусити людину, спіймати її в тенета облуди. Тому поборникові кривди дуже важливо знати, наскільки сильним у нас є благодатне бажання правди. Бо ж сам він стоятиме за неправду до останнього, не зупиняючись перед тим, щоб застосувати в її ім'я владу та насильство. Ми усвідомлюємо, якою ціною купується збереження таємниць,

що загрожують викриттям обману. Та знаємо також і про великі жертви, на які йдуть ті, хто шукає правди у світі. Бо тернистим є шлях людини, яка не хоче жити за законами брехні. Чи не про таких каже Господь: «Блаженні гнані за правду, бо тих є Царство Небесне»?

Зазнаючи наруги та кривди за прагнення володіти правдою і свідчити про неї, ми маємо чітко усвідомлювати, що наш супротивник – сам диявол. І тому той, хто руйнує його підступи та відстоює істину, наслідуює Царство Боже.

Ми можемо жадати правди, покласти душу свою за її торжество, чи бути вигнаними заради неї. Та абсолютної повноти істинними в цьому світі не знайдемо, бо тут панує могутнє зло, а князь темряви майстерно підмішує кривду до правди. Тому в великій битві в ім'я правди, що не припиняється споконвіку, ми маємо вчитися розрізняти добро та зло, правду та неправду.

Цар Давид у своєму 16-му Псалмі промовляє дивовижні слова, які слов'янською звучать так: «Аз же правдою явлюся лицу Твоему, насыщуся, внемла явитимися славе Твоей» (Пс. 16, 15).

Українською це означає: «А я в правді буду дивитися на лице Твоє; пробуджусь і буду насичуватися образом Твоїм». **Людина, котра жадає й воліє правди, насититься нею сповна і втішиться повнотою істини лише тоді, коли стане перед лицем Слави Божої. Уже на тому світі. Саме там, біля Престолу Господнього, відкривається вся правда й торжествує Істина.**

Отже, Заповіді Блаженств свідчать: не може бути щастя без правди, як не може бути щастя з обманом. І тому будь-яка спроба облаштувати особисте, сімейне, суспільне або державне життя на засадах неправди неминуче призводить до поразки, розділення, хвороби й страждання. Нехай же зміцнить нас Всемиловитий Бог у прагненні побудувати мирне та щасливе життя на наріжному камені правди, яка є обітницею блаженства.

5. Блаженні милостиві, бо вони помилені будуть

Що є милість, про яку Господь говорить як про умову блаженства? **Милість, або милосердя, – це насамперед здатність людини дієво відгукнутися на чужу біду.** Можна відповісти добрим словом, простягнути людині руку, підтримати її в біді. Можна зробити більше: надати допомогу нужденному, витративши на це свій час і сили. Можна також розділити з нещасним те, що маємо ми самі. «Здоровий і багатий нехай утішить хворого й бідного; хто не впав – того, хто впав і розбився; веселий – того, хто у відчаї; хто насолоджується щастям – стомленого скорботами», – говорив

святитель Григорій Богослов. Саме такого роду вчинки Господь пов'язує з ідеєю виправдання.

У євангельській оповіді ми знаходимо перелік добрих справ, необхідних для досягнення Царства Небесного й виправдання на суді Господньому. Усі вони – справи співчуття: нагодуй голодного, напій спраглого, одягни голого, прийми мандрівника, відвідай хворого й в'язня (Див. Мф. 25, 31–36, 41 – 43). Той, хто не виконав закону милосердя, прийме своє покарання в Судний день. Тому що, за словом Господа, *«так як ви не зробили цього одному з менших цих, то не зробили Мені»* (Мф. 25, 45).

І можна вже не гадати про майбуття, яке очікує на нас у вічності. Кожен ще в цьому житті здатний передчувати, який суд уготований йому на небесах.

Згадаймо ж, чи багатьох ми нагодували й напоїли, чи багатьох запросили у свій дім, чи багатьох відвідали й дружньо підтримали. Кожен із нас може й повинен, розглянувши свої справи при світлі совісті, дійти висновку, випереджаючи Суд Божий. Адже ми краще за інших знаємо себе й своє життя. *«Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть»*, – так читається закон милосердя й відплати. Й оскільки в граматичній конструкції Заповідей Блаженств ідеться, хоч і не прямо, також і про Бога, милостивого і справедливого, чи не можемо ми очікувати поблажливості й від людей ще в житті нинішньому?

Коли чинимо ми добро й допомагаємо ближньому, то виявляється, що людина, про яку ми потурбувалися, перестає бути для нас чужою, вона входить у наше життя. Людям притаманно любити тих, кому вони зробили добро, й ненавидіти тих, кому заподіяли зло. Відповідаючи на запитання, хто є наш ближній, Господь говорить: це той, кому ми робимо добро. Така людина перестає бути для нас чужою й далекою, вона стає воістину тим самим ближнім, адже відтепер їй належить частина нашого серця і їй є місце в нашій пам'яті.

Та якщо ми, живучи в сім'ї, не допомагаємо одне одному, отже, найрідніші люди перестають бути нашими ближніми. Коли чоловік не підтримує дружини, а дружина – чоловіка, коли діти не є опорою для старих батьків, а ворожнеча викликає протистояння родичів, то руйнуються внутрішні зв'язки, які єднують людей, а наші близькі, всупереч заповідям Божим, стають для нас далекими.

Чуйність, співчуття і добро, що їх ми даруємо іншим людям, з'єднують нас із ними. Їхньою відповіддю нам стане добросердя, отже й ми від людей будемо помилувані. Між нами й тими, до кого ми виявили небайдужість, виникнуть особливі стосунки. Таким чином, **милосердя є**

6. Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать

У цій заповіді йдеться про Богопізнання. З пам'яток культури, які дійшли до нас, ми можемо судити про те, що **вся історія людської цивілізації позначена драматичним пошуком Бога**. Давньоєгипетські храми й піраміди, давньогрецькі й давньоримські язичницькі капища, східні культові споруди є осередком духовного зусилля кожної з національних культур. Усе це є відображенням подвигу Богошування, через яке мало пройти людство. Серед видатних філософів, мислителів і мудреців також не було нікого, хто залишився б байдужим до теми Бога. Не дивлячись на те, що вона присутня в будь-якій значущій філософській системі, досягти вершин Богопізнання судилося не всім. **Часом навіть найбільш витончений і проникливий розум виявлявся не здатним до реального, досвідного Богопізнання**. Розуміння такими філософами Бога, саме по собі розумово-холодне, було не в змозі оволодіти всім їхнім єством, одухотворити й залучити до істинно релігійних відносин із Творцем.

Що ж може допомогти людині особисто відчувати й пізнати Бога? Запитання це особливо важливе для нас саме тепер, коли, розчарувавшись у безплідному атеїзмі, більша частина нашого народу звернулася до пошуку духовно-релігійних основ існування. Великим є прагнення цих людей знайти й пізнати Бога. Та шляхи, що ведуть до Богопізнання, переплітаються з силою-силенною хибних стежок, що відводять від мети або заводять у безвихідь. Досить згадати про розповсюджене ставлення до незвіданих і невивчених наукою явищ природи. Нерідко люди піддаються принаді обожествлення непізаного, відчуваючи до невідомої сили псевдорелігійні почуття. І подібно до того, як дикуни вклонялися незбагненним для них грому, блискавці, вогню або сильному вітру, наші освічені сучасники фетишизують НЛЮ, підпадають під магію екстрасенсів і чаклунів, благоговіють перед хибними кумирами.

Тож як можна, відкинувши атеїзм, знайти Бога? Як не збитися зі шляху, що веде до Нього? Як не втратити себе й свого прагнення пізнати істинного Бога серед безлічі спокус лжедуховності? Господь нам говорить про це словами шостої Заповіді Блаженств: *«Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать»*.

Тому що **Бог не відкривається нечистому серцю. Моральний стан особистості є неодмінною умовою Богопізнання**. Це означає, що людині, яка живе за законом неправди, чинить лихе й примножує гріхи, сіє зло й

творить беззаконня, – такій людині ніколи не буде дано прийняти Всеблагого Бога в скам'яніле своє серце. Тобто, висловлюючись технічною мовою, серце її не здатне підключитися до джерела Божественної енергії. **Наше серце й нашу свідомість можна порівняти з механізмом приймача, що має бути налаштований на ту ж частоту, на якій передається в світ Божественна благодать. Ця частота є чистотою нашого серця.** Чи не цьому навчає нас і Слово Боже: «У злохудожну душу не входить премудрість. Вона не живе в тілі, скореному гріхом» (Прем. 1,4).

Отже, чистота помислів і почуттів є неодмінною умовою Богопізнання. Бо можна перечитати не одну книгозбірню, прослухати незліченну кількість лекцій, мучити свій мозок пошуками відповіді на запитання, чи є Бог, але так ніколи й не наблизитися до Нього, не пізнати Його або ж прийняти за Бога те, чим Він не є, – диявола, силу темряви.

Якщо наше серце не налаштоване на хвилю Божественної благодаті, то пізнати, побачити Бога ми не зможемо. А побачити Бога, прийняти й відчутти Його, спілкуватися з Ним – означає знайти Істину, повноту життя й блаженство.

7. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться

Як наголошував святий Іоанн Златоуст, цією Заповіддю Блаженств Христос «не лише засуджує взаємну незгоду й ненависть людей між собою, а й вимагає більшого, а саме – щоб ми примиряли незгоди й розбрати інших». **За заповіддю Христа, ми маємо стати миротворцями, тобто тими, хто творить на землі мир.** Лише тоді ми станемо синами Божими по благодаті, адже, за словами того ж Златоуста, «і справа Єдинородного Сина Божого полягала в тому, щоб з'єднати розділене й примирити ворогуюче».

Часто вважають, що відсутність війни або припинення конфлікту і є мир. Посварилися чоловік з дружиною, потім розійшлися по різних кутах, лементи й взаємні образи стихли – ось немов би й мир запанував. Та в душі немає ані миру, ані спокою – саме роздратування, досада, злість і гнів. Отже, **припинення агресивних дій і відкритого протистояння сторін ще не є ознакою справжнього миру. Адже мир – поняття не негативне, воно не може характеризуватися простою відсутністю ознак конфронтації, це стан глибоко позитивний: певна благодатна реальність, що витісняє ідею ворожнечі та сповнює собою простір людського серця чи суспільних відносин.** Ознакою справжнього миру є душевний лад, коли на зміну гніву й роздратуванню приходять злагода і спокій.

Старозавітні євреї називали цей стан словом «шолом», маючи на увазі Боже благословення, бо мир – від Бога. І в Новому Завіті Господь говорить про це: мир як спокій і заспокоєння є благословенням Божим. Апостол Павло в Посланні до Єфесян свідчив про Господа: «Він є мир наш» (Єф. 2, 14). А преподобний Серафим Саровський описував стан миру таким чином: «Дар і благодать Святого Духа і є мир Божий. **Мир є знаменням присутності Божої благодаті в людському житті**». І тому під час Різдва Христового ангели благовістили пастухам словами: «*Слава в вишніх Богу, і на землі мир...*» Бо Господь, Джерело й Податель миру, Своім народженням приніс його людям.

Який же тоді вибір має зробити людина і в чому полягатиме її миротворча справа? «*До миру покликав нас Господь*», – говорив апостол Павло (1 Кор. 7, 15), і першими словами Господа Воскреслого після Його явлення апостолам було «*Мир вам!*» Це і є Божий заклик, на який відповідає людина. Відповідь може бути подвійною: ми або відкриваємо свою душу для прийняття миру Божого, або зводимо нездоланні перешкоди проти дії в нас Божественної благодаті.

Якщо син успадковує не лише родове ім'я батька свого, а й стає продовжувачем його справи, то між ними встановлюється особливий зв'язок наступництва. Чи не в цьому значенні слід розуміти слова Господа про те, що синами Божими назвуться ті, хто продовжить справу Отця, Який сотворює мир?

Мир – це спокій, а спокій – це рівновага. З фізики ми знаємо, що в стані спокою перебуває лише стала врівноважена система, отже, рівновага, баланс є неодмінною умовою спокою.

За яких же обставин мир панує в душі людини? Коли врівноважено різноманітні властивості її душевної природи, коли гармонізовано прагнення, досягнуто баланс між духовним і фізичним початками, між розумом і почуттями, між потребами і можливостями, між переконаннями й діями. Але така система втрачатиме стійкість щораз, коли між цими початками внутрішнього життя людини порушуватиметься рівновага.

Що ж до миру зовнішнього, то він запанує лише тоді, коли врівноважаться інтереси особистості, родини, суспільства й держави. У цьому разі стійкість досягається шляхом справедливого розподілу прав, обов'язків і відповідальності: не дарма символом чесного суду й законної міри є терези в руках Феміди. Іншими словами, між миром, рівновагою, спокоєм і справедливістю існують глибокі внутрішні взаємозв'язки.

Справедливість рівноважна, тому вона є неодмінною умовою миру. Бо не може бути миру без справедливості.

Час від часу ситуація складається так, що людині доводиться відновлювати баланс між суперечливими внутрішніми прагненнями. Найпростіший приклад – неузгодженість потреб і можливостей: хочеться мати дороге авто, та бракує коштів. З цього стану існує два виходи: або врівноважити свої бажання й можливості, або, не зупиняючись ні перед чим, усіма засобами намагатися задовольнити свої потреби. Коли відсутня гармонія між можливостями й потребами, людина страждає, і страждання її додатково посилюються заздрістю. Внутрішній мир настане тільки тоді, коли терези, на яких лежать наші запиту й можливості, зафіксують рівновагу.

Інший приклад із царини суспільної: про співвідношення миру й справедливості. У Південній Африці за часів апартеїду чорна більшість вела запеклу боротьбу за рівні права з білою меншістю, що була при владі. Якось під час бесіди з одним із лідерів африканського визвольного руху я запитав: «У важкому житті вашого народу й без того забагато насильства, тож чи не краще було б вам примиритися з ворогами? » І він мені на це відповів: «Але який же це буде мир без справедливості? В його основі лежав би постійно тліючий конфлікт, готовий щохвилини вибухнути, а це ще більше примножувало б людські страждання. Щоб запанував справжній мир, треба справедливо вирішити проблему, яка лежить в основі конфлікту».

Ідея миру та ідея справедливості виростають з одного кореня. Внутрішня двомірність і гармонія інтересів у родині, суспільстві й державі, так само як і в міждержавних відносинах, досягаються тоді, коли своїми інтересами готовий поступитися кожен. Саме тому миротворство завжди вимагає жертв і самовіддачі. Справді, якщо людина не готова пожертвувати частиною власних інтересів, як зможе вона взяти участь у створенні рівноважної системи? І хіба здатний на це той, хто звик в основу основ покладати лише себе й власну вигоду? Така особистість несе в собі потенційну загрозу миру, вона є небезпечною для сімейного й громадського життя. Сама не здатна привести в рівновагу діючі в ній сили, така особа перетворюється на носія постійного внутрішнього конфлікту, який найчастіше не обмежується власним життям, а проектується на міжособистісні й навіть суспільні відносини.

Та якщо центральне місце в житті людини посідає Бог, то вона стає здатною відмовитися від своїх претензій задля ближнього, адже Господь закликає нас до любові. Коли ж під час ворожнечі люди демонструють нездатність до самопожертви, а відтак і до примирення, і їхній конфлікт залучає дедалі більшу кількість людей, збираючи криваві жнива, тоді для

досягнення миру звертаються до посередників. Виконувати цю функцію в миротворчій місії – справа духовно небезпечна, оскільки посередник має вимагати від ворогуючих сторін самообмеження. Через що свій гнів і невдоволення вони можуть спрямувати на самого посланця миру.

Миротворче служіння є обов'язком і покликанням Церкви. Аби мати підстави так говорити, не потрібно заглиблюватися в історію. Досить згадати громадянський конфлікт у Росії восени 1993 року, коли Церква ініціювала миротворчий процес, виступивши посередницею між протиборчими силами. При цьому вона цілком усвідомлювала, що її місія викличе невдоволення обох сторін. Так і сталося, бо заклик виявити гідне самообмеження, стримати політичні амбіції й приборкати демона ворожнечі не сприйняли ні ті, ні інші. Публікації в газетах після цих миротворчих ініціатив також свідчили про нерозуміння місії Церкви й невдоволення її позицією.

Отже, в тому й полягає цінність і влада миротворчого служіння, щоб задля досягнення справедливої рівноваги прямувати до Богом заповіданої благої мети, утверджуючи дух братолюбства, не бентежачись через можливе нерозуміння й осуд. На жаль, нерідко миротворче служіння використовують у своїх інтересах сили, що спекулюють на трагедії ближнього чи прагнуть заробити політичний капітал. Але ж **миротворство – це жертва, і аж ніяк не засіб дешево купити суспільне визнання чи ефектно увінчати себе лаврами благодійника людства.** Щире прагнення миру передбачає, насамперед, готовність зазнати ганьби від тих, до кого ти з'явився з маслиною в руках. Так відбувається деколи під час вирішення міждержавних, соціальних або політичних конфліктів, така ж модель відтворюється й у нашому особистому житті.

Бог – Творець світу й життя. І мир є неодмінною умовою збереження життя. Ті, хто служать цій меті, виявляють вірність завіту Господа й продовжують Його справу, а тому й називаються синами Божими.

8. Блаженні гнані за правду, бо тих є Царство Небесне

Ми вже розглядали заповідь, звернену до тих, хто готовий жити по правді:

«Блаженні голодні і спрагли на правду, бо вони наситяться».

Тут Господь говорить про винагороду людям, які шукають істину: вони отримають те, чого прагне їхня душа. А в заповіді про гнаних за правду Він попереджає нас про небезпеку, яка може спіткати на цьому шляху. Бо **життя по правді – непросте і навряд чи нагадує прогулянку затишним сквером.**

Життя по правді – труд і випробування, поєднані з ризиком, бо в світі, де ми живемо, занадто багато обману.

Розмірковуючи про походження зла, ми зазначали, що диявол є персоніфіковане зло, або, за Словом Божим, лжець і отець неправди. Він активно діє в нашому світі, поширюючи неправду всюди.

«Обман – огидне безчестя людини», – говорив святий Іоанн Златоуст. Величезними є успіхи брехні. Вона пронизує наше громадське життя, стає засобом досягнення влади, розбещує сімейні стосунки, зрештою руйнує внутрішню цілісність людини, бо той, хто примножує неправду, роздвоюється в собі.

Якщо поглянути довкола, то найперше впадає в око, наскільки широко розповсюдився обман. Здається, він динамічно зростає, кількість зла збільшується, а його позиції зміцнюються, зокрема й у суспільному житті. Прикладів цьому сила-силенна.

Багато хто ще пам'ятає кампанії з боротьби з так званими «приписками» в радянській економіці. «Приписки» справді були постійним симптомом і справжньою карою господарського життя тих років: обсяг виробництва, неотриманий працівником, підприємством, районом чи областю, документувався як виконаний, і це призводило до дисбалансу економічної системи країни, завдаючи суспільству вагомих збитків.

У 90-х роках минулого століття загальне прагнення збагатитися в будь-який спосіб зросло небачено й закінчилося хижацьким розграбуванням національних багатств, коли одиниці збивали капітал, привласнюючи народне майно, набувте тяжкою працею багатьох поколінь. На наших очах мале й хоч якось контрольоване зло зросло, ставши справжньою загрозою національній безпеці країни та її майбутньому.

Ще за часів мого дитинства випадки, коли покупця в магазині обважували чи обраховували, незмінно викликали громадське обурення. Нинішні способи збагачення безкінечно помножилися й удосконалилися порівняно з добою примітивного обважування й обрахування.

Подібне відбувається і в інших країнах. У європейських містах, де ще 30-40 років минулого століття люди не зачиняли своїх осель, у багато разів зросла злочинність, у тому числі економічна. Що ж до світу політики, то добре відомо, з якою легкістю тут роздаються передвиборчі обіцянки. Однак нерідко обіцянки так і залишаються обіцянками. У нашому світі обман – не екзотика, не винятковий випадок, а широко розповсюджений засіб досягнення матеріального статку або влади.

Що ж відбувається з людиною, котра відмовляється жити за законом обману й кидає йому виклик? Кривда використовує всі свої можливості, щоб

помститися непокірному. Та з цього зовсім не випливає, що нині не залишилося людей, які відмовляються жити в неправді. Такі люди, дякувати Богові, є.

Мені доводиться часто зустрічатися з ученими, конструкторами, інженерами, військовослужбовцями, працівниками заводів і фабрик, селянами. Більшість із них, незважаючи ні на що, живуть по правді. У середині 90-х роках я виступав у Московському університеті, де мав зустріч із всесвітньо відомими ученими – математиками, механіками, фізиками. Дивлячись на їхній одяг і зовнішній вигляд, що аж ніяк не свідчив про добробут і процвітання, я подумав: «Що тримає цих блискучих учених на їхніх мізерних зарплатах? Чому не роз'їхалися вони, подібно до інших колег, по країнах, які благоденствують, де на них чекала б заслужена шана й цілком комфортне існування?» Коли я запитав про це, один із професорів порівняв себе й своїх товаришів з вартовими, які стоять на сторожі вітчизняної науки. І справді, істинні поборники правди, патріоти й подвижники науки, ці люди зберігали вірність її ідеалам, своєму дослідницькому і людському обов'язкові, незважаючи на відсутність у ті часи державного визнання й підтримки з боку можновладців.

Великою втіхою та опорою для нас є пам'ятка про те, що **людина, яка живе по правді, врешті-решт завжди перемагає. Перемагає вже тому, що правда сильніша за кривду.** Переконання це живе в мудрості нашого народу: «Брехнею світ пройде, та назад не повернешся», «Все минеться – одна правда лишиться», «Не в силі Бог, а в правді»... Трапляється, однак, що окрема людина не доживає до моменту торжества правди, тому що 70-80 років життя – лише мить у порівнянні з вічністю. Та правда торжествує завжди. І якщо не в цьому житті, то в житті вічному той, хто жив по правді, побачить її торжество. Тому й каже Господь: *«Блаженні гнані за правду, бо тих є Царство Небесне»*.

І навіть **якщо винагорода людині, яка принесла себе в жертву правді, не встигає знайти її тут, то віддяка неодмінно очікуватиме на праведника в житті вічному.**

Боротьба за правду є покликанням християн у цьому світі. Однак у **цій боротьбі треба не лише прагнути до торжества істини, але й зважати при цьому на ціну перемоги, бо не всі засоби є прийнятними для християнина.** Часом боротьба за правду здатна переродитися на звичайну сварку чи інтригу. Часто буває, що люди починають із відстоювання великих ідеалів і боротьби за справедливість, а закінчують духовним деспотизмом, ліктями виборюючи собі поміж ближніх місце під сонцем.

Які ж засоби є неприпустимими в боротьбі за правду? **Неможливо встановлювати істину за допомогою злості та ненависті.** Той, хто виступає за правду, не може мати низькі почуття стосовно своїх супротивників. Бо найсильнішою нашою зброєю в утвердженні правди є вона сама: правда одночасно є й метою, й засобом боротьби. На бій за неї виходять із відкритим забралом та відкритим серцем, в якому немає ненависті. Це, однак, не означає, що людині немає на що спертися в боротьбі за правду.

Святі отці навчають нас, що помічниками в цьому важкому діянні є терпіння та мужність. Терпіння відновлює нестачу наших слабких сил, дарує здатність долати скорботи й труднощі. Так, внутрішньою силою терпіння перемагається зовнішній ворог. А мужність необхідна нам тому, що обман завжди намагається залякати людину, вдається до підступних і брутальних засобів, силкується зламати дух супротивника, перенести поле битви з відкритого місця в тісне й темне. І тому боротьба за правду завжди надиhaється мужністю й підтримується терпінням.

Господь не закликає нас бути пасивними спостерігачами зла й неправди. Він благословляє нас виступити на боці поборників істини та справедливості, з тим, однак, щоб ми при цьому завжди пам'ятали про необхідність зберігати чистоту душі, берегти нашу християнську гідність і не бруднити своїх риз нечистотами омани та зла.

9. Блаженні ви, коли ганьбитимуть вас, і гонитимуть, і зводитимуть на вас усяке лихослів'я та наклепи через Мене

«Радуйтеся і веселіться, бо велика ваша нагорода на небесах...» (Мф. 5, 3-12).

Ця остання Заповідь Блаженств звучить особливо драматично, бо вона про тих, хто приймає мученицький вінець за сповідування Христа Спасителя.

Чому ж вважалися небезпечними учні Ісуса і чому необхідно було гнати й злословити тих, хто ніс у світ слово любові? Запитання це не пусте, бо відповідь на нього допоможе зрозуміти, напевно, один із головних конфліктів історії.

Річ у тім, що правда Божа була явлена винятково й абсолютно саме в особистості Ісуса Христа. Ця правда не є ані теорією, ані умовиводом, ані абстрактною ідеєю, а є найбільш натхненною й прекрасною реальністю, яка яскраво втілилася в історичній особі Ісуса з Назарета. І тому вороги правди Божої добре усвідомлювали, що без боротьби з Христом і Його

послідовниками неможливо перемогти Його правди. Своїм завданням вони бачили затьмарення сяючого святістю й красою образу Спасителя, якщо вже неможливо знищити й викоринити його зовсім.

Це боріння з Христом розпочалося ще за життя Господа. «Ніякий Він не Месія, – віщали тодішні правителі й учителі іудейські, – а просто пройдисвіт із Назарета, теслів син». «Зовсім Він не воскрес, – повторювали вони ж, дізнавшись про велике чудо. – Це учні викрали Його тіло». Подібне стверджували й правителі Римської імперії, котрі називали християнство «бридким марновірством» й застосовували проти нього, як суспільно й політично небезпечного явища, всю міць державного репресивного апарату.

Дивовижно, але **боротьбу зі Спасителем і Його вченням було проголошено з часу виникнення християнства, з проголошення Христом Заповідей Блаженств. У другій половині I століття ця боротьба набуває форми найжорстокіших гонінь. Розпочавшись за римського імператора Нерона, вони тривали понад 250 років.** Нині щодня Свята Церква вшановує по кілька мучеників, страстотерпців і сповідників, імена яких навіки закарбовані на її скрижалях. Сонми мучеників засвідчили вірність Христу своїм життям і смертю. І про кожного з них можна розповісти сповнену драматизму історію. Наведемо нині розповідь лише про одну родину.

Імена Віра, Надія, Любов і Софія носять чимало жінок Росії й України. Свята мучениця Софія (кін. I ст. – 137) народилася в Італії, вийшла заміж і через деякий час овдовіла. Вона мала трьох доньок: дванадцятирічну Віру, десятилітню Надію й дев'ятирічну Любов. Усі вони вірували в Христа й відкрито несли Його слово людям. Чоловік на ім'я Антіох, правитель тієї провінції, де вони жили, доповів римському імператорові про цю християнську родину, їх викликали до Рима, де допитали, а потім піддали тортурам. Збереглися свідчення про нелюдські катування, що їх довелося витерпіти цим маленьким дівчаткам. Оголеними їх поклали на розпечені металеві ґрати й поливали киплячою смолою, змушуючи зректися Христа й вклонитися язичницькій богині Артеміді. Вимагалось небагато: принести квіти до підніжжя її статуї або ж запалити перед нею фіміам. Та дівчатка відмовилися, вбачаючи в цьому зраду своєї віри у Христа. З особливою жорстокістю мучили Любов: воїни прив'язали її до колеса й били ціпками доти, доки тіло дівчинки не перетворилося на криваве місиво. До матері ж юних мучениць застосували особливі тортури: Софію змусили дивитися на страждання її дочок. Потім дівчаток обезглавили, а за три дні на їхній могилі померла від горя й матір.

У цій історії вражає, зокрема, фанатична ненависть і нелюдська злість, які неможливо пояснити нічим іншим, окрім як диявольською намовою. Бо ж у Римській імперії було дозволено сповідувати будь-які релігійні культи, у той час як війну на знищення оголосили тільки християнству. Вражає й інше: як маленькі дівчатка змогли витримати ці страшні тортури, навіть незначна частка яких перевершує все, що зумів би витерпіти дорослий чоловік? Людських сил на це б не вистачило. Але духовний, релігійний досвід цих дітей був настільки багатий, настільки великим було щастя й радісна повнота життя, яку вони отримали завдяки своїй вірі, що розділити юних мучениць із Христом не могли ані розпечені ґрати, ані кипляча смола. І Господь зміцнював ці чисті душі в їхньому сповіданні Істини й протистоянні злу.

Древній церковний письменник Тертулліан казав: «Кров мучеників – насіння християнства». І це справді так, бо тортури й переслідування, що їх зазнавали послідовники Ісуса Христа, ставали непохитним свідченням істинної віри й таким чином сприяли поширенню християнства, та й навіть самі гонителі нерідко наворачталися до Спасителя, вражені силою духу тих, кого катували.

Гоніння на християн закінчилися на початку IV століття, та в широкому розумінні слова не припинялися ніколи. Бути християнином, відкрито жити відповідно до своїх переконань майже завжди означало пливти проти течії, приймати удари з боку тих, для кого християнство залишалося словом, далеким від їхнього життя.

Та, напевно, **XX століття стало найстрашнішим періодом гонінь на християн за всю історію.** У післяреволюційні роки нелюдських катувань і тортур зазнавали наші співвітчизники – єпископи, священники, ченці, численні віруючі. Народ Божий винищували лише за віру у Христа Спасителя. Але, ніби підсвідомо відчуваючи несправедливість своїх дій, переслідувачі християн намагалися подати справу таким чином, ніби віруючі винні не через їхні релігійні переконання, а за політичні провини перед владою. Широко використовувався такий брудний прийом, як шельмування й дискредитація християн у суспільстві, зокрема, наприклад, під час вилучення церковних цінностей. Як підсумок – майже всіх єпископів і священнослужителів було розстріляно або закатовано в таборах. На волі залишилася крихта, воістину «мале стадо», якому випало на долю зберігати нашу віру за неймовірно важких умов.

Однак нині знаходяться «дослідники історії», які цинічно запитують: «А чому це хтось уцілів? Як посміли вони залишитися в живих, коли інших було знищено? » І відразу ж відповідають собі: «Якщо їх пощадили, то

напевно через особливі стосунки з владою». Духівниками й предтечами цих хитромудрих «істориків» були саме ті, хто вів фізичне винищення цвіту руського Православ'я. Бо нинішні вороги Церкви Христової прагнуть довершити справу тодішніх гонителів і розстріляти нашу пам'ять про тих, хто вижив у страшні роки репресій і доніс до нас красу православної віри.

Ті, хто заплатили життям своїм за вірність Христові та Його Церкві, були мучениками, а хто проніс цю віру крізь усі випробування й спокуси і зостався живим – стали сповідниками. Важко навіть уявити, що було б із нашою Батьківщиною, якби сповідники 20-х, 30-х і наступних років не зберегли православної віри в нашому народі! Наслідки виявилися б катастрофічними для нашої національної, духовної й релігійно-культурної самосвідомості. Спустошені, зневірені люди, які втратили Бога й духовний імунітет, сьогодні були б легкою здобиччю псевдовчителів і псевдомісіонерів, що злетілися на нашу землю з усіх кінців землі. І тому нині на знак великої вдячності ми схилиємо голови як перед пам'яттю тих, хто залишився вірним Христу навіть до смерті, так і перед сповідницьким подвигом тих, хто зберіг і крізь десятиліття нечуваних гонінь проніс іскру Православної віри. Нині іскра, зайнявшись полум'ям, зігриває й надихає наш православний народ, зміцнює його в боротьбі з гріхом і кривдою, допомагає долати спокуси псевдовчень, давати відсіч тим, хто прагне вирвати його з рідної землі.

Не випадково, що остання із Заповідей Блаженств присвячена саме гнаням за Христа. Бо приймаючи християнське вчення й звіряючи з ним своє життя, ми обираємо цілком конкретну позицію в ключовому конфлікті всіх часів – боротьбі Бога з дияволом, сил добра з силами зла. А брань із князем темряви, зі злим началом і могутнім обманом, так само як і сповідування Істини Христової, – справа досить небезпечна. Адже зло не є байдужим до світу й людини, і не є нейтральним: воно полює й намагається здолати тих, хто кидає йому виклик.

Заповідь про гнаних за Христа відрізняється від усіх інших. Порівняймо її з попередньою: *«Блаженні гнані за правду, бо тих є Царство Небесне»*.

Тобто, блаженний той, хто постраждав за правду: вшанування йому уготовлено на Небесах. Заповідь же про тих, хто перетерпів заради Христа, звучить інакше: *«Блаженні ви, коли ганьбитимуть вас, і гонитимуть, і зводитимуть на вас усяке лихослів'я та клевети через Мене»*.

Тобто блаженні не в житті майбутньому, а вже в той момент, коли терплять гоніння за Христа. Але тоді чому блаженні? Та тому, що саме в хвилину найбільшого напруження людських сил у стоянні за правду Божу й відкривається повнота цієї правди. Невипадково Віра, Надія й

Любов зберегли вірність Христу навіть у муках. Адже в момент сповідництва, у страшну мить страждань з ними перебував Сам Господь.

Якщо ми приймаємо Заповіді Блаженств, то приймаємо й Самого Христа. А це значить, що нашим вищим законом і вищою правдою є моральний ідеал християнства, за який ми повинні бути готові постраждати, віднаходячи і в цьому ідеалі, і в його сповідуванні справжню повноту життя.

4.8. Духовність майбутніх поколінь на синтезі науки, релігії, освіти

Як своєрідний «місток» між Знанням і Вірою, саме освіта в перспективі, нехай і в досить далекій перспективі, зможе взяти на себе функцію їх інтеграції, об'єднати сутнісні особливості цих двох, таких несхожих зараз, ледь не діаметрально протилежних за своїм ставленням до Світу, галузей людської діяльності, в *єдину цілісну систему світорозуміння*, культури і творчого освоєння дійсності, в *єдину систему творення* все більш досконалого Світу, не лише зовнішнього стосовно Людини і людства в цілому, але, що особливо важливо, світу *внутрішньолюдського, індивідуально духовного*, того внутрішнього світу, який визначає, зрештою, основне – усвідомлення кожною Людиною всієї міри *абсолютного щастя буття*. Буття не лише у вигляді свого земного, завжди обмеженого в часі і в просторі існування, але й буття справді *вічного* в тій *духовній аурі людства*, в тому *ментальному духовному просторі*, який об'єктивно існує у вигляді специфічної *суб'єктивної реальності*, ще не пізної сучасним людством, але, безсумнівно, пізнаваної принципово...

Перебуваючи тривалий час в тіні суспільної уваги (бо не можна вважати справжньою увагою порожні декларації і лозунги про пріоритетність і значущість цієї сфери без реального підкріплення цих декларацій справді ефективними суспільними і державними внесками, і не лише фінансовими, в її розвиток), сфера освіти, зрештою, отримає свій вистражданий і заслужений *історичний шанс* вийти на передній план, в буквальному розумінні – на пік доленосних проблем сучасної і майбутньої цивілізації.

Такий очікуваний і такий бажаний, за своєю сутністю, закономірний і неминучий *Тріумф Освіти* для свого всебічного прояву і визнання вимагає основного – *часу*... Масштаби тільки одного століття, цілком можливо, виявляться для цього недостатніми. Не виключено, що рахунок повинен іти на віки... Але важливо побачити і побачити *вже зараз* глибинні витoki і передумови майбутнього освітнього тріумфу, важливо виявити джерела нехай тільки приблизної тенденції і працювати, працювати, і ще раз працювати в інтересах її перемоги...

Пора надати освіті її вищого сенсу – сенсу, спрямованого вперед організатора прогресу людської цивілізації, духовного поводиря людини і людства, своєрідного, але повноцінного Віровчення – Релігії принципово нового типу, яка допомагає людині розумній і такій, яка з часом стає все більш розумною, зрозуміти Сенс її життя, висуває перед нею аргументовані життєві ідеали, формує у молодого покоління свідому, вибудовану на знаннях, стійку Віру в ці ідеали, а головне, вказує і прокладає шлях, яким слід рухатися людині для найбільш повної реалізації цих ідеалів, найбільш повної самореалізації.

Насправді до цих ідеалів лише окремі держави роблять конструктивні підходи у вигляді намірів.

Джерела кризи і передумови тріумфу. Як відомо, криза – це пік глибинних суперечностей в тих чи інших явищах. Якщо суперечності не пізнані, не вирішені або не вирішуються вчасно, криза може мати руйнівні наслідки як для саме цих явищ, так і (що слід мати на увазі) для побічних явищ, призвести до повного краху. Але криза може виявитися попередником не лише незворотного краху, а й справжнього тріумфу – різкого покращення характеристик і параметрів явищ, що розглядаються, якщо з'являється можливість зрозуміти справжні причини кризи і вжити адекватних заходів для її попередження чи подолання.

Сфера освіти історично тісно пов'язана з *наукою*, бо вона, як і наука, в процесі *навчання* апелює до *Знань*. Вона пов'язана і з *релігією* в найширшому розумінні, оскільки, як і релігія, освіта апелює до *Віри*, без якої неможливо уявити процес виховання, морального становлення особистості.

Але освітній процес може бути ефективним лише за умови його цілісності, лише в єдності його навчальних, виховних і розвивальних функцій, бо й сама особистість людини цілісна.

Будь-які спроби штучного розчленування цієї *цілісності*, здійснення окремо навчального, виховного чи розвивального впливу на ті чи інші якості особистості заздалегідь приречені на невдачу, оскільки в результаті призводять до порушення *гармонії* цілісної особистості, неприпустимих перекосів у її світовідчутті, світосприйнятті і світогляді.

Категорія «цілісність» має, очевидно, ключове значення для розуміння глибинних процесів формування особистості людини. Це пояснюється тим, що об'єктивно *цілісній особистості* в процесі пізнання завжди протистоїть об'єктивно *цілісний матеріально-духовний світ*.

Цілком природно, що справжні можливості освіти впливати на формування світоглядних, ментальних якостей людини і суспільства (а саме в цьому полягає і основне завдання сфери освіти, і справжній

критерій її ефективності) суттєво залежать від світоглядної ситуації і в сфері *Знання*, і в сфері *Віри*, інакше кажучи, від реального статусу Віри і Знання, їх відповідності мінливим запитам і людини, і суспільства.

Не можна не бачити, що об'єктивна складність пізнання цілісного матеріально-духовного Світу, що протистоїть людині у своїй єдності і таємничій багатозначності прояву загадкових і важко пояснюваних явищ, не могла не призвести до штучного розчленування цілісності на, здавалося б, несумісні між собою матеріальну і духовну складові і включення в процес пізнання і пояснення відповідних явищ переважно *аналітичного* підходу, орієнтованого на сепаратне, незалежне одне від одного вивчення кожної зі складових окремо.

Власне, таке розмежування відбувалося досить спонтанно, без якоїсь заздалегідь поставленої мети. Явища і процеси матеріального світу стали прерогативою *науки*, що поступово розвивається і диференціюється за галузями; явища духовного порядку, значно більш загадкові і важко пояснювані, – прерогативою, переважно, *релігії*. Наука апелювала до *Знань*, добиваючись якомога більш повної їх достовірності, релігія – до *Віри*, що не претендує на використання суто доказових аргументів і цілком задовольняється емоційно-чуттєвим сприйняттям дійсності і відповідним ставленням до неї.

До кінця ХХ століття стало очевидним, що концентратом, сховищем, в певному сенсі, скарбницею досягнень людства у пізнанні матеріального світу є *наука*. Органічно синтезуючи в самій своїй сутності три основоположні компоненти пізнавальної діяльності (*мету, процес і результат*), використовуючи все більш ефективні методи і засоби отримання нових знань, наука досягла справді великих успіхів у розумінні і перетворенні природи – того природного цілісного об'єкта, який був і все ще залишається для людини і людства одвічною таємницею світобудови, невичерпною загадкою, що стимулює все нові і нові спроби її розгадати.

Важливий атрибут науки – **знання**. Саме знання, послідовно збагачуване і поглиблюване, є кінцевою метою наукової діяльності. Саме знання дозволяє знаходити найбільш ефективні технології перетворення різних сторін дійсності з урахуванням мінливих запитів і потреб людини. Звичайно, таке перетворення не завжди є продуманим і прогностично доцільним. Виграючи в одному, час від часу доводиться програвати в іншому, нерідко більш значущому і важливому. Типовий приклад такого бездумного, егоїстичного ставлення до навколишнього світу – усе більш варварське ставлення до біосфери Землі, фактичне руйнування природного середовища існування людини. В цьому ж переліку глобальних побічних

ефектів наукового, технічного і технологічного прогресу – нестримне зростання запасів смертоносної зброї масового ураження, розповсюдження штучних наркотичних препаратів та отруйних речовин, досить грубе і самовпевнене вторгнення власне технічних новацій у тонкі і чутливі пласти духовної культури, мистецтва, освіти, медицини, інформаційної та ідеологічної сфери суспільства...

Але кризові явища в сучасній науці виявляються не лише в її результативній частині, в бездумності й аморальності використання її досягнень. Безсумнівні і все більш відчутні труднощі виявляються і в самому *процесі* наукового пізнання, в системі доказів та аргументації, в методології і філософії науки, вірі в доцільність наукового знання.

Очевидно, що знання без віри – мертва... Воно позбавлене життя у своїй зверхній зарозумілості... Воно обов'язково рано чи пізно постане перед тією межею, порогом своїх можливостей, за яким продуктивною може бути тільки *Віра* в усьому спектрі свого розмаїття і масштабності. Від віри в доцільність тієї чи іншої ще не доведеної, але й не спростованої окремої гіпотези, до віри в наявність ірраціональних, могутніх, непізнаних, надперсональних і навіть надцивілізаційних духовних сил, що гармонізують матеріальне і духовне буття людини і людства. Чи буде це віра в Бога, чи в якісь абсолютні цінності світу, сформовані в результаті багатовікового розвитку людства, його життєвого досвіду, гармонізації, своєрідного «пристосування» і коректування сенсів матеріального і духовного буття, в цьому випадку, у власне процесуальному плані, не так уже й важливо.

Важливе не стільки джерело походження цих абсолютних цінностей і сил, але, перш за все, сам факт їх наявності, їх реального прояву в міру необхідності звернення до них через вичерпаність усіх інших методів розуміння світу, через появу все більш безвихідних методологічних ситуацій, у які з вельми симптоматичною регулярністю потрапляє амбіційна в своїх претензіях, традиційна, в нашому нинішньому розумінні, наука...

Все сказане, звісно, не новина. Давно відомо, що міра незнання прямо пропорційна здобутому знанню... Чим більше ми знаємо, тим більше питань постає перед нами, тим з більшою обґрунтованістю ми можемо судити про неосяжний простір непізнаного, яке на правах вічної таємниці збуджує наше невгамовне прагнення до її пізнання. Зовсім не випадково видатні вчені, досягнувши межі своїх професійних пізнавальних можливостей, цілком свідомо зверталися до віри, даючи тим самим предметний урок ортодоксальним матеріалістам-діалектикам, здатним у своїй гордині пояснювати все лише на основі прямих і безпосередніх

причиново-наслідкових зв'язків і діалектичних суперечностей, які нібито рухають розвиток...

Отож, наука, знання і віра нероздільні та й пізнання без віри – мертве...

Форсоване усунення релігійної віри зі світоглядного арсеналу людей, покладання надій на абсолютну самодостатність тільки знання відверто випереджують об'єктивний і природний хід подій. А вакуум віри, як уже могла переконатися на своєму власному гіркому досвіді немала частина людства, не проходить непомітно, призводить до невиправної духовної деградації в усіх її різноманітних проявах.

У логіці абсолютного протиставлення науки і релігії, коли атеїстична пропаганда оголошувалася виключно науковою (згадаємо ще зовсім недавній штамп «науково-атеїстична пропаганда»), а релігія, що відхиляється, як мовиться, з порогу, була, за визначенням, «духовним дурманом» і «опіумом для народу», ні про який синтез не лише науки і релігії, але й знання і віри, які нібито заперечують одна одну, не могло бути й мови. У мирському широкомасштабному житті віру *потрібно сприймати як вкрай важливий атрибут світорозуміння і світопізнання...*

Слід було б, однак, зачекати з надто широкими інтегративними планами, що стосуються таких глобальних явищ, як «нерозчленована» за галузевою належністю наука в широкому розумінні і в такому ж широкому розумінні релігія. Такі інтегративні асиміляції, безсумнівно, можливі, але через принципові розходження в плані джерел майбутнього усе ж мати не можуть, поки і науку, і релігію цілком влаштовує їх незалежне, сепаратне існування.

Але прогностично важливо мати на увазі: тією ж мірою, якою знання не вичерпується поняттям «наука», віра не вичерпується поняттям «релігія». Навіть безбожжя зовсім не означає невіру...

На завершення викладеного вище наводимо мудрий вислів К.Ясперса:

«...Признаком философской веры, веры мыслящего человека, служит всегда то, что она существует в союзе со знанием. Она хочет знать то, что доступно знанию, и понять самое себя».

З а п и т а н н я

та завдання

для самоконтролю

1. Прокоментуйте погляди діячів світової культури, які надавали важливого значення релігії у розвитку соціуму.
2. Як ви оцінюєте прогностичні погляди розвитку релігії у наступному розвитку соціуму?
3. Чи готовий нинішній соціум за своїм менталітетом до втілення запропонованих у §4.2 інновацій розвитку суспільства?
4. Яким ви бачите розвиток синтезу релігії і освіти за станом їх взаємодії в сьогоденні?
5. Що потрібно зробити, щоб базові освітні складові (сім'я, навчальні заклади, ЗМІ) забезпечили більшу ефективність освітніх послуг?
6. Як ви розумієте тезу *«релігія, філософія, наука є основоположними рушійними силами людської цивілізації»*?
7. Якою ви бачите роль наших предків у духовності сучасного християнства?
8. Ваше ставлення до категорії «заповідь» у формуванні морально-етичних якостей особистості.
9. Як ви розумієте сутність десяти заповідей?
10. Прокоментуйте сутність категорії «заповідь» як наказ, як рекомендацію до дії, поведінки, ставлення комусь чи чомусь у життєдіяльності. *Підготуйте реферат на цю тему.*
11. Висловіть своє духовне ставлення до десяти заповідей.
12. А як ви ставитеся до заповідей, написаних у XX столітті?
13. Як ви вважаєте, думка про те, що саме девальвація духовно-моральних цінностей стала причиною фінансово-економічної кризи в нашій країні, є гіпотезою чи логічним аргументованим твердженням?
14. Як ви ставитеся до прогностичного проекту системи освіти, що базується на синтезі знання і віри?
15. Прокоментуйте твердження *«Наука і віра, знання і віра нероздільні»*.
16. Як ви ставитеся до тези *«Освіта може стати новою світовою релігією»*?

*О милых спутниках, которые наш свет
Своим сопуствием для нас животворили,
Не говори с тоской: их нет;
Но с благодарностию: были!*

В. А. Жуковский

ГЛАВА 5

ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ У ФІЛОСОФСЬКО-ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ

5.1. Любов до Бога й людей у філософському вченні Григорія Сковороди

Григорій Савич Сковорода (1722-1794) – уродженець Полтавської губернії, широковідомий мислитель. Духовну спадщину Сковороди можна охарактеризувати висловом Сократа «Чим менше в мене бажань, тим ближче я до Богів» та його власним афоризмом: «Світ ловив мене, та не впіймав». Григорій Сковорода залишив нам поетичну, філософську й епістолярну спадщину, що розкриває його як переконаного християнина, який не лише накопичує і пропускає через свою свідомість божественну мудрість, але й здатен її транслювати, віддавати іншим.

Сковорода-філософ сформувався під впливом багатьох ідейно-теоретичних джерел: філософських вчень античності, середньовіччя й Відродження, вітчизняного просвітительства, народної мудрості, що й зумовило складність його концепції. В її основі – вчення про три світи: *макросвіт (всесвіт)*, *мікросвіт (людина)* і *символічний світ (Біблія)*, кожен з яких має внутрішню (приховану) і зовнішню (видиму) натури.

Інтерпретуючи Біблію, Сковорода намагається збудувати ідеал людських стосунків, що встановлюються, виходячи з їх духовної природи, а не під впливом плоті. У цьому символічному «гірському» світі, який є протилежністю світу зла й підпорядковується космічним законам, усе побудовано на засадах любові:

«Знай, друг мой, что библия есть новый мир и люд божій, земля живых, страна и царство любви, горній Іерусалим; Нет там вражды и раздора. Нет в оной республике ни старости, ни пола, ни разнствія – все там общее. Общество в любви, любовь в боге, бог в обществе. Вот и кольцо вечности!».

Істинною внутрішньою людиною Сковорода вважав людський дух, який є джерелом добра, а не плоті, тому й звертається до християн:

«Слушай, христіанине, с твоим языческим сердцем! Долго ль тебе лежать на земли? Будешь ли ты когда-нибудь человеком? Не преобразишься ты из земного в небесного потоль, поколь не увидиши Христа, потоль, поколь не узнаешь, что есть истинный человек. А что ж есть истинный человек? Не продереш глаз потоль, поколь плоть и кровь твое сердце держать будет. Поколь не признаешься, что твоя плоть и кровь ничто».

Проявом людського щастя Сковорода вважав *«внутренній мир, сердечное веселіє, душевную крепость»*, яких можна досягти, лише слухаючись своєї внутрішньої натури. Звідси й найвідоміша його концепція *«сродної» праці*.

Як педагог, Сковорода основою виховання щасливої людини вважав спорідненість, а найкращим учителем – природу, не заперечуючи при цьому ролі вчителя, школи, батьків. Виховання повинно мати на меті не лише навчити знаходити істину, пізнавати природу, а насамперед, прищепити високі почуття: любов, дружбу, вдячність.

Основу його літературної спадщини становлять два збірники: віршований *«Сад божественных песней»* і прозовий *«Басни Харьковскія»*.

Філософська концепція, в основному, викладена у трактатах та діалогах, хоча літературні твори теж орієнтовані здебільшого на філософсько-моралістичні настанови.

Поетична збірка має повну назву *«Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн священнаго писанія»* і містить 30 творів, до кожного з яких дібраний епіграф зі Святого Письма. Майже у кожній пісні поет звертається до Бога, славить його, ставить питання, які його хвилюють, просить допомоги й підтримки.

Так, у пісні першій зустрічаємо посилення на псалом 1 *«Блаженны непорочны, в путь ходящии в законе господнем»* і такі рядки:

*«Блажен, о блажен, кто с самых пелен
Посвятил себе Христови,
День, ночь мыслит в его слове...
.....
Христе, жизнь моя, умерый за мя!
Должен был тебе начатки
Лет моих, даю остатки.
Сотри сердца камень; зажжи в нем твой пламень...»*

У пісні другій ліричний герой закликає власний дух залишити земний світ і перейти до світу кращого, вищого:

*«...где правда живет свята,
где покой, тишина от вечных царствует лет,
где блещит та страна, в коей неприступный свет».*

Це той самий образ символічного світу, який ми пізніше зустрічаємо у філософських трактатах. Натомість земний світ поет характеризує, як «прескверный», «темный ад».

Пісні четверта і п'ята присвячені Різдву Христовому, сьома й восьма – Воскресінню Христовому. За своїм характером, це релігійні гімни з відповідним настроєм, ритмом і поетичними засобами.

Дев'ята пісня присвячена Святому Духові й відсилає читача до біблійної історії про Вавилонську вежу й змішання мов. Іншими словами, поета хвилюють непримиренні й безпідставні суперечності між людьми, які повинні жити в мирі й злагоді, натомість не можуть порозумітися.

*«Один говорит: вот кто-то косит!
А другой спорит: се кто-то стрижет,
А сей: у воза пять кол, голосит...»*

Автор устами ліричного героя висловлює власні життєві цінності:

*«Так и мне вольность одна есть нравна
И безпечальный, препростый путь.
Се – моя мера в житіи главна;
Весь окончится мой циркуль тут»,*

і просить у Господа настанови.

Найвідоміша з усієї збірки пісня десята «Всякому городу нрав и права», яка розвиває попередню тему, різко сатирично висміює вади сучасного Сковороді суспільства (кар'єризм, обман, накопичення матеріальних благ, розпусу):

*«Петр для чинов углы панских трет,
Федька-купец при аришине все лжет.
Тот строит дом свой на новый манер,
Тот все в процентах, пожалуй, поверь!»*

.....
*Тот непрестанно стягает грунта,
Сей иностранны заводит скота.
Те формируют на ловлю собак,
Сих шумит дом от гостей, как кабак,*
.....

*Строит на свой тон юриста права,
С диспут студенту трежит голова.
Тех беспокоит Венерин амур,
Всякому голову мучит свой дур...»*

Але кінець для всіх буде однаковий – смерть, яка не помилує ні мужика, ні царя. Не боїться її лише людина з чистою, як кришталю, совістю. Тому й ліричний герой, на протигагу цій марноті, турбується лише про те, *«Как бы умерти мне не без ума»*. На цю думку наштовхує й епіграф, узятий з книги Ісуса, сина Сираха: *«Блажен муж, иже в премудрости умрет и иже в разуме своем поучается святыне»*.

Дедалі частіше у своїх піснях автор устами ліричного героя висловлює власний погляд на життя. Так, Сковорода, який, як відомо, не жив заради матеріальних цінностей, лише заради духовних, і позиціонував себе як бідняк, своє переконання й прагнення жити просто (згадаймо пісню дев'яту) висловлює у віршовій формі:

Песнь 12-я:

*«Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить,
Буду век мой коротати, где тихо время бежит.
.....
Не хочу ездить на море, не хочу красных одеж.
Под сими крыется горе, печали, страх и мятеж
.....
Не хочу и наук новых, кроме здравого ума,
Кроме умностей Христовых, в коих сладостна дума.
.....
Ничего я не желатель, кроме хлеба да воды,
Нищета мне есть приятель – давно мы с нею сваты...»*

Песнь 13-я:

«Ах поля, поля зелены,

*Поля, цветами распеширенны!
Ах долины, яры,
Круглы могилы, бугры!
Ах вы, вод потоки чисты!
Ах вы, берега трависты!
Ах ваши волоса, вы, кудрявые леса!
.....
Пропадайте, думы трудны,
Города премноголюдны!
А я с хлеба куском умру на месте таком».*

Песнь 14-я:

*«Лутче жити во пустыне,
Затворившись во яскине,
Пребывать в местах безвестных
И не слышать гласов лестных»*

Песнь 24-я:

*«Вас бог одарил грунтами,
но вдруг может то пропасть,
А мой жребій с голяками,
но бог мудрости дал часть».*

Таке переконання філософа цілком співзвучне із рядками зі Святого Письма: *«Не збирайте собі скарбів на землі, де міль і хробацтво нівечить, і де підкопують злодії і викрадають. Збирайте собі скарби на небі, де ні міль, ані хробацтво не нівечить і де злодії не пробивають стін і не викрадають»* (Мф. 6:19-20) та *«Легше верблюдові пройти через вушко в голці, ніж багатому увійти в Боже Царство»* (Мф. 19:24).

Заперечення матеріального й возвеличення духовного світу, уславлення Бога зустрічаємо також в інших піснях, що увійшли до збірки.

Так, у пісні двадцять другій є рядки:

*«Всяка плоть песок есть и мірска вся слава,
И его вся омерзает сласть.
Возлюби путь ускій, бегай обща нрава;
Будь твоя господь с Давидом часть...».*

які прямо перегукуються з євангельською істиною: *«Входьте вузькими дверима, бо просторі ті двері й розлога та дорога, що веде на погибель, і багато нею ходять. Але тісні ті двері й вузька та дорога, що веде до життя, і мало таких, що її знаходять»* (Мф. 7:13-14).

Поет радить задовольнятися малим (пісня 30-та):

*«Хочеш ли жить в сласти? Не завидь нигде.
Будь сыт за малой части, не убойся везде».*

У пісні одинадцятій поет двічі повторює: *«...не будет сыт плотским дух»* і закликає:

*«О роде плотский! Невежды! Доколь ты тяжкосерд?
Возведи сердечны вежды! Взглянь выпрь на небесну твердь.
Чему ты не ищешь знать, что то зовется бог?
Чему не толчеш, чтоб увидеть его ты мог?».*

У пісні двадцятій знову з'являється образ чистої серцем і душею людини, якій не страшні загрози земного світу, бо обороною їй є Бог (згадаймо *«Всякому городу нрав и права»*):

*«Кто сердцем чист и душею,
Не нужна тому броня,
Не нужен и шлем на шею,
Не нужна ему война.
Непорочность – то его броня,
И невинность – алмазна стена,
Щит, меч и шлем ему сам бог».*

Протиставляється їй світ *«безсовісний»*, який марно покладає надію на царів, шукаючи в них оборону, але *«вихрь развеет сей прах»*. І знову знаходимо співзвучні рядки у Книзі псалмів: *«Не покладайся на вельмож, на сина чоловічого, який спасти не може. Вийде дух його і повернеться в землю свою. В той день загинуть усі помисли його»*.

У піснях двадцять першій та двадцять восьмій поет звертається до проблеми людського щастя, яка є характерною для його творчості й однією з найпотужніших, поряд із проблемою сродної праці.

Так, у пісні двадцять першій ліричний герой постійно ставить перед собою запитання *«Щастіе, где ты живешь?»*, а в пісні двадцять восьмій визначає його джерело:

*«Боже! О живой глагол! Кто есть без тебе весел?
Ты един всем жизнь и радость,
Ты един всем рай и сладость!
Убий злу волю в нас, да твой владеет глас!
Даждь пренужный дар нам сей; славим тя, царя царей.
Тя поет и вся вселенна,
В сем законе сотворенна,
Что нужность не трудна, что трудность не нужна».*

Потім ми зустрінемо цю фразу не раз у філософських трактатах і діалогах. Так, уже в передмові («Преддверіи») до курсу лекцій *«Начальная дверь ко христианскому добронравію»* читаємо: *«Благодарение блаженному богу о том, что нужное сделал нетрудным, а трудное ненужным. Одно только для тебе нужное, одно же только и благое и легкое, а прочее все труд и болезнь. Что же есть оное едино? Бог».*

Зазначений твір написаний у 1766 році як конспективний виклад курсу лекцій у Додаткових класах при Харківському колегіумі, *«для молодого шляхетства Харьковской губернии»* і складається з десяти глав, у яких філософ веде мову про найважливіші для християнина поняття: про Бога, віру, загальний і особливий промисел для людини, десять заповідей, доброчесність, Закон Божий, пристрасті й гріхи, любов.

Глава «О Боге» відкривається одним із ключових у сковородинській філософії тверджень: *«Весь мир состоит из двух натур: одна – видимая, другая – невидимая. Видимая натура называется тварь, а невидимая – бог. Сія невидимая натура, или бог, всю тварь пронизывает и содержит; везде всегда был, есть и будет».*

У главі «О вере вселенской» філософ нарікає на те, що нині мало хто має правильне уявлення про Бога, однак *«...все веки и народы всегда согласно верили, что есть тайна некая, по всему разлившаяся и всем владеющая сила».*

Глави «О промысле общем» і «О промысле особенном для человека» присвячені волі Божій, згідно з якою існують усі Його творіння.

«Сам одушевляет, кормит, распоряджает, починает, защищает и по своей же воле, которая всеобщим законом, или уставом, зовется, опять

в грубую матерію, или грязь, обращает, а мы тое называем смертію. Сей промысл есть общій, потому что касается до благосостоянія всех тварей».

«... он дал нам самую высочайшую свою премудрость, которая природный его есть портрет и печать. Она во всех наших всякого рода делах и речах душа, польза и краса, а без нея все мертво и гнузно. Она различит нас от зверей милосердіем и справедливостью, а от скотов – воздержаніем и разумом. Она называется образ божій, слава, свет, слово, совет, воскресеніе, живот, путь, правда, мир, судьба // оправданіе, благодать, истинна, сила божія, имя божіе, воля божія, камень веры, царство божіе и проч.. А самые первейшіе христіяне назвали ее Христом, то есть царем, потому что одна она управляет к вечному и временному щастію все государства, всякія сожителства и каждаго порознь».

Ця премудрість, на думку автора, була відкрита Мойсееві, висічена на кам'яних скрижалях і дійшла до нас у вигляді десяти заповідей («О десятисловіи»), але плоть заважає людині прийняти її і полюбити. Для цього потрібна віра («О истинней вере»), поряд з якою повинна бути надія. *«Сіи добродетели сердце человеческое, будто надежный ветер корабль приводит, наконец, в гавань любви и ей поручает».* А любов є «вечным союзом между богом и человеком. Она огонь есть невидимый, которым сердце разпалется к божію слову или воле, а посему и сама она есть бог» («Благочестіе и церемонія – разнь»).

Сковорода розрізняє і тлумачить поняття доброчесності й зовнішніх її ознак – церемонії, обряду (*«Если ж сія маска лишена своей силы, в то время остается одна лицемерная обманчивость, а человек – гробом раскрашенным»*); Закону Божого і забобонів, «переказів» («Закон божій и преданіе – разнь»); пристрастей, гріхів та протилежних їм любові й щиросердя («О страстях, или грехах», «О любви, или чистосердечіи»).

Автор перераховує гріхи й чесноти і часто повертається до цих понять в численних трактатах та розмовах.

Сковорода вважав, що кожна людина може пізнати світ тільки після того, як пізнає себе. В трактатах «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе», «Симфонія, нареченная Книга Асхань о познаніи самого себе» він розвиває ідею самопізнання й самоудосконалення, постійно закликає зазирнути «в сердечные пещеры».

У центр свого вчення філософ поставив питання про щастя, блаженство («Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Беседа, нареченная

двое, о том, что блаженным быть легко», «Беседа 1-я, нареченная Observatorium», «Беседа 2-я, нареченная Observatorium Specula»...). Спосіб його досягнення він бачив у праці, для якої людина народилася, тобто в «сродній» праці (трактати «Кольцо. Дружескій разговор о душевном мире», «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира» та ін.). Розвиваючи думку про право людини на земне щастя, філософ розглядав людину як окремий світ (мікросвіт), у якому борються добро й зло, і кожен обирає для себе шлях самостійно.

Ті ж проблеми, що й у трактатах і розмовах, філософ порушує у збірці «Басни Харьковскія», яка містить 30 байок. Кожна з них має заключну частину, «силу», що витлумачує основну думку; подекуди «сила» за обсягом більша, ніж сам твір.

Як пояснює у передмові сам автор, *«Басня и притча есть то же. Самое солнце всех планет и царица библія из тайнообразующих фигур, притчей и подобий есть богозданна»*, а тварини й неживі предмети, які є дійовими особами, *«...не что суть, как образы, прикрывающіи, как полотном, истину»*.

В основі більшості з них – оригінальні сюжети. Автор понад усе цінує високі людські якості (чесність, розум, скромність, працелюбство, доброту...) й гостро висміює, засуджує кар'єризм, чинопоклонство, чванство, марнославство, лінощі.

У заключній частині байки «Ворона и Чиж» читаємо: *«Сердце и нравы человеческіи, кто он таков, свидетельствовать должны, а не внешніи качества. Дерево от плодов познавается»*. Та ж думка, але іншими словами, сформульована в байках «Нетопыр и два птенца – горлицын и голубинин»: *«Свет и тма, тленіе и вечность, вера и нечестіе – мір весь составляют и одно другому нужно. Кто тма – будь тмою, а сын света – да будет свет. От плодов их узнаете их»*; та «Старуха и горшечник»: *«Не красна изба углами, а красна пирогами»*.

Так само, як твір «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе» (*«Всяк есть тем, чіе сердце в нем. Не по лицу судите, но по сердцу»*), наведені вислови відсилають нас до Євангелія: *«Ви пізнаєте їх за плодами їхніми; кожде добре дерево родить гарні плоди, а лихе дерево – плоди погані»* (Мф. 7:16,17).

Як у філософських трактатах, так і в байках часто зустрічаємо тему сродної праці: «Жаворонки» (*«Многіи без природы изрядныи дела зачинают, но худо кончат.»*), «Колеса часовіи» (*«По разным природным склонностям и путь житія разный. Однако всем один конец – честность, мир и любовь»*), «Орел и Черепаха»

(«Славолюбіє да сластолюбіє многих поволокло в стать, совсем природе их противную. Но тем их вреднее бывает, чем стать изряднее, и весьма немногих матери родила, например, к філософії, к ангелскому житію»), «Собака и Кобыла» («Без природы, как без пути: чем далее успеваешь, тем безпутнее заблуждаешься. Природа есть вечный источник охоты...»), «Пчела и Шершень» («Что горестнее, как плавать в изобиліи и смертно мучиться без сроднаго дела? Нет мучительнее, как болеть мыслями, а болят мысли, лишаясь сроднаго дела. И нет радостнее, как жить по натуре. Сладок здесь труд телесный, терпенье тела и самая смерть его тогда, когда душа, владычица его, сродным услаждается делом...»), «Кукушка и Косик» («Петь, пить и есть не есть дело, но главнаго нашего сроднаго дела один точію хвостик. Щастлив, кто сопряг сродную себе частную должность с общею»).

Окремі твори у цій збірці присвячені Богові, Біблії, євангельським істинам, людським чеснотам: «Змія и Буфон» («Чемь лучшее добро, тем большим трудом окопалось, как рвом. Кто труда не перейдіот, и к добру тот не прійдіот»), «Два ценныи камушки: алмаз и смарагд» («Просвещеніе или вера божія, милосердіе, великодушіе, справедливость, постоянность, целомудріе... Вот цена наша и честь!»), «Велблюд и Олень» («Бібліа есть источник. Народная в ней історія и плотскіи имена есть то грязь и мутная иль. Сей живыя воды фонтан подобен киту, испускающему выспрь из ноздрей сокровенную нетленія воду...»), «Навоз и Алмаз» («Свецкія книги, безспорно, всякой пользы и красы суть преисполненныя. Если бы они спросили біблію: для чего сами перед нею ни десятой доли чести и цены не имеют, для чего ей создаются олтари и храмы? – И сама не знаю, – отвечала бы она. – Я состою с тех же слов и речей, что вы, да и гаразда с хуждиших и варварских. Но в невкусных речи моей водах, как в зеркале, боголепно сіяет невидимое, но пресветлейшее око божіе, без котораго вся ваша польза пуста, а краса мертва»), «Лев и обезьяны» («Лев есть образ бібліи, на которую востают и ругаются ідолопоклонничьи мудрецы. Они думают, что она мертва и говорит о мертвости стіхійной, не помышляя о том, что в тленных ея образах сокрывается живот вечный А как только блеснул свет востанія ея, тогда исполняется на них: «Расточатся врази его». Вот для чего Василий Великій говорит о евангеліи, что оно есть воскресеніе мертвых»), «Щука и Рак» («Без бога и за морем худо, а мудрому человеку весь мір есть отечеством. Страх господень – источник мудрости, и веселія, и долгоденствія, а неверіе есть сладчайшая ядь, сокрывающая горчайшій яд»).

Як бачимо, мудрість Г.Сковороди бере витоки у вірі. Він власним життям утверджував високі моральні принципи й залишив багату творчу спадщину,

яка є скарбницею божественної мудрості й досі залишається актуальною і злободенною.

5.2. Духовна благодать у поетичних шедеврах Олександра Сергійовича Пушкіна

У роздумах над запитанням, з якого письменника чи поета розпочати, дійшли висновку, що яскравішої особистості, ніж **О.С.Пушкін** (1799-1837), у нашому пізнанні немає. І справді, Пушкін – це все: не лише слава, геній, душевний підйом, поетичне захоплення, повнота емоцій, прагнення до світла, пізнання істини, ідеал гармонійного світосприйняття, але й падіння, помилки, важка гріховність, трагічне відчуття безвиході, втрата сенсу життя, важка внутрішня боротьба і нерідко поразка в ній. В цьому змішано все: і гарне, і погане, і світло, і темрява. Запитання лише в тому, чого більше і до чого спрямовані душевні поривання? Якщо до світла, то грішникові тісні ворота спасіння, тісні, але не закриті.

«Входьте вузькими дверима, бо просторі ті двері й розлога та дорога, що веде на погибель, і багато нею ходять. Але тісні ті двері й вузька та дорога, що веде до життя, і мало таких, що її знаходять» (Мф. 7:13-14).

Що ж стосується ставлення О.С.Пушкіна до богословської філософії, то наведемо біографічний період його перебування в Михайлівському восени 1824 року, де він у душевних муках, але на духовному рівні пише:

*Но здесь меня таинственным щитом
Святое вдохновенье осенило,
Поэзия, как ангел (утешитель), –
Спасла меня, и я воскрес душой.*

У цих рядках очевидне поєднання Волі Божої з власними творчими зусиллями, що зцілили душу поета.

У другому шедеврї духовної лірики Пушкіна, вірші «Пророк» (1826), духовне буття автор викладає так:

*Духовной жаждою томим,
В пустыне мрачной я влачился.*

Вихід з похмурої пустелі душі – духовної спраги – Пушкін бачить у зверненні до Творця. Святитель Феофан Затворник назвав такий духовний

стан людини «жаждою Бога». Мудрість святих отців говорить нам, що Бог не може врятувати нас без нашого бажання. Духовна спрага – це і є таке прагнення спасіння.

«Останнього ж великого дня свята стояв Ісус і закликав на весь голос: «Коли спраглий хтось, нехай прийде до мене і п'є!» (Йн. 7:37).

Пушкін у своїй поезії естетично створює нову філософію творчості, співзвучну з релігійним поняттям *синергія*, тобто поєднання волі людини у вільному прагненні до Творця з Божественною благодаттю, що виливається на змученого духовною спрагою. Так і саме так слід розуміти причину і сенс найважливішого перелому в житті і творчості поета: з духовною спрагою він звертається до Бога.

«Вірю, поможи моєму невірству!» (Мк. 9:24).

Пушкін виводить вражаючий образ, який свідчить про його покірність:

*Как труп в пустыне я лежал,
И бога глас ко мне воззвал:
«Встань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моей
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей».*

Отже, Пушкін ставить саме призначення поезії якнайвище: утверджує ідею пророчого служіння поета православній вірі, вірі в Бога, вчення якого проголошує:

«Він любить справедливість і право, ласки Господньої земля повна» (Пс. 32:5)

А якщо людина втрачає таке знання, то вона втрачає і віру. Бо проста впевненість в тому, що є якась надмогутня істота, яка якимось чином впливає на життя і долю людини, залишить нас десь на рівні дитячих чи язичницьких забобонів і готова погрожувати ворожістю буття, лякає, жахає, змушує безнадійно сумніватися.

У дні душевних сумнівів Пушкін пише:

*Цели нет передо мною:
Сердце пусто, празден ум,
И томит меня тоскою
Однозвучный жизни шум.*

У цих рядках могутня і геніальна натура Пушкіна потребує чогось більшого, ніж знання чи відчуття якихось конкретних діянь і звершень. Потрібен сенс життя, що розкривається на вищому рівні буття, – а цього немає. Вищий сенс можна зрозуміти тільки з'ясуванням свого місця в загальному Задумі про світ, але він відкривається тільки з сіонських висот.

У цей період (кінець 20-х років) пушкінська поезія переповнена похмурими сумнівами. У своєму відомому творі «Поэт и толпа» (1828) Пушкін продовжує відображати своє бачення пророчого призначення поезії. В цей період Пушкін озвучує думку про смерть з надією на спасіння. Де, у кого можна його знайти, поет не помиляється. Пророк не може помилятися.

*Не напрасно, не случайно
Жизнь судьбою мне дана;
Не без правды ею тайно
На тоску осуждена*

– так повертає святитель Філарет погляд поета вглиб його душі, нагадуючи здавна проповідувану Православ'ям істину, яку просвітницький розум зумів забути, зваблюючи всіх пошуками винного у зовнішньому просторі, відвертаючи увагу від власної пошкодженості гріхом.

Пушкін поставив перед собою і перед світом ці кляті російські запитання: **кто виноват?** і **что делать?** Поставив і спробував, відповідаючи на перше, відшукати винуватця не в собі; а перед другим запитанням розгублено зупинився. Святитель Філарет відповів на два запитання так, як вчить православ'я. Провину необхідно шукати в собі. Але як спокутувати ту провину? Добре знаючи, що людина тільки власними зусиллями, без Божої допомоги не зможе спокутувати гріх, він молитовно закликає:

*Вспомнись мне, забвенный мною,
Просияй сквозь сумрак дум,
И соизждутся Тобою
Сердце чисто, светел ум.*

Єдино правильна відповідь на запитання **что делать?** Темній безодні, сутінкам дум святитель протиставляє сяяння Божої мудрості, яка одна здатна просвітити людину.

Поету ніби повертається його дихотомія розум-серце в просвітленому, перетвореному вигляді.

Так ми знову повертаємося до того ж поняття синергії, з якого Пушкін почав свого «Пророка» – власна воля людини до пошуку Бога в душі поєднується з сяянням Божественної благодаті, яка перетворює весь внутрішній склад людини.

Святитель використовує в своїх віршах непряме цитування Святого Письма – і це важливо. «*И созиждутся Тобою Сердце чисто...*» – хто ж із церковних людей не згадає не раз чути в храмі і щоденно повторюване в ранішньому правилі молитовному з 50-го псалма: «*Сердце чисте створи мені, о Боже, і дух потужний віднови в нутрі моїм*» (Пс. 50:12).

І кожен знає із заповідей блаженства: «*Блаженні чисті серцем, бо вони побачать Бога*» (Мф. 5:8).

Думка святителя Філарета проста: віднайдення в серці Бога зробить його чистим, а з чистим серцем людина може пізнати ту Божественну мудрість (Бога узріти), яка до часу є таємницею для людини.

У тому й ключ до самого сюжету життя Пушкіна, критерій оцінки всього, основа розуміння проблем його біографії.

Час, коли Пушкін вперше по-справжньому здійснив своє пророче служіння в літературі, можна назвати точно: це час створення трагедії «Борис Годунов» – з листопада 1824 по листопад 1825 року. Усвідомлення значення події змушує визнати хоча б дріб'язковим навіть розуміння того, що в цьому творі Пушкін вперше явив себе літературним генієм світового масштабу.

У подібних творах завжди є певний духовно напружений простір, який можна сприйняти як певний енергетичний вузол всього задуму і втілення. Його знаходження й осмислення дасть ключ до розуміння всієї цілісності творіння художника-пророка. Саме присутність такого центру і наповнює явище мистецтва, що перебуває на рівні душевному, – духовною значущістю.

У трагедії «Борис Годунов» вкрай важливою є сцена в келії Чудова монастиря.

Мабуть, в усій російській літературі не знайдемо ми такого художньо і духовно досконалого образу російського православного ченця, як пушкінський літописець Пімен. Формально, це персонаж третьорядний в образній і сюжетній системі трагедії. А за істиною духовною, він серед головних, бо він прямо розуміє своє служіння як виконання волі Бога, він весь переповнений цією волею, покірно вважає все, що йому випало в житті, Божим даром і Промислом.

У цьому й полягає сенс пророчого служіння нашої літератури – сприяти нам у духовному діянні, збагачувати нас досвідом і знаннями, накопиченими

і сучасниками нашими, і попередніми поколіннями; пробуджувати нашу свідомість до вирішення вічних проблем; співставляти наше життя з життям багатьох; застерігати від несправедливих шляхів. Нехай не на всі запитання дається відповідь – правильно поставлене запитання теж може відобразити важливий духовний досвід. Збагачення таким досвідом і повинно стати основною метою нашого спілкування з великою літературою.

Повертаючись до творчості Пушкіна, слід згадати ще один твір – «Євгеній Онегін», де головні герої своєю долею утверджують думку, що запорукою щастя в цьому світі може стати лише віра в спасіння для світу Вищого. Інакше все безнадійно. Чи здобув таку надію автор?

«Євгеній Онегін» справедливо вважається основним, центральним твором Пушкіна. Автор працював над ним близько дев'яти років (травень 1823 р. – жовтень 1831 р.) – у період найбільшого розквіту своєї поетичної творчості.

У поемі знайшов своє найповніше відображення один з найзначніших задумів поета: подати образ «героя часу», типовий портрет сучасника, людини нового ХІХ століття. При цьому відмінні риси такої людини – Онегіна – списані з особистості самого поета, який перебував у певному «придворному» середовищі. Поет ніяким чином не приховує найсуттєвіших недоліків свого героя, в яких чітко проступають родимі плями його суспільного середовища, але, разом з тим, підкреслює і позитивні сторони характеру Онегіна, показує, що за своїм інтелектуальним складом він на голову вищий за своє оточення.

Основний художній прийом, за допомогою якого особливо рельєфно вимальовується характер Онегіна, – прийом контрасту. На контрасті будуються взаємини головного героя не лише зі своїм класовим середовищем, але й з найближчими йому людьми – Ленським і Тетяною.

Полум'яний романтизм Ленського, його наївна віра в *«мира совершенство»* – результат сучасної відірваності від реальної російської дійсності.

Поряд з образом головного героя, Онегіна, образ Тетяни – найзначніший і найважливіший у творі й контрастно є протипологом образу Онегіна. Тетяна, за словами поета, *«русская душою, сама не зная почему»*. І зразу ж поет дає відповідь на це запитання: виросла, на протипологу Онегіну, *«в глуши забытого селенья»*, в атмосфері російських народних казок, вірувань, *«преданий простонародной старины»*.

Татьяна верила преданьям

*Простонародной старины,
И снам, и карточным гаданьям,
И предсказаниям луны.*

У результаті традиційного сільського виховання духовний світ Тетяни сформувався як позитивний, ідеальний образ російської дівчини і жінки. І це природно, оскільки все найкраще в духовному образі Тетяни: її висока душевна шляхетність, щирість, глибина почуттів, вірність обов'язку, чистота натури, – пов'язано з її близькістю до простого, народного.

У розвиток байронівського «Дон Жуана» Пушкін своїм творчим генієм зобразив результат тривалих переживань – *«ума холодных наблюдений и сердца горестных замет»*. Разом з тим, за пером поета відчувається людина не лише з великим, гарячим серцем, але й з передовими поняттями та ідеалами в просвіті; не лише сучасник, але й друг, брат, товариш декабристів. З цих передових позицій поет судить і засуджує відстале, закостеніле – традиційні вірування, звичні уявлення, фальшиву мораль – багатовікові закони феодально-кріпосницького світу.

Авторський геній Пушкіна відрізняє його і тією гамою художніх засобів у змалюванні героїв роману. Образ Онегіна постає перед нами з його слів, роздумів, які подекуди набувають характеру внутрішнього монологу, розмов, реплік, листів та ін. Приблизно так само характеризується й Тетяна у змалюванні її духовного життя – реального життя російського суспільства того часу.

Після виходу в світ роману «Євгеній Онегін» ні російські, ні європейські представники передових поглядів не оминули увагою цей твір. «Образ Онегіна, – писав про це Герцен, – настільки націонален, что встречается во всех романах и поэмах, которые получают какое-либо признание в России, и не потому, что хотели копировать его, а потому, что его постоянно находишь возле себя или в себе самом» (Герцен «О развитии революционных идей в России»).

Крім того, насичуючи свій роман, присвячений зображенню внутрішнього життя кращих представників дворянства передовими ідеями, утверджуючи в ньому реалістичне відтворення дійсності, розширюючи межі мистецтва, встановлюючи норми національної літературної мови, Пушкін дав могутній поштовх тому процесу демократизації художньої літератури, тенденції якого почали виявлятися ще у творах попередників і який становив основну, магістральну лінію всього подальшого літературного розвитку.

5.3. Микола Васильович Гоголь – пророк у своїй Вітчизні

Гоголь М.В. (1809-1852) був художником високого рівня, але він також мав загострену релігійну обдарованість. Зрештою вона взяла у ньому гору над суто художньою творчою спрагою. Гоголь усвідомлював: мистецтво, як би високо воно не злетіло, залишиться серед земних скарбів. Для Гоголя ж стали потрібнішими скарби небесні.

Релігійна подорож Гоголя не обійшлася без блукань і падінь. Але немає сумнівів, що саме Гоголь спрямував вітчизняну літературу до свідомого служіння православній Істині. Здається, першим це чітко сформулював К.Мочульський:

«В нравственной области Гоголь был гениально одарен; ему было суждено круто повернуть всю русскую литературу от эстетики к религии... Все черты, характеризующие «великую русскую литературу», ставшую мировой, были намечены Гоголем: ее религиозно-нравственный строй, ее гражданственность и общественность, ее боевой и практический характер, ее пророческий нафос и мессианство. С Гоголя начинается широкая дорога, мировые просторы».

Перший парадокс гоголівської творчості в тому, що його веселість породжувалася станом смутку, він сам зізнався в «Авторской исповеди». А смуток є явищем духовності без благодаті. І сам Гоголь під кінець це добре зрозумів. Це означає, що десь на своєму шляху, намагаючись побороти цей смуток суто естетичними засобами, йому довелося зіткнутися з питаннями, впоратися з якими одним лише напруженням творчого духу вже неможливо.

У релігійному світовідчутті митця надто відверто виявляється той потяг до правового розуміння Божого Суду, до юридичного принципу в вірі, який властивий відступництву від православ'я всередині християнства. Пізнання нескazanного й безмежного милосердя Божого не всім зразу дається – і Гоголю слід було духовно вистраждати непохитну істину: «Бог – любов» (1Йн. 4:8).

Пізніше у «Выбранных местах» Гоголь писав:

«Без любви к Богу никому не спастись, а любви к Богу у вас нет. Трудно полюбить Того, Кого никто не видал. Один Христос принес и

возвестил нам тайну, что в любви к братьям получаем любовь к Богу. Стоит только полюбить их так, как приказал Христос, и сама собой выйдет в итоге любовь к Богу Самому. Идите же в мир и приобретите прежде любовь к братьям».

«Хто ж любить брата свого, той у світлі перебуває, і в ньому нема причини до падіння. Хто ж ненавидить брата свого, той у темряві, і в темряві він ходить, і куди йде, не знає, бо темрява у нього засліпила очі» (1Йн. 2:10-11).

Посилання на новозавітну мудрість у Гоголя безсумнівне, непряме цитування Святого Письма помітне.

«Любі, коли Бог так полюбив нас, то й ми повинні один одного любити. Бога ніхто ніколи не бачив. Коли ми любимо один одного, то Бог у нас перебуває, і його любов у нас досконала. Ми любимо, бо він перший полюбив нас. Коли хтось каже: «Я люблю Бога», а ненавидить брата свого, той не правдомовець. Бо хто не любить брата свого, якого бачить, той не може любити Бога, якого він не бачить. І таку ми заповідь одержали від нього: «Хто любить Бога, той нехай любить і брата свого» (1Йн. 4: 11-12, 19-21).

«Но как полюбить братьев, как полюбить людей? – виявляє Гоголь те запитання, яке може виникнути у багатьох зі зрозумілих причин. – Душа хочет любить одно прекрасное, а бедные люди так несовершенны и так в них мало прекрасного!».

Гоголь ставить чіткі орієнтири на шляху необхідного духовного розвитку людини:

«...Не полюбивши России, не полюбите вам своих братьев, а не полюбивши своих братьев, не возгорится вам любовью к Богу, а не возгоревшись любовью к Богу, не спасетесь вам».

Ось вищий сенс повісті «Шинель», цього справді пророчого твору, релігійний характер якого очевидний, безсумнівний, глибоко пронизує весь зміст.

У «Записках сумасшедшего» (1834) релігійність Гоголя виявляється в тому, що ситуаційні життєві незгоди і падіння, що приносять страждання, слід долати заради стягання благодаті Святого Духа. Решта перетворюється

в порожнє витрачання внутрішніх сил, необхідних для духовної боротьби з бісівськими спокусами.

«Бо смуток задля Бога чинить спасення каяття, якого жалувати не треба; а смуток цього світу – смерть спричинює» (II Кор. 7:10)

Мученик Поприщин піддався такій спокусі, вельми розповсюдженій і пересічній: він зневажив апостольську заповідь:

«Кожний нехай зостанеться у тому стані, в якому Бог його покликав» (I Кор. 7:20) .

Поприщин внутрішньо збунтувався проти власного покликання. Бунт карається божевільям, перетворенням Поприщина у важкого страдника, який бере на себе частину й авторського співчуття.

Комедія «Ревізор» (1836) назавжди утвердилась у вітчизняній драматургії як неперевершений шедевр.

Гоголь покладав надії на те, що, як з словами пророка Йони, велике місто Ніневія відвернулося від своєї несправедливості, так що сам Господь Бог відмовився від наміру покарати його, так і розбещеність російська розсіється, якщо поставити перед нею правдиве дзеркало пророчого викриття.

За більш ніж півтора століття перебування «Ревізора» у вітчизняній літературі чого тільки не виявили в ньому прискіпливі критики, дослідники, інтерпретатори: і видатні художні якості, і соціальну нищівну критику, і політичні, і моральні викриття – і все справедливо. Тільки пророчого слова проти боговідступництва людини не захотіли почути, навіть самому автору не повірили, коли він вирішив пояснити:

«Что ни говори, но страшен тот ревизор, который ждет нас у дверей гроба. Будто не знает, кто этот ревизор? Что прикидывается? Ревизор – это наша проснувшаяся совесть, которая заставит нас вдруг и разом взглянуть во все глаза на самих себя. Перед этим ревизором ничто не укроется, потому что по Именному Высшему повелению он послан и возвестится о нем тогда, когда и шагу нельзя будет сделать назад. Вдруг откроется перед тобою, в тебе же, такое страшилище, что от ужаса поднимется волос. Лучше же сделать ревизовку всему, что ни есть в нас, в начале жизни, а не в конце ее. На место пустых разглазительствований о себе и похвальбы собой да побывать теперь же в безобразном душевном нашем городе, который в несколько раз хуже всякого другого города, в котором бесчинствуют наши страсти, как безобразные чиновники, воруя казну собственной души нашей».

Фінал комедії висвітлює вади персонажів «душевного града» саме як боговідступництво. Не даремно в 1842 році з'явився й епіграф, який підсилював внутрішній зміст твору:

«Нечего на зеркало пенять, коли рожа крива».

В.А. Воропаєв про цей епіграф пише:

«...эта народная пословица разумеет под зеркалом Евангелие, о чем современники Гоголя, духовно принадлежавшие к Православной Церкви, прекрасно знали. Духовное представление о Евангелии как о зеркале давно и прочно существует в православном сознании. Святой праведный Иоанн Кронштадтский в дневниках, изданных под названием «Моя жизнь во Христе», замечает «нечитающим Евангелия»: «Чисты ли вы, святы ли и совершенны, не читая Евангелия, и вам не надо смотреть в это зеркало? Или вы очень безобразны духовно и боитесь вашего безобразия?..».

Саме страх перед власною потворністю, тобто викривленням у собі образу Божого, часто визначає готовність людини позлословити на дане нам дзеркало – в глибокодумному розмірковуванні, що євангельські істини, може, й гарні, але реальне життя простіше, тверезіше, й ідеальні вимоги до нього не можна застосовувати.

Назва «Ревізор» – багатопланова: тут і конкретний ревізор, якого бояться провінційні чиновники, це і Той Ревізор, перед Яким кожен звітує свого часу. Сюжетний і духовний план у назві поєднані.

Багатоплановість присутня і в назві поеми «Мертвые души» (1842). План сюжетний пов'язаний з конкретними обставинами авантюри Чичикова, який купував померлих селян (мертві душі), які формально за ревізійною казною враховувалися як живі. Духовний план розкритий у передсмертній записці Гоголя:

«Будьте не мертвые, а живые души. Нет другой двери, кроме указанной Иисусом Христом, и всяк, прелезай иначе, есть тать и разбойник».

«Истинно, истинно говорю вам: кто не дверима в кошару овечу входит, а деінде влізає, – злодюга той, разбійник! Истинно, истинно говорю вам: Я – двері для овецъ» (Йн. 10:1,7).

Та ж, як бачимо, проблема: шлях до Христа і шлях боговідступницький. А відносно творчості Гоголя, проблема розбещеності як поняття релігійного.

Багато хто при аналізі твору дав йому високу оцінку, але ніхто повною мірою не виконав того, на що сподівався Гоголь, демонструючи світові свій гіркий сміх: ніхто не звернув цього сміху безпосередньо на себе, на вади своєї душі.

Гоголь все ясніше усвідомлював: однією нищівною критикою не врятуєшся від біди, заперечення може бути таким же вбивчим, як і сам предмет заперечення. Руйнівник суспільної будівлі може загинути під її уламками. І закон не врятує.

Гоголь, безсумнівно, розумів, що різке викривальне слово – лише початок пророчого служіння. Можна вигнати біса, але не можна залишати місце порожнім. Про це попереджає Євангеліє (Мф. 12:43-45). Пророк лише тоді повністю виконає своє призначення, коли слово його донесе до живих людських душ благодать вищої істини.

Власне, цілісний задум «Мертвих душ» і був пов'язаний з таким авторським прагненням. У другому томі відчувається намір переведення пророчого служіння на новий рівень.

«Бывает время, что даже вовсе не следует говорить о высоком и прекрасном, не показавши тут же ясно, как день, путей и дорог к нему для всякого».

Серед гоголівських записів знаходимо такий: *«Что пользы для корабля от мачты, кормщика, матросов, парусов и якоря, ежели нет ветра? Что пользы в красноречии, в остроумии, познаниях, образованности, разуме, если нет в душе Духа Святого? Бог любит смиренного грешника, который сердечно сокрушается о своих грехах, и отвергает гордого праведника, который не признает себя никаким грешником».*

«Бог гордим противится, смиренным же дає благодать» (Як. 4:6).

Відзначимо також спорідненість гоголівської думки не лише з відомою притчею про митаря й фарисея, але й з одкровенням преподобного Серафима Саровського про стягання Духа Святого як мету людського життя. Але Гоголь ще й усвідомив, що не лише стягання Духа, а й істинне пізнання життя неможливе без душевних зусиль і без пізнання самої душі своєї для цього. Сам дар, яким він помічений, поклав на нього й величезну відповідальність – в цьому письменник також утвердився розумом і душею.

Рух до повноти Істини – єдино можливий через віру, через Православ'я. Шлях же до утвердження в Православ'ї не завжди простий і легкий.

5.4. Поетична спадщина Тараса Григоровича Шевченка – перлина української культури

Шевченко Т.Г. (1814-1861) – поет, письменник, художник, названий «пророком», який, за словами Олеса Гончара, *«безмірно багато важить в житті нашого народу, в його духовному формуванні»*. Тарас Григорович Шевченко залишив по собі натхненну творчу спадщину, яка виявилася спроможною *«...викликати такі глибокі духовні зміни в суспільстві, що їх, можливо, не викликали б ніякі інші, хай і могутні, чинники»*.

Світову славу Шевченкові приніс саме поетичний доробок, який нині ми об'єднуємо під однією назвою «Кобзар», хоч спочатку це була назва невеликої збірки. *«Кожен, хто, відкривши томик «Кобзаря», вживеться в багатючий світ його образів, сягне в його розпечені надра, відчує, що книгу цю написала людина, яка по крутизнах життя піднеслась до вершин мудрості, на верхогір'я людського духу. Поетові з його творчих висот відкривались різні часи і народи, в «Кобзарі» мовби акумулювався духовний набуток поколінь, в ньому, крізь людський біль, крізь індивідуальне, раз у раз проступає вселюдське, біблійська далеч історії тут мудро гомонить із сьогоденням. У цьому розумінні «Кобзар» – книга невичерпна, книга – на віки. Нові прийдущі покоління знаходитимуть в ній синтез народного і вселюдського досвіду, як ми знаходимо його у книгах древніх, що вік їхній вимірюється тисячоліттями»* [77].

Чи був Шевченко духовною людиною? Безсумнівно. Чи був він релігійним у повному розумінні цього слова, чи вірив у Бога, чи боявся небесної кари? Вивчення його поетичних, прозових творів, епістолярію та щоденникових записів у цьому аспекті свідчить, що так: був, вірив, боявся.

Незважаючи на те, що окремі твори здатні обурити кожного християнина (поема «Марія», «Гімн черничий»), вони все ж поодинокі й не спроможні кинути тінь на весь масив наскрізь духовної, патріотичної, іноді ліричної, але частіше пристрасної літературної споруди, зведеної Шевченком протягом усього життя і всіма силами його душі. Легше відкинути й не зважати на ці твори, ніж заперечити першорядне місце «Кобзаря» в українській літературі, його потужний вплив на свідомість і душу всього народу й кожної окремої особистості.

Із самого дитинства Шевченко знав Святе письмо, вчився на ньому, всюди возив за собою. Він сприйняв євангельські істини, переосмислив їх, трансформувачи у власну життєву філософію. Тому не дивно, що біблійні теми раз у раз постають у живописних та поетичних творах митця, а слово

«Бог» у «Кобзарі», за окремими підрахунками, зустрічається більш ніж 630 разів.

Майже в кожному вірші він звертається до Господа, то славлячи Його, то докоряючи Йому за байдужість до долі простого люду, то питаючи поради.

Шевченко неодноразово порушує у віршах проблему долі, зокрема долі поета і його ролі в суспільстві. Чи не найяскравіший вияв вона знаходить у творі «Минають дні, минають ночі» [77]:

*Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої,
Коли доброї жаль, божже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити...*

У цих рядках – страх прожити життя марно, бажання віддати всього себе людям, навіть якщо доведеться заплатити найвищу ціну. Справжнім життям ліричний герой вважає не біологічне існування (бо це марнування святого Божого дару), а горіння серця, життя в любові.

З великої любові й страждань народжувалися всі його поезії, а тому часто автор називає їх своїми дітьми і визнає їх божественну природу [77]:

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється – ожива,
Як їх почує!.. Знать, од бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!*

В ув'язненні та на засланні поет пише вірші, настільки ж сповнені віри, наскільки й любові до України та туги за вільним життям [77].

*Та не дай, господи, нікому,
Як мені тепер, старому,*

*У неволі пропадати,
Марне літа коротати*

.....
*Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий,
Де ж заховатися мені?*

.....
*За грішній, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим богом. Не мені
Про теє знать, за що караюсь,
Та й знать не хочеться мені.*

Для окремих своїх творів Шевченко використовує біблійні сюжети. Так, вірш «Во Іудеї, во дні они» написаний на основі історії про народження Ісуса. До образу Христа звертається поет і в творі «Не гріє сонце на чужині». Засуджуючи людську жорстокість і світову несправедливість, він проводить паралель із подіями, описаними в Євангелії [77]:

*І згадував літа лихії,
Погані, давнії літа,
Тойді повісили Христа,
Й тепер не втік би син Марії!*

Історія переслідування й катування перших християн у Римі лягла в основу поеми «Неофіти», написаної 4-7 грудня 1857 року.

Натхненна історія неофіта Алкіда, закатованого за християнську віру, і його матері, яка під впливом мученицької смерті свого сина перероджується і стає палкою проповідницею («*І на торжища, і в чертоги, Живого істинного Бога Ти слово правди понесла*»), починається з передмови, у якій автор звертається до Бога з запитанням [77]:

*Що він зробив їм, той святий,
Той назорей, той син єдиний
Богом ізбранної Марії,
Що він зробив їм? І за що
Його, святого, мордували,*

*Во узи кували;
І главу його честную
Терном увінчали?
І вивели з злодіями
На Голгофу-гору;
І повісили між ними...,*

а до Божої Матері звертається з сердечною молитвою:

*Благословенная в женах,
Святая праведная мати
Святого сина на землі!
Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить.
Скорблящих радосте! Пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи і просвіти!*

.....
*Ти – матер бога на землі! -
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила! Ридаю,
Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось.
І на Україні святилось
Те слово – божее кадило,
Кадило істини. Амінь.*

Уся історія народження, смерті й воскресіння Ісуса Христа, яка описана чотирма апостолами у Євангеліях, викладена у Шевченка лише вісімнадцятьма рядками другого розділу [77]:

*Тоді вже сходилa зоря
Над Віфлєємом. Правди слово,
Святої правди і любові
Зоря всесвітня зійшла!
І мир, і радість принесла
На землю людям. Фарисеї
І вся мерзенна Іудея
Заворушилась, заревла,
Неначе гадина в болоті.
І Сина Божія во плоті
На тій Голгофі розп'яла
Межи злодіями. І спали,
Упившись кровію, кати,
Твоєю кровію. А ти
Возстав од гроба, слово встало,
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.*

Автор закликає до прощення, заперечує ненависть і стверджує любов, навіть до ворога. Полюбити ворога можливо, лише пробачивши йому всі кривди – ця ідея всепрощення, яка найпотужніше звучить у словах Алкіда [77]:

*«Молітесь, братія! Молітесь
За ката лютого. Його
В своїх молитвах пом'яніте.
Перед гординею його,
Брати мої, не поклонітесь»,*

цілком в дусі Нагірної проповіді Ісуса Христа: «Любіть ворогів ваших, добро чиніте тим, які вас ненавидять, благословляйте тих, які вас проклинають, моліться за тих, що вас зневажають» (Лк. 6:27-28).

Чимало творів у «Кобзарі» мають епіграфи, узяті зі Святого Письма. Так, у поемі «Тризна» за епіграф узяті слова з Першого соборного послання Петра («Души ваши очистивше в послушании истины, духом, в братолюбии нелицемерно, от чиста сердца друг друга любите прилежно: порождени не от семени истления, но не истления, словом живаго бога и пребывающаго во веки. Зане всяка плоть, яко трава, и всяка слава человека, яко цвет травный:

изше трава и цвет ея отпаде. Глагол же господень пребывает во веки. Се же есть глагол, благовестованный в вас»); у поемі «Сон» – з Євангелія від Іоанна («Дух истины, его же мир не может принять, яко не видит его, ниже знает его»); у поемі «Єретик» – з Псалма 117 («Камень, его же небрегоша зиждущии, сей бысть во главу угла: от господа бысть сей, и есть дивен во очесех наших»); у поемі-містерії «Великий льох» – з Псалма 43 («Положил еси нас [поношение] соседом нашим, подражание и поругание суицм окрест нас. Положил еси нас в притчу во языцех, покиванию главы в людех»); у поемі «Кавказ» – з Книги пророка Єремії («Кто даст главе моей воду, и очесем моим источник слез, и плачуся и день, и ночь о побитых»); у посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» – з Соборного послання Іоанна («Аще кто речет, яко люблю бога, а брата своего ненавидит, ложь есть»).

Не порушив традиції автор і в поемі «Неофіти», взявши за епіграф цитату з Книги пророка Ісаї «Сия глаголет господь: сохраните суд и сотворите правду, приблизится спасение мое прийти, и милость моя открыеться».

Загалом книги пророків справили на поета незабутні враження й спонукали до написання ще цілого ряду творів: «Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)», «Осії. Глава XIV (Подражаніє)», «Подражаніє Іезекіїлю».

Наслідуючи пророків, Шевченко використовує характерні художні засоби, яскраві образи, символи, повчальні історії, але ареною для всіх подій робить Україну. Особливо проникливо він зобразив, услід за пророком Ісаєю, повернення людства до ідеального, досконалого світу, оновлення землі, яке прийде після Божого суду [77].

Ісаія. Глава 35

(Подражаніє)

*Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти!
І процвітеши, позеленієши,
Мов Йорданові святії
Луги зелені, береги!
І честь Кармілова, і слава
Ліванова, а не лукава,
Тебе укрийє дорогим
Золототканим, хитрошитим,
Добром та волею підбитим,*

Святим омофором своїм.
І люди темнії, незрячі,
Дива господнії побачать.
І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива, -
Се бог судить, визволяє Довготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!
Тоді, як, господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить...
Незрячі прозрять, а кривись,
Мов сарна з гаю, помайнують.
Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмиа,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.
Оживуть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться: і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами,
Без гвалту і крику,
Позіходяться до купи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

Небагато у цьому переспіві суто біблійних образів, лише одиничні власні назви («Іорданові святії», «честь Кармілова», «слава Ліванова») відсилають нас до тих реалій, про які писав пророк Ісая. Швидше, вірш цілковито шевченківський, з такими звичними для нього епітетами: «веселії села», «луги зелені», «темнії люди, незрячі», «невольничі, утомлені руки», «вбогодухі», «довготерпеливі», «убогі», «святая правда», «зцілющою водою», «веселі ріки», «веселим птаством», «шляхи вольнії, широкії, святії»...

Зовсім інший настрій панує у вірші «Осії. Глава XIV». Майже весь він – моторошна картина майбутньої загибелі України [77]:

*«Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі.
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші!»,*

в подальшому вкладає автором в уста Господа, який говорить до неї:

*«Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата!..
І плача, матернього плача
І сполню гради і поля,
Да зрить розтленна земля,
Що я держитель і все бачу»,*

і самої України у зверненні до її «лукавих чад»:

*Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє огнем,
Кровавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах,
Що крикне кара невсипуща,
Що не спасе їх добрий цар,*

*Їх кроткий, п'яний господар,
Не дасть їм пиять, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам охляп сісти
Та утікати; не втечете
І не сховається; всюди
Вас найде правда-мста; а люде
Підстережуть вас на тотеж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туги окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...*

Поет шукає причину такої кари і знаходить її:

*За що тебе господь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих.*

Пророк Осія, який усе своє життя боровся з відступництвом Ізраїлю від Бога, громадськими пороками, занепадом народних звичаїв, надихнув Шевченка. Але переспів виявився більш гострим, жорстоким і гнівним, ніж оригінальний текст.

Таку ж особливість можна помітити в іншому переспіві «Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19».

Єзекиїл – пророк, діяльність якого припадає на період розпаду Юдейської держави, коли вавилонський володар Навуходоносор переселив юдеїв у свої землі. Вони ж вірили, що Бог залишився на старій батьківщині і покинув їх.

Завданням Єзекиїла було переконати співвітчизників, що Бог бачить і охороняє свій народ, де б він не був. Випробування випали на долю юдеїв за гріхи, очистившись від яких у тяжкій неволі, вони дадуть початок оновленому, угодному Богові народу. До пророцтв Єзекиїла, написаних ще до облоги Єрусалима, у яких висловлені погрози й докори Ізраїлю, належить і глава 19 «Жалобна пісня над князями Юди».

В оригінальному тексті юдейські князі названі левенятами, які навчилися «роздирати здобич» і пожирати людей, а ізраїльський народ змальований спочатку в образі левиці, потім – в образі виноградної лози, яку «...*вирвано в гніві й кинуто на землю, і східний вітер висушив плід її, а сильний пагін її був зламаний, засох він, вогонь його пожер. Тепер її в пустині посадили, в землі сухій і вигорілій. І з пагона вогонь вийшов, пожер віття її та плід. І не зосталось більше на ній сильної гілляки, берла, щоб володіти*».

Та Шевченко, переспівуючи Єзекиїла, пише зовсім не так м'яко. Він виливає у вірші весь гнів і отруту, на яку був спроможний, використовуючи промовисті художні засоби, риторичні запитання, жорсткі, емоційні слова, часто ставлячи після них знаки оклику для підсилення значення. Так, князів і вельмож автор називає не левенятами (лев – благородна тварина), а щенятами зубатими, з яких зробились «львичища» [77].

*Людей! Незлобних, праведних дітей,
Жрете, скажені!.. Мов шуліка
Хватає в бур'яні курча,
Клює і рве його.*

Увесь текст сповнений яскравих епітетів: «*лихі*», «*род проклятий*», «*львєня дике, люте*», «*люта мати*», «*бісновате скаженєє звіря*», «*царя неситого*», «*корінь гнилий, червивий, малий, худосильний*», «*злая своєволя*», «*плач нікчемний, довгий, поганий, самодержавний*». Чимало зустрічаємо старослов'янizmів, характерних для Святого Письма: «*восплач*», «*рци*», «*владика*», «*уповають*», «*вомєсто*», «*во притчу стане*» та ін.

Незважаючи на те, що поет залишив у тексті посилання на Єгипет і Вавилон, немає сумнівів, що усі виплеснуті в ньому емоції спрямовані проти вітчизняних і сучасних Шевченкові «князів», «вельмож» і «царів», точніше, проти «*самодержавного владика*», «*неситого царя*», у якому він вбачав причину всіх народних страждань.

Таке ж сильне враження на поета справила Книга псалмів, під впливом якої були написані цикл «Псалми Давидові» та вірш «Подражаніє 11 псалму».

Псалом, або «псальма», – слово грецького походження, що означає піснеспів у супроводі музичного інструмента. Усього 150 псалмів різних авторів, часом анонімних, вміщує у собі канонічна Книга псалмів, або Псалтир. Більшість із них приписується біблійному цареві Давиду.

Тематика псалмів здебільшого релігійного характеру. Вони є молитвою до Бога, славословленням або повчанням, деякі з них присвячені

особливим подіям. За змістом і структурою поділяються на історичні, месіанські, повчальні й прославлення.

З усієї збірки увагу Шевченка привернули псалми: 1-ий повчального характеру, який описує дороги праведника й грішника; благальні 12-ий, 13-ий, 54-ий та 94-ий; 44-ий, який має характер всенародного благання; 53-ій, спрямований проти безбожників; 82-ий, спрямований проти несправедливих суддів; 133-ій, що уславлює братню любов; 137-ий, гімн Сіонові; 149-ий, тріумфальний гімн на славу Бога.

Ці переспіви, крім вірша «Подражаніє 11 псалму» (1859), написані у 1845 році, на який припав розквіт творчості поета і його важка хвороба. Очевидно, хвороба дала йому можливість зупинитися й переосмислити життя, подумати про вічне й таким чином сприяла появі натхнених віршів-переспівів, простих, щирих, емоційних.

На перший погляд, 10 поезій, що увійшли до циклу «Псалми Давидові» («Блаженний муж на лукаву не вступає раду», «Чи ти мене, боже милий, навік забуваєш...», «Боже, нашими ушима чули твою славу...», «Пребезумний в серці скаже, що бога немає», «Боже, спаси, суди мене ти по своїй волі», «Між царями й судіями на раді великій...», «Господь бог лихих карає», «Чи є що краще, лучче в світі, як укупі жити», «На ріках круг Вавілона», «Псалом новий Господеві і новую славу...»), є талановитим викладом у віршовій формі старозавітних пісень з повним збереженням їх композиційних особливостей та характерної образності. Але ж ні, авторів вдалося збагатити їх власним баченням, запалити тим самим вогнем, який горить у кожному його творі, помережити народнопісенними художніми засобами й промовистими образами, що безумовно внесло в них український дух.

У навчальному псалмі 44(43) автор переносить події з ізраїльських часів у сучасну йому Україну, вільно передає думку про покинутість Богом і, як і в оригіналі, завершує молитвою [77]:

*Поможі нам, ізбави нас
Вражої наруги!
Поборов ти першу силу,
Побори ж і другу,
Ще лютішу!.. Встань же, боже,
Вскую будеш спати,
Од сльоз наших одвертатись,
Скорбі забувати?
Смирилася душа наша,*

*Жить тяжко в оковах!
Встань же, боже, допоможи нам
Встать на ката знову.*

Проблема розбрату між українцями, яка завжди хвилювала Шевченка, знайшла втілення у псалмі 133 (132), який в оригіналі подається під заголовком «Братня любов» і є справжнім гімном єдності:

«1. Глядіть, як добре і як любо, коли брати живуть укупі!

2. Немов на голові найліпше миро, що на бороду стікає, бороду Арона, на комір його шат стікає.

3. Немов роса хермонська, що спадає на сіонські гори: бо там Господь зсилає благословення, життя повіки».

Цей псалом відомий як пісня прочан. У ньому описаний обряд помазання Мойсєвого брата Арона, речника, глашатая народу: запашна олива (миро) виливалася на голову обранця Божого, тим самим очищуючи, освячуючи його і вказуючи на особливу місію.

Шевченко зберігає всі образи й символи, в тому числі й образ живодайної хермонської роси, яка в суху пору зрошувала й напоювала землю, а в псалмі символізує Божу благодать. Проте стиль переспіву, його мова – народнопісенні [77]:

*Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Познать, не ділити.
Яко мірро добровонне
З голови честної
На бороду Аароню
Спадає росою
І на шитії омети
Ризи дорогії;
Або роси єрмонської
На святії гори
Високії сіонській
Спадають і творять,
Добро тварям земнородним,
І землі, і людям, -
Отак братів благих своїх*

*Господь не забуде,
Воцариться в дому тихих,
В сем'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка до віка.*

У переспіві звучить туга за кращим світом, раєм на землі, де люди жили б між собою у братній любові, як і заповідав Господь.

Справжнім зразком довершеності є ще один поетичний твір Кобзаря – «Подражаніє 11 псалму». Використавши ідею та зберігши композиційні особливості оригінального твору, Шевченко створив, без перебільшення, шедевр, вклавши в уста Господа геніальні слова, які стали крилатими [77]:

*«...Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониче,
Неначе стоптана трава,
І думка ваша, і слова».*

Божественні слова, або «словеса», які поет порівнює з найчистішим сріблом, власне, як і автор оригінального псалма, здатні явити диво, захистити людей і зміцнити їх віру:

*Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі, – словеса
Твої, о господи, такії.
Розкинь же їх, твої святисє,
По всій землі. І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі, убогі діти!*

У творчості Шевченка присутній ще один жанр, який має біблійне коріння – послання. У біблії авторство послань належить апостолам Павлу, Якову, Петру, Іоанну, Юді. В українській літературі в цьому жанрі творили П.Грабовський,

І.Франко, М.Рильський, А.Малишко, Д.Павличко, з посланням міцно пов'язується ім'я Івана Вишенського.

У «Кобзарі» він представлений потужною, емоційною і гострою поемою «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє». Сама назва виводить твір за межі часу й простору, робить його масштабним і пророчим.

На широку й гостру проблематику поеми вказує й епіграф, узятий із першого послання апостола Іоанна, який в українському перекладі звучить так: *«Коли хтось каже: «Я люблю Бога», а ненавидить брата свого, той не правдомовець. Бо хто не любить брата свого, якого бачить, той не може любити Бога, якого він не бачить»* (І Йн. 4:20). Любов до ближнього сповідував і сам Шевченко.

Поет заперечує патріотизм без любові. Як і старозавітні пророки, він звертається до своїх земляків: *«Схаменіться! Будьте люди, Бо лихо вам буде...»*, відчуває відповідальність за все, що діється на його землі [77]:

*Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І господа зневажають, –
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,*

і прагне змінити людей, а тому просить, будить:

*Умийтеся! образ божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать....,*

закликає до братньої любові (*«Обніміте ж, брати мої, Найменшого брата»*), до освіти й науки (*«Учітесь, читайте, І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь»*).

За допомогою системи євангельських символів та образів, яких у творі чимало, автор має на меті застерегти людей від лиха, захистити, навернути до правди, любові, істини, а значить, до Бога.

Характеру пророцтва, або одкровення, надає творові його кінцівка, в якій поет малює ідеальний світ:

*І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ тихий, не вечерній
Тихо засіє...*

Подібні ідилічні картини майбутнього часто зустрічаються в Шевченкових творах. У них виявляється віра поета у силу слова, біблійного й поетичного, які спрямовані на духовне очищення людини й людства.

Ведучи мову про духовність, яка пронизує «Кобзар», варто зазначити, що й решта творів цієї збірки присвячені більше загальнолюдським цінностям, ніж політичним закликам. Шевченко завжди близький до народної етики, сімейної моралі, що нерозривно пов'язано з євангельськими істинами і становить духовну сутність народного життя.

Палким християнином постає перед нами Шевченко і в своїх листах та щоденникових записах.

Так, у листі до графині А.І.Толстої від 9 січня 1857 року він пише: «...с умилением сердца повторил слова распятого человеколюбца: «Прости им, не ведают-бо, что творят». Радуйся, несравненная благороднейшая заступница моя! Радуйся, ты вывела из бездны отчаяния мою малую, мою бедную душу! Ты помолилася тому, кто, кроме добра, ничего не делал, ты помолилася ему молитвою бесплотных ангелов».

Власну ж гірку долю заслання він переосмислює і починає сприймати із вдячністю, як випробування:

«Теперь, и только теперь я вполне уверовал в слово: «Любя наказую вы». Теперь только молюся я и благодарю его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мое бедное больное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня, как любить врагов и ненавидящих нас. А этому не научит никакая школа, кроме тяжелой школы испытания и продолжительной беседы с самим собою. Я теперь чувствую себя если не совершенным, то по крайней мере безукоризненным христианином. Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу

теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни. И это я называю истинным, настоящим счастьем...» .

Підтвердження тому знаходимо й у щоденникових записях від 13 липня 1857 року: *«Семь тяжелых лет в этом безвыходном заточении мне не казались так длинными и страшными, как эти последние дни испытания. Но все от бога»*, від 26 липня 1857 року: *«Всемогущий и милосердный господь не оставил меня здоровьем в этом долголетнем и суровом испытании...»*, від 28 липня 1857 року: *«В заключение поблагодарил всемогущего человеколюбца, даровавшего мне силу души и тела пройти этот мрачный, тернистый путь, не уязвив себя и не унизив в себе человеческого достоинства»*, від 29 червня 1857 року: *«Широкий бытый шлях из рая, а в рай узенька стежечка, та й та колючим терном поросла», – говорила мне, еще ребенку, одна замиравшая старуха. И она говорила истину. Истину, смысл которой я теперь только вполне разгадал...»*.

Не раз, як бачимо зі «Щоденника», на засланні він згадував і бачив у снах Україну, рідних і дорогих людей, пам'ятні для себе місця: *«Вишел во сне Межигорского Спаса. Дзвонковую криницу и потом Выдубецкий монастырь. А потом – Петербург и свою милую Академию»* (запис від 18 червня 1857 року), *«В Малороссии совсем не то. Там деревня и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов. Там бедный улыбающийся мужик окутал себя великолепной вечно улыбающейся природою и поет свою унылую, задумчивую песню в надежде на лучшее существование. О моя бедная, моя прекрасная, моя милая родина! Скоро ли я вздохну твоим живительным, сладким воздухом? Милосердный бог – моя нетленная надежда»* (запис від 14 липня 1857 року).

Фіксував у «Щоденнику» поет і свої роздуми про життя, звичаї, про гріховність світу. Так, у записі від 29 червня 1857 року він обурюється тим, у що перетворили християнську віру і які злочини чиняться під її прикриттям:

«Сегодня празднуется память величайших двух провозвестников любви и мира. О святые, великие верховные апостолы, если бы вы знали, как мы запачкали, как изуродовали провозглашенную вами простую, прекрасную, светлую истину. Вы предrekli лжеучителей, и ваше пророчество сбылось. Во имя святое, имя ваше так называемые учителя вселенские подрались, как пьяные мужики, на Никейском вселенском соборе. Во имя ваше папы римские ворочали земным шаром и во имя ваше учредили инквизицию и ужасное автодафе. Во имя же ваше мы

поклоняемся безобразным суздальским идолам и совершаем в честь вашу безобразнейшую вакханалию. Истина стара и, следовательно, должна быть понятна, вразумительна, а вашей истине, которой вы были крестными отцами, минает уже 1857 годочек. Удивительно, как тупо человечество».

У записі від 15 липня 1857 року порівнює поховальні й поминальні звичаї серед уральських козаків, українців, туркменів та киргизів, особливу увагу виявляючи до уявлень про душі самогубців. Так, уральські козаки

«Самоубийцу хоронят без всяких церковных обрядов и не на общем кладбище, а выносят далеко в поле и закапывают, как падаль. В дни поминовения усопших родственники несчастного или просто добрые люди выносят и посыпают его могилку хлебным зерном – житом, пшеницею, ячменем и прочая, – для того, чтобы птицы клевали это зерно и молили бога о отпущении грехов несчастному», в Україні ж, за словами поета, теж існував поетичний обряд, затаврований і заборонений священиками як язичницький: «...самоубийц хоронили также в поле, но непременно на перекрестной дороге. В продолжение года идущий и едущий мимо несчастного покойника должен был что-нибудь бросить на его могилу. По истечении года, в день его смерти, а более в зеленую субботу (накануне троицына дня), сжигают накопившийся хлам как очистительную жертву, служат панихиду и ставят крест на могиле несчастного. Может ли быть чище, возвышеннее, богоугоднее, молитва, как молитва о душе нераскаявшегося грешника? Религия христианская, как нежная мать, не отвергает даже и преступных детей своих, за всех молится и всем прощает. А представители этой кроткой, любящей религии отвергают именно тех, за которых должны бы молиться. Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим спасителем-человеколюбом?».

У наведених записах, як і в кожному поетичному рядку, постає перед нами глибокий духовний світ Тараса Шевченка. Своєю творчістю він пробуджував у читача християнські почуття: любов до Бога, до батьківщини, співчуття до знедолених, милосердя, повагу до батьків, шанобливе ставлення до старших...

Завершити хотілося б словами Миколи Славинського, автора одного з перших перекладів «Кобзаря» російською мовою: «Усе, що свідомо чи

несвідомо жило і покоїлося в народі, все, що плакало, радувалося і стогнало в його серці, – все злилося в поезії Шевченка в один акорд, пристрасний, сумний, вражаючий. Шевченко все отримав від народу і все віддав народові, але вже просвітлене, перетворене в горнилі думки, почуття і страждання».

5.5. Святовітчизняне учіння про дитинство: за матеріалами повісті «Лето Господне» І.С. Шмельова та посилення на вислови В.В. Зеньковського

«Якщо не будете як діти, не ввійдете в Царство Небесне» (Мф., 18,3)

*«Коли дитина стикається з Богом, тоді у душі її з'являється радість, чистота і сила»
СПК, Храм Христа Спасителя, 4 вересня 2009 р.
«Нема нам прощення, коли діти у нас розбещені»*

Свт. Іоан Златоуст

У чому щастя людини? У гарній, цікавій роботі, в добрих друзях, благополучній сім'ї. Щастя – в здоров'ї, умінні цінувати кожен мить, подаровану Богом.

Особливе щастя – в гарних дітях. А які вони, гарні діти? – роздумаємо ми, батьки і педагоги. І постає перед нами образ Вані з повісті І.С. Шмельова «Лето Господне» – доброї, слухняної, ніжної, щирої, чистої дитини. «Янгольські душки», згідно виразу Горкіна, героя цієї повісті.

Як виховувати такого, і чи можливо це у наш час? Як відомо, часи не обирають, а гарні діти, як і взагалі гарні люди, є, були і будуть завжди. Значить, в принципі це можливо. Але як?

Звернемося за допомогою до святих отців, учителів «на всі часи», чії праці стали тепер доступними, і повісті Шмельова «Лето Господне».

1. Дитинство – особливий період у житті людини. В дитинстві закладаються всі основні «сюжети» її майбутнього життя. Образ Раю – блаженного, безтурботного, радісного життя, до якого прагне кожен – це також дитинство. Яким буде цей образ – багато в чому залежить від нас, дорослих. Від нашого розуміння, зусиль, бажання, власного досвіду, і, нарешті, від нашого уміння виховувати, навчати, освічувати. І тут нам не

обійтись без авторитетних порад. Порад святих отців, які підкріплені «порадами» (образами) художніми, що надає їм особливої сили.

2. Образ дитинства, даний в повісті «Літо Господнє», може слугувати своєрідною опорою, ідеалом для сучасного виховання, виховання ефективного, що дає «добрий плід», тобто гарний результат. Виховання, що спирається на православну традицію і використовує «благодатні засоби», про які ми мало знаємо і до яких рідко звертаємося. Митрополит Пітирим (Нечаєв) пише: «Зловісна практика ХХ століття, жахливий досвід нігілізму і дегуманізації підтверджує давній погляд на природу людини, що виражений в християнському богослов'ї, у відповідності з яким цю природу не можна довільно покращити чи переробити безблагодатними засобами».

3. Із широкого педагогічного матеріалу, різноманіття педагогічних тем повісті Шмельова ми обрали саме ці так звані «благодатні засоби». Достатньо детально вони охарактеризовані святителем Феофаном Затворником у книзі «Шлях до спасіння». Перш ніж коротко зупинитися на кожному з них, дамо характеристику дитячій релігійності, що є головною складовою внутрішнього світу дитини.

4. Перш за все, зробимо два загальних зауваження. Відзначимо примат духовного начала в людині, а також те, що релігія, як психологічна функція, не може бути, на думку вчених, відсторонена від душі людини. Тобто, образно висловлюючись, навіть атеїст має у душі свій «Символ віри». «Ієрархічна конституція первинно властива людині, хоча і виражена в різні періоди життя неоднаково», – пише В.В. Зеньковський. Які ж основні риси дитячої релігійності? Перш за все, психологи відзначають, що вона антропоцентрична і антропоморфна.

Антропоцентризм означає, що особистість дитини, її близькі, стоять в центрі створеного ними світу, і тлумачення життя визначається цим уявленням. Якщо навіть дитина не чує від дорослих про Бога, вона інстинктивно шукає центр осереддя світу. Цей внутрішній пошук «центру світу» можна назвати природною релігійністю.

Дитя потребує того світорозуміння, – пише В. Зеньковський, – при якому для нього все в світі має сенс, все сходиться до Творця і Отця Небесного». «Бог на небі, за зірками, з ласкою дивився на всіх...».

Антропоморфізм – це наділення людськими якостями тварин, предметів, явищ. Так, діти пояснюють причинно-наслідкові зв'язки в природі, за аналогією відношень між людьми. Знаходимо у Шмельова: «І сама верба радіє, веселенька така...». «Бідний, цілий рік один в темноті сучав, а тепер,

небісь, і він радіє, що Різдво!» (про «павука», жердину зі щіткою, якою обмітають кутки).

Ще одна риса дитячої релігійності – відкритість дитячого серця для сприйняття Божества. Її можна назвати живим почуттям Бога. «Хочеться мені чудового!». Слід відзначити, що «почуття Бога» у дитини сильніше процесу його інтелектуалізації. Релігійні переживання дитини стійкі і яскраві. Вони мають тенденцію стати центральними і забарвити весь її внутрішній світ. Але дитяча свідомість не володіє ними. Тому воно цілісне, радісне, дитина любить весь світ. Читаємо у Шмельова: «Світло у мене на душі, спокійно», «На душі у мене радісно і тихо», «Чудовий день, всі чудові». Релігійне в душі дитини оформляється саме в релігійному почутті.

Релігійна активність – одна з особливостей дитячої релігійності. Дитині чужий дух компромісу, вона зі всією серйозністю і щирістю слідує за рухами свого серця.

«Як чудово» «ТАКА РАДІСТЬ!» [ВИДІЛЕНО НАМИ – Т.П.]. Останні слова з різною інтерпретацією просто пронизують всю тканину повісті Шмельова. Це – той благодатний позитивний фон, та атмосфера, всередині якої, як в теплиці, виростають чудові російські діти. В словах хлопчика «Благодать Господня шумить за вікнами» ми відчуваємо його прагнення до цієї благодаті. Світло дитячої душі – це прообраз святості.

Таким чином, дитяча релігійність має свої особливості, потребує підтримки дорослих, вона вимагає від вихователя визначеної позиції, дій, використання «дарів благодаті». «Будьте як діти», – сказав Ісус Христос. Це, звичайно, не значить, що ми знову повинні стати дітьми. Євангеліє звеличує не наївність, а внутрішню гармонію, цілісність, живість, природність, радісність дитячої віри. Всі ці прекрасні якості дитячої віри, особливості дитячої релігійності, що описані з особливою майстерністю, тонкістю, тремтливістю, ми і зустрічаємо в повісті «Літо Господнє». І згадуємо євангельські слова про те, що необхідно «завжди радіти, за все дякувати», і розуміємо, ЗВІДКИ виростає такий стан душі. «Перебування в тваринному світі і навіть служіння йому ні найменшою мірою не повинно послаблювати чи утруднювати окриленість духовного життя, цвітіння в нас духовної сили», – звертається до нас В.В. Зеньковський.

5. «...душа з'являється на світ голою силою, виростає, багатіє у внутрішньому змісті і різноманітність в діяльності вона уже після», – пише святий Феофан Затворник. Духовне життя у людини зароджується в хрещенні. По мірі зростання немовляти духовне життя, зароджене благодаттю, повинне ним поступово «засвоюватися», усвідомлюватися.

Святий Діадох, говорячи про силу хрещення, відмічає: «...до хрещення гріх живе в серці, а благодать діє зовні. Після хрещення – благодать вселяється в серце, а гріх спричиняється зовні».

Збереження благодаті хрещення – це і є, на думку святих отців, головне завдання виховання. Для цього необхідно «підтримувати і укріплювати в дітях добру сторону, і знесилювати, і пригнічувати злу». Загальна «установка» тут – церковність і святі Тайни, віра і благочестя батьків.

Крім того, святі отці називають конкретні засоби виховання, які ми назвемо «благодатними». Які вони?

Святитель Феофан, опускаючи молитву і піст, перераховує наступні: часте причащення св. Христових Таїн; часте ходіння в Церкву, прикладання до хреста, Євангелія, ікон; часте перехрещення хресним знаменем; окроплення св. водою; куріння ладаном; благословення священника; принесення в дім ікон з церкви; молебні. Читаючи «Літо Господнє», ми бачимо, що саме ці прості засоби описує і автор повісті. Зупинимось коротко на духовному сенсі кожного з них, проілюструвавши їх художніми прикладами.

Як відомо, причащення буває на Літургії, головному церковному богослужінні. «Літургія» в перекладі з грецької означає «загальну справу». За словами Святійшого Патріарха Алексія, в цій загальній для віруючого справі відкривається «реальніша реальність», відбувається зустріч з Богом і поєднання віруючих у Христі. У цьому таїнстві «абсолютно трансцендентне стає абсолютно іманентним»: людина входить в живе спілкування з Богом.

Говорячи про причащення дітей, святитель Феофан пише, що через прийняття Святих Христових Таїн дитя поєднується з Богом «живо і діяльнісно». Тіло і Кров Христові освячують дитину, умиряють її, роблять недоступною для темних сил.

Підтвердження цього положення знаходимо в І.С. Шмельова.

[Після причастя] «Так мені легко і світло на душі, що у мене накочуються сльози..., і я обіцяю Горкіну ніколи більше не грішити.... І раптом підходить Гриша і говорить, оглядаючи мій костюмчик: «матрос...в штани натряс!» Одразу нас – як ошпарило. Я хотів крикнути йому одне словечко, та втримався – згадав, що це мені спокуса від того. І кажу лагідно, розумно, – Горкін потім хвалив:

- Недобре, Гриша так говорити.... Краще ти зачекай, і в тебе буде весело на душі.

Він дивиться на мене якось дивно, крутить головою, і йде чомусь задумливий. Горкін обняв мене і поцілував в маківку, – «так, каже, і треба!».

Дивимось, Гриша знову підходить...і дає мені добру «свинчатку»... І каже, дуже лагідно:

- Це тобі від мене подаруночок, будь здоровий. І став зовсім лагідний і приємний... і зачекати навіть пообіцяв, – Три роки, каже не чекав, і ви мене розохотили».

- Часте ходіння (носіння) в Церкву, прикладання до хреста, Євангелія, ікон.

Про значення відвідування храму митрополит Макарій Невський пише, що воно має «високий моральний виховний вплив на душу дитини».

Прекрасною ілюстрацією цього положення є, по суті, вся повість. «Ідеш з Церкви – все інше. Сніг – святий. І всі зірки – святі, нові». Ми бачимо дієвість цього благодатного виховного заходу, зміну внутрішнього стану людини (дитини).

Прикладання до хреста, Євангелія, ікон, відповідно до церковного учіння, це вираз поваги і любові до Бога, Божої Матері, Священного Письма і святих. Таким чином, дитя навчається виражати свої почуття, своєю любов, у нього формується найважливіше високе почуття – *благодарності*.

«І наді мною проходять [Іверська ікона Божої Матері] – я завмираю в ТРЕМТІННІ».

«Здається мені, що на всьому залишився МИЛОСТИВИЙ ПОГЛЯД Цариці» [Божої Матері].

Все життя героїв повісті пов'язане з православними іконами, їх можна назвати його реальними «діючими особами».

Тут необхідно також відзначити, що, за учінням Православної Церкви, благодать діє не ВІД ікони, а ЧЕРЕЗ неї (ієрей Діонісій Свєтчиков). І в повісті ми бачимо рівне шанування, рівне відношення до всіх ікон, відчуємо живе спілкування з іконою головного героя – Вані. І бачимо її «відклик» на це звернення.

«Я дивлюсь на Святу Трійцю, а Вона, Три Лики, з посошками, весело на мене».

«Здається мені, ДИВЛЯТЬСЯ вони на нас, всі – святі і світлі. А ми-то грішні...».

«Господня сила в ликах священних, явленна...заступники наші всі, молитвеники небесні... Це вже саме НЕБО рухається...».

За висловом сучасного дослідника, тут ікона вже не відкривається ЯК МИНУЛЕ, але ОЖИВАЄ ЯК ТЕПЕРІШНЄ (Л.А. Успенський. Ікона в сучасному світі).

- Осяяння хресним знаменням.

Хресне знамення бере свій початок з часу раннього християнства. Хресне знамено – це безмовна молитва, благословення і символ віри. Накладаючи хрест, християнин освячує свої думки, почуття і діяння рук.

Тема хреста в повісті – одна з центральних. Тропар св. Хресту любить наспівувати Сергій Іванович, «папашенька» Вані: «Хресту твоєму поклоняємося, Владико...». І він проносить хрест свій до кінця.

«Грішно боятися Хреста господнього, – говорить Горкін Вані, – його біси одні страшаться». Він пояснює хлопчикові і вчить його: «Кожному дається хрест, щоб порядно жити... і покірно його неси». І у Горкіна – свій хрест. Те ж можна сказати про всіх героїв повісті.

У повісті взагалі багато і часто хрестяться. Особливо часто – Горкін, який для хлопчика «зовсім святий». Чи не приклад це для Вані та і для всіх нас – батьків і вихователів.

- Окроплення святою водою.

Її благодатний вплив на віруючих досліджено і перевірено віками. Звичайна вода, освячена хрестом і молитвою священника, набуває якості через окроплення «освячувати все навкруги і проганяти бісівську силу у всіх її проявах» (прот. Василь Ізюмський. Навіщо нам потрібна Церква).

Освячена вода є образ Божої благодаті: вона очищає від духовних скверн, освячує віруючих і укріплює їх.

Свята вода обов'язково присутня при освяченні храмів і всіх предметів, що використовуються в богослужінні. Нею окроплюють на хресних ходах, при молебнях.

У день Богоявлення (Хрещення) кожен християнин несе її додому, береже як найбільшу святиню, з молитвою використовуючи в хворобах і немощі.

Преподобний Серафим Саровський після сповіді паломників завжди давав їм святої Богоявленської води.

Преподобний Амвросій Оптинський смертельно хворому чоловікові послав пляшку зі святою водою – і той одужав.

Преподобний Серафим Вирицький радив окропляти продукти і їжу йорданською (хрещенською) водою, яка «сама все освячує». Коли хтось дуже хворів, старець благословляв приймати по столовій ложці освяченої води через кожен час. Він говорив, що СИЛЬНІШИХ ЛІКІВ, НІЖ СВЯТА ВОДА І ОСВЯЧЕНЕ МАСЛО, НЕМАЄ.

Що ж у І.С. Шмельова?

«Бризгає срібло на все: кроплять і берези, і сараї, і сонце в небі, і кури з півнем на штабелі...

Коровку-то покропіть, – просить, притиснувши до підборіддя руки, стара Мар'юшка-кухарка.

Потрібно уважити, для молочка..., – говорить Андрон-столяр.

Корова похилила голову».

«А яблука чому кроплять? Ось і не так знаєш... А ось. Адам-Єва згрішили, змії їх яблуком обманув, а не наказано було, від гріха. А Христос вийшов на гору і освятив... А **ЯК ОКРОПЛЕНО, ТО БЕЗ ШКОДИ**».

«І будуть їсти, вже зовсім інші, не куплені, а церковні яблука, СВЯТІ. Це і є Преображення».

- Благословення священника.

Говорячи про благословення священника, важливо пам'ятати, що благословення відходить від Бога, а не від Батюшки.

«Благословив він всіх нас», – читаємо в повісті.

Узагальнюючи сказанне, можна навести слова святителя Феофана Затворника. «Все церковне чудовим чином зігріває і живить благодатне життя дитини, і завжди є найбезпечніша і непроникна огорожа від спокуси невідомих темних сил».

Іван Сергійович Шмельов у повісті «Літо Господнє» змушує нас задуматися над секретом виховання справжньої людини, зрозуміти роль сім'ї, нас, дорослих, допомагає звернутися до тих благодатних засобів виховання, про які ми мало знаємо і тому мало використовуємо, побачити їх внутрішній сенс.

Говорячи про «міцні огорожі», слід пам'ятати, що їх може розорити невіра, недбалість і безпечне життя батьків і вихователів.

«Дух віри і благочестя батьків потрібно вважати **НАЙМОГУТНІШИМ ЗАСОБОМ** для збереження, виховання і укріплення благодатного життя в дітях» (ФЗ, ПС),

Власне кажучи, про це – вся повість Шмельова, її педагогічний лейтмотив. А підсумком такого благодатного виховання можуть стати слова Вані: «І мені **ХОЧЕТЬСЯ СТАТИ СВЯТИМ**». Чи не це – найголовніший підсумок виховання?

6. Інтерес до Православних традицій виховання і в Росії, і в Україні, і в інших країнах СНД тільки відроджується. В Росії він отримав своє вираження і на державному рівні. Президент Росії Дмитро Медведєв 21 липня 2009 року на зустрічі з лідерами традиційних конфесій підтримав введення в школах обов'язкового предмету під умовною назвою «Духовно-моральне виховання» («Релігійна культура і етика»), в рамках якого ті, хто навчається і їх батьки зможуть обрати, до якої релігійної культури вони

будуть приєднуватись. Глава Російської держави запропонував варіант, що враховує позицію як віруючих, так і атеїстів, і не порушує Конституцію країни.

Святійший Патріарх Кирило підкреслив важливість добровільного вибору релігії, він багато раз відзначав особливу роль Православ'я для історії і культури Росії.

Разом з тим, ми розуміємо, що багато в справі виховання і освіти залежить від кожного з нас, від нашого вибору, від нашої громадянської позиції. Ми розуміємо, яка це важка і свята справа – виховання, пам'ятаючи, що в цьому процесі завжди беруть участь троє: вихователь, вихованець і Бог, «Який над кожним з нас безперервно працює, Той, для Кого немає випадковостей, Хто все добре в нас підтримає, все нерозумне виправить, від всякого зла захистить, Той, без Чиеї волі ні один волосок не впаде з нашої голови» (Прот. В'яч. Резніков «Почуття добрі»).

«Посреди всех этих трудностей остаётся нам одно: прибегать к Господу Богу, усердно просить от Него помощи и вразумления, а затем, со своей стороны, делать всё, что можем» (Прп. Амвросій Оптинський).

З огляду наведених висловів, трактувань класиків літератури, очевидно, що особистість формується і розвивається в середовищі подібних собі – тільки у **спільній** діяльності з іншими людьми. Така діяльність, яка включає в себе обмін інформацією, розробку спільної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини, є СПІЛКУВАННЯМ. Людина як біологічна особа з часу своєї появи на Землі, дякуючи спілкуванню, змогла вижити і продовжити свій рід та всебічно розвиватися.

З а п и т а н н я

та завдання

для самоконтролю

1. Які основні філософські ідеї характеризують світогляд Григорія Сковороди?
2. У чому своєрідність його бачення будови світу?
3. Назвіть основні мотиви поетичних творів, які входять до збірки «Сад божественных песней».
4. Охарактеризуйте ставлення філософа до Біблії.
5. Розкрийте сутність ідеї «сродної праці» на прикладі збірки «Басні Харьковскія».
6. У яких філософських трактатах автор надає особливої уваги ідеї «сродної праці»?
7. Чи поділяєте Ви філософські погляди Г.Сковороди?
8. Наведіть приклади творчої філософії О.С.Пушкіна, яка співзвучна з релігійними поняттями.
9. У якому творі й на прикладі якого літературного героя Пушкін демонструє біблійну вірність сімейним цінностям?
10. У чому сенс життєвої позиції духовного образу літописця Пімена в трагедії «Борис Годунов»?
11. Наведіть приклади з творів М.В.Гоголя, які ілюструють служіння православній Істині.
12. Як ви розумієте ключові слова з комедії «Ревізор»: «Ревизор – это наша проснувшаяся совесть...»?
13. Наведіть власний приклад авантюрних прийомів Чичикова з поеми «Мертвые души».
14. Узагальнюючи літературну спадщину М.В.Гоголя, покажіть, що рух до Істини – єдино можливий через віру, Православ'я.
15. Чи був, на вашу думку, Т.Г. Шевченко релігійною людиною?
16. У яких творах Кобзаря використані біблійні сюжети?
17. На прикладі творів Т.Г. Шевченка охарактеризуйте його ставлення до Бога й Церкви.

18. Про що, на вашу думку, свідчить широке використання Шевченком цитат із Біблії в якості епіграфів до ліро-епічних творів?

19. Розкрийте значення слова «псалом».

20. Чим відрізняються «подражання» Т.Г.Шевченка від творів, що входять до збірки «Псалми Давидові»?

21. Судячи із щоденникових записів та епістолярію Шевченка, яким було його ставлення до власного покарання і чи похитнуло воно його віру?

22. Із прочитаної повісті І. Шмельова «Лето Господнее» і аналізу її у наведеному параграфі, що, на вашу думку, є провідним (червоною лінією) у вихованні духовно-моральних цінностей?

*Привычку к труду благородную
Нам бы не худо с тобой перенять...
Благослови же работу народную
И научись мужика уважать.*

*Да не робей за отчизну любезную...
Вынес достаточно русский народ,
Вынес и эту дорогу железную –
Вынесет все, что господь не пошлёт!*

*Вынесет всё – и широкою ясную
Грудью дорогу проложит себе...*

Н.А. Некрасов

ГЛАВА 6

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ: ПАТРІОТИЗМ, МОРАЛЬ, МОЛИТВА, ЛОГОС

6.1. До джерел духовності

*Отыщи всему начало,
и ты многое поймешь.*

К. Прутков

Історичний розвиток науково-педагогічного знання за законами логіки проходить у кілька етапів:

1. Зародження педагогічних ідей у руслі філософських вчень.
2. Формування педагогічних поглядів і теорій у межах філософсько-педагогічних творів.
3. Перехід від гіпотетичних та утопічних теорій до концепцій, що ґрунтуються на педагогічній практиці й експерименті.

З чого ж почати висвітлення настільки делікатної теми? Почнемо із семи мудреців: Фалеса, Солона, Періандра, Клеобула, Хілона, Біанта, Піттака. Найімовірніше, мудрість одного лише Фалеса вийшла за межі практичних потреб, а інші здобули звання «мудреців» за свої політичні заслуги. Їм приписують численні висловлювання, серед яких до нас дійшли такі міркування Фалеса:

*Найстаріший – Бог, тому що він не народжений.
Найпрекрасніший – Космос, тому що він є творінням Бога.
Найбільший – простір, тому що він уміщує все.
Наймудріший – час, тому що він виявляє все.
Найшвидша – думка, тому що вона біжить безупину.
Найсильніша – необхідність, тому що вона долає все.
Що вкладеш у батьків – очікуй від дітей.
Не пишайся зовнішністю, але будь прекрасний справами.
Не наживай багатства нечесним шляхом.
Знаходячись при владі, керуй собою.
Де порука, там лихо.
Не безліч слів доводить розважливість думки.*

Вислів Біанта:

Бери переконанням, а не силою.

Вислови Періандра:

*Безчесний прибуток викриває безчесну натуру.
В удачі будь помірний, у лихові – розважливий.
Невдачі приховуй, щоб не тішити ворогів.*

Вислови Хілона:

*Краще втрата, ніж ганебний прибуток:
перше засмучує один раз, друге буде засмучувати завжди.
Якщо в тебе крута вдача, зберігай спокій,
щоб тебе поважали, а не боялися.
Мова твоя нехай не обганяє розум.
Не бажай неможливого.*

Вислів Піттака:

Важко бути добрим.

Вислови Клеобула:

*Люби слухати, а не говорити.
У багатстві не заносься, у нестатках не принижуйся.*

Вислови Солона:

*Уникай задоволення, що породжує страждання.
Не поспішай заводити друзів, а тих, які є,
не поспішай відштовхувати.
Навчившись підкорятися, навчись керувати.
Про таємне здогадуйся з явного.*

Його запитали, чи може людина таємно від богів вчинити беззаконня. Фалес відповів: «Не тільки вчинити, але й замислити не може». На запитання «Що важко?», він відповів: «Знати себе»; «Що легко?» – «Наставляти іншого»; «Що найсолодше?» – «Успіх»; «Що є божество?» – «Те, у чого немає ні початку, ні кінця»; «Яку дивину довелось побачити?» – «Тирана, який дожив до старості»; «Як легше переносити нещастя?» – «Якщо бачиш, що ворогам доводиться ще гірше»; «Як нам прожити найкраще й найправедніше життя?» – «Якщо самі не будемо робити того,

чим дорікаємо іншим»; «Хто щасливий?» – «Хто тілом здоровий, натурою багатий, душею вихований».

Мудрість, справедливість, мужність, самовладання – ці поняття в давньогрецькій культурі позначають добру вдачу. У християнстві вони транслюються в поняття віри в Бога, надії, любові. У цьому випадку їх сутність розглядається як *духовна цінність*. І в такий спосіб втілюється досконалість, ідеал, а також те, до чого варто прагнути, щоб підтримати розвиток і здатність удосконалювати життя.

Цінним є те, чого ще, можливо, й немає, але що повинно бути й до чого варто йти.

Чи варто говорити про єдність духовних цінностей сьогодні, якщо в суспільстві панує плюралізм? Чи здатна людина жити ідеально й досконало? Чи варто прагнути того, що є недосяжним?

Звичайно, варто, хоч, безперечно, це важко!

Втім, не важче, ніж знайти відповідь на вічне запитання, що стоїть перед кожною людиною: «Бути чи не бути?» З моменту розкриття вбивства батька Гамлет повинен був вирішити для себе: бути чи не бути людиною, присвятити своє життя бездумній, покірливій дрімоті, віддатися насолодам і зручностям придворного життя або взивати до істини й зрозуміти, що моральне падіння гальмує розвиток життя й викликає протест?

Бути означає волю до більш повного життя. *Бути* означає жити духовно, відповідно до ідеалу, з тим, чого ще немає, але що повинно бути; щоб світ прагнув до більш досконалого стану – сакральних цінностей; щоб у людини було щось більш високе, ніж її примхлива повсякденність. Сутність цього яскраво озвучив Фауст:

*Но две души живут во мне,
И обе не в ладах друг с другом.
Одна, как страсть любви, пылка
И жадно льнет к земле всецело,
Другая вся за облака
Так и рванулась бы из тела.*

6.2. Ідея як транслятор духовності у соціальну дійсність

Великий мислитель Гегель ще в XVIII столітті твердив, що *все щире, велике й божественне в житті стає таким через ідею*.

Отже, ідея править світом, творить і руйнує держави. Воістину світова історія визначається виникненням, трансформацією та втіленням ідей у просторі й часі.

Отже, ідея відрізняє одну річ від іншої і робить її тим, чим вона є. Це сукупність істотних властивостей речі, її *зміст, внутрішнє* в зовнішньому, нескінченне в скінченному, ідеальне в реальному, сутність явища або закон його буття.

Ідея – це *досяжний* для розуму архетип речі й адекватний спосіб самопізнання. Природа ідеї – суб'єктивно-об'єктивна.

Ідея – це *духовна матриця* життя, *динамічна мета* еволюції світу, що самостійно розвивається. Ідея є *субстанцією*, першопричиною, основою самої себе, містить у собі в ідеальному вигляді майбутній результат саморозкриття.

Ідея є Божественною формою думки, духовною енергією еволюції, її Планом.

Логічна структура ідеї складається зі взаємозумовленої *єдності загального, особливого й одиничного*. Кожен із моментів ідеї відбивається в іншому і, як частина цілого, є, разом з тим, усією цілісністю. Кожна частина ідеї, здійснюючи свою специфічну функцію, зберігає і розвиває тим самим ідею в цілому. І навпаки.

Ідея – це *процес*. У якості ідеального змісту ідея – це *поняття*, саморозгорнуте в *об'єктивність*. Ідея, за визначенням Гегеля, це кругообіг, у якому поняття визначає себе до об'єктивності й до протилежної їй суб'єктивності, і ця зовнішність, що має поняття своєю субстанцією, своєю іманентною діалектикою, повертає себе назад у суб'єктивність». Ідея – це такий рух усередині себе, що сприяє пошуку істини, добра, краси...

Усі суспільні відносини, соціальні інститути, створені людським духом (економіка, право, мораль і моральність, наука, техніка, мистецтво й релігія, держава, цивілізація, світова історія та ін.), – це різні форми прояву народного духу, що містять у собі ту чи іншу міру духовності або бездуховності.

Духовність соціального життя – універсальне мірило історичної розвиненості людини й суспільства, всіх форм і показників життєдіяльності народу: від продукту матеріального виробництва до держави в цілому і її

живих носіїв. Якщо різні органи суспільного організму містять у собі духовність і є певними формами її прояву, вони являють собою соціальну дійсність, тобто дійсність людського життя, що відповідає своєму еволюційному змісту й призначенню в складі планетарного й космічного життя. Іншого універсального критерію істинності людського буття, всіх його форм, засобів і способів не існує, тому що духовність є самим життям у його історично можливій повноті прояву. Весь соціальний світ повинен колись стати системою суб'єктивно-об'єктивних форм справжньої духовності, її метаморфозою, через яку духовність знаходить своє історичне втілення.

Тут ми лише окреслимо логічні шаблі й форми, які *духовність*, як *основа суспільства*, *здатна до самовідновлення*, проходить у своєму розвитку в соціальну дійсність.

Споконвічне стародавнє слово «удерживать» виявляє силу, владу й успіх, причому аж ніяк не в сенсі шаленства або буйства, а в сенсі особистої стриманості й дисципліни. Тому сказати «одержання» – значить указати відразу на дві сили: владно підпорядковуючу й творчо підлеглу. Сказати ж «духовна одержимість» – значить указати на духовно владну силу особистої пристрасті. Це трактування Ільїна [26].

Слово «одержимість» не слід зразу ж ототожнювати з одержимістю бісами або шаленством. «Одержимість є поняттям нейтральним; треба тільки домовитися, чим або ким одержима людина? Так, термін «духовна одержимість» передає одночасно початок ірраціональної інтенсивності й одухотвореного споглядання; сили вогню й світла; трепет щирого серця й тверезість предметного досвіду; енергію віри, влади духу.

Необхідно пам'ятати, як підкреслює І.Ільїн, що тут йдеться про духовну одержимість. Не просто про пізнавальний розум, доказову «істину», «ясне» й «наочне» розуміння; але про досконалість, сердечне споглядання, прийняття, остаточне духовне «пізнання Бога».

Холодна розсудливість не рівнозначна духовній очевидності; вона не приведе до Бога, не дасть віри, не створить релігійного досвіду. Потрібна духовна очевидність.

Подібно до цього, є потреба у духовній одержимості. Тут йдеться не про темпераментне кипіння душі навколо релігійних тем, церковних справ і різних канонічних тлумачень. Говорячи про одержиму душу, ми зовсім не маємо на увазі ні її сліпу відданість догматам і канонам, ні владну зарозумілість людини, яка вважає себе єдиним або основним носієм істини, ні войовничу нетерпимість сповідника, ні будь-яке інше інвестування особистих пристрастей у справи віри й релігії. У духовній одержимості

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ: ПАТРІОТИЗМ, МОРАЛЬ, МОЛИТВА, ЛОГОС

пристрасть горить, але стосовно Бога, а не людських відмінностей; – пристрасть цілісна, але духовною цілісністю; – пристрасть любить, але не прагненням і насолодою, а благоговінням і подякою; – пристрасть не ворогує, а вболіває; – молиться без жадібності; – вірує і сповідує смиренно.

Іншими словами, духовна одержимість позначає цілісний релігійний характер; зрілий релігійний досвід; послідовний у вірі спосіб життя.

Дух. Що ж таке дух? Як *сутність*, дух є вищою стихією, вічною, безмежною *всенаочною енергією*. Дух безсмертний і всюдисущий. Він походить зі Світу Світла. Дух – це вищий стан матерії. Власне дух є самосвідомою, саморегулятивною формою світоносної матерії, «Я», індивідуальністю, що складається з ядра духу, незмінного у своїй стихійній вогненній цілісності, й еволюціонуючих оболонок, ядра, за допомогою яких дух виявляє свої потенційні властивості, здійснює самопізнання й самореалізацію, накопичує знання й досвід.

Як соціальний феномен, продукт еволюції людства, дух являє собою взаємозумовлену єдність універсальних здібностей людини: *мислення, почуття, волі, інтуїції* та ін.

За своєю сутністю людський дух – це *діяльність, що самовизначається*, має здатність до *самовідокремлення, самовідчуження* всередині себе й зовні; перебування у своїй відокремленості в її ідеальній або матеріальній формі й *повернення* зі своєї відокремленості до самого себе при одночасному уявно-вольовому знаходженні.

Дух – це замкнений на собі цикл теоретичної і практичної діяльності, що свідомо визначається й має своїм предметом ідеальний і реальний світ, суб'єкт і об'єкт, «я» і «не-я», словом, *обидва аспекти відношення як розрізної усередині себе єдності, що самотійно розвивається*, породжує і вирішує свої суперечності.

Дух – це життєдіяльність, що виступає у формі:

- 1) внутрішнього співвідношення з собою;
- 2) виходу зі своєї єдності за межі себе й повернення до себе. Це і є конкретно-загальне поняття духу.

Дух народу – творча основа суспільства. Справжньою основою людського життя може бути тільки те, що не визначається нічим іншим (за винятком Світового Життя, у межах якого існує людство), як самим собою. Ще не викорінена думка про те, що економіка, система виробничих відносин є основою суспільного життя, – трагічна омана раціонального, тобто однобокого, способу мислення – логічно розірваного принципу бездуховного матеріалізму. Де, коли і як економіка й праця, що її породжує, існували самі по собі, без і поза своєю свідомо-вольовою формою? У чистому вигляді, без мислення, почуття й

волі, тобто без свого духовного опосередкування, економіка й праця можуть існувати лише в голові у вигляді теоретичної абстракції.

Сучасний стан суспільства й майбутня доля вимагають переглянути уявлення про взаємодію духу й матерії, буття й свідомості, базису, надбудови й т.п., що виникло в результаті відсутності філософської культури. За допомогою цілісного способу мислення, що утримує зазначені протилежності, й усіх його модифікацій у розрізненій єдності, у вигляді живого процесу виникнення й вирішення суперечностей між ними, необхідно нарешті зрозуміти, що справжньою основою людського життя із чисто формального логічного боку може бути тільки те, що не має потреби в чомусь іншому, як в умові свого існування, а є своєю власною основою, що потенційно містить усю сукупність суспільних відносин.

У реальному житті праця, що вважається джерелом людського існування, керується не лише свідомою метою, також почуттям і волею людини, тобто своєю свідомою вольовою формою, що існує у вигляді правових і моральних відносин. Без творчої свідомої вольової форми буття предметно-практична діяльність, матеріальні засоби виробництва, виробничі відносини, економіка країни в цілому – уявні абстракції. Ось чому праця (і система виробничих відносин, як економічна форма її існування), що розуміється в чисто економічному плані, тобто абстрактно, не може бути загальною основою реального суспільства, тому що насправді вона існує лише завдяки іманентній свідомо-вольовій формі (праву, моральності, іншим формам духовності), матеріальним змістом, а значить, несамостійним моментом якої вона насправді є.

Життя й понятійне, тобто істинне мислення, як адекватне теоретичне відображення життя, показують, що лише *діалектичний взаємозв'язок предметно-практичної і свідомо-вольової діяльності, нерозривна єдність двох протилежних джерел людського буття утворюють живу матеріально-духовну діяльність – загальну, єдину основу суспільства*, що породжує як себе, так і весь загальний продукт власної творчості – соціальну дійсність. Такою основою, здатною породжувати всю сукупність матеріально-духовних суспільних відносин, що організуються в соціум, є історично *конкретний дух народу*.

6.3. Маловідомі факти про мораль і патріотизм

6.3.1. Оповідання В. Дегтярьова «Аморальный приказ»

Ішли ми тоді з Владивостока в порт Ваніно. Рейс був останній у сезоні. Шансів встигнути до льодоставу майже не залишалося. З Ваніно повідомили, що в них на рейді вже з'являлися крижини. Я дивувався: навіщо послали так пізно? Однак сподівався, що зима запізниться й вдасться проскочити. Тиха й тепла погода в Японському морі давала підстави для таких надій.

На борту в мене був «особливий вантаж» – засуджені священики, настоятелі монастирів, вищі ієрархи. Слід сказати, один раз мені вже доводилося переплавити ув'язнених – страшно згадати... Цього разу – зовсім інша справа. Ні тобі голодувань, ні різанини, ні шуму, ні крику. Охоронці томилися від неробства. Вони навіть стали їх випускати на палубу гуляти, не боячись, що хто-небудь із засуджених кине за борт. Адже самогубство за християнськими поняттями – найважчий гріх. На прогулянках святі отці чинно ходили по колу, худі, прямі, у чорному довгому одязі, ходили й мовчали або тихо перемовлялися. Дивно, але, здається, ніхто з них навіть на морську хворобу не страждав, на відміну від охоронців, усіх цих мордатих телепнів, які, щойно піднімалися невеликі брижі, раз по раз висували пики за борт...

І був серед ченців хлопчик Альоша. Послушник, років дванадцяти. Коли в носовому трюмі влаштовувався молебень, часто було чути його голос. Альоша співав найчистішим альтом, співав лунко, сильно й з глибокою вірою, так що навіть груба обшивка озивалося. Альоша мав собаку Пушка. Рудуватий такий цуцик. Собака була вченою, розуміла все, що Альоша говорив. Скаже хлопчик, бувало: «Пушок, стій!» – і пес стоїть на задніх лапах, як стовпчик; накаже: «Повзи!» – і пес повзе, висунувши від старанності язика, викликаючи в отців смиренні посмішки, а охорону приводячи в захоплення; лясне в долоні: «Голос!» – і вірний друг гавкає заливисто й охоче: «Гав! Гав!». Всі ув'язнені любили Альошу і його собаку. Полюбили його й матроси, навіть охорона посміхалася, побачивши цю парочку. Пушок розумів не тільки слова господаря, він міг читати навіть його думки: варто Альоші подивитися у віддані очі – і пес уже біг виконувати те, про що хлопчик подумав.

Наш замполіт, Яків Наумович Минкін, у минулому циркач, захоплювався Пушком: унікальний собака, з дивними здібностями, ціни йому немає. Намагався підгодовувати пса, але той чомусь до нього не йшов і їжі не брав.

Одного разу на прогулянці наш старпом подарував Альоші свого старого светра. З кожним днем помітно холоднішало. Хлопчик мерз у своїй витертій рясі. Альоша тільки подивився Пушкові в очі – і пес, підійшовши до старпома, лизнув йому руку. Старий так зворушився.

Повертаючись до господаря, пес ні з того ні з сього нагавкав на Якова Наумовича, який поспішав кудись. Лець не вкусив. Мені була незрозуміла така поведінка собаки. Однак наступного дня все стало ясно. Я зайшов до замполіта в каюту зненацька, здається, не постукавши, і побачив у його руках масивний срібний хрест. Яків ним милувався... Хрест був прикріплений кільцем до жетона. Жетон був увінчаний короною, на ньому – зелене тло, а на тлі – срібний олень з розлогими рогами, простромлений срібною стрілою. Яків перехопив мій погляд. «А наш послушник, виявляється, князь!» – сказав він, наче й не було нічого, й кивнув на хрест із гербом.

Ось так ми і йшли п'ять діб.

І от на шостий день плавання Яків запитав координати. Я сказав. Він стурбовано пробурчав щось і спустився в носовий трюм. Незабаром повернувся з Пушком під пахвою. Пушок скиглив. Альоша, було чути, плакав. Хтось із ченців заспокоював його. Замполіт замкнув пса у своїй каюті, і я почув, як він різко обірвав старпома, який спробував його присоромити:

«Не твоя справа!» Після чого потинявся якийсь час палубою, нервово стискаючи кулаки, потім знову сховався у свою каюту й повернувся з чорним пакетом у сургучевих печатках. Знову запитав у мене координати. Я сказав: такі-то. Тоді він урочисто вручив мені пакет. Я зламав печатки. У пакеті був наказ.

Ви чуєте – мені наказувалося: зупинити машину, відкрити кінгстони й затопити пароплав разом з «вантажем». Команду й охорону зніме зустрічний есмінець. Я сторопів. І з хвилину нічого не міг сказати. Може, помилка? Але тут підійшов радист і передав радіограму з есмінця «Безжальний боєць революції Лев Троцький» – корабель уже входить у наш квадрат.

Що я міг вдіяти – наказ є наказ! Пам'ятаючи про обов'язок капітана, я спустився в каюту, умився, переодягнувся в усе чисте, облачився в парадний кітель, як вимагає того морська традиція. Усередині в мене було як на покинутій площі... Довго не виходив з каюти, знаходячи собі всякі дрібні турботи, і весь час відчував, як із дзеркала на мене дивилося безкровне, чуже обличчя.

Коли піднявся на місток, прямо за курсом побачив дим есмінця. Зібрав команду й оголосив наказ. Повів поглядом: хто?.. Моряки мовчали,

потупивши очі, а Минкін ніяково розводив руками. У мені щось натягнулося: всі, всі вони можуть відмовитися, усі – окрім мене!..

– У такому випадку я сам!..

Спустився в машинне відділення – машина вже стояла, і лише чути було, як вона вистигає потріскуючи, – і з дзвоном у потилиці віддраїв кінгстони. Під ноги заюшила зелена, по-зимовому густа вода, промочила черевики, але холоду я не відчув.

Піднявшись на палубу – залізо прогиналося, – побачив розгубленого замполіта, він бігав, зазирає під снасті й гукав:

– Пушок! Пушок!

У відповідь – ні звуку. З машинного відділення було чути гуготіння вируючої води. Я врочисто йшов палубою, весь у білому, бачив себе самого збоку й гостро, як буває уві сні, усвідомлював смертельну важливість моменту. Був задоволений тим, як тримався, здавався собі суворим і холоднокривним. На жаль, не про людей, замкнених у трюмах, думав, а про те, як виглядаю в цю фатальну мить. І усвідомлення, що чиню по-чоловічому, як у романах – виконую жакливі наказ, але, разом з тим, ретельно дотримуюсь обов'язку капітана й моряка, – наповнювало серце трепетом і гордістю. А ще в голові важко перекочувалося, що ця подія – спогад на все життя, і трішки шкодував, що на судні немає фотоапарата... Із трюмів донеслося:

– Вода! Рятуйте! Тонемо!

І тут потужний бас перекрив крик і плач:

– Помолимося, братіє! Простимо їм, бо не відають, що творять. Свя-тый Бо-о-же, Свя-тый Кре-епкий, Свя-тый Бес-с-смерт-ный, поми-и-илуй нас! – заспівав він врочисто й голосно.

За ним підхопив ще один, потім інший, третій. В'язниця перетворилася в храм. Хор звучав так могутньо й так злагоджено, що тремтіла, вібривала палуба. Усю свою віру вклали ченці в останню молитву. Вони молилися за нас, безбожників, у залізному своєму храмі. А я топтав цей храм ногами...

У баркас спускався останнім. Напевно, сотня пацюків стрибнула разом зі мною. Ні старпом, ні матрос, які стояли на краю баркаса, не подали мені руки. А які очі були в моряків!.. І тільки Яків Наумович нишпорив своїми очима-маслинами по палубі, кликав собаку:

– Пушок! Пушок! Щоб тебе!..

Пес не озивався. А пароплав тим часом поринав. Уже сіла корма і майже затихли в кормовому трюмі голоси. Коли з пароплава на баркас стрибнув останній пацюк, – він потрапив прямо на мене, на мій білий кітель, – я дав

знак відчалювати. Голосно сказав: «Простіть нас!» – і віддав честь. І знову подобався самому собі в ту хвилину...

– Почекайте! – закричав замполіт. – Ще трішки. Зараз він прибіжить. Ах, ну й дурний же пес!..

Почекали. Пес не йшов. Пароплав опускався. Уже прямо на очах. І слабшали, змовкали один за одним голоси ченців, тільки в носовому трюмі дзвенів, заливався голос Альоші. Тонкий, пронизливий, він звучав лунко й чисто, срібним дзвіночком – він дзвенить і зараз у моїх вухах!

– За мною не ридайте, плачучи, бо ніщо мене не гідне... А ченці вторили йому:

– Душе моя, душе моя, повстань!..

Але все слабше вторили й слабше. А пароплав осідав у воду й осідав... Чекати далі було вже небезпечно. Ми відчалили.

Ось тоді на палубі, що нахилилась, з'явився пес. Він постояв, подивився на нас, потім втомлено підійшов до люка, де все ще лунав голос Альоші; скорботно, повискуючи, загавкав і ліг на залізо.

Пароплав пішов під воду. І в світі немов тріснула струна... Всі заворожено дивилися на величезний вир, хтось із матросів голосно гикав, старпом ледь чутно буркотів: «Зі святими упокой, Христе, душі рабів Твоїх, іде ж не є хвороба, ні сум, ні зітхання, але життя нескінченне...» – а я потай відтирав, відтирав з білосніжного рукава рідкий щурячий кал і ніяк не міг його відтерти.

Ось вода зімкнулася. Пішли в безодню тисяча і три брати, послушник Альоша й вірний Пушок...

Усі ці міркування про мораль залишаються просто «сонячним зайчиком», поки ми не зрозуміємо: ніщо, крім мужності й безкорисливості кожної людини, не змусить будь-яку суспільну систему працювати, як слід, як високоякісна машина...

Звичайно, можна звільнити громадян від тих чи інших порушників громадського порядку, скажімо, від хабарників і хуліганів, але поки залишаються потенційні хабарники й хулігани, зберігається і загроза, що вони протопчуть собі нові стежки, щоб продовжити старі справи. Не можна зробити людину доброю лише за допомогою закону. Можна як завгодно збільшувати число міліціонерів та інших бойових підрозділів, поліпшувати їх оснащення, розширювати мережу в'язниць, тобто репресивний апарат, але суспільство від цього кращим не стане. Ось чому наведення ладу всередині себе повинно стати звичною нормою для кожного члена суспільства.

Отже, моральне суспільство складається з моральних людей. Можна в школі щодня товкти, що таке добро й що таке зло, але без морального

перетворення самої людини, без наведення ладу всередині себе – морального суспільства не збудувати.

Історія нашої Батьківщини рясніє прикладами безжального знищення віри й духу в людях. Але не все вдалося революційному режиму (1917 і до 1990р.) зламати у населенні Радянського Союзу. Ось декілька прикладів.

6.3.2. Жорстокість смертної кари (за твором М. Коцюбинського «Подарунок на іменини»)

Скільки існує людство, цивілізоване суспільство – будуть точитися дискусії щодо смертної кари. Як би ми не прикрашали, як би ми не вбирали учасників дійства під назвою «винесення смертного вироку», воно залишиться вбивством. І не матиме значення, хто це вчинив: чи то найманий кимось вбивця для усунення суперника, чи той же вбивця, якого найняла держава і який карає іменем закону.

Ставлення людей до смертної кари завжди буде відзначатися суб'єктивністю. Але, якщо керуватися загальновизнаними фактами, то смертна кара ніколи й ніде не була застережним засобом проти злочинності. Загальновизнаним є і той факт, що учасники страти (кат, охоронці, глядачі) переживають страшні потрясіння.

Вражаючий твір Михайла Коцюбинського «Подарунок на іменини» яскраво ілюструє цей момент. Тут зображено основну суть проблеми смертної кари: ніколи смертна кара не робила суспільство гуманним. Особливо згубний вплив вона має на підростаюче покоління.

...Таточко вирішив зробити своїй дитині «подарунок на все життя»: у день народження сина запросити його на страту жінки (вона намагалася вбити губернатора). Щоб «подарунок» був несподіваним, Карпо Петрович до останньої миті нічого синові не говорить. Та хлопчикові цікаво, і він намагається вивідати про подію у свого кучера. І коли той без зайвих церемоній пояснює, що тут має відбутися, хлопчик розгублено запитує: «Як, зовсім повісять?»

На що дістає роздратовану і жорстоку відповідь: «Не зовсім, а тільки доти, поки ноги не перестануть дригати...» Можна тільки уявити, що пережив Доря після почутого. І коли ця дитина кидається до жінки і в розпачі хапає її за ноги – це маленький протест проти жорстокості цього світу.

Як справжній майстер слова, Коцюбинський контрастно до зображуваних подій описує природу. Адже це такий абсурд: вбивають людину, коли поруч «гречка попливла білим пінистим шумом, до ріллі припадали теплими

грудьми пташки, а вітер гойдав дивину і волошки». Дитина волає на цілий світ: «Не дам!.. Не хочу!..» Але хто її чує? Хто з дорослого світу врешті усвідомить, що жорстокість може породити тільки жорстокість? Або відчай. «Чекай, – думав він (Доря) гірко про батька, – будеш ти знати, як я тобі повішусь... Заберусь на горище, зди́му свій пояс, і ніхто не побачить...» І в читача не виникає сумніву: після пережитого він так і вчинить.

Ще з часів Київської Русі смертна кара не була складовою частиною законодавства. Хоча б це може буде аргументом для запеклих прихильників смертної кари. А оповідання Коцюбинського «Подарунок на іменини» дає відповідь на багато запитань, зокрема на запитання: «Вбивати чи не вбивати?»

6.3.3. Роман Олеся Гончара «Собор» – творче вираження соборного духу нашого народу

Геніальність митця реалізується не стільки в тому, які виражальні засоби він використовує і в рамках якого мистецького жанру працює, скільки в змісті послання, яке він адресує людству – сучасному і майбутньому.

Відповідно до зазначеного критерію геніальності роман видатного українського письменника Олеся Гончара «Собор», що посідає в його творчості особливе місце, можна віднести саме до таких через те, що цей твір заряджений потужним духовно-моральним змістом – він несе нащадкам ідею соборності, яка має об'єднати слов'янську цивілізацію на духовно-моральних засадах релігії як форми суспільної свідомості, духовної практики, а також форми зв'язку людини з Божественним.

Прийшовши до читачів в кінці епохи «відлиги» у 1968 році, роман одразу ж опинився у вирі пристрастей, оскільки саме в ньому чи не вперше у вітчизняній літературі неприховано і могутньо пролунав заклик до духовного очищення й соборності нашого народу. На сторінках роману знайшли місце не тільки високі ідеали життя і праці, але й осуд національного безпам'ятства, звироднілого кар'єризму і екологічного браконьєрства.

Офіційні кола сприйняли «Собор» різко негативно, адже роман, відкидаючи догматизм класових уявлень, утверджував загальнолюдські, гуманістичні цінності та кидав потужний виклик офіційній ідеологічній доктрині, котра набирала сили після епохи «відлиги», у яку яскравим цвітом розквітали творчі сили народу, виявлялися його автентичні духовні скарби.

Відмітимо, що червоною ниттю у романі проходить ідея соборності, яку втілює Собор не тільки як будівля, але й сакральний символ, що є

уособленням найвищих людських цінностей, які, незважаючи на історичні перипетії, труднощі, докорінні зміни у побуті і світогляді, залишаються могутньою основою людського буття, глибинною підвалиною існування Всесвіту. Собор інтегрує собою різні історичні епохи, різні прошарки людей, різні світоглядні орієнтири, забезпечуючи цивілізаційний зв'язок між поколіннями, логіку розвитку життя слов'янського етнічного утворення, конкретного селища, яке існує, не звертаючи уваги на історичну пам'ятку, але врешті-решт розуміє, що, втративши її, втратить щось дуже важливе у своїй душі, тому стає на оборону свого собору.

Відтак, у своїх героях Олесь Гончар підкреслює насамперед чистоту почувань, людяність, вміння віддати себе справі, любов до рідної землі, бажання зберегти її красу. На противагу цим загальнолюдським цінностям з гостротою викриває письменник дрібноту прагнень різноманітних кон'юнктурників та шукачів «легкого хліба».

Сама композиція роману не відзначається складною сюжетною побудовою, оскільки значну увагу автор приділяє розкриттю внутрішнього світу героїв, їхньої життєвої позиції. Саме тому літературознавець Г. Вервес зазначає: *«Свій естетичний задум Гончар реалізує як поет, хоч і пише прозою; художня типізація реально існуючого світу відбувається за законами лірико-поетичного осяяння в процесі саморозкриття думок і настроїв героя»* (Вервес Г. Д. Роман-застереження «Собор», «Слово і час» – 1990. – № 4. – С. 39).

У романі «Собор» обмежена кількість осіб, а зображені події не є винятковими, оскільки у творі зображено життєві будні робітничого селища Зачіплянки у центрі України, над Дніпром, яка й є головним об'єктом зображення, а також Єльчине село Вовчуги, мальовниче Скарбне, береги Дніпра, заводи у великому місті. Обмеженими є також часові рамки подій – вони відбуваються протягом одного літа.

Роман характеризується й класичним індо-ведичним прийомом – вставними розповідями-новелами «Чорне вогнище» і «Бхілайське вогнище». Перша новела розповідає про відомого в історичних колах, визначного українського науковця-історика Дмитра Яворницького, котрий не допустив осквернення храму махновцями в період Української революції. Інша новела розповідає про перебування одного із персонажів твору Івана Баглая в Індії, про дружбу і взаєморозуміння українського та індійського народів, які мають спільне історичне коріння, що проявляється у мовах: українська мова та санскрит мають багато спільного як в аспекті їх граматичного ладу, так і лексичного наповнення.

У сюжетну тканину вплітаються також і авторські розповіді про Єльчине минуле, про її біди й поневіряння, про життєві шляхи інших героїв. Відповідно до індо-ведичної літературно-епічної традиції переплітати оповідання, як це й відбувається у реальному житті, «Собор» містить багато відступів-розповідей про духовні й моральні цінності, про історичну долю пам'яток культури, які у творі гордо репрезентує збудований у XVII сторіччі козаками-запорожцями храм. У творі багато описів селища Зачіплянки, собору, Скарбного та інших сіл і місцевостей.

Олесь Гончар працював над романом протягом чотирьох років: 1963-1967, а сам роман можна вважати романом-попередженням перед загрозливим наростанням низки тенденцій моральної деградації суспільства у середині шістдесятих – на початку сімдесятих років. Відтак, відповідаючи на запитання про те, що його наштовхнуло на створення цієї книги письменник висловився таким чином: «Хотілося сказати слово на захист того, що було виплекане творчим генієм народу. Було бажання також сказати і про такі негативні явища, як пустодзвонство, кар'єризм, нехтування народною мораллю».

У своєму творі Олесь Гончар використав за основу реальні події і факти, оскільки прототипом Зачіплянки стало приміське селище на Дніпропетровщині, де минули життя і творчість письменника. Сам Собор, зображений у романі, найбільше схожий до козацької дерев'яної церкви у Новомосковську, яку, за легендою, в одну ніч побачив і зробив її макет з комишин Яків Погребняк з Нової Водолаги. Прототипом також міг слугувати й Дніпропетровський собор, споруджений приблизно у ті ж роки.

Роман «Собор» побачив світ у січневому номері журналу «Вітчизна» 1968 року; того ж року він двічі друкувався у видавництвах «Дніпро» і «Радянський письменник». Суттєво, що до друку був підготовлений також і російський переклад роману, що мав вийти на сторінках журналу «Дружба народів», але врешті-решт журнал відмовився від публікації роману, й на те були свої причини – антидуховні сили, які набирали неабияких обертів наприкінці епохи «відлиги». Завдячуючи їй, роман зустріли позитивні рецензії критиків та літературознавців, письменників, відгуки читачів були опубліковані в багатьох журналах та газетах, які висловили високу оцінку романові Олеся Гончара, твору високої художньої наснаги. У газетних та журнальних рецензіях зазначалося, що у «Соборі» письменник на повний голос підніс тему боротьби проти духовного браконьєрства, кар'єризму, прислужництва. З теплими словами в листі до автора роману звернувся Григорій Тютюнник: «Орлиний, соколинний роман Ви написали, роман-набат! О, як засичить ота наша ретроградна гідь, упізнавши сама себе». Духовні

сполохи «Собору» пройшлися Україною: люди читали із захопленням, читали та проймалися почуттям любові до свого талановитого, безсмертного народу, який світлим розумом і чистими козацькими руками подарував майбутнім поколінням українців справжнє мистецьке диво. У цей час схвально відгукнулася критика. Так, Л. Новиченко та С. Шаховський про «Собор» писали як про «твір великого інтелектуального наповнення, пошукового, дискусійного плану, гостропроблемний і полемічний».

Однак фронтовий побратим сержанта-мінометника Олеся Гончара, відомий нині російський письменник Михайло Алексєєв, у квітні 1987 року назвав роман «Собор» «багатостраждальним», оскільки він, що часто-густо має місце у світовій літературі, зазнав остракізму: кон'юктурні критики зчинили галас, вишукуючи всілякі огріхи, в газетах зарясніли «відгуки» робітників, селян-трудящих, які, і в руках не тримаючи роману, висловлювали своє «обурення» і проти «Собору», і проти всесвітньо відомого письменника.

Після цього твір аж до 1987 року не видавався через те, що був розкритикований і не імponував радянському правлінню, свідомо замовчувався. Від письменника вимагали, аби він переробив роман, на що Олесь Гончар не погодився. Самого автора Шелест добивався арештувати, проте Голова Президії Верховної Ради СРСР Підгорний не погодився: «...не робіть дурниць, не ганьбіть Україну!»

Однак багато читачів навіть у часі замовчування та різкої критики у листах до Олеся Гончара висловлювали свої захоплення романом та подяки автору. І тільки в період чергової відлиги роман було надруковано весною 1987 року російською мовою у московській газеті «Роман-газета». Цього ж року «Собор» вийшов і українською мовою у семитомному виданні творів Олеся Гончара. У 1989 році твір був виданий окремою книгою видавництвом «Дніпро» тиражем 300 тисяч примірників.

Ось коротка довідка про епічний роман видатного українського, слов'янського письменника, який був одним з перших, що у період релігійного занепаду в нашій країні підняв свій голос на захист загальнолюдських релігійних духовно-моральних цінностей, серед яких найбільшої ваги набуває ідея соборності, котра через словесну творчість, через мову має об'єднати слов'янську цивілізацію на засадах високого морально-духовного гатунку.

Розглянемо цю тезу більш докладно. Важливо, що мова тісно пов'язана із мисленням людини і, відповідно, організує світ, в якому вона живе (гіпотеза Сепіра-Уорфа про будову світу відповідно до будови людської мови). В. Гумбольдт наголошував, що мова народу є його духом, і дух народу – це

його мова, тобто мова покликана забезпечувати єдність етносу, який часто розчленований кордонами, розмежований соціально-економічними, політичними, релігійними чинниками.

Як засвідчують праці О.Ф. Лосєва і Г.А. Климова, типи логік людського мислення відповідають типам мови, у яких мислення здійснюється, коли *структура, граматичний і лексичний лад різних мов впливають на особливості мислення, а тому визначають і особливості розуміння, пізнання й освоєння людиною самої себе і світу, усвідомлення свого місця в ньому.*

Так, наприклад, в українській і російській мовах слово «щастя» (одне з найважливіших і найбільш емоційно заряджених слів будь-якої мови) етимологічно походить від слова «частина» (відомо, що подібне морфенне членування слів будь-якої мови відповідає морфемній організації вербальних сіток головного мозку людини). Можна сказати, що глибинне значення слова «щастя» у даному випадку пов'язане із ситуацією включення людини в щось ціле (сільську общину), із якого вона могла одержати свою «частку» благ, що задовольняли її вітальні потреби і робили, таким чином, її щасливою. Отже, якщо щастя є вищим призначенням людини, то щастя українця або росіянина, як видно, виникає з общинного життєвого укладу. Таким чином, можна припустити, що за своєю глибинною сутністю українець і росіянин є колективними істотами, які інтегровані в космос суспільного буття і характеризуються такими психологічними рисами, як емпатія, співчуття, ближньому, співпереживання, виражаючи найбільш глибинні витoki людської природи, яка в її найбільш чистих джерелах є саме соборною, кафолічною, колективістською. У цьому аспекті слов'янська цивілізація посідає виняткове місце серед інших світових етносів, про що може говорити аналіз слова «щастя» в інших мовах.

В англійській мові слово «щастя» («*happiness*») етимологічно виникає зі слова «траплятися», «відбуватися» («*to happen*»), тобто має подійну конотацію. Тут щастя як вище призначення людини має, як видно, процесуальний, подійний характер, тобто щастя тут є тим, що «трапляється», «відбувається» з людиною. Зрозуміло, що спрямованість на щастя тут реалізується через процес, активну взаємодію зі світом, зміну його у своїх цілях. Можливо, що таке глибинне значення слова «щастя» пов'язане з активною життєвою позицією англійців, із їхнім індивідуалізмом і прагненням до вдосконалювання свого життєвого простору.

Іспанський іменник «*suerte*» («щастя») походить від латинського дієслова *sortior* – «кидати жереб». У період розпаду вульгарної латини починається процес формування іспанської мови. Саме в цей період змінюються лексичні

значення багатьох слів. Певних змін зазнало і слово «*suerte*», яке поряд із лексичним значенням «щастя» має значення «удача», «доля».

Лексичне значення турецького іменника «*hismat*» («щастя») теж щільно пов'язано із лексичним значенням «доля», «жереб». Зрозуміло, що щастя, як доля та жереб, ставить людину у відношення до деякого метафізичного фактору, який визначає людські долі. Ця обставина наштовхує нас на досить несподіваний висновок про те, що саме звідси, мабуть, випливає релігійний екстремізм тюркських (ісламських) народів, а також іспанців (згадайте інквізиційні експеси іспанського середньовіччя).

Французький іменник *bonheur* є напіваббревіатурою від виразу «*une bonne heure*» – «добра година». Отже, поняття «щастя» у французькій мові пов'язувалося з якимось коротко проміжним моментом (у середньофранцузький період це слово замінило латинське за походженням поняття «щастя»), тобто має темпоральні ознаки, на основі чого можна дійти висновку, що у площині прагнення до щастя французи освоюють світ, як *темпоральну* сутність зі всіма світоглядними наслідками, що з цього випливають. Мабуть, тому Франція втілює в собі дух часу, тобто дух зміни, розвитку суспільства: саме Франція серед інших цивілізованих етносів Європи постала державою революційних зрушень.

Румунський іменник *fericire* (щастя) походить від латинського іменника *feriae*, який має такі лексичні значені: свята, вільні від праці, перерва, відпочинок, спокій. Отже, внаслідок зміни лексичних значень латинський іменник *feriae* в румунській мові при утворенні іменника *fericire* (щастя) пов'язувався з чимось святковим, із вільним від праці періодом життя людини, коли активність людини в цьому суспільстві, відповідним чином, була спрямована, у певному розумінні, на досягнення стану спокою. Напевно, ця психолінгвістична «установка» деякою мірою визначила те місце румунського етносу, яке він обіймає серед інших етносів Європи.

У німецькій мові іменник *das Glück* (щастя) етимологічно споріднений з англійський словом *luck* (доля, випадок, щастя, везіння) внаслідок фонетичних змін під час розвитку німецької мови, одна з яких – вплив умлауту в середньовісній німецькій мові. Таким чином, у результаті розвитку німецького етносу, в німецькій мові збереглося слово у значенні «щастя», лексичне значення якого в своїй основі виражає ідею долі, випадку, як це має місце у турецькій і іспанській мовах. Виникає питання: а не може ця обставина бути пов'язаною з певними рисами соціальної психіки німецького етносу, такою, наприклад, як войовничість? Бо з самого початку свого історичного становлення він виявляв неприборканий завойовницький дух, що поширювався в атмосфері «бурі і тиску» та компенсувався

ліричностію, педантичністю, організованістю, чоловічою раціональністю, прагненням до впорядкування всіх сфер соціального життя. В агресивні періоди існування німецького етносу панівним ідеалом для нього був арійський, нордичний, витриманий, холодно-захоплений тип особистості, котрий сполучає крижану незламність і палку ярість.

Саме ідею соборного щастя слов'янського етносу проводить Олесь Гончар у своєму романі, де втілюється ідея збереження духовної спадщини нашого народу, його культури, мови, мистецтва, історичних святинь, захист цих виплеканих творчим генієм поколінь здобутків од посягань «кар'єристів-висуванців», «бюрократів-чиновників», «безбатченків-нігілістів».

Більш того, мрія Олеся Гончара про гармонійне співжиття духовності і прогресу міста й села, особистості й суспільства, історичної та сучасної реальності може реалізуватися саме через соборне існування народу, ідеєю чого просякнутий роман, серцевиною, своєрідним стрижнем якого є образ собору, який об'єднує всі сюжетні вузли твору, сягаючи в історичну сиву давнину. ...Коли в другій половині XVIII сторіччя з наказу Катерини II російське військо підступно зруйнувало Запорозьку Січ, легендарне козацтво задумало лишити по собі світлу пам'ятку – і нею став прекрасний собор у Новомосковську. Цей собор зберігся до наших днів і надихав письменника при створенні роману, а образ святої споруди постав яскравим метафоричним символом, свідком історії народу, зразком мистецької вправності зодчих-будівників.

Відтак, у романі собор постав немов живий, як невмируща пам'ять історичного минулого народу, як неугасиме сподівання на відродження духовного багатства й краси.

6.3.4. У мучеництві за віру

*Вера же есть осуществление
ожидаемого и уверенность в невидимом*
Библия: Евр., гл. 11:1

Трагічні події XX століття явили світу нових молільників, які вершили свій подвиг в умовах, що часом неможливо ні описати, ні уявити. Тепер, коли доступний фактичний матеріал про жертв гонінь нового часу, можна з певністю переконатися в тому, що випало на долю нових мучеників за віру. Наведемо тут тільки один приклад – кілька штрихів, що дають уявлення про умови життя святого сповідника Луки Кримського.

1920-і роки заслання в Плахіно. Це крихітне поселення, розташоване в 230 кілометрах за Полярним колом, як описує сам владика Лука, складалося «з трьох хат і двох великих куп гною і соломи», які виявилися «житлами двох невеликих родин». Жити довелося на «половині хати з двома вікнами, у яких замість других рам зовні були приморожені плоскі крижини. Щілини у вікнах не були нічим заклеєні, а в зовнішньому куті місцями було видно крізь більшу щілину денне світло. На підлозі в кутку лежала купа снігу. Друга така ж купа, що ніколи не танула, лежала всередині хати в порозі вхідних дверей... Поблизу нар стояла залізна пічурка... Ранком, коли я вставав зі свого ложа, мене охоплював мороз, що стояв у хаті, від якого товстим шаром льоду покривалася вода в цебрі... У Плахіно часто бувають дуже сильні морози, і там не живуть ворони й горобці, тому що при такому холоді вони можуть замерзнути на льоту й каменем впасти на землю».

У цих умовах владика не полишав молитву, пастирське піклування. «У мене був із собою Новий Завіт, з яким я не розлучався і в своїх засланнях. І в Плахіно я запропонував селянам читати й пояснювати їм Євангеліє». Тут одного разу до єпископа прийшов відвідувач. Коли він переступив засипаний снігом поріг, то був вражений злиденністю й убогістю житла. На нефарбованому столі стояла кружка з водою і лежав шматок чорного хліба. Ніякої іншої їжі не було видно. Єпископ Лука молився. Знаком руки він просив гостя почекати. Хвилин за десять, востаннє поклонившись, повернувся до гостя й сказав: «А тепер будемо знайомитись».

Духовна зрілість і міра величі цієї душі розкривається у випадково зрештому слові: «Я полюбив страждання», – писав владика Лука в одному зі своїх листів. Одинадцять років провела ця людина у в'язницях і засланнях. Про те, як молився святий, перебуваючи у в'язниці, згадує його співкамерник: «Пережиті єпископом Лукою скорботи нітрохи не придушили його, а навпаки, загартували його душу. Владика двічі на день ставав на коліна, повернувшись на схід, і молився, не помічаючи нічого навколо себе. У камері, наповненій змученими, озлобленими людьми, ставало тихо. Усі люди, які його оточували, а серед них були й мусульмани, і невіруючі, починали говорити пошепки, і якимось самі по собі вирішувалися конфлікти, що донедавна роздирали людей».

Новосибірська в'язниця. «Нас перевели в більшу камеру, де нас шпана зустріла настільки вороже, що я повинен був рятуватися втечею від них: став стукати у двері під приводом необхідності вийти в клозет і, вийшовши, заявив наглядачеві, що в жодному разі не повернуся в камеру...»

Красноярська в'язниця. «Нас посадили в підвал двоповерхового будинку ГПУ. Підвал був дуже брудним і запаскудженим людськими випорож-

неннями, які нам довелося чистити, при цьому нам не дали навіть лопат. Поруч із нашим підвалом був інший, де перебували козаки... Ніколи не забуду збройових залпів, що доносилися до нас при розстрілі козаків...»

Заслання в село Хая на ріці Чуні, притоці Ангари. Село у вісім дворів, навколо безкрая снігова пустеля. У березні тут ще глибока зима. Будинки часто до даху заносило снігом. Доводилося чекати, поки зранку олені протопчуть стежку, щоб можна було принести хмизу на розпалювання. У рукомийнику в сінях замерзала вода. Із глибокою християнською смиренністю переносив владика Лука всі труднощі заслання. «Про мене не піклуйся, я ні в чому не бідую», – писав він синові Михайлові з Єнісейська, і через кілька місяців знову: «Про мене не турбуйтеся. Господь відмінно влаштував мене в Хаї. Я радісний, глибоко спокійний, ніяких потреб не відчуваю».

Арешт 1930-го року. «Перебування в переповненій задушливій камері подіяло на серце. Наростала серцева недостатність». Свідчення лікарів: «Кардіосклероз, склероз аорти й декомпенсація серця. Хворому необхідний абсолютний спокій, тривале лікування». Резолюція: «Відмовити. Залишити без реагування». Ще рік страждань у в'язниці. Вирок від 15.05.1931 року: «Вислати в Північний край, строком на три роки... Направити етапом». Архангельське заслання...

Арешт 1937-го року. Владиці 60 років. Під час допитів він перетерпів карцер, побої, знущання... «Конвеєр» – безперервні допити, супроводжувані катуваннями, доводили підслідного до запаморочення. Владика піддається цьому випробуванню не один раз. «Страшний «конвеєр» тривав безупинно день і ніч. Чекісти підмінювали один одного, не давали спати ні вдень, ні вночі... Допит «конвеєром» тривав тринадцять діб, і не раз мене водили під кран, з-під якого обливали мені голову холодною водою... Протокол, датований 23.11.1937 року, я, незважаючи на важкий стан від голоду й позбавлення сну, довго відмовлявся підписати...» Черговий допит перерваний. Серце здало, з важкими набряками владика відправлений у в'язничну лікарню.

Липень 1938 року – допити відновлюються...

Лютий 1939 року. «При сидінні на стільці протягом трьох тижнів я був доведений до стану найважчої психічної депресії, до втрати орієнтації в часі й просторі, до галюцинацій, до паралічу задніх шийних м'язів і величезних набряків на ногах...»

1940 рік. Єпископ, учений зі світовим ім'ям, відправлений у третє заслання – райцентр Велика Мурта в 110 кілометрах від Красноярська. З початком Великої Вітчизняної війни владика звернувся до керівництва за

дозволом на роботу в тиловому госпіталі: з фронту вже йшли ешелони з пораненими.

Жовтень 1941 року. Єпископ Лука призначений консультантом усіх госпіталів Красноярського краю і головним хірургом евакогоспіталю. Він з головою поринає у важку й напружену хірургічну роботу...

У 1942 році, по закінченні заслання, Владика призначений на Красноярську кафедру. У самий розпал війни професор-архієрей проводить численні хірургічні операції, рятуючи поранених солдат. Крім цього, Владика починає брати активну участь у роботі Священного Синоду. Насиченість хірургічної роботи була колосальною. 67-літній Владика працював по 8-9 годин на добу й робив 4-5 операцій щодня! Все це позначилося на підірваному у засланнях здоров'ї...

Закінчувалася війна, попереду архієпископа Луку очікувало ще понад 15 років архієрейського служіння.

6.3.5. Патріотизм

*Человек начинает жить лишь тогда,
когда ему удастся превзойти самого себя.*

Альберт Ейнштейн

Патріотизм (грец. *Patris* – батьківщина) соціально-політичний і моральний принцип, що включає почуття любові до батьківщини, турботу про її інтереси й готовність до її захисту від ворогів. Любов до батьківщини приходить *сама* інстинктивно вкоріненим духом у порядку *самопізнання й добровільного обрання*, вона є справою внутрішньої (духовної) свободи людського самовизначення.

Отже, питання про патріотизм варто розглядати як процес інстинктивного зміцнення свого духу, духу своїх предків і свого народу, або точніше й повніше – любов до національного духу.

«Так, – висловлювався Ільїн, – для щирого патріотизму характерна не проста прихильність до зовнішньої обстановки й до формальних ознак буття, любов до духу, що ховається в них і виявляється через них, до духу, що їх створив, виробив, вистраждав або поклав на них свою печать. Важливе не «зовнішнє» саме по собі, а «внутрішнє», не видимість, а прихована сутність. Важливо те, *що саме* любить в улюбленому й *за що* воно любить. І щирим патріотом буде той, хто знайде для свого почуття предмет *справжньої самовідданої любові й служіння...*».

Є патріотизм, що походить від природи й побуту, вбачаючи у них якусь єдину духовну організацію, і лише потім він іде до проблем *всенародного розмаху й глибини*. Так, у Лермонтова («Отчизна»):

*Люблю отчизну я, но странною любовью,
Не победит ее рассудок мой!
Ни слава, купленная кровью,
Ни полный гордого доверия покой,
Ни темной старины заветные преданья —
Не шевелят во мне отрадного мечтанья.
Но я люблю — за что, не знаю сам —
Ее полей холодное молчанье,
Ее лесов дремучих колыханье,
Разливы рек ее, подобные морям;
Проселочным путем люблю скакать в телеге
И, взором медленно пронзая ночи тень,
Встречать по сторонам, вздыхая о ночлеге,
Дрожащие огни печальных деревень;
Люблю дымок спаленной жнивы,
В степи ночующий обоз,
И на холме, средь желтой нивы,
Чету белеющих берез.
С отрадой, многим незнакомой,
Я вижу полное гумно,
Избу, покрытую соломой,
С резными ставнями окно;
И в праздник, вечером росистым,
Смотреть до полночи готов
На пляску с топаньем и свистом,
Под говор пьяных мужичков.*

Але є інший патріотизм, що походить від духовної батьківщини, тасмної і «таємничої», що споглядає «межу високого покликання» й «остаточну мету» для того, щоб осягати й любити побут свого народу з цієї живої метафізичної висоти. Такий патріотизм – у вірші графа А.К. Толстого («І.С. Аксакову»).

Судя меня довольно строго,
В моих стихах находишь ты,
Что в них торжественности много
И слишком мало простоты.
Так. В беспредельное влекома,
Душа незримый чует мир,
И я не раз под голос грома,
Быть может, строил мой псалтырь.
Но я не чужд и здешней жизни;
Служа таинственной отчизне,
Я и в пылу душевных сил
О том, что близко, не забыл.
Поверь, и мне мила природа
И быт родного нам народа;
Его стремленья я делю
И все земное я люблю,
Все ежедневные картины,
Поля, и села, и равнины,
И шум колеблемых лесов,
И звон косы в лугу росистом,
В степи чумацкие ночлеги,
И рек безбережный разлив,
И скрип кочующей телеги,
И вид волнующихся нив;
Люблю я тройку удалую,
И свист саней на всем бегу,
На славу кованную сбрую,
И золоченую дугу;
Люблю тот край, где зимы долги,
Но где весна так молода,
Где вниз по матушке по Волге
Идут бурлацкие суда;
И все мне дороги явленья,
Тобой описанные, друг,
Твои гражданские стремленья
И честной речи трезвый звук.

Без сумніву, око, яке звикло до споглядання неминущого, легше знайде вічну красу й глибину в душі свого народу.

6.3.6. Зрада Бога, ближнього й себе

Тут змальований похмурий портрет пропащої людини. Що робити? Не нарікати ж на дзеркало! Та навіть у цьому похмурому, але, на жаль, точному портреті бракує одного істотного штриха, щоб він став завершеним. Цей останній штрих – *зрада*. Йдеться про потрібну зраду: Бога, ближнього й себе. І ця потрібна зрада є першочерговим мотивом гріховного життя, головним фактором моральної дійсності й вирішальним аргументом на Божому суді.

Зрада є моральною альтернативою вірності. Можна уявити, що на останньому суді досить буде одного запитання: чи був вірним? Ні? Значить – був зрадником. І тоді – вічні муки.

Дивовижно, як два російські слова – «*преданность*» і «*предательство*» – настільки протилежні за змістом і такі близькі етимологічно. Відданий – віддає, *передає себе* особі, яка багато для нього означає, налагоджує з нею непорушний зв'язок і тільки так реалізує свою сутність. Зрадник – зраджує (предает), *віддає від себе особу*, з якою повинен був перебувати в тісному моральному й особистому зв'язку, і тим самим розриває його, а це руйнує його самого. Розрив зв'язку знищує вірність, і той, хто зраджує, виявляється поза правдою і власним онтологічним центром. Зрада ніби створює в центрі особистості «чорну діру», через яку витікає її морально орієнтований і ціннісно-онтологічний зміст. Людина, яка зраджує, втрачає не лише зв'язок з вічністю, шлях до неї, але й власне вічне начало.

Усякий гріх є зрадою, але, якщо зрадник прагне відновити розірваний зв'язок каяттям, він прощається. Коли ж такого прагнення немає, внутрішній лад і все існування зрадника згубне для нього, про що свідчить образ біблійного зрадника Іуди. Тому кожна людина є носієм, а часто й реалізує в собі Іуду.

Першим історично відомим зрадником був син Адама Каїн. Після вбивства свого брата Авеля він, на запитання Бога: «Каїн! Де твій брат Абель?» – залишив класичну формулу зрадництва: «Хіба я сторож братові моєму?» (Побут. 4, 9).

Шлях зради, беручи початок в особистих і часом другорядних проблемах, призводить рано чи пізно до етапу, на якому можна самому собі сказати про когось: *він мені – ніхто*. Зрозуміло, що за цим «ніхто» неправда й несправедливість, тому що нитками й духовного, і природного споріднення

(«братерства») об'єктивно поєднані всі люди. Це «ніхто» особливо обурює, коли йдеться про прямі родинні зв'язки – кровні або шлюбні. Таке формулювання замінює людину порожнім місцем. До кінця цей процес рідко в кого доходить, але він має свою межу. Він може бути виражений у словах: «Мені ніхто не потрібен». Тобто відбувається зрада всіх.

Надзвичайно сумні факти сімейних зрад, які часто мають характер перелюбу і, як відомо, призводять до розлучень. Відбуваються ж вони через відсутність справжньої єдності (одна плоть) чоловіка й дружини в шлюбі, особливо освяченому церковним благословенням. Але найжахливіші види сімейних зрад – це ті, що чиняться батьками стосовно своїх дітей, від неувважності у вихованні (наприклад, шестиденка в дитячих садках без нагальної потреби) до повної відмови від піклування про них. Що ж дивного в тому, що заповідь «шануй батька твого й матір твою», навіть із привабливим додаванням «і благо ти будеш мати, і довгожителю будеш на землі», просто ігнорується.

Щоразу, коли хтось зраджує Бога й ближнього, він зраджує і себе. Це безпосередньо стосується взаємин у шлюбі, який сам по собі є унікальною єдністю. Зрадивши цю єдність, людина втрачає повноту існування.

Але що означає – зрадити себе, як це можливо? Людська особистість, при всій її заплутаності, має і хоч якось реалізує вищі, моральні, духовні поривання. Але існують також нижчі, плотські потреби. І коли останні рішуче перемагають, це завжди відбувається за рахунок перших: вони зраджуються. Звична тенденція в таких випадках – набуття особистістю тваринних ознак, ще точніше, – *зрада самої особистості*. Зазвичай людина, навіть поза християнством, якщо не переживає, то хоч неявно відчуває своє вище призначення, що виявляється й морально. Відмовляючись від свого призначення, від об'єктивних моральних витоків, людина зраджує справжній сенс свого буття, й життя стає безглуздом і порожнім.

6.3.7. Мужність і зрада

У газеті «Комсомольская правда» від 9 грудня 2002 р. у рубриці «Битва за Москву» А. Бойко наводить розсекречений через 61 рік подвиг Зої Космодем'янської і протоколи допиту Клубкова В.А.

Зараз модно розвінчувати героїв і знищувати легенди. Історію про загибель Зої покріпили не менше інших. Але архівні документи підтверджують: подвиг був.

Зі спогадів полковника у відставці, одного з начальників розвідувально-диверсійної частини № 9903 Панаса Мегери:

«У період битви за Москву в/ч № 9903 підготувала й направила в тил супротивника близько 50 бойових груп і загонів. Усього за вересень 1941-го – лютий 1942-го ними було зроблено 89 проникнень у тил супротивника. Знищено 3500 німецьких солдатів і офіцерів, 36 зрадників, цистерн із паливом – 13, танків – 14».

Диверсантів відбирали серед молоді. Командирів диверсійно-розвідувального відділу Західного фронту Артурові Спрогису потрібні були молоді дівчата й хлопці, які б не викликали в німців підозр. 3-5 днів ішло бойове навчання, і – в бій.

Перше завдання.

Всі документи й рапорти в частині писалися зі слів командирів і комсомольців штатним писарем у зошиті в клітинку:

«Вам слід перешкодити підвозу боєприпасів, пального, продуктів й живої сили шляхом підризу й підпалу мостів, мінування доріг, влаштування засідок у районі дороги Шаховська – Князівські Гори... Завдання вважається виконаним за умови: а) знищення 5-7 автомашин і мотоциклів; б) знищення 2-3 мостів; в) спалення 1-2 складів з паливом і боєприпасами; г) знищення 15-20 офіцерів».

З доповіді бійця диверсійної групи Зоричевої:

«Кілька днів рухалися вперед, розкидаючи колючки, хлопці ходили мінувати битий шлях. Продукти закінчувалися, залишки сухарів стали гіркими від необережного поводження з толом. У групі з'явилися хворі (Зоя застудилася, у неї боліли вуха), і командир вирішив повертатися. Але Зоя заявила, що, попри все, ми повинні ще краще виконати завдання. На базу повернулися 11 листопада».

Зі спогадів офіцера частини:

«Речові мішки в дівчат важили 10-12 кг, у хлопців більше 16 кг. І це не беручи до уваги стрілецького озброєння, загальна вага якого коливалася від 6-7 кг у дівчат і до 16 кг у хлопців. Учили їх відпочивати на світанку й удень, по можливості, під хвойними деревами, щоб менше вимокнути при снігопаді. Боєць повинен був витоптати заглиблення в снігу, застелити ялиновими гілками і лягти на 2-3 години спати. Прокидалися вони від холоду. За добу проходили до 20 км».

Протокол допиту Клубкова Василя Андрійовича від 11-12 березня 1942 р.

– Уточніть обставини, за яких ви потрапили в полон?

– 21 листопада 1941 р. я в складі групи розвідників, червоноармійця Крайнова Бориса й Космодем'янської Зої, одержав завдання від майора Спрогиса вирушити в село Попелище й підпалити квартири, у яких розквартирований німецький гарнізон. Одержавши інструктаж, зброю

«Наган», займисту рідину, ми в ніч на 22 листопада перейшли лінію фронту й протягом чотирьох діб пробиралися до наміченого об'єкта. Приблизно о 2-3 годині ночі 27 листопада ми розподілили між собою ділянки села, пішли виконувати завдання. Коли я підходив до об'єктів, які зобов'язаний був підпалити, то бачив, що ділянки Космодем'янської і Крайнова зайнялися.

Підійшовши до будинку, я розбив пляшку з «КС» і кинув її, але вона не зайнялася. У цей час я побачив неподалік від себе двох німецьких вартових і, проявивши боягузтво, втік до лісу, розташованого в метрах 300 від села. Як тільки я добіг до лісу, на мене кинулися два німецькі солдати, відібрали в мене наган з патронами, сумки з п'ятьма пляшками «КС» і сумку з продзапасами, серед яких також був літр горілки. Годині о 3-4 ранку ці солдати привели мене в штаб німецької частини, розташований у селі Попелище, і здали німецькому офіцерові.

– Чому ви не чинили німцям опір?

– Мене схопили зненацька, і я не встиг.

– Які свідчення ви дали офіцерові німецької армії?

– Як тільки мене здали офіцерові, він наставив на мене револьвер і зажадав, щоб я видав, хто разом зі мною прибув підпалювати село. Я при цьому проявив боягузтво й розповів офіцерові, що нас усього троє, назвавши імена Крайнова й Космодем'янської. Офіцер віддав німецькою мовою якийсь наказ німецьким солдатам, вони швидко вийшли з будинку й через кілька хвилин привели Зою Космодем'янську. Чи затримали вони Крайнова, я не знаю.

– Які ще свідчення ви дали офіцерові, доки не привели Космодем'янську?

– Я сказав офіцерові, що я посланий розвідувальним відділенням Західного фронту. Розповів, що наша частина нараховує 400 розвідників і що вона готує і перекидає в тил до німців диверсійні групи по 5-10 осіб. Після цього в Приміщення ввели Зою Космодем'янську.

– Ви були присутні при допиті Космодем'янської?

– Так, був присутній.

– Що запитував офіцер у Космодем'янської і які вона дала свідчення?

– Офіцер у неї запитав, як вона підпалювала село. Вона відповіла, що вона село не підпалювала. Після цього офіцер почав бити Зою і вимагав свідчень, але вона категорично відмовилася дати їх.

– До вас офіцер звертався по допомогу в одержанні зізнань від Космодем'янської?

– Так, офіцер у мене запитав, чи це вона й що мені відомо про неї. Я в її присутності підтвердив офіцерові, що це дійсно Космодем'янська Зоя, яка разом зі мною прибула в село для виконання диверсійних актів, і що вона

підпалила південну окраїну села. Космодем'янська після цього на запитання офіцера не відповідала. Бачачи, що Зоя мовчить, декілька офіцерів роздягнули її догола й протягом 2-3 годин сильно били її гумовими ціпками, домагаючись свідчень. Космодем'янська заявила офіцерам: «Убийте мене, я вам нічого не розповім». Після чого її вивели, і я більше її не бачив.

– *Хіба вас не вчили в розвідувальному відділенні Західного фронту, що у випадку, якщо ви потратите до німців, то не повинні видавати співучасників своєї групи, а також хто ви й хто вас сюди послав?*

– Нас навчали цього.

– *Чому ви видали Космодем'янську?*

– Як я вже казав вище, офіцер погрозив мені пістолетом, я боявся розстрілу.

– *Як далі з вами вчинили німці?*

– Після того, як Космодем'янську вивели, офіцер заявив мені: «А тепер будете працювати на користь німецької розвідки. Однаково ви свою Батьківщину зрадили. Ми вас підучимо й пошлемо в тил радянських військ». На пропозицію офіцера працювати на користь німецької розвідки я дав згоду.

Далі Клубков розповідає, як він учився в німецькій диверсійній школі, як його «розкололи» у рідному розвідувальному відділенні. Допит тривав 7 годин: з 22 до 5 ранку. Вів його слідчий НКВС Західного фронту з держбезпеки Сушко. Його підпис стоїть на останній 11-й сторінці. Звичайно, у той час одного допиту було досить, щоб розстріляти. Але в штабі фронту хотіли знати правду про долю Зої.

Останнє завдання.

Зі спогадів Павла Проворова (командир групи, до якої входила Зоя):

«Кожному видали по три пляшки із запалювальною сумішшю «КС» і сухий пайок. Хлопцям видали по пляшці горілки. Дехто взяв дві, це не заборонялося: уночі ліс буквально тріскотів від морозу.

По дорозі різали лінії зв'язку, ставили міни на дорогах. Вдалося підпалити кілька будинків у селах Яшино й Болдіно. Ішли лісом 4 доби. Багать не розпалювали, грілися хімічними грілками. На світанку 27 листопада групи замінували дороги до села Яшино й закидали гранатами крайні хати з німцями. Зав'язався бій. По хлопцях били з кулемета...»

З рапорту Бориса Кратова (боєць групи Проворова):

«28 листопада дійшли до Петрищева й запалили 4 будинки, але на місце збору Клубков і Космодем'янська не з'явилися. Чекав до ранку».

6.3.8. Молитва

*Молитва – чудо. Таинство ее
возносит душу к Божьему Престолу,
где созерцает звание свое
и не желает возвращаться долу.*

Иеромонах Роман

Рік 1942-й. Фронт, окопи. Хлопець років 18-25 з автоматом у руках. Він вперше дивиться смерті у вічі.

Він має так багато сил і стільки ще міг би зробити! Він пам'ятає, що в тилу на нього чекає кохана, він жадає любові.

Але навколо лише смерть! Гинуть ті, з ким він був поруч, ділив важке фронтове життя. Можливо, незабаром настане його черга...

У такій ситуації в його душі відбувається переоцінка цінностей. Ось який лист був знайдений у шинелі загиблого російського солдата (і після Другої світової війни опублікований в одному із закордонних видань):

*Послушай, Бог... Ещё ни разу в жизни
с Тобой не говорил я, но сегодня
мне хочется приветствовать Тебя.
Ты знаешь, с детских лет мне говорили,
что нет Тебя. И я, дурак, поверил.
Твоих я никогда не созерцал творений.
И вот сегодня ночью я смотрел
из кратера, что выбила граната,
на небо звездное, что было надо мной.
Я понял вдруг, любуясь мирозданьем,
каким жестоким может быть обман.
Не знаю, Боже, дашь ли Ты мне руку,
но я Тебе скажу, и Ты меня поймешь:
не странно ль, что средь ужасающего ада
мне вдруг открылся свет и я узнал Тебя?
А кроме этого, мне нечего сказать,
вот только, что я рад, что я Тебя узнал.
На полночь мы назначены в атаку,
но мне не страшно: Ты на нас глядишь...
Сигнал. Ну что ж? Я должен отправляться.
Мне было хорошо с Тобой. Ещё хочу сказать,*

*что, как Ты знаешь, битва будет злая
и, может, ночью же к Тебе я постучусь.
И вот, хоть до сих пор Тебе я не был другом,
Позволишь ли Ты мне войти, когда приду?
Но, кажется, я плачу. Боже мой, Ты видишь,
со мной случилось то, что нынче я прозрел.
Прощай, мой Бог, иду! И вряд ли уж вернусь.
Как странно, но теперь я смерти не боюсь!*

Жорстока війна з нападником, захист Батьківщини – глибоко патріотична поведінка молодого бійця, віра у свою справу – хіба цього мало для звертання до Бога? Хіба це не любов до Батьківщини? Зазначимо, що патріотизм – справа *самотійності й самотності* кожної людини. Ніхто не може *наказати* іншій людині любити батьківщину: ні вихователі, ні друзі, ні суспільна думка, ні державна влада, тому що *любити, радіти і творити* за наказом неможливо. Патріотизм, як стан радісної любові й натхненної творчості, є станом *духовним*, тому він може виникнути тільки в порядку *автономії* (волі) – в особистому, справжньому й предметному духовному досвіді.

Солдатське звертання до Бога цілком можна віднести до духовної категорії «молитва». Адже сенс молитви – нести людині благословення, зцілення, зміцнення у вірі й здійснення надії. У розглянутій ситуації в екстремальних умовах вражене серце починає щиро молитися – у такій скорботній безпорадності, таким подихом розпачу, такими натхненими закликами, яких дотепер неможливо було й уявити. Людина відчуває, як її єство перевертається і невідоме полум'я охоплює душу, і вона звертається до Когось, Хто все може, навіть неможливе; просить про допомогу, благає з цілковитою впевненістю, що на світі є Добро. І до цього невідомого, але всемогутнього Добра вона звертається з молитвою, тому що переживає *духовне піднесення й молитовне натхнення*. У цю хвилину людині потрібна *мужність серця*, щоб протистояти всім своїм і чужим забобонам; *цілісність* душі, що виникає з інстинктивного розпачу; *мудрість серця*, що восторжествувала б над раціональною дурістю; *натхнення*, яке не відвідувало її душу в повсякденності.

Торкнувшись питання сенсу молитви, розкриємо її значення в житті людини.

Для того, хто молиться, це шлях до цілющого джерела. Тому він може займатись своїми життєвими справами: їсти, пити й спати, напружено працювати й відпочивати. Від справжньої молитви залишається в душі *тихе*,

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ: ПАТРІОТИЗМ, МОРАЛЬ, МОЛИТВА, ЛОГОС

таємне, безсловесне світло, яке буде світити людині у всіх її життєвих справах, висвітлюючи в них добро й зло, утверджуючи її в добрі й відбираючи можливість робити злі, черстві, низькі й вульгарні вчинки. Людина може забувати про це, але безмовна молитва, що тихо тліє в ній, буде невлучно вершити свою велику справу – очищувати, освітлювати й зцілювати.

Із релігійної філософії відомо, що молитов є і може бути стільки, скільки людині відпущено окремих життєвих актів. Усіх видів молитов «стільки, скільки в одній душі або у всіх душах може породжуватися різних станів і настроїв» (Іоанн Кассіан Римлянин). Є молитви-подяки, поклоніння, смиренності, покаєння й очищення. Молитва може слухати подих Божий, споглядати мудрість Творця й дарувати людині очевидність; молитва може сумніватися, запитувати, відчаюватися, вболівати й закликати. Коперник молитовно слухав закони природи. Фехнер молився разом із квітами й деревами. Сегантіні схилявся перед горами, як перед віттарями Божими. Ломоносов молився разом з північним сяйвом. Державін, – споглядаючи тлінність земного й безсмертя Божественного. Пушкін – кожним актом натхнення. Лермонтов – з конваліями біля струмка. Людині дана від Бога велика молитовна воля, воля перетворювати кожен акт свого життя й праці у творчу молитву, на зразок тієї чудесної молитви сівача, що наводить Лєсков у «Соборянах»: *«Боже! Устой и умножь, и возрасти на всякую долю человека голодного и сирого, ходящего, просящего и произволяющего, благословляющего и неблагоприятного»...*

Так, є молитва знесилення, яка промовляється зі слізьми і дає зміцнення: «Господи, не могу больше»...

І є молитва без слів і без сліз, миттева, споглядально-променева: єдиний погляд духовного ока, спрямований на горе – «Он есть, Он бдит, и я есмь Его орудие». Це молитва розради й сили.

І є подібна до неї сердечна молитва: торкнутися в собі до Його незгасного тепла – і все.

А в життєвих, сповнених страждання шляхах завжди буде мати доленосне значення молитва *служіння й подолання*: «Вот я, перед Тобою, Господи, слуга Твой, ищущий только воли Твоей. Научи меня верно служить Тебе всяким дыханием и деянием моим. Пошли мне силы Твоей, мудрости Твоей, вдохновения Твоего. Не отдай меня на поругание врагам Твоим; изведи меня от угроз их. И соблюди мою свободу в жизни и творчестве, ибо свобода моя – в свершении воли Твоей».

І на цих шляхах життя стає школою молитви, а молитва – щирим джерелом життя й творчої сили.

6.4. Логос і сенс життя

Логос (поняття, думка, розум) – у давньогрецькій філософії (Геракліт) – загальна закономірність; в ідеалістичній філософії – духовна першооснова, світовий розум, абсолютна ідея.

«В начале было Слово, и Слово было у Бога, и Слово было Бог», – так говориться в Євангелії від Іоанна (Ин. 1:1). Давно відомо, хоча, можливо, не завжди на це звертається увага, що з давніх часів перші перекладачі Святого Письма на слов'янську мову Святі Рівноапостольні Костянтин-Кирило Філософ і його брат Мефодій поняттям «Слово» перекладали знамените грецьке поняття «Логос». А що таке Логос? У давньогрецькій мові значення Логосу настільки багатогранне! Це й власне слово, і закон всесвітнього розвитку, і закон життя окремої людини. І, звичайно ж, якась Вища Сила, що керує світом, – Бог. Пізніше, у працях ранніх християнських мислителів, сам Логос ототожнювався із Сином Божим, Ісусом Христом, який зійшов на Землю для порятунку людства. Тому що Логосом-Словом рятував Господь грішний світ.

Усю цю нескінченність значущості, що криється в Логосі, слов'янська, а пізніше вже й власне українська мова, виявляється, передає теж тільки одним поняттям – «Слово». А отже, для слов'янської свідомості, українського світосприймання саме Слово – це ВСЕ, чим живе людина та й людство. Та що там людство – уся світобудова!

У Слові людина виливала основне для неї запитання про сутність світу, шукала відповіді на свої вічні запитання, у Слові ж знаходила відповіді. Ні, звичайно ж, окрім Слова, було ще й Діло – іноді веселе й легке, частіше важке й трагічне. І занадто часто, можливо, значно частіше, ніж цього хотілося б, Діло не збігалось зі Словом. Напевно, по-іншому й бути не могло, адже Слово – це джерело, початок Діла. А далі Діло живе самостійно. Але для слов'янина Слово – це ще й підсумок, вінець Діла. І коли намічений Словом підсумок не досягався, коли Діло розривало серце й душу, залишалася тільки одна розрада, лише одне підтримувало надію, віру, знову й знову народжувало любов – Слово.

Великі брати-просвітителі, «учителі словенські», як називають їх давні пам'ятки, Костянтин-Кирило Філософ і Мефодій принесли світло великої Істини – Благу звістку Христового Вчення, єдність Слова й Бога. І тим самим на тисячу років визначили долю всіх слов'янських народів, у тому числі й українського. Вже потім, значно пізніше, з'являться вчення «Третього Рима» і прагнення Русі до ідеалу «Нового Єрусалима», виникне знаменитий

ідеал-образ «Свята Русь», російський народ створить велику Російську державу, що стане згодом Російською імперією й освітить Істиною інші народи, які ввійдуть до складу єдиної Російської держави. Протягом декількох століть Російська держава буде утримувати світ від цілковитого духовного падіння.

Уже потім, починаючи приблизно з XVIII століття, Слово почне втрачати свій божественний зміст у людській свідомості. Очевидно, це був об'єктивний процес, коли людина раптом відчула, що може жити, будувати світ без Бога. Так виникла наука, яка або відкидала Бога на другий план, або ж взагалі заперечувала Його. За останні триста років Слово перетворилося лише на засіб спілкування або об'єкт вивчення. Слово стали препарувати, його розклали на частини, внесли в порівняльні таблиці, розклали по шухлядках і каталогах. І начебто все про нього пізнали, зрозуміли механізм його утворення, структуру й морфологію. Тільки зібрати розчленоване Слово назад, повернути йому єдиний і великий духовний сенс не змогли.

Ми, люди, досягли висот у науковому пізнанні, розщеплюємо атом, робимо атомні бомби, літаємо в космос, створюємо штучний розум, взялися навіть за клонування собі подібних... Але цікаво, що жоден вчений, жоден науковий напрям не може вирішити просту й, разом з тим, єдину головну проблему – звідки взялася людська свідомість і людське слово? А сучасні психологи, фізіологи й філософи все частіше твердять: походження свідомості – це велика таємниця, яка може бути пояснена тільки через розуміння Творця.

Постає запитання – чи стали ми кращими, добрішими, справедливішими з розвитком науки? Чи зробила нас наука щасливими, чи допомогла обійтися без війн, страждань, чи внесла у світ повну гармонію? Так, ми створили собі більш комфортні умови життя, ніж п'ятсот років тому, ми вигадали купу побутових приладів, полегшивши собі повсякденне життя, спілкуємося один з одним за тисячі кілометрів, а новини одержуємо миттєво. Ми безупину «робимо прогрес» (якщо згадати слова В.В. Розанова). От і чудово, скаже більшість. Справді, ми можемо дивитися фільм раніше, ніж він з'явиться в прокаті, ми одягаємо нові черевики або штани за день після того, як їх змоделивали в Парижі, Лондоні або Мілані. Ми читаємо книги з Інтернету, не заходячи, навіть не показуючи носа в бібліотеку. Які ж ми прогресивні й сучасні!

Але все-таки, чи стали ми від цього щасливішими? Ні. А «найбільш цивілізовані» народи, як не дивно, починають потихеньку вимирати. Наприклад, населення Західної Європи (вже «цивілізованіше» нікуди!) за 2001 рік скоротилося на два мільйони.

Надії на науку, всесильність людського розуму не справдилися. Більше того, саме за допомогою науки людство створило найстрашнішу за всю історію зброю: від атомної до хімічної. Зрозуміло, що сама по собі наука в цьому не винна, тому що вона є породженням людського розуму й саме використання науки з тією чи іншою метою – це справа людських рук. Але від чого залежить спосіб використання наукових досягнень? Насамперед, від морального стану того, хто приймає рішення про використання наукових відкриттів, їх застосування. І тут ніяк, ну, ніяк нам не обійтися без віри, без Бога, а, виходить, і без Слова. Того самого Слова, що рятує... Втім, це давня мудрість. Ще в VI столітті до нашої ери знаменитий Геракліт Ефеський, той самий, якому приписують афоризм *«Двічі в одну ріку не ввійдеш»*, висловив не менш глибоку, хоча й менш відому думку: *«Багатознайство розуму не навчає...»* А апостол Павло переосмислив цю істину в християнському дусі: *«Мудрість світу цього є божевіллям перед Богом...»*

Сьогодні нам всім важливо змінити оцінну шкалу, сформовану в останні триста-п'ятсот років, повернутися до Великих істин православ'я, вдихнути нове життя в систему традиційних православних слов'янських цінностей, на основі яких століттями творилися суспільства й держави, росли й множилися народи. Інакше кажучи, повернути в наше життя Істину, принесену колись Словом. І якщо наука за допомогою людини повернеться на шлях Істини, якщо зрозуміє, що «на початку було Слово», то й сама наука і сама людина закономірно відкриє для себе безмежні простори пізнання й розуміння **сенсу життя**. Адже все інше – вторинне...

Взагалі, варто було б висунути парадоксальне гасло: «Наука проти прогресу!» Здається, розумні люди науки підтримали б його, тому що немає нічого гіршого, дурнішого й небезпечнішого, ніж бездумне, радісно-щеняче звеличення «прогресу» без морального вдосконалення.

Ми живемо нині в дивний час! При всіх тих проблемах і стражданнях, що переживає Україна, настав унікальний історичний момент, якого не було останні триста років, коли наука й віра, література й віра тільки розходилися, розриваючи Святоносну силу Слова. Зараз ми можемо повернути Слову його щирий зміст, з'єднати віру й науку, віру й літературу, віру й ... наше життя. Ця першочергова потреба вже усвідомлена суспільством, нехай ще й не всіма його членами. Подібна робота ведеться в науці, освіті, журналістиці. Ці ідеї близькі й окремим державним діячам. Потрібно лише правильно використати момент.

Нам потрібно встигнути взяти щиросердну й чесну участь у реалізації цієї суспільної потреби: возз'єднання віри й життя. Інакше буде просто соромно й боляче, якщо ми залишимося осторонь, не допоможемо й не

підтримаємо. Адже, зводячи по камінчику наш загальний духовний будинок, ми будуємо й власні душі. Повертаючи Слову його Святоносний зміст, ми повертаємо його й у власні душі. І в цьому – велика радість, велике щастя. Важке, але щастя.

6.5. Визначальні фактори формування національної культури і виховання. Історичний аспект

Природа. Особливе місце серед причин, що визначають характер культур та етнічних відмінностей, належить об'єктивним життєвим умовам.

Народи Землі живуть у різних природних зонах. «Батьківщина» є одним з компонентів поняття «етнос»; це його вихідна територія, що має неповторне поєднання різних елементів ландшафту. Ландшафт, географічне розташування, клімат, флора, фауна, корисні копалини і багато іншого характеризуються різноманітністю; так само, як різноманітні пов'язані з природою заняття людей на території проживання. Тому багато що в національному характері, провідних цінностях і вихованні дітей визначається особливостями природного середовища, в якому опинилися люди з об'єктивних причин.

Як підкреслює О. Ключевський, різним представникам людства природа, географічне середовище виділяє неоднакову кількість світла, тепла, води – дарів і незручностей, а від цієї нерівномірності залежать місцеві особливості мешканців, тобто ті побутові умови й духовні особливості, які формуються у людей під впливом природного середовища й сукупність яких становить те, що ми називаємо *народним темпераментом*.

Територія давньоруської держави – це нескінченна східноєвропейська рівнина з невеликими підвищеннями й низинами, з різними ґрунтово-рослинними зонами. *«Восточные славяне... увидели себя на бесконечной равнине, своими реками мешавшей им плотно усесться, своими лесами и болотами затруднявшей им хозяйственное обзаведение, ... в стране, ненасиженной и нетронутой, прошлое которой не оставило пришельцам никаких житейских приспособлений и культурных преданий, не оставило даже развалин, а только одни бесчисленные могилы в виде курганов...»*.

М'якість, розмитість обрисів, відсутність різких переходів у природі, скромність і навіть сором'язливість тонів і барв – усе це викликає почуття непорушного спокою.

Ліс, степ, річка – основні географічні реалії, що вплинули на побут, господарство, культуру і політичний устрій людей у Давній Русі. До

другої половини XVIII ст. більша частина її населення жила в лісовій зоні; ще в XVII ст. іноземець, який відвідував цю державу, уявляв її як суцільний ліс, серед якого були розкидані міста й села.

Ліс мав велике значення для людини: сосна і дуб давали матеріали для житла, береза й осика опалювали й освітлювали житло. Ліс давав матеріали для посуду, взуття та ін., він був прихистком від зовнішніх ворогів, домівкою для відлюдників, які усамітнювалися в лісі, намагаючись уникнути спокус, врятувати свою душу.

Але він також завдавав чимало незручностей: був перешкодою для доріг, життєвим середовищем хижаків, які загрожували як самій людині, так і домашнім тваринам, в лісах ховалися розбійники. Ліс поступово насувався на земельні наділи, відвойовані в нього для землеробства. Тому й боялася його людина і населяла в своїй уяві злими духами, наприклад, лісовиком, який любив пожартувати з подорожніми.

Таким чином, життєдіяльність людини, її характер значною мірою визначались умовами проживання.

Південний степ сприяв розвитку землеробства й скотарства, особливо табунного, його сусідство з морями дозволяло встановити зв'язок з південноєвропейською цивілізацією.

Можна зробити припущення, що степ зі своїми нескінченними просторами виховував у мешканців півдня відчуття безмежності.

Але зі степу йшло чимало загроз, особливо у ранні періоди історії, від нападів степових кочівників.

Межі території в Давній Русі значною мірою визначали річки. Річка, як і ліс, була багатофункціональною для людей: допомагала зорієнтуватися в просторі при переселеннях, на її берегах будувалося житло; річка годувала і напувала, була літньою і зимовою дорогою для торгівця. Очевидно, не випадково про неї складено так багато ласкавих пісень. Річка виховувала, даючи приклад порядку і закономірності: східноєвропейські річки спокійні, розмірені, чим відрізняються від руйнівних гірських річок Південної і Західної Європи.

Річка виховувала в людини підприємливість, розвивала прагнення до спільної діяльності, в якій важливо було вміти взаємодіяти, спілкуватися, враховувати характери й інтереси один одного, обмінюватися товаром, дотримуватися певного етикету.

Спільною особливістю всіх територій, освоєних східнослов'янськими народами, є одноманітність ландшафту, що визначило основні види занять мешканців різних місць. Якщо природне середовище Західної Європи, для якого характерні гори, підвищення, сприяло спеціалізації господарства, то у

східних слов'ян його одноманітність сприяла до одноманітності господарського життя: *обробки землі й розведення худоби.*

Подібність природних умов і занять призводила, як вважає С.М.Соловйов, до дуже важливих наслідків. *«Однообразие природных форм исключает областные привязанности, ведет народонаселение к однообразным занятиям; однообразность занятий производит однообразие в обычаях, нравах, верованиях; одинаковость нравов, обычаев и верований исключает враждебные столкновения; одинаковые потребности указывают одинаковые средства к их удовлетворению; и равнина, как бы ни была обширна, как бы ни было вначале разноплеменно ее население, рано или поздно станет областью одного государства...».*

Слід зауважити, що на території, де розселялися слов'яни, проживали й інші етноси в тих самих кліматичних і територіальних умовах. Можливо, єдиний природний простір і визначив різьочу *подібність різних культур народів Київської Русі.* Наприклад, житла чітко поділялися на *жіночу й чоловічу половини; існувало домінуюче становище чоловіка; прийоми ведення сільського господарства, знаряддя праці та інше* мали також багато спільного.

Але кліматичні й ґрунтові умови на великій території мали свої відмінності, що й вплинуло на особливості ведення одних і тих самих галузей господарства (землеробства, скотарства), а також розвитку місцевих промислів. Ці умови залишили свій відбиток і на педагогічній практиці народу, наприклад, визначили своєрідність фізичного виховання дітей, їх підготовки до трудової діяльності, взаємин між дорослими й дітьми, пов'язаних з побутом, працею.

Велику роль у визначенні видів діяльності людини, а також рис її характеру відігравали кліматичні умови.

Вітри, безперешкодно проносячись по всій рівнині через відсутність гір, уподібнювали в кліматичному відношенні навіть віддалені місця. На великій території Київської Русі спостерігалися різкі коливання температур. Холодні зими призводили до промерзання ґрунту; коротка весна й спекотне літо підганяли селянина, виробляли у нього здатність викластися, швидко й успішно виконати роботу. Від уміння селянина визначити потрібний час для оранки, сівби, жнив залежало усе його життя протягом року, тому мобілізувались усі сили людини, робота вимагала не лише великого фізичного напруження, але й певних знань, урахування власного й чужого досвіду.

Короткий період теплого часу й довга холодна зима викликали відносну пасивність у зимові місяці й бурхливу емоційну розрядку влітку.

Отож, значною мірою під впливом клімату формувалися види діяльності, риси характеру, визначався побут і взаємини людей, традиції, звичаї. Усі ці реалії, у свою чергу, відображалися на характері підготовки дітей до життя, передачі досвіду господарювання, методах виховання.

Відзначимо й педагогічне значення природних умов. Природа впливала безпосередньо на кожну дитину: навчали її ліс і трава, степ і річка, птахи й тварини. Світ живої природи відкривав перед нею свої закони, викликав радість чи сум, навчав правил поведінки.

Однак у природі існує стійкий зв'язок між землею і водою, рослинністю й ґрунтом, льодовиками й скелями – усе це природне середовище для безлічі живих істот, створене Богом, в усьому є висока гармонія. І людина тут має своє місце. Якщо вона буде готова до цієї місії й усвідомить себе «співавтором», то буде досягнута гармонія взаємодії, співіснування.

Як бачимо, роль природи в житті народу велика, вона визначає багато. Але не все.

Історія етносу. На розвиток етносу та його культури суттєво впливає історія. Вона опосередковує зв'язок ландшафту й етносу, який освоював територію. Адже не існує нації без історії, реальної чи міфічної; історія береже національний дух, розкриває коріння й культуру народу.

Не зупиняючись на загальновідомих фактах історії східних слов'ян, зосередимось на основних її епізодах, які мали першочергове значення для розвитку українського етносу.

Початковий етап його формування припадає на XVI ст.

У результаті об'єднання східнослов'янських племен (IX ст.) виникла Київська Русь – держава з київським князем на чолі, яка розташовувалася на території від Білого моря до Чорного й від Карпатських гір до Волги. Основна маса населення зосередилась у середній і верхній течіях Дніпра й на річках Ловать та Волхов. Русь на той час (IX-XI ст.) складалася з окремих відособлених територій, у кожній з яких був центр – велике торговельне місто з князем на чолі. Лісовий промисел, звіроловство й бортництво (лісове бджолярство), а також зовнішня торгівля були економічною основою життя населення. Це Русь *Дніпровська, міська, торговельна*. Поступово до складу держави входили угро-фінські, балтські й тюркські племена. У княжих дружинах були, крім слов'ян, варяги, угро-фіни, тюрки, які прийняли хрещення.

Основними факторами історичного процесу ще з періоду Дніпровської Русі стали безперервні переміщення, міграція східнослов'янського населення й колонізація ним інших територій з народами, які там мешкали.

Слов'яни переносилися, переселялися, як птахи, з краю в край, назавжди залишаючи обжиті місця й облаштовуючись на нових.

З берегів Дніпра вони стали рухатися групами у *Волго-Окське* межиріччя. Ці місця протягом декількох століть були заселені угро-фінськими племенами: меря, мешера, чудь, весь, іжора, мурома та ін.

Така колонізація верхів'їв Волги відбувалася мирно, без особливих сутичок.

Потік переселенців у XI-XII ст. у Волго-Окське межиріччя ішов також з півночі, із земель новгородських, і з півдня – з верхів'їв Десни. Слов'яни-землероби селилися у вищих, сухіших місцях, а фіни, які займалися лісовим промислом і залізрудним виробництвом, – у низинах, болотяних місцях.

Особливість розселення полягала в тому, що руські переселенці не вривалися в край фінів великими групами, а просочувалися поступово, займаючи великі території, які залишалися між розкиданими серед боліт і лісів фінськими поселеннями.

Місцеве населення *частково асимілювалося*, тобто було поглинуте слов'янами, злилося з ними, втративши свою мову. Слов'яни ж *прийняли нові етнічні компоненти*. У результаті народження дітей у змішаних шлюбах з'явився новий тип руської людини, наділений рисами й особливостями зовнішності і слов'ян, й аборигенів.

Період з XIII по XV ст. характеризується політичною роздробленістю на княжі наділи. Відбувається надільне дроблення Верхньоволзької Русі.

Тоді замість єдиного народу з'являється декілька відособлених утворень: у кожного князя виникає свій наділ, свій «великий стіл» замість колишнього Київського.

Починається період війн і ворогування між володимирськими, тверськими, рязанськими, суздальськими та ін. князями. Воюють один з одним, як з іноземцями, грабують і палять міста, убивають невинних людей. Давньоруські князівства вражають сучасників безглуздою жорстокістю у взаєминах між собою. Втрачається навіть спільна назва народу, замість неї з'являються «тверичі», «новгородці», «кияни» та ін.

На цей період припадає підкорення Русі Золотою Ордою, коли руські князівства хоч і *не були окуповані*, але були *обкладені* непомірною даниною. Населення повставало проти перепису й данини. Після придушення повстань право данини було передане руським князям, надавався ярлик на князування тому князеві, який міг зібрати більшу данину для Орди й тримати населення в послухові. Але в стосунках між Руссю і Золотою Ордою спостерігалися не лише конфлікти й суперництво, а й конструктивна

співпраця, як, наприклад, підтримка Русі золотоординцями проти агресії шведів і німців.

У XIII-XIV ст. князі не лише не допомагають один одному в боротьбі з Ордою, а, навпаки, зловтішаються, коли бачать розорення своїх сусідів.

Зупинимося на одному значущому факті історії. З початку XIV ст. замість безформної людської маси, здатної лише плакати про «загибель землі руської» і розбігатися при появі ворога, виникає нова «порода» людей, орієнтованих на об'єднання, й утворює ядро нового народу в Москві.

Московське князівство навдивовижу швидко піднімається й міцніє, розростаючись у велику цілісну державу, яка в подальшому перетвориться в державу-континент Росія-Євразія. При цьому народи цієї держави виявилися втягнутими в спільну творчу діяльність і зберегли свою самобутність.

Москва зібрала енергійних, відважних, діяльних людей, вихідців зі всього Євразійського континенту: слов'ян, золотоординців, литовців, угро-фінів, які несли царську службу. Єдиною умовою залучення до неї було прийняття православ'я, але й неправославні тут могли спокійно жити й працювати.

З XV по XVII ст. основна маса руського населення з Верхньої Волги розселяється на південь і схід (по Дону й Середній Волзі). З'являється величезна за територією країна Великоросія з її населенням великоросами. Великороси вперше об'єдналися в єдине політичне ціле під владою московського царя, який правив за допомогою боярської аристократії (колишні князі й бояри). Вільний селянин починав втрачати свою свободу через зосередження земель у руках військового стану (дворян), який вербувався державою для оборони від зовнішніх ворогів. У результаті утворилася *Русь Московська, царсько-боярська, військово-землеробська*.

Остаточо відмерло поняття «князівство» у XVI ст.

На цьому ми зупиняємо історичний огляд зародження, розвитку держави, в якому відбулося хрещення народу в грецьку православну віру.

Сьогоднішній (кінець 2013 року) політичний безвихідний стан дозволяє нам стверджувати, що правлячою верхівкою, «елітою», якій дісталася влада, політичні інтереси й національні почуття ставляться вище релігійного обов'язку, духовної тверезості та загальнолюдської моралі.

Однак, щоб не заглибитися в чужу для нас територію політекономії, поступимося цією темою фахівцям, а самі тим часом повернемося до нашого об'єкта – *освіти*, де предметом дослідження є *виховання* на основі традиційних духовно-моральних цінностей.

З а п и т а н н я

т а з а в д а н н я

д л я с а м о к о н т р о л ю

1. Прокоментуйте вислови стародавніх мудреців про віру в Бога.
2. Яке значення у духовній поведінці й життєдіяльності має категорія «ідея»?
3. Які приклади прояву моральності й патріотизму, крім наведених у §6.3, вам відомі?
4. Наведіть приклад прояву любові до батьківщини у поезіях Ю.М.Лермонтова.
5. Наведіть реальні приклади мужності й зрадництва, взявши за основу зміст § 6.3.5.
6. Як ви розумієте в духовному вихованні сутність молитви (§ 6.3.6)?
7. Прокоментуйте зміст § 6.4 з позиції духовного виховання.
8. Дайте характеристику факторам, що визначають своєрідність народної культури, розвиток етносу.

*Когда, гоним тоской неутолимой,
Войдешь во храм и станешь там в тиши,
Потерянный в толпе необозримой,
Как часть одной страдающей души, —*

*Невольно в ней твое потонет горе,
И чувствуешь, что дух твой вдруг влился
Таинственно в свое родное море
И заодно с ним рвется в небеса...*

Аполлон Майков

ГЛАВА 7

ХРАМ – ДЖЕРЕЛО НАУКИ, ОСВІТИ, ВІРИ, КУЛЬТУРИ

---

*...Мы не имеем права в образовании
и воспитании отделять народ от его
истории, в которой вера была созидающей
силой славянской души...*

К.Д. Ушинский

7.1. Джерела духовної культури

Храм (від старослов'янського «хором») – спеціальна будівля для відправи релігійних культових богослужінь. Саме тут здійснюється наповнення християнським духом, знаходження християнської ідеї.

Християнство – одна з трьох світових релігій (поряд з ісламом і буддизмом), яка виникла в I ст. нашої ери й розділилася на три основні гілки: *католицизм, протестантизм, православна віра*, об'єднані вірою в Христа. Основним джерелом віровчення в християнстві є Біблія (перш за все, Новий Завіт).

Чому людина протягом життя відвідує храм? Можливо тому, що саме в ньому відбувається єднання суспільства й Церкви, передача й збереження народних традицій.

Говорячи про храм, звернемося до спадщини Митрополита Антонія Сурозького, проповіді якого закликають до глибокого, тверезого осмислення віри, життя за вірою і призначені не для натовпу, а для кожної людини, яка відчуває духовний голод.

Проникливі слова про Дім Божий подаємо у творчому перекладі.

7.2. Визначення поняття «храм» устами релігійних філософів

1. Храм – власність Бога. Це означає, що весь простір, обмежений його стінами, належить Богові, що храм для Нього – притулок у цьому світі, де Йому часто немає місця серед людей. Так ніколи не говорять, бо ми звикли, що Бог у притулку не має потреби. Насправді ж відкинутий Бог тепер часто не має ніякого місця, яке б Йому належало, окрім храму; і от щодо цього – храм є Його володінням. І чудово, що Бог створив весь цей світ, який

опоганений, безбожний, спустошений людиною; а храм, створений людьми, які залишилися вірними Богові, є місцем, де Він має право жити, царювати, де Він господар і може являти нам, людям, дива, яких жодна культура й техніка не здатна створити. Це – володіння Боже.

2. Іноді в нашому серці пробуджується якась болісна туга, не обов'язково за Богом, але від внутрішньої порожнечі й тому, що так жити не можна.

Іноді, коли ми знаємо, куди йти й що повинні шукати, ця туга знаходить собі якийсь відносний вихід, іноді ні, й роками може бути так, що вона розриває нашу душу, але відповіді не отримує. Це буває з різних причин: або ми не готові до зустрічі, тому що шукаємо Бога не для того, щоб Його полюбити, Йому довіритися, послужити, а лише для того, щоб Він заповнив порожнечу всередині нас; або щось у людині ще не дозріло для того, щоб спілкування стало можливим, хоч вона хоче Бога й рветься до Нього.

Мені пригадується розповідь із життя старця Силуана, який протягом багатьох років молився, щоб Господь йому відкрився, щоб Божа присутність на ньому позначилася й щось над ним створила. У якийсь момент, дійшовши до творчого розпачу, він звернувся до Бога й сказав: «Господи, Ти неблаганний!» – і на цьому зупинився. Раптом його охопило відчуття Божої присутності, після чого, як пише старець, він усе життя з радістю молився Богові й служив Йому, тому що в цей момент щось прорвалось у душі: Бог і він з'єдналися настільки, наскільки це було тоді можливим, а потім усе більше й більше, глибше й глибше, до моменту, коли Силуан виріс повною мірою.

3. Релігійне почуття має кожна людина (саме цим вона відрізняється від інших створінь). Його можна задовольняти у буддійському храмі, в мечеті, в синагозі й на баптистських зборах. Скрізь, де люди збираються молитися якомусь богові, вони завжди задовольняють свою релігійну потребу. Релігійність – невід'ємна властивість людини, як бачити сім кольорів веселки або пити, їсти, спати... Зараз, звичайно, виник новий тип людей, абсолютно позбавлених релігії, але це аномалія. Наприклад, дальтонік бачить тільки два кольори, аморальна людина не розрізняє добра й зла. Так само людина нерелігійна не відчуває над собою вищої сили.

Однак сенс людського існування не в релігійності. Людина одержить нагороду на Небесах тільки тоді, коли піде шляхом Христових заповідей. Ми повинні прийняти їх усім серцем, зрозуміти, чого Христос від нас хоче, для чого прийшов на землю. Адже не просто так Бог зійшов з Небес, став людиною, стільки всього перетерпів аж до самої смерті!

Господь прийшов, щоб заснувати Церкву. Він утвердив її Своєю Кров'ю.

А чим Церква відрізняється від будь-яких зборів людей? Ось ми зібралися в храмі й молимося, в цей час десь у мечеті люди теж моляться. На перший погляд, ми молимося однаково, тільки там чоловіки окремо від жінок, або в нас чоловіки без головних уборів, а там голову шапками покривають. Та невже в цьому вся справа? Ні, не тільки в цьому, є принципова різниця. Христос заснував Церкву й дав їй службу, Божественну літургію. Ми здійснюємо її щодня й долучаємося до Христа у три способи.

По-перше, молимося Йому, звертаємося до Нього – до всіх трьох Осіб Пресвятої Трійці. Ми спілкуємося з Богом, говоримо якісь слова: хор співає від нашого імені, а ми, сполучаючись зі словами, що співаються, робимо їх нашими молитвами, підносимо хвалу Богові. Ця молитва ніколи не буває безмовною, Господь нам відповідає.

По-друге, Господь Сам звертається до нас через Своє Слово: ми читаємо Євангеліє, і Слово Боже входить повністю, або частково, чи зовсім не входить у нас. І те, що ми прочитали в Євангелії, нічим не відрізняється від того, що Господь вимовив тоді; тільки зараз ми читаємо по-слов'янськи, а Він говорив арамейською – оце й уся різниця. Ми чуємо слова Господні, й вони мають таку ж живлющу силу. Ми можемо їх або прийняти, або пропустити повз.

І третє, головне: кожен, хто чув тоді в Палестині слова Христові, міг підійти до Нього, торкнутися плеча, сісти в ногах, бачити, сприймати Його на дотик. І ми теж можемо покаятися в гріхах, які вчинили, очиститися на сповіді від бруду, що налип на нашу душу з минулої неділі до сьогодні, попросити в Бога прощення перед Хрестом, на якому Він пролив за нас Свою кров, і Євангелієм, де викладені заповіді, за якими нам слід жити. Порівнюючи своє життя із заповідями, які Господь дав нам, і бачачи, що воно не таке, ми можемо сказати: «Господи, прости нас, допоможи нам, щоб наступний тиждень ми прожили краще, ніж цей; нехай ми зробимо маленький, але крок назустріч Тобі». І покаявшись, ми можемо теж торкнутися Тіла Божественного, Тіла Христового, і з нами теж може статися диво.

Ми збираємося на Божественну службу причащатися Святих Христових Тайн. Ця служба називається Євхаристією – подякою, саме в ній закладений увесь зміст християнського життя. Ми не можемо нічого дати Богові, нічим Йому заплатити. Ми можемо лише дякувати за те, що Він нас створив, що ми народилися, тому що й зачатих нас могли вбити, але ми вижили; за те, що Він дав нам вирости, не загинути; за те, що Він дарував Святе Хрещення й можливість життя вічного; за те, що Він дав нам віру.

«Кто дышит, тот непременно вдыхает в себя воздух; кто стоит в храме Божию, тот непременно получает благодать Божию. Храм Божий преисполнен

благодати Божией, здесь все дышит благодатию, здесь и от воды льется благодать, здесь и свет светит благодатию, здесь и елей подают благодать, здесь и фимиам благоухает благодатию, сам воздух дышит здесь благодатию. О, здесь рай благодатный, здесь Небо, сошедшее на землю».

Протоієрей Родіон Путятин (1807-1869),
проповідник, педагог, духовний письменник

Храм Божий, церква – це не лише архітектурна споруда, а й місце, де у святих таїнствах, богослужіннях, іконах розкривається присутність Живого Бога, тому він вважається домом Божим, в якому живе Господь. Але слово «церква» має ще один, більш загальний та глибокий зміст – це спільнота вірян, побожна сім'я, пов'язана єдиною вірою. У церквах однаковий порядок богослужіння, однакові звичаї та правила: пости, хресне знамення, одяг для богослужінь, піснеспіви.

Ісус Христос під час перебування на землі часто відвідував старозавітний храм у Єрусалимі як місце особливої, благодатної присутності Бога, дбав про порядок у храмі й проповідував у ньому.

Віряни вважають, що у храмі на спільній молитві їх слова, звернені до Бога, Діви Марії, святих угодників, немовби «посилюються» й будуть почуті на небі.

Церква піклується про християнина протягом його життя. Від моменту охрещення він постійно несе сюди свої радощі й болі, молиться за своїх близьких, кається в гріхах та отримує відпущення.

Храм – це місце особливе, спеціально призначене для зустрічі та спілкування кожної людини з Богом, молитви, богослужіння, здійснення Таїнств Православної Церкви.

Храмові богослужіння складаються з виголошення й співу молитов, читання Слова Божого та священнодійств (обрядів), які в певному порядку проводять священнослужителі. Через богослужіння віряни входять у таємниче спілкування з Богом та отримують благодатні сили для праведного життя. У Старому Завіті сказано, що Сам Бог через пророка Мойсея підказав людям, яким має бути храм, таким чином була виготовлена скинія – перший старозавітний храм Єдиному Істинному Богові, обрані священнослужителі, встановлені особливі святкові дні, пости.

В одній притчі сказано: коли будівельникам, які перевозили вантажі, поставили запитання «Що Ви робите?», один відповів: «Везу каміння», другий сказав: «Заробляю на хліб», а третій: «Я будую Шартрський собор!». Щось подібне ми бачимо в розумінні сутності релігії та у сприйнятті священних текстів.

Так, з першим будівельником можна порівняти людину, яка, читаючи Святе Письмо, акцентує увагу на дивах, відродженні з мертвих, творенні з «нічого», на майбутньому кінці світу й покаранні за гріхи. Таке поверхове розуміння підготувало ґрунт для поширення креаціонізму, який намагається описати процес зародження життя на Землі лише на основі біблійних текстів. Зокрема, стверджується, що від створення Богом світу минуло всього сім з половиною тисяч років. Під ці висновки підводиться «міцна наукова база», а геологія, палеонтологія та інші науки про минуле Землі, сучасна космологія і теорія відносності оголошуються ерессю як такі, що суперечать Святому Письму. Як приклад, підручник з природознавства для молодших класів православних гімназій і недільних шкіл священика о.Тимофія (М.: Прочанин, 2001).

Примітивний підхід до тлумачення Біблії став однією з причин протистояння науки й релігії, що в результаті призвело до виникнення атеїзму – своєрідної альтернативної віри. Здається, поборників подібного статусу кво, як тих що захищають релігію від науки й науку від релігії, стає усе менше. Як атеїстам, так і ревним захисникам віри від релігії хотілося б нагадати, що наука має філософсько-релігійне коріння, а Піфагор заснував релігійний орден з метою очищення душі, головним засобом якого проголошувалося заняття наукою, насамперед, математикою.

Один із творців квантової механіки Макс Планк вважав, що наука й релігія добре поєднані, тому що *«природознавство потрібне людині для знання, релігія – для дії»*. Подібну точку зору висловлював Б.В.Раушенбах: *«Насправді, релігія наукою ніколи не займалася, тому що це не її справа. Її справа – порятунок душі людини, а такі речі, як «два на два – чотири», її не стосуються. Тому завжди, коли питання стосувалося науки, релігія займала правильну позицію, приєднуючись до думки більшості вчених. Таким чином, вона іноді автоматично була проти всього нового й часто чула звинувачення в опорі прогресивним науковим ідеям»*.

Позиції Планка й Раушенбаха ілюструють поділ світогляду на окремі сфери: духовну й раціональну. Справді, якщо обмежитися лише моральними питаннями, то наука може здаватися чимось стороннім, з іншої галузі. Здається, що ставлення до науки й релігії як до різних сфер життєдіяльності людини не сприяє гармонізації особистості й цілісному осмисленню навколишньої дійсності.

Класики теоретичної фізики ХХ століття В.Гейзенберг, В.Паулі, Н.Бор та інші виступали за глибше розуміння релігії та віри. Так, В.Гейзенберг щодо позиції М.Планка писав: *«Обидві сфери, об'єктивна й суб'єктивна сторони*

світу, у нього розділені, але повинен зізнатися, що такий поділ мені не до душі. Маю сумнів, що людські суспільства можуть довго жити з таким різким розмежуванням знання й віри». У книзі Гейзенберга «Фізика й філософія. Частина й ціле» наведена думка В.Паулі з цього питання: «Я не бачу великого сенсу у філософії Планка, навіть якщо вона логічно витримана й навіть якщо я поважаю життєву установку, що з неї випливає. Ейнштейнівський світогляд мені ближчий. Господь Бог, про якого він настільки охоче згадує, має в нього відношення до незмінних природних законів. Ейнштейн має почуття центрального порядку речей. Він відчуває, що сильно й безпосередньо пережив цю простоту при відкритті теорії відносності. Звичайно, звідси ще далеко до релігійних догм. Ейнштейн навряд чи прив'язаний до якоїсь релігійної традиції, і я вважав би, що думка про Бога як особистість чужа для нього. Однак він не визнає розриву між наукою та релігією, а знаходить центральний порядок як у суб'єктивній, так і в об'єктивній галузі, і в цьому я вбачаю найкращий вихідний пункт».

Аналогічний спектр думок виявляється в розумінні місця й призначення науки. Одні вважають, що вона повинна виконувати лише прикладні завдання, полегшуючи «добування хліба» (згадаємо відповідь другого будівельника, який зводив храм), інші бачать більш високе призначення науки в розкритті таємниць природи й розширенні меж пізнання.

Світові релігійні й філософсько-релігійні пам'ятки – скарбниця понять, ідей, створена людством за багато століть. Відомості, які в них зберігаються, викладені за допомогою символів, алегорій, метафор та інших художніх засобів, що допускають різні тлумачення, дивним чином погоджуються з останніми досягненнями науки. На це звертали увагу класики теоретичної фізики ХХ століття. Так, Н.Бор писав: «Якщо релігії всіх епох говорять образами, символами й парадоксами, то це, очевидно, тому, що просто не існує жодних інших можливостей охопити ту дійсність, яка мається на увазі. Але це ще зовсім не означає, що ця дійсність несправжня. І поділяючи її на об'єктивну й суб'єктивну сторони, ми навряд чи тут далеко зайдемо. Тому, змінюючи наше мислення, я відчуваю те, що розвиток фізики за останні десятиліття показав нам, наскільки проблемні поняття об'єктивності й суб'єктивності. Це виявила й теорія відносності, у квантовій механіці відхід від цього ідеалу відбувся більш радикально».

Оцінюючи науковий подвиг Кеплера й Ньютона, Ейнштейн писав: «Тільки той, хто сам присвятив своє життя цьому, зуміє зрозуміти, що надихає таких людей і дає їм сили зберегти вірність поставленій перед собою меті, незважаючи на незліченні невдачі. Люди такого типу беруть силу в космічному релігійному почутті. Один з наших сучасників сказав не

без підстав, що в наше матеріалістичне століття серйозними вченими можуть бути тільки глибоко релігійні люди» .

До релігійних людей відносив себе й А.Ейнштейн, який писав: *«Основою всієї наукової праці служить переконання, що світ являє собою впорядковану й пізнавану сутність. Це переконання ґрунтується на релігійному почутті. Моє релігійне почуття – це шанобливе замилювання порядком, що панує в невеликій частині реальності, доступній нашому слабкому розуму». «Знати, що у світі є речі, які безпосередньо не доступні для нас, але реально існують, пізнаються нами й приховують у собі вищу мудрість і вищу красу, знати й почувати це – джерело щирої релігійності».* Віра Ейнштейна у вищу мудрість і красу була основою його наукової діяльності й давала впевненість у перспективності загальної геометризації фізики й екстраполяції загальної теорії відносності на опис Всесвіту в цілому.

Релігія має справу з тією ж дійсністю, що й фізика, але розглядає її під особливим кутом зору, тому звертання до Біблії та інших релігійних пам'яток на базі наукових досягнень межі другого й третього тисячоліть є плідним, сприяє їх глибокому осмисленню й повнішому розумінню істин. Сто років тому ректор Московської духовної академії архімандрит Антоній (Храповицький) писав: *«Якщо зараз якийсь, навіть простий, смиренний християнин (...) починає міркувати про істини віри (у нових термінах), але без будь-якої суперечності церковним тлумаченням, то такий автор, залишаючись у злагоді з православним богослов'ям, не відкриває нових таємниць, але з погляду щирої віри задовольняє запити людської думки».*

Повертаючись від світоглядних суперечок про зв'язок науки й релігії до широкого поняття «храм», зазначимо, що під цим словом найчастіше розуміють культову споруду, в якій відправляється богослужіння, місце, куди приходять для задоволення своїх не лише духовних, але й побутових, нагальних, тобто тілесних потреб.

Відомо, що для цієї переважно величної архітектурної споруди обирається особливе місце. Воно може бути на людному перехресті чи у віддаленому куточку мальовничої місцини.

Але будівничі мають враховувати, що храм має стояти віки незалежно від розташування, тому потрібен міцний фундамент.

Мирянин, заходячи до храму, перед собою бачить величну красу іконостасу й звернені до нього очі святих, які кличуть від буденного до високого, духовного. Тому зсередини, у його сутнісній, змістовій частині має панувати християнське сакральне мистецтво.

Згідно з канонами, встановленими ще грецькими отцями церкви, сакральне мистецтво символізує кордони, що розмежовують чуттєвий та

духовний світи. Тому образи виникають саме так, як Богоявлення істини, яке розумом не можна досягнути безпосередньо.

Проте сам храм як цілісна система діє на прочанина, як засіб долучення його до релігійного світогляду. Наріжним каменем у цьому процесі є прищеплення духовних цінностей, запобігання гріховним, негативним вчинкам у земному житті.

Історія вітчизняного храмового мистецтва бере свій початок у столиці сучасної України й Київської Русі – Києві. Завдяки великій кількості церков, їх розкішному й майстерному оздобленню народ завжди називав Київ святим, золотоголовим. Перша кам'яна церква була збудована тут у 988-996 роках.

7.3. Духовні святині Православ'я

7.3.1 Десятинна церква

«Володимир, живучи у законі християнському, вирішив побудувати церкву Пресвятої Богородиці. Та покликав для цього майстрів із Греції, і почав її зводити. А коли скінчив будівництво, прикрасив її іконами...»

Повість минулих літ

Святий князь Володимир, охрестивши Русь, побудував у Києві перший у Давній Русі кам'яний православний храм – Десятинну церкву Пречистої Богородиці (іл. 7.1). Кияни досі шанують місце, де знаходилася ця святиня.

Дату закладення храму писемні джерела наводять різну. Що ж до освячення, то більшість літописів згадують цю подію під 996 роком.

На будівництво й утримання церкви князь виділив десятину державних доходів – десятину (звідси й назва).

Як виглядав храм у ті часи, відомо лише в загальних рисах. Історики вважають, що храм був багатобанний, хрестоподібний по вісях найвищих склепінь, оточений галереями, оздоблений мозаїкою, фресками, різьбленими мармуровими та шиферними плитами.

Ікони, хрести й посуд привезені з Корсуня (Херсонесу) – район сучасного Севастополя 1007 року. Окрім головного престолу, церква мала ще два предільних: святого Володимира й святого Миколая.

Зводячи церкву, князь зробив її центром укріпленої території Верхнього Києва. Біля храму постали нові князівські палаци, боярські садиби, а пізніше в межах фортеці були зведені й кілька церков та монастирів. Разом з Десятинною церквою вони становлять довершений архітектурний ансамбль однієї з частин міста.

Коли храм уже стояв, князь Володимир поклав у ньому частину мощів священномученика Климента, єпископа Римського, якого на вернувшись у віру сам апостол Петро. Переніс князь із Вишгорода в Десятинну церкву й мощі своєї бабусі, святої рівноапостольної княгині Ольги. Пізніше тут були поховані й сам князь Володимир, і його дружина, візантійська царівна Анна.

На початку XI ст. під час великої пожежі церква була пошкоджена, а згодом відбудована й оточена з трьох боків галереями і разом із Софійським собором, зведеним за Ярослава Мудрого, сприймалася як одна з головних святинь Русі.

Воюючи між собою за київський стіл, нащадки синів Ярослава однаково шанували ці храми. Але іноді ворожнеча настільки затьмарювала серця, що князі грабували не лише простих киян, але й монастирі з церквами. Тому Десятинна двічі була пограбована самими русичами: у 1169 році – військами Андрія Боголюбського, у 1203 – Рюрика.

Наприкінці 1240 року після тривалого штурму до Києва вдерлося військо монгольського хана Батия. Кияни вперто оборонялися, але сили були нерівні. Останній бій кипів навколо стін Десятинної церкви, куди у відчаї сховалися люди разом з майном. Багато хто піднявся на другий поверх або на самий верх, і під їх вагою склепіння, що існувало вже 244-й рік і пам'ятало числені пожежі та землетруси, обвалилося й поховало всіх.

Коли у Київ повернулося життя, серед руїн Десятинної церкви було влаштовано невеличкий храм святого Миколи, єпископа Мирлікійського.

Наприкінці XVI століття він опинився в руках уніатів, але 1635 року його повернув православним християнам святитель Петро Могила, який був тоді митрополитом Київським. Він знайшов у руїнах саркофаг князя Володимира та його дружини Анни. Череп князя поклали у церкві Преображення (Спаса) на Берестові, потім його перенесли до Успенської церкви Києво-Печерської Лаври. Кість і щелепу передали до Софійського собору. Все інше знову поховали.

Згодом святитель вирішив розібрати стару церкву й розпочав будувати нову, на яку відказав у своєму письмовому заповіті тисячу золотих. Споруджений храм, який складався з кам'яної вежі та дерев'яного притвору освятили на честь Різдва Пречистої Богородиці.

У 1823-1826 роках з ініціативи митрополита Київського Євгенія Болховітінова археолог К.А.Лохвицький провів розкопки фундаментів домонгольської Десятинної церкви. Були знайдені шматочки мармуру, мозаїки, яшми, але розкоп залишили без охорони, і його почали розкрадати.

Освячене 2 серпня 1828 року будівництво нової церкви здійснювалося під керівництвом петербурзького архітектора В.П.Стасова, тривало 13 років, 11 місяців і 17 днів і коштувало понад 100 тисяч рублів золотом.

Великий кам'яний п'ятибанный храм був квадратним у плані, спирався на чотири стовпи та займав дві третини площі давньоруської церкви.

Іконостас склали з копій ікон Казанського собору в Петербурзі, створених художником Боровиковським. Нова Десятинна Успіння Богородиці Миколаївська церква була освячена 15 липня 1842 року митрополитом Київським Філаретом, архієпископом Житомирським Никанором та єпископом Смоленським Іосифом.

На початку 30-х років ХХ століття Десятинна церква, як і багато інших пам'яток культури й мистецтва дорадянського періоду, була знищена радянською владою.

7.3.2. Софія Київська

Собор святої Софії – християнський собор у центрі Києва (іл. 7.2), пам'ятка української архітектури й монументального живопису XI-XVIII століть, одна з небагатьох уцілілих споруд часів Київської Русі. Був однією з головних святинь Східної Європи.

Собор, як головний храм держави, відігравав роль не тільки духовного, а й політичного та культурного центру. Під склепінням Святої Софії відбувалися урочисті «посадження» на великокняжий престол, церковні собори, прийоми послів, затвердження політичних угод. При соборі велося літописання й були створені перші відомі на Русі бібліотека й школа.

В окремих літописах закладини собору датуються 1017 або 1037 роком і приписуються князеві Ярославу Мудрому. Інші джерела співвідносять будівництво храму з періодом християнізації Русі, тобто з епохою Володимира Великого, про що достеменно знав митрополит Петро Могила. Саме він створив у соборі меморіал Святого Володимира, а в 1634 році за його вказівкою на арках центрального купола був зроблений напис, який свідчив, що Свято-Софійський собор *«нача здатися в лето 1011»*, тобто за чотири роки до смерті великого князя. Та й настінні розписи підтверджують це, прославляючи хрестителів Київської Русі, «замовників» собору – князя Володимира й княгиню Анну.

Які б не точилися суперечки, чи закладав будівництво Ярослав Мудрий, чи лише завершив його, зведення такого величного храму було неабиякою подією для всього руського народу. В романі «Диво» Павла Загребельного читаємо: *«Собор здіймався вище й вище, виростав із землі велетенською рожевою квіткою, позбавленою стебла, збунтованою проти всіх відомих сил і стихій природи, проти людей, проти самого будівничого... Київ приймав церкву Софії дивуванням і захопленням. Ішли поглянути на диво своє люди – багаті й бідні, тупоголові й вразливі душею, приходили, приїздили, приповзали немичні в сподіванні зцілення, були тут удови, сироти, жебраки, сліпці й хромці, завязяті каліки перехожі в своїй скруті калічий...»*.

Навколо Софійського собору стояли кам'яні храми, боярські палаци, житла городян, а подвір'я митрополії було огорожено муром. До наших днів з XI століття збереглися лише сам собор і руїни Золотих воріт – парадного в'їзду в давній Київ.

Храм присвячено Софії – Премудрості Божій. Це одна з найскладніших абстрактних категорій християнського богослов'я, що має багато тлумачень. За апостолом Павлом, Софії символічно відповідає іпостась Христа – втіленого Слова Божого. Тільки пізніше, коли розповсюдилось ототожнення Софії з Божою Матір'ю, храмове свято київського собору перенесли на 8 (21) вересня – день Різдва Богородиці.

Київський Софійський собор був однією з найбільших будівель свого часу. Загальна ширина храму – 54,6 м, довжина – 41,7 м, висота до зеніту центральної бані – 28,6 м. Собор має п'ять нав, завершених на сході апсидами, увінчаний 13-ма верхами, що утворюють пірамідальний силует, і оточений з трьох боків двома рядами відкритих галерей, з яких внутрішній має два яруси. Довгий час вважалося, що галереї прибудовані до собору пізніше, але дослідженнями останнього часу доведено, що вони пов'язані з ним єдиним задумом і виникли одночасно. Тільки хрестильня, вбудована у західну галерею, датується серединою XII ст.

Увінчувала собор ступінчаста композиція з тринадцяти бань, покритих свинцевими листами. Стіни викладалися з великих природних каменів – граніту й рожевого кварциту, що чергувалися з рядами плитоподібної цегли. Мурування виконували на рожевому вапняно-цементному розчині. Зовні він спочатку не був потинькований і побілений.

За свою багатовікову історію храм пережив навали ворогів, пограбування і часткові руйнування. Так само, як Десятинна церква й Видубицький монастир, у 1169 році він був розграбований військом Андрія Боголюбського (вкрадено всі цінні золоті речі та релігійні реліквії, в тому числі безцінну

ікону Пресвятої Богородиці), а в 1240 році – поруйнований і пограбований військом хана Батия.

Пізніше він пережив напади ханів Едігея (1416 р.) та Менглі-Гірея (1482р.), а в 1497-1577 роках собор залишився без догляду.

Нове відродження Софії Київської пов'язане з київським митрополитом Петром Могилою. У 1633-1647 рр. митрополит ремонтує та оздоблює собор. Навколо нього споруджено дерев'яні монастирські будівлі, а всю територію обнесено високою дерев'яною огорожею. До робіт Петро Могила залучив італійського архітектора Октавіано Манчіні.

У 1690-1707 роках до оновлення собору долучається митрополит Варлаам Ясинський при особливому зацікавленні та матеріальній допомозі гетьмана Івана Мазепи. В галереях надбудовано поверхи, вибудовано нові куполи, перероблено на бароковий стиль верхи старих веж. Збудовано нову муровану дзвіницю та ще ряд приміщень.

У радянські часи Софія Київська рятується від руйнування силами Всеукраїнської академії наук, а в 1934 її територія оголошується Державним історико-архітектурним заповідником. Проте це не вберегло її від подальших пограбувань і спроб зруйнувати силами як більшовиків, так і німецько-фашистських загарбників.

У вересні 1941 році, за свідченням колишнього завідувача Софійського заповідника Олексія Повстенка, більшовики намагалися замінувати й підірвати собор, але, на щастя, ця спроба виявилася невдалою.

У 1950-х роках під час реставраційних робіт були виявлені частини фресок XI ст. та відновлені фрески XVIII ст. А в 1990 році ансамбль Софійського монастиря занесено до Переліку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як Національний заповідник «Софія Київська».

Збереглися й крізь віки до нас дійшли 260 м² мозаїк та 3 тис. м² фресок. Біля кожної мозаїчної композиції є написи грецькою мовою, що пояснюють сюжет. Імена художників невідомі, однак можна встановити склад бригади майстрів у кількості восьми осіб (не рахуючи підмайстрів).

Особливу цінність становлять мозаїки XI ст., які прикрашають головні частини храму – центральну баню й головний вівтар. Тут зображені основні персонажі християнського віровчення, які розташовані в строгому порядку згідно з «небесною ієрархією». Усі мозаїки виконані на золотому фоні й вражають багатством барв, яскравістю й насиченістю тонів (палітра налічує 177 відтінків кольорів).

Роман Павла Загребельного «Диво», повністю присвячений Софії Київській, містить такі мальовничі рядки, в яких автор спробував уявити величну красу внутрішнього оздоблення храму: *«Сонце було скрізь, воно*

рухалося в соборі, собор повертався слідом за ним, мозаїки мовби виступали з своїх заглиблень, вони ставали вільно між стіною і людьми, дивилися на них знизу, вони рухалися по колу, оберталися слідом за сонцем, і все оберталось разом із ними в урочистій тиші й нелюдській красі. Зроблено в Софії силу-силенну роботи мистецької. Окрім мусійного убору, рівного якому важко було й пошукати ще де-як у світі, написано фресок многоличних двадцять і п'ять, на них же постатей сто п'ятдесят і чотири майже в повний людський зріст, фресок одноличних на весь зріст написано двіста і двадцять, а поясних – сто і вісімнадцять. Викладено в усьому соборі підлоги теж мусією з різнобарвного каменю, прикрашено опріч того всю серединність церкви візерунком мусійним і писаним, приліпами мистецькими, горорізьбою по червоному шиферу овруцькому».

Шедевром мистецтва мозаїки вважається зображення Оранти в центральному апсиді – фігури Святої Діви Марії, руки якої підняті в молитві. Унікальність зображення полягає в тому, що воно виконане на внутрішній поверхні куполу, і з різних точок Оранта виглядає зображеною по-різному: стоячи, схилившись у молитві чи на колінах.

У зеніті центральної бані зображений Христос Пантократор (Вседержитель), який царює над усім простором. Навколо Нього – чотири архангели. У простінках між вікнами барабана зображені дванадцять апостолів, з них мозаїчною збереглася лише верхня частина постаті Павла.

На північній і південній підпружних арках розташовано п'ятнадцять мозаїчних медальйонів із зображенням мучеників. На стовпах передвітарної арки – мозаїчна сцена «Благовіщення».

Значне місце тут відведено світським композиціям. На трьох стінах центрального нефу, напроти головного вітваря, було написано сімейний портрет князя Ярослава Мудрого. У центрі величезної композиції містилося зображення Христа з постатями княгині Ольги та князя Володимира. З обох боків до цієї групи підходили Ярослав, його дружина княгиня Ірина, їхні сини й дочки. Очолював процесію Ярослав, який тримав у руках модель собору. На жаль, до нашого часу від цієї фрескової композиції уціліли лише постаті дітей Ярослава на південній і частково на північній стінах.

Фрески збереглися в усіх древніх приміщеннях собору, в першу чергу, на стінах центрального підбанного простору (євангельські сцени).

У бокових вітварях збереглися цикли фрескових композицій, що розповідають про діву Марію (вітвар Іоакима та Анни) і про діяння апостола Петра (вітвар Петра й Павла).

Розпис південного вітваря (Михайлівського) присвячений архангелу Михаїлу, який вважався на Русі покровителем Києва й князівської дружини.

Фрески крайнього, північного вівтаря оповідають про святого Георгія – духовного патрона князя Ярослава Мудрого. Великий інтерес викликає цикл фрескового розпису, що зберігся на хорах. Серед них сюжети «Зустріч Авраамом трьох подорожніх», «Гостинність Авраама», «Жертвоприношення Ісаака», «Три отроки в пащі огненній», «Тайна вечеря», «Чудо в Кані Галілейській».

До цього часу на стінах Софійського Собору збереглися написи та малюнки (графіті), залишені священиками та відвідувачами. Вони свідчать про високий рівень писемності в Київській Русі і є цінними пам'ятками, оскільки найдавніші з них виконані не кирилицею, а глаголицею.

Перший іконостас виготовлений та встановлений під час перебудови собору митрополитом Петром Могилою в 1637-1638 роках, а в 1747 році був виготовлений триярусний іконостас у бароковому стилі. Царські врата були виготовлені зі срібла й позолочені відомими київськими золотарями Петром Волохом, Іоанном Завадовським та Петром Тараном. У 1934 році більшовики розпорядилися розрізати їх на шматки й відправити в резервний фонд дорогоцінних металів.

Софія Київська з давніх часів слугувала усипальницею князів і вищого духовенства. Некрополь, що містив десятки поховань як у соборі, так і на його подвір'ї, є найдавнішим та охоплює найдовший за часом існування період в історії України (1054-1995). Більшість імен тих, хто похований у Софійському некрополі, невідома, однак ідентифіковані поховання свідчать про те, що тут знайшли притулок видатні діячі національної історії.

7.3.3. Києво-Печерська лавра

Києво-Печерська лавра – видатна пам'ятка храмового мистецтва XI ст., заснована в 1051 році монахами Антонієм та Феодосієм у печерах біля літньої княжої резиденції Берестово поблизу Києва (іл. 7.3). Першим ігуменом монастиря став преподобний Варлаам Печерський, колишній боярин. У 1058 році, попросивши благословіння преподобного Антонія, він побудував над печерою дерев'яну церкву на честь Успіння Пресвятої Богородиці.

В одинадцятому столітті монастир став центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі, у дванадцятому столітті отримав статус «лаври» – головного великого монастиря. У вісімнадцятому столітті Києво-Печерська лавра стала найбільшим церковним феодалом в Україні: їй належали три міста, сім містечок, біля двохсот сіл і хуторів, більш ніж сімдесят тисяч кріпаків, дві паперові фабрики, одинадцять цегельних і

шість скляних заводів, більш ніж сто шістдесят винокурень і вітряків, близько двохсот шинків, два кінні заводи.

Києво-Печерській лаврі було підпорядковано багато дрібних монастирів і так звані пустині (зокрема, Китаївська, Микільська та інші під Києвом) з їх угіддями й кріпаками в Україні, Росії і Білорусі. Свого часу вона відігравала важливу роль у розвитку давньоруської культури, була центром літописання.

Києво-печерський монастир подарував світові видатних діячів давньослов'янської, української культури: літописця, історика, письменника Нестора, автора «Повісті временних літ»; першого слов'янського лікаря-цілителя Агапіта; родоначальника іконопису Алімпія; письменника-богослова Никона; Іллю-Муромця та інших. У тринадцятому столітті було складено «Києво-Печерський патерик» – важливе історичне джерело.

Києво-Печерська лавра здійснювала будівництво ще з одинадцятого століття (Успенський собор, Троїцька надбрамна церква). Наприкінці дванадцятого століття навколо неї було зведено оборонні стіни (у 1240 році зруйновані ордами Батия), у 1698-1701 році паралельно до них споруджені нові стіни з бійницями й баштами, у 1731-1744 році – Велика Лаврська дзвіниця, висота якої – 96,52 метра.

На території Лаври поховано багато видатних осіб, зокрема, біля трапезної – генеральний суддя українського війська Кочубей Василь і полтавський полковник І.Іскра. У церкві Спас на Берестові – засновник Москви Юрій Долгорукий.

Трагічні події після 1917 року стали поштовхом до тотального винищування православного духовенства й усього пов'язаного з Православною Церквою. 25 січня 1918 року був замучений перший новомученик російський митрополит Київський і Галицький Володимир, а в 1920 році Лавру закрили. Під час німецької окупації Києва монастир вдалося відродити, але в 1961 році ченців знову вигнали з обителі. 25 червня 1988 року вперше відбулася Божественна Літургія в печерному храмі преподобного Феодосія на Далеких печерах.

У музеях і фондах, розташованих на території Києво-Печерської лаври, можна побачити рукописи стародрукованих книг, колекцію тканин і вишивок. Особливий інтерес викликає колекція з дорогоцінних металів, стародавні гравюри й твори сучасних художників.

7.3.4. Видубицький монастир

Видубицький монастир заснований у другій половині XI ст. сином князя Ярослава Всеволодом (іл. 7.4). Сучасний ансамбль Видубицького монастиря сформувався наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Центр композиції – Георгіївський собор. На території монастиря також збереглася Михайлівська церква, споруджена в 1070-1088 рр., відновлена в 1766-1769 рр. (архітектор М.Юрасов).

Одна з легенд розповідає: коли князь Володимир Великий окресчував київських язичників, він звелів знищити ідолів, що стояли на горі неподалік княжого палацу і яким сам нещодавно приносив жертви. Колишнього покровителя княжої дружини Перуна – дерев'яного ідола з золотими вусами й посрібленою головою – наказав утопити в Дніпрі.

Перуна, прив'язаного до коня, виволокли до річки й кинули у воду. Проте важкий ідол не потонув, а поплив за течією. Налякані язичники йшли берегом і зі слізьми благали: «Видибай, Боже». Місце, де Перун «видибав», тобто вплив, стали називати Видубичі, і перший київський митрополит Михайло заснував на цьому місці церкву, щоб перешкодити створенню язичницького капища.

Історія монастиря починається з печер, які знаходяться неподалік, на Звіринці. Вважають, що тут був підземний монастир ще до прийняття християнства Володимиром. Коли ж після 988 року гоніння на християн припинилися, ченці вибралися з підпілля, заснувавши новий монастир і назвавши його Видубицьким – за назвою місцевості. Тут, біля Видубицького урочища, була переправа через Дніпро, де «видибали» за допомогою човнів із суцільного дуба.

З часом печери перетворилися на своєрідне підземне кладовище, а власне монастирське життя повністю перейшло в наземну частину.

Монастир, збудований на поверхні, спершу був дерев'яним, тому від цього періоду його існування нічого не залишилося через часті пожежі. У 1054 році Ярослав Мудрий, роздаючи землі своїм синам, подарував урочище наймолодшому сину Всеволоду. Новий господар взяв на себе обов'язки ктитора (покровителя) монастиря і в 1070 році, вдячний Богові за народження сина, почав тут будівництво кам'яної церкви. Оскільки монастир стояв понад самою річкою, нову церкву присвятили Архистратигу Михаїлу – захиснику від водної стихії.

На початку XII ст. монастир стає центром літописання. У 1116 році ігумен Сильвестр тут завершив другу редакцію всім відомої «Повісті временних літ». Автором багатьох літописних статей кінця XII ст. був видубицький ігумен Андріан.

Видубицький монастир брав активну участь у політичному житті Київської Русі: саме тут, біля Михайлівської церкви, за традицією збиралося на рать руське воїнство. У 1094 році тут відбулося примирення князів Святополка, Володимира Мономаха й Ростислава перед їх спільним походом на половців.

Монастир часто страждав через князівські чвари і, як і Десятинна церква, постраждав від війська Андрія Боголюбського в 1169 році. Під час нападу загинуло близько тридцяти місцевих ченців, яких живцем було поховано в печерах.

У 1199-1200 роках для захисту монастиря від Дніпрових вод була збудована система підпірних укріплень (так звана «Стіна Мілонєга»), яку в XV-XVI ст., на жаль, зруйнувала природна стихія.

До середини XIII сторіччя Видубичі залишаються головним князівським монастирем, проте поступово втрачають свою значущість і більше не згадуються в літописах.

У 1596 році він переходить до уніатів, а в 1635 році повертається православним. Наприкінці XVII – початку XVIII ст. у монастирі з'являється кілька чудових споруд: Георгіївський собор, трапезна з храмом Преображення Господнього, а згодом – дзвіниця.

Після встановлення в Києві радянської влади у 1924 році монастирю довелося «саморозпуститися». Цінні культові речі було конфісковано, трапезну перетворено на клуб робітників деревообробного комбінату, а в келіях оселилися їх сім'ї. Службу в Михайлівській церкві правили до 1936 року, поки комсомольці-активісти не розклали на монастирському дворі вогнище з іконостасів. Під час війни монастирські споруди не постраждали. Проте 1967 року пожежа знищила все внутрішнє оздоблення Георгіївського собору разом з колекцією стародруків. Після цього територію монастиря передали Інституту археології НАН України, а в монастирських храмах почалися реставраційні роботи.

З 2002 року тут Видубицький Михайлівський чоловічий монастир.

7.3.5. Михайлівський Золотоверхий собор

Михайлівський Золотоверхий собор споруджений у 1108-1113 роках внуком Ярослава Мудрого київським князем Святополком Ізяславичем. Це хрестово-купольний шестистовпний храм з трьома нефами та одним позолоченим куполом, який був одним із найбільших монастирів давнього Києва (іл. 7.5).

Згідно з думкою деяких істориків, київський князь Ізяслав Ярославич, чие християнське ім'я було Димитрій, збудував монастир св. Димитрія та церкву у верхньому Києві поблизу Собору святої Софії в другій половині 1050-х років. Через півстоліття у 1108-1113 роках його син Святополк II Ізяславич збудував

монастирську церкву, присвятивши її своєму патронові архангелу Михаїлу. Можливо, однією з причин цього була перемога Святополка над половцями (архангел Михаїл був заступником воїнів).

Під час монгольської навали в 1240-х роках монастир зазнав відчутних втрат. Монголи пошкодили собор та зняли його позолочені бані. У 1496 році він був відроджений і перейменований з монастиря св. Димітрія на монастир св. Михаїла, відповідно до назви церкви.

Найбільшою святинєю Михайлівського монастиря стали мощі святої великомучениці Варвари, привезені сюди дружиною князя Святополка, яка була дочкою візантійського імператора Олексія I Комнина й носила в хрещенні ім'я Варвара. Ігумен цього монастиря Феодосій Софонович у XVII ст. описав аж сімнадцять чудес від цих мощей.

Історія Києво-Михайлівського монастиря знає чимало інших дивних Божественних чудес, одне з яких зафіксоване в Никонівському літописі XVI століття під 1109 роком.

Повідомляється, що на Михайлівській церкві з'явився невідомий птах *«величиною з овна, і сяяв усілякими кольорами, й пісень безперестанно співав, і багато насолоди походило від нього, й сидів на церкві шість днів, і полетів, і ніхто ніколи вже не міг його бачити»*.

Після численних відбудов та розширень упродовж XVI ст. монастир став одним з найбільших та найбагатших в Україні. У 1620 році Іов Борецький зроби́в його резиденцією відновленої православної Київської митрополії.

У 1934-1936 роках над Михайлівським Золотоверхим поглумилися так жорстоко, як і над сотнями інших храмів. Не врятували його ані давня історія, ані досконала художня цінність. Для урядового центру соціалістичної столиці, якою мав стати Київ, обрали Михайлівську гору. Храм, звичайно, заважав. Перед його зруйнуванням вчені-мистецтвознавці встигли дослідити собор, зняти найбільш цінні мозаїки і фрески. На захист Золотоверхого монастиря, за збереження його від руйнування, виступили Федір Ернст, Іполит Моргілевський та Микола Макаренко.

Пізніше вони були знищені, як і сам собор. У 1930 р. під редакцією вже згаданого мистецтвознавця Федора Ернста було вміщено в академічному «Провіднику» по Києву останній опис монастиря. На той час давні споруди ще зберігалися, але в добре проілюстрованому виданні немає жодної світлини Михайлівського монастиря.

У соборі ще залишалися деякі церковні цінності, ризи, ікони, які не встигли вилучити конфіскатори. На хорах знаходилася безцінна бібліотека. Згодом вона увійде до складу Всенародної бібліотеки України при ВУАН, як окремий відділ. Грабувати Михайлівський Золотоверхий монастир, вилучати з нього церковні

цінності розпочали дещо раніше. Вже з початку 20-х років ХХ століття преса твердила, що це був дуже багатий монастир, і, зрозуміло, що все його багатство було конфісковане урядовими комісіями.

З тогочасних періодичних видань маємо інформацію про цінності, виявлені другою комісією: срібний балдахін вагою понад 16 пудів (262 кг), до 15 срібних та позолочених лампад, золоту лампаду з діамантовими та перловими підвісками, оклад з діамантовим вінцем з ікони Архистратига Михаїла, чаші, панагії, срібні й золоті, з дорогоцінними каменями, нагрудні хрести. Більшовицька комісія прийшла до монастиря ще й утретє, 19 квітня, і після детального обшуку знайшла золоту ікону, прикрашену діамантами, золоту лампаду вагою до семи фунтів з діамантовим підвіском та 240 малими діамантами, близько 15 пудів (240 кг) срібла високої проби й 12 срібних лампад.

Усі ці дорогі речі щедро дарували монастирю князі й гетьмани, російські царі й прості віряни. Наприклад, в іконостасі храму знаходилася ікона архангела Михаїла, намальована на плиті з чистого золота, обсипана діамантами та іншими дорогоцінними каменями, яку подарував собору 1817 року російський імператор Олександр І. У ризниці собору знаходилися також різні дорогоцінні церковні речі, зокрема ікона Усікновення глави святої великомучениці Варвари, прикрашена зірками, фермуарами і трьома діамантовими перснями, які подарували цариці Анна Іванівна та Єлизавета Петрівна і київський комендант генерал-майор Петро Аракчєєв. Була там також і золота лампада з китицею із перлів та діамантів, дар цариці Катерини ІІ.

Усе це було розграбоване, а остаточна руйнація Михайлівського Золотоверхого монастиря розпочалася 1935 року. Тоді навесні стали розбирати бічні бані собору, після чого влітку 1936 року підірвали залишки храму.

Частина фресок і мозаїк збереглася. У роки Другої світової війни фрески були вивезені до Німеччини, звідки потрапили до Ермітажу. В Софійському соборі зберігалися: «Євхаристія», «Стефан і Фаддей» – фрагменти постатей святих, сцени з «Благовіщення», постать святого Захарії та ін. Мозаїка «Дмитро Солунський» і верхня частина фрескової постаті Самуїла зберігалися в Третьяковській галереї та Російському музеї в Санкт-Петербурзі.

Собор відновлений у кінці 1990-х років. У ньому відбувається служба Української православної церкви, а поруч, як у давні часи, діє монастир.

У лютому 2001 року чотири фрагменти фресок ХІІ ст., що зберігалися в Ермітажі, були передані Україні, а восени 2004 року передані ще сім фресок.

Загальна площа мозаїк, що збереглися, – 45 м². Написи на них зроблені старослов'янською. Імена художників, які оздоблювали Михайлівський Золотоверхий, невідомі. Ймовірно, в роботах брав участь давньоруський майстер Алімпій з Києво-Печерського монастиря.

7.3.6. Почаївська лавра

Почаївська лавра – найбільша православна святиня Волині й друга, після Києво-Печерської лаври, в Україні (іл. 7.6). За легендою, монастир заснували ченці Києво-Печерського монастиря, які втекли від нападу татар у 1240 р. Вперше про неї згадується в 1450 р.

У 1597 р. А.Гойська подарувала монастиреві чудотворну ікону Матері Божої, що її привіз на Волинь у 1559 р. болгарський митрополит Неофіт. У 1675 р. завдяки цій іконі турки відступили від монастиря (цій події присвячена дума «Ой, зійшла зоря вечорова»). Його розквіт пов'язаний з діяльністю ігумена Йова Заліза (1602-51 рр.). Почаївська Лавра – одне з величних в Україні місць прощі на Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня) і преподобного Йова (10 вересня). До її святинь належать: слід стопи Матері Божої з джерелом цілющої води, її чудотворна ікона, мощі преподобного Йова. Найвидатніші споруди: Свято-Успенський собор (1771-82 рр., арх. Г.Гофман), Троїцький собор (1906-12 рр., арх. А.Щусев), келії (1771-80 рр.), Архієрейський дім (1825 р.), дзвіниця (1861-69 рр.) висотою 65 м; надбрамний корпус (1835 р.). З 1730 р. діяла друкарня, з якої вийшло 187 книжок. Святині багаті на стінопис, скульптури, орнаменти. У передмісті Почаєва стоїть дерев'яна Покровська церква (1643 р.). *«Почаївська лавра невідвладна руйнівній силі часу, тому вона стоятиме до Страшного суду та Другого пришествя Спасителя»*, – сказав чернець Ієронім. З сивої давнини й по сьогодні Почаївський монастир є однією з найшанованіших святинь, яку щорічно відвідує безліч прочан. В Україні він поступається хіба що Києво-Печерській лаврі. Благословенна пішохідна мандрівка до Почаєва у наших прабабусь завжди вважалася найкращим виявом набожності православних, для яких регулярні відвідини Почаєва були внутрішньою запорукою спасіння.

Якщо зазирнути в історію, то довідаємося, що в Почаївській горі була природна печера, в якій у середині XIV століття оселилися два самітники-подвижники. Одного разу влітку один із них, творячи невинну молитву, сховався на вершину гори. І раптом перед ним у вогненному стовпі явилася Богоматір, що стояла на камені. Вражений, він гукнув свого товариша, й

обидва впали ниць перед нею. Чудесний вогненний стовп бачив і пастух Іван Босий, який пас під горою череду. Він теж помчав угору, але побачив лише іноків, котрі навколішках славили Богородицю. На камені ж, на якому стояла Цариця Небесна, всі троє побачили слід її правої стопи, наповнений прозорою водою. Це сталося близько 1340 року, і до Почаївської гори відтоді постійно пливли прочани, щоб отримати зцілення по молитвах до Заступниці грішних. Цілющої ж води в тому місці не меншало – її було завжди однаково.

Історія чернечого життя на горі Почаївській історично пов'язана з татаро-монгольською навалою. Після руйнування Києва та інших міст на Волинь потяглися ченці. Звісно, мине ще чимало століть, перш ніж тут постане міцна чернеча громада зі своїм статутом. Легенда розповідає, що з початком татаро-монгольської навали, коли впав стольний Київ, уся віруюча стародавня Русь сотворила свої молитви Матері Божій, просячи її небесного заступництва. І з милості Божої молитви ці були почуті... 1675 року під час так званої Збараської битви монастир витримав облогу турецького війська. Відомо, що шведський король Карл XII наклав значну контрибуцію на волинські землі, розписавши її в тому числі і на Почаївський монастир із загрозою на випадок неплатежу знищити його вогнем і мечем. Ігумен Іван Саєвич став під захист гетьмана Мазепи й вивіз у Батурин усі цінності, а ті, що залишилися, наступного року забрали саксонські загони, зруйнувавши навіть господарські будови. 1914 року в Почаївській лаврі побував цар Микола II. Він назвав цю місцевість «українською Швейцарією». Радянський правитель – Микита Хрущов – через 46 років після батюшки-царя теж відвідав святиню. Глава тодішньої держави зайшов в Успенський собор у традиційному білому капелюсі, зі складеними за спиною руками (таку культуру мав глава великої держави). Після його відвідин Лавру намагалися закрити. На Троїцький собор повісили великий комірний замок. Та люди, зламавши міліцейську «стіну», зірвали його. Після цього пішли репресії. Чернечі келії забивали дошками й опечатували, а ченців ловили й відвозили в автобусах у відкрите поле, де залишали зі словами: «Йдіть, куди хочете, але до монастиря не повертайтеся!» А ось що писав у доповіді партійним органам про Почаївську лавру після приїзду пана Хрущова директор місцевого музею атеїзму: «Почаївська обитель у бурхливій военні та повоенні роки служила притулком для бурлак, пройдисвітів, шукачів легкої наживи, авантюристів і карних злочинців. Сумні келії та напівтемні коридори монастиря завжди були свідками багатьох злочинів і мерзенних учинків різних декласованих елементів...» Та історичні факти спростовують цей «звіт». Почаївський монастир займався просвітницькою діяльністю, що

розпочалася ще при князі Костянтині Острозькому, який надрукував у XVI столітті в монастирській друкарні «Острозьку Біблію». Діяльність цю продовжують і сьогодні, але вже ченці Джорданвільського Преподобного Іова – монастиря США, куди 1921 року економ архімандрит Віталій вивіз стародавню Почаївську друкарню. Розвиток центру живопису в Почаєві не в останню чергу теж пов'язаний із діяльністю монастирської друкарні, яка в другій половині XVIII століття залишалася однією з найбільших в Україні. У ній працювали такі видатні українські гравери, як Адам і Йосип Гочемські, Теодор Стрельбицький та інші. Про характер живописних робіт почаївських іконописців другої половини XVIII століття дають уявлення картини «Іоан Дамаскін і Максим Сповідник перед богородицею», «Притча про виноградарів», «Богослужіння Іакова», які зберігаються в Лаврі.

Багато видатних людей за різних часів побувало в Почаєві. У XVIII столітті його відвідали Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Василь Григорович-Барський. Навесні 1846 року в Почаєві побував Тарас Шевченко – чотири акварелі краєвидів Почаєва він зробив саме тут, записавши, крім того, ще три пісні («Ой у саду, саду гуляла кокошка», «Гиля-гиля селезень», «Ой випила, вихилила»). На підставі зібраних місцевих фактів про гайдамацькі повстання XVIII століття він написав повість «Варнак» та однойменну поему. Почаївську обитель можна було б порівняти з чутливим барометром, який протягом чотирьох століть показує всі великі зміни, що сталися в атмосфері суспільства Західної України. За монастирськими стінами світиться незгасна лампада просвітництва, книжної мудрості, високого релігійного почуття. Дуже цікава бібліотека обителі: богослов'я, аскетика, сільськогосподарська, історична, географічна, мирська й духовна періодика, багатющий відділ довідників та енциклопедій, великі зібрання давніх рукописів. А Почаївська ікона Богоматері стала рушійною силою земної історії Почаївської обителі – ось уже 400 років вона перебуває в обителі, залишаючись осередком її молитовного життя. Це не лише музейна реліквія, пам'ятка, яка дивує нас своєю старовиною і незаперечною художньою вартістю; коли підходиш до ікони, всі ці важливі по-своєму критерії потьмарюються. Оскільки наш тілесний зір поступається місцем духовному, що сприймає лише світло й благодатне тепло. І цей момент, коли при перших словах молитви ікона повільно починає опускатися вниз, завжди сповнений якогось потаємного й напруженого очікування дива. І, здається, очікування це ніколи не обманює... А ще кожен, хто хоча б раз переступав поріг Почаївського Успенського собору, міг бачити тут бронзовий позолочений ковчег за латунною загорожею. Це місце, огорнуте незбагненою таємницею, немов увібрало в себе палкі молитви

нескінченного потоку молільників, що приходять сюди вже не одне століття. Як бачимо, «...престоли виникають і падають, віттарі ж стояли й стоятимуть. Узявшись учити історію, радянська влада закінчила тим, що перетворилася на історичний викидень», – писав згодом митрополит московський Філарет.

Монастир пережив за сім століть десять великих і малих війн, піднімався від абсолютного зубожіння до великих пожертвувань, які переповнювали всі підвали та комори зерном; від гонінь і репресій до вищої духовної слави. Історія Лаври – незаперечне підтвердження невидимого Покрову Пресвятої Діви Марії, який охороняє їх. Тому, мабуть, має рацію інок, який сказав про його вічне існування...

7.3.7. Троїцько-Сергієва лавра

Найбільший монастир Росії, розташований у центрі міста Сергієв Посад Московської області, на річці Кончурі (іл. 7.7). Монастир чоловічий, заснований в XIV столітті преподобним Сергієм Радонезьким. Відіграв важливу роль у політичному житті Північно-східної Русі, був опорою російських правителів. Брав активну участь у боротьбі проти татаро-монгольського ярма.

У 1340-х роках Сергій Радонезький заснував невеликий монастир з дерев'яним Святотроїцьким храмом біля Хотькова, на пагорбі Маковець. Територія монастиря була розділена на три частини – житлову, суспільну й оборонну; ігуменом монастиря став його засновник. План монастиря, установлений тоді, загалом дійшов до наших днів (прямокутний внутрішній двір із церквою й трапезною, оточений з чотирьох сторін келіями). Незабаром Троїцький монастир став духовним центром Московських земель, підтримкою московських князів.

Тут у 1380 році отець Сергій благословив військо князя Дмитра Донського, що вирушало на бій з Мамаєм.

У 1422 році засновника монастиря зарахували до лику святих, на місці дерев'яної церкви був закладений головний храм обителі – Троїцький собор. Пізніше за монастирем закріпилася назва «Троїцько-Сергієва лавра».

7.3.8. Собор Василя Блаженного

Собор Василя Блаженного (рос. Собор Василия Блаженного) – православний собор у Москві, побудований у XVI столітті. Є візитною карткою міста, одним з найбільш впізнаваних місць (іл. 7.8).

Раніше на цьому місці стояла кам'яна церква Трійці з невеликим кладовищем, де був похований шанований в Москві юродивий Василій Блаженний.

2 жовтня 1552 року московські війська взяли Казань – столицю Казанського ханства, на знак чого цар Іван Васильович IV (Грозний) звелів побудувати на Красній площі сім дерев'яних храмів. На їхньому місці в 1555-1561 роках і був споруджений кам'яний дев'ятипрестольний храм в ім'я Покрови.

Існує кілька версій про творців собору. За однією з версій, архітектором був відомий псковський майстер Постник Яковлев, на прізвисько Барма. За іншою, широко відомою версією, Барма і Постник – два різні архітектори, обидва брали участь у будівництві, ця версія нині застаріла. За третьою версією, собор був збудований невідомим західноєвропейським майстром (імовірно італійцем, як і раніше – значна частина споруд Московського Кремля), звідси і такий неповторний стиль, що поєднує в собі традиції як російської, так і європейської архітектури епохи Відродження, але ця версія так і не знайшла ніякого підтвердження. За легендою, архітектор (архітектори) собору були осліплені за наказом Івана Грозного, щоб вони не змогли більше побудувати подібного храму. Проте, якщо автором собору є Постник, то він не міг бути осліплений, оскільки протягом декількох років після будівництва собору брав участь у створенні Казанського кремля.

Останній (перед більшовицькою революцією) настоятель собору, протоієрей Іоанн Восторгов, був розстріляний 23 серпня (5 вересня) 1919 року. Згодом храм був переданий у розпорядження оновленої общини. У 1929 році закритий, були зняті дзвони. Знов почав використовуватися для богослужіння з 14 жовтня (свято Покрови) 1991 року.

Із 1990 року храм-музей знову почав збирати дзвони. Сьогодні ця колекція – одне з найбагатших зібрань не тільки Москви, але й Росії. Всього у музеї 19 дзвонів, створених у 1547-1996 роках (місця відливання – Урал, Ярославль, Москва, а також Франція, Голландія, Німеччина, Західна Білорусь).

Центральний храм складається з четверика, восьмерика і завершений восьмигранним світловим барабаном з позолоченою главою. Навколо нижнього ярусу йде крита галерея. Склепіння галереї спираються на масивні стовпи. Перехід від восьмерика до шатра прикрашений цілою системою кокошників.

Будівля не має вираженого головного фасаду і розрахована на всебічний огляд. Інтер'єри церков прості. Зовнішній вигляд храму задуманий як уособлення казкового «райського граду».

Перше богослужіння в Храмі Покрови Богородиці на Рову відбулося 14 жовтня 1991 року. Регулярні богослужіння в храмі не здійснюються.

Храм є філією Державного історичного музею. Він вважається

пам'ятником архітектури й інженерно-будівничого мистецтва світового значення. У 1990 році був занесений до Списку Всесвітньої історичної і культурної спадщини ЮНЕСКО.

7.3.9. Храм Христа Спасителя

25 грудня 1812 року, коли останні наполеонівські солдати покинули межі Росії, імператор Олександр I підписав Найвищий маніфест про побудову церкви в Москві, яка лежала на той час у руїнах.

Після перемоги над Наполеоном у 1814 році проект був уточнений: було вирішено протягом 10-12 років спорудити кафедральний собор в ім'я Христа Спасителя (іл. 7.9).

Урочисте закладення собору відбулося в день 25-річчя Бородинського бою – в серпні 1837 року. Однак активне будівництво почалося тільки 10 вересня 1839 року й тривало майже 44 роки. Будівництво великого купола було закінчено в 1849 році; в 1860 році були розібрані зовнішні риштовання. Ще 20 років тривали роботи із внутрішнього оздоблення, над розписом працювали знамениті майстри В.І.Суриков, І.Н.Крамской, В.П.Верещагін та інші відомі художники Імператорської академії мистецтв.

26 травня 1883 року відбулося урочисте освячення храму, проведене митрополитом Московським Іоаннієм із сонмом духовенства й у присутності Олександра III, коронованого в Москві незадовго до того.

Діяльність у храмі незабаром стала дуже помітним явищем у суспільному й культурному житті, він був центром багатьох культурних подій і просвітницької діяльності.

2 червня 1931 року було видане розпорядження знести храм Христа Спасителя для будівництва на його місці Палацу Рад.

Кілька місяців тривали спішні роботи з розбирання будівлі, однак розібрати його дощенту не вдалося, і тоді було вирішено його підірвати. Тільки для розбирання уламків храму, що залишилися після вибуху, знадобилося майже півтора року.

Наприкінці 1980-х років виник суспільний рух за відтворення храму Христа Спасителя, однією з рушійних ідей була ідея покаяння. 5 грудня 1990 року на місці майбутнього будівництва був установлений гранітний «Наріжний» камінь, у 1992 році був заснований фонд на спорудження храму й з 1994 року розпочате його будівництво.

31 грудня 1999 року, у переддень 1999-річчя Різдва Христового, верхній храм був відкритий для православних вірян і широких верств населення; у

ніч із 6 на 7 січня 2000 року була відслужена перша вчиста різдвяна літургія.

Окрім знакових святинь (іл. 7.1 – 7.9), варто надати шану людям, які залишили добру славу як своїм мистецтвом, так і своєю вірою служінню Всевишнього. В Україні збереглося 2 500 дерев'яних церков незалежно від віку і статусу, назвемо деякі з них:

Миколаївська церква у Львові. Побудована у 1763 році, перенесена з с.Кривка Львівської області до Львівського музею народної архітектури та побуту митрополитом Шептицьким (іл. 7.10).

Свято-Троїцький собор у Новомосковську Дніпропетровської області. Побудований у 1775–1780 роках. Це єдиний у світі хрещатий дев'ятикамерний дев'ятиглавий храм (іл. 7.11).

Церква Святого Миколи Чудотворця в с. Колодне на Закарпатті. Пам'ятка архітектури збудована у 1470 році і перебудована в XVIII ст. (іл. 7.12).

Дерев'яна церква XVII ст. у первозданному вигляді збережена до цього часу в с. Клопотівка Деражнянського району Хмельницької області (іл. 7.13).

Благовіщенська церква (ще її називають Спаською). Побудована вона була ще у 1587 році, і вважається найстарішим дерев'яним храмом Галичини. Поруч стоїть дзвіниця. У храмі зберігся старовинний іконостас XVIII ст. Церква ще має назву «Монастирок» через те, що вона входила колись до комплексу монастиря. У 1589 р. татари зруйнували Коломию, в тому числі і монастир. Церкву невдовзі було відновлено. За легендою, тут молився Богдан Хмельницький і писав свої універсали. Храм надзвичайно маленький, тісний і приземкуватий, але ж ідеальний у плані пропорційності і гармонійності (іл. 7.14).

Церква Святого Михайла у Львові. Побудована у 1863 році, перенесена до Львівського музею народної архітектури та побуту із с. Тисовець Сколівського району Львівської області (іл. 7.15).

Лемківська церква Покрови у Києві, перевезена у Національний музей архітектури і побуту в Порогові із с. Канора Міжгірського району Закарпатської області. Побудована у 1792 році, вона є традиційним зразком народної монументальної архітектури Закарпаття XVIII століття (іл. 7.16).

7.4. Символіка храму – духовні обереги віри

Православна Церква з найдавніших часів зберігала богоодкровенне знання як, в якому вигляді і в яких формах слід зображати небесне і Божественне, щоб богоодкровенне знання, відповідаючи всій глибині догматів Православної Церкви, давало правильну уяву про істину.

Одкровення Боже явило цю істину Церкви Христової у вченні святих апостолів, семи Вселенських Соборів і святоотцівських настанов.

І це – основоположний догмат православної літургії і життя. Тому людська уява не повинна вдаватися у Церкві до довільного символотворення.

Внаслідок гріховного пошкодження віруючій людині часто буває складно зрозуміти значення церковних символів. Одна із основних причин складності полягає в тому, що земне, матеріальне нерідко так обтяжує людську свідомість, що людина не може сприйняти зовнішнє в його нерозривній єдності з внутрішнім, духовним.

Церковний символ – це не «умовний знак» того, що він зображає. Церковний символ таємничо вміщує в собі те, що він відображає. Він відповідає своєму небесному чи Божественному першообразу, має в собі його благодатну присутність і таким чином виконує своє призначення.

Церква з давніх-давен приділяла велику увагу символіці, а особливо іконопису. Православне вчення і віра завжди приймали образ-ікону як святиню, у котрій таємно присутній той, кого вона зображає.

Відношення Церкви до символіки особливо ясно виражено у її вченні про ікону-образ Христа Спасителя. 82-ге правило Трульського Собору (691-692 рр.) гласить: «На деяких чесних іконах зображується перстом Предтечі вказаний агнець, котрий прийнятий в образ благодаті, через закон показуючи нам Істинного Агнця, Христа Бога нашого... Цього ради, щоби і мистецтвом живопису очам всіх, що уявляємо було довершене, повеліваємо віднині образ Агнця...на іконах представляти за людським єством замість ветхого агнця».

Із цього правила випливає, що є два види символів: символи як знаки і пророцтва, котрі мають неповну, прообразну відповідність тому, що зображають, і символи як образи, котрі безпосередньо зображають досконалість, істину, оскільки вона виявляє себе в образі.

Догмат VII Вселенського Собору про іконошанування починається і закінчується словами про Євангеліє і про Передання Церкви, стверджуючи цим предвічну приналежність іконописного образу Христовій вірі та Церкві.

У правилах VII Вселенського Собору є слова: «Іконопис зовсім не живописцями видумано, а навпаки, він є схвальне закономірне і

передання Кафолічної Церкви й існувало ще в часи апостольської проповіді».

Історія церковного живопису, як і всієї християнської символіки, є Боголюбський процес, де знання і майстерність людей направлялись і удосконалювались під дією благодаті Божої та дарів Святого Духа.

Перше тлумачення сокровенного змісту форм християнського богослужіння і його символіки дане Іоаном Богословом в Апокаліпсисі.

У період між гоніннями було побудовано немало церков, в одному Римі в 303 році було більше 40 церков. Окрім Риму, такі відкриті церкви існували в інших містах: Неокесарії, Нікомідії, Тірі та інших. З часів Костянтина Великого почали будувати величні храми. Найбільш вживаною формою церков були базиліки. Ними називалися в Греції особливі громадські будівлі, що споруджувалися біля площі і призначалися для судочинства і виголошення промов.

У IV ст. гоніння на християн припинились і люди отримали волю. У 313 році Костянтин Великий видає Міланський едикт, починається активне будівництво храмів. Запустілі язичницькі каплиці, деякі палаци (базиліки) перетворювались в християнські храми. Особливо посприяла в їх будівництві мати Костянтина Великого – свята рівноапостольна Олена. Вона побудувала церкви на місцях, пов'язаних із життям Ісуса Христа (в Єрусалимі, Віфлеємі, Назареті та ін.). І чим далі розповсюджувалось і закріплювалось християнство, тим більше будувалося Божих храмів. Найбільш величний храм цього часу – Софії Премудрості Божої в Константинополі, збудований у 532-537 рр. імператором Юстиніаном.

Коли світло віри Христової прийшло і в нашу країну, то у нас почали з'являтися і множитися святі храми.

А що ж таке храм і яка його структура?

Храм – особливо посвячена Богу будова, в якій збираються віруючі для принесення спільної молитви Господові і для отримання Божої благодаті через тайни. Храм, з огляду того, що в ньому збираються вірні, з яких складається Христова Церква, називається Церквою. Кожен храм має свою власну назву (Воздвиження Хреста Господнього, Покрови й ін.), на пам'ятку тої чи іншої події, з історії віри, на пам'ятку святого, вибраного собі вірними за покровителя через Бога. Не раз буває, що храм має 2-3 престולי, посвячені різним святим подіям чи Святим угодникам. У головному вівтарі престол розміщений посередині храму і називається головним, а інші приділами. Храм іменується щодо головного престолу. Він будується за різним планом: видовженої форми заокруглений із східної сторони й зі зменшеною з західного боку площею – такий план храму називається

кораблем. Він вказує нам, що церква немов корабель, який нас провадить через море до спокійної вічності. Не раз зустрічається план хреста, такий храм нагадує нам, що перше спасіння прийшло до нас через хресні муки Ісуса Христа. Менше зустрічається план кола та восьмикутника: коло символізує вічне життя Церкви, восьмикутник нагадує зірку і її сяйво та світло Христової науки.

Будова храму закінчується куполами. Один купол говорить про одного Главу Церкви – Ісуса Христа; два куполи – про дві природи і волі Ісуса Христа – Божественної й людської; три куполи – три особи Святої Трійці; п'ять – символ Ісуса Христа і чотирьох євангелістів; сім куполів на честь 7-ми Святих Таїн і 7-ми Вселенських Соборів; дев'ять куполів – чинів ангельських; тринадцять – на честь Ісуса Христа і 12-ти апостолів. Усі куполи закінчуються хрестами, а де немає куполів, то хрест ставиться на покрівлю храму як переможне знамено християнства. Храм ділиться на три частини: вітвар, середня частина храму (святинище вірних, власне церква), притвір.

Вітвар – Свята Святих храму – це місце відправлення найважливішого Таїнства – Євхаристія. Тому вхід до вітваря дозволено лише особам, які безпосередньо беруть участь у Богослужінні. Це основна частина храму, яка знаходиться в східній частині, бо моляться на схід. Із сходу з'явився перший промінь світла, зі сходу прийшов Христос. Якого називають в піснях – Сонце Правди. Вітвар розміщено на видному місці і його видно усім присутнім у храмі, а своїм підвищенням він показує на особливе призначення як на місце, де відбувається Свята Євхаристія.

Найголовніша частина вітваря – Престол. Це найбільша святиня храму чотирикутної форми, що стоїть посередині вітваря. У Престола всі сторони рівні, тому що Таїнство, яке відбувається на ньому, призначене для всіх сторін світу. Підходити до нього, доторкатися має право тільки священнослужитель. При цьому він повинен бути одягнений у рясу. Мирянам підходити до Престолу або переходити перед ним заборонено. Вони можуть у разі необхідності проходити з одного боку вітваря на інший тільки поза Престолом, зберігаючи при тому благоговіння і кожен раз осіняючи себе хресним знаменням.

Престол має дві одежі: нижню, що зроблена з білого лляного полотна і обв'язується шнуром, і верхню, яка робиться з парчі, шовку, бархату, вишивається.

Посеред Престолу, зверху кладеться Святе Євангеліє і поруч хрест. На східній частині Престолу поверх обрусів стоїть кивот, здебільшого у вигляді церкви, – дарохранительниця, де зберігаються Святі Дари для причащення

хворих. Поруч кивота зберігається Святе Миро, яке вживається в Таїнстві Хрещення. На Престолі або збоку біля нього ставиться два світильники на знак зображення світла Христового. Інших речей класти на Престол не можна. За ним ставлять семисвічник і запрестольний хрест.

Середня частина храму знаменує собою перш за все горній, ангельський світ, середовище небесного буття, де перебувають і всі праведники, що відійшли туди від земного життя. За деякими тлумаченнями, ця частина храму знаменує також середовище земного буття, світ людей, але вже оправданий, освячений, обожений, Царство Боже, нове небо і нову землю у власному розумінні. Тлумачення сходяться в тому, що середня частина храму – це тварний світ, на відміну від вітваря, який знаменує собою місце буття Божого, де звершуються тайни Божі.

Тому вітвар відокремлений від середньої частини храму іконостасом – стіною, переважно з ікон, які розміщені в декілька рядів.

З появою іконостаса зібрання віруючих було поставлене обличчям до обличчя із зібранням небожителів, які таємно присутні в образах іконостасу. В улаштуванні земного храму з'явилася догматична повнота, була досягнута досконалість.

Святі образи іконостасу, закриваючи вітвар від віруючих, таким чином означають, що людина не завжди може спілкуватися з Богом прямо і безпосередньо. Богу благоугодно було покласти між собою і людьми сонм своїх вибраних і прославлених друзів і посередників. Участь святих у спасінні членів земної Церкви має глибоку духовну основу, що підтверджується всім Священним Писанням, Переданням і вченням Православної Церкви.

В іконостасі трое дверей. Середні двостулкові називаються «царськими вратами», через які здійснюються найбільш урочисті входження у вітвар під час Богослужіння. Входити через Царські Врата дозволяється тільки священнослужителям в облаченні; наліво від них – одностулкові двері, які називаються «північними» дияконськими, через які священнослужителі виходять на ектенії, кадіння та входи. Справа від Святих Врат – другі одностулкові, якими заходять після ектенії у вітвар. Царські Врата завішуються катапітасмою, яка в певні моменти Богослужіння засувається (а у Світлий тиждень не засувається).

В іконостасі з правої сторони Святих Врат розміщена ікона Спасителя. Якщо поряд з цією іконою знаходяться південні двері, то поряд з ними – ікона храму, або ікона того святого, ім'я якого носить храм. Наліво від Святих Врат – ікона Пресвятої Богородиці, дияконські врата, а далі ікона місцевого шанування. На самих Царських Вратах – ікона Благовіщення

Пресвятої Богородиці, тому що Благовіщення, як виразився пророк, було «главизною нашого спасіння» та ікони благовісників – євангелістів, бо вони подібно архангелу Гавриїлу були благовісниками для світу про Спасителя. Над Вратами знаходиться ікона Тайної Вечері, яка нагадує, ті, хто бажає слідувати дорогою Христа Спасителя і удостоїтися входу в Царство Небесне, повинні приступити до трапези Господньої, що відбувається за Святими Вратами у вівтарі і пропонується вірним у Святих Царських Вратах. Як на Царських Вратах знаходяться ікони вісників людського спасіння, так і на північних і південних вратах знаходяться ікони вісників волі Божої – Ангелів, яких посилає Господь на допомогу тим, що сліднують дорогою спасіння; інколи пророки – передвісники волі Божої; інколи святителі – проповідники Слова Божого, а інколи святі диякони, які зображують ангелів, служителів вівтаря Господнього. У більш об'ємних храмах над іконою Спасителя і Богоматері ставляться ікони найбільш шанованих у даному місці святих, у другому ряді – ікони головних двонадесятих свят, які зображують події, що послужили спасінню людей. Цей ряд підносить свідомість віруючих вище, до тих подій, які лягли в основу Нового Завіту, передували сьогодняшньому дню, визначили його. Третій ряд (деїсис з апостолами) підносить духовну свідомість ще вище, спрямовуючи її до майбутнього, до суду Божого над людьми, показуючи при цьому, хто є найближчими до Бога молитовниками за рід людський. Четвертий ряд (пророки з Богоматір'ю) простирає молитовний погляд до споглядання нерозривного зв'язку Старого і Нового Завітів. П'ятий ряд іконостасу (праотці і святителі) дозволяє свідомості охопити всю історію людства від перших людей до вчителів сьогодняшньої Церкви.

Таким чином, уважне споглядання іконостасу здатне дати людській свідомості найглибше уявлення про долі людського роду, про тайни Божественного Промислу, про спасіння людей, про тайни Церкви, про смисл людського життя. Іконостас у простій і витонченій сукупності образів, які злиті в одне ціле, що легко сприймається зором, містить у собі повноту догматів віровчення Православної Церкви. Повчальна, виховна дія і значення іконостасу, на якому вільно і невольно зосереджується молитовна увага всіх тих, хто стоїть у храмі лицем до вівтаря, вища будь-яких позитивних оцінок.

Середня частина храму, власне церква (святинище вірних), – це спільне для всіх зібраних на молитву. Відстань між іконостасом і закінченням підвищеної площі називається солією, а півкруглий виступ в середині солії – амвон, він символізує собою те місце, з якого проповідував Ісус Христос (гору, корабель); також на амвоні під час Літургії читається євангеліє,

виголошується дияконом екстенія, священиком проповіді, здійснюється Таїнство Причастя віруючих. Амвон сповіщає також про Воскресіння Христове, символізуючи камінь, відвалений Ангелом від входу до гробу Господнього.

У цій частині храму разом з іконами необхідно мати образ Голгофи – великий дерев'яний хрест (величиною в зріст людини) з образом розп'ятого Спасителя. Хрест є восьмикутним з написом на верхній перекладині «ІНЦІ» (Ісус Назорей Цар Іудейський). Нижній кінець хреста прикріплюється до підставки, яка має вигляд камінної гори.

У центрі середньої частини храму постійно стоїть аналой (підставка), на якому лежить ікона храму або свята. Коли в храмі немає святкової ікони, то кладуть «святці» – ікону місячну, на якій є зображені святі, які вшановуються протягом певного місяця, що на той час триває. Аналой прикрашається одягом і покривалами того кольору, який символізує те чи інше свято.

Притвор у далеку давнину служив місцем для молитви людей, які каються в тяжких гріхах, а також для тих, хто не був ще охрещений, а готується прийняти Таїнство Хрещення.

Православний храм сприймається як органічна частина Богом сотвореної вселеної, являючись її духовним завершенням. Він відображає собою той святий і чистий стан всього суцього, в якому земне і небесне перебували до гріхопадіння людини, в якому вони тепер перебувають у Христі Ісусі і будуть перебувати у вічності після другого славного пришествя Христового. Православний храм своїми настінними розписами, іконами й архітектурним виглядом зображає і сам процес очищення і відродження у Христі людини і всього творіння в цілому. Тому православному храмові з найдавніших часів засвоюється символічне значення Христа, що рятує людський рід і в ньому творіння Боже, і значення людини, що рятується разом зі всім творінням у Христі.

Таким чином, з точки зору свого призначення, православний храм є воістину ковчегом спасіння для віруючих людей. Подібно тому, як Ной спасав себе і свій рід у бурхливих хвилях потопу, знаходячись у ковчегу, так Церква, мов корабель, що рятує віруючих від гріховного потопу серед бурхливих хвиль життєйського моря, супроводжує їх від берега тьми і смерті до берега світла і вічного життя, до тихого пристановища Царства Небесного.

З а п и т а н н я

та завдання

для самоконтролю

1. На основі визначень релігійних філософів сформулюйте своє розуміння поняття «храм».
2. Яку роль у вашому житті відіграє Божий Храм?
3. Дайте оцінку духовним архітектурним пам'яткам, описаним у § 7.3.
4. Яке значення має православна ікона в християнській культурі?
5. У чому полягає особливість побудови перспективи іконічного простору?
6. Яку роль відіграють у іконографії поняття символу та метафори?
7. Назвіть ім'я першого іконописця Київської Русі?
8. Що означає чин ікони Божої Матері Одигитрія?
9. У чому полягає сакральний зміст «Трійці» преподобного Андрія Рубльова?

Ця книга присвячена одному із найважливіших завдань освітянської проблеми – її домінанти – ВИХОВАННЮ. Впродовж викладеного тексту ця домінанта була характерною для висловів древніх філософів: Сократа, Платона, Конфуція, Ж.Ж. Руссо, Г.Ф. Песталоцці, Я.А. Коменського, В.О. Сухомлинського і багатьох інших науковців, письменників, креативно-орієнтованих педагогів-практиків сьогодення, які в тій чи іншій формі висловлювали своє бачення щодо вирішення проблеми виховуючого навчання: створення навчально-виховного середовища.

Саме цій темі і одному із вірогідних проектів її реалізації присвячується дана післямова

Система освіти як найважливіший соціальний інститут за останнє двадцятиліття в Росії, Україні, Білорусі зазнала радикального реформування: вона змінила свою юридичну основу, парадигмальну спрямованість; з унітарної системи з централізованим керуванням перетворилася на комплекс різноманітних державних і приватних навчальних закладів, що одержали можливість самостійного вибору стратегії свого розвитку відповідно до норм державного й міжнародного права. При цьому обов'язковим залишається дотримання державних освітніх стандартів, орієнтованих на підготовку конкурентоспроможних за компетентністю фахівців з високими духовно-моральними цінностями.

Подальший розвиток цих процесів можливий лише за умови активного впровадження креативних дидактичних технологій, в основі яких лежать якість і духовно-моральні цінності освіти.

У програмних документах ЮНЕСКО якість освіти декларується, як провідний пріоритет міжнародних організацій у галузі науки, культури й освіти. Це зумовлено тим, що вища школа – це основоположний механізм усієї системи освіти, науки, культури й розвитку людських ресурсів. Саме вища школа повинна взяти на себе місію виховання інтелігенції як етичного ідеалу суспільства.

Ці орієнтири детермінують модернізацію освітньої системи, а саме її змісту, що відповідає реальним потребам життя в його прогностичній динаміці.

Підвищений інтерес до зазначеної проблеми вчених-філософів, соціологів, культурологів, педагогів, екологів, служителів церкви та інших пояснюється тим, що освіта – обличчя майбутнього, розвиток суспільства й людини третього тисячоліття, його інтелектуальний, культурний, духовно-моральний і особистісний потенціал.

Глобалізація, фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. важким тягарем лягли на систему освіти України: рівень фінансування й оплати праці педагогів, застаріла матеріальна база, високі ціни на інформаційно-предметні засоби й освітні послуги у ВНЗ, зниження мотивації молоді – усе це зумовлене зміною ціннісного змісту життєдіяльності, скорочення контингенту тих, хто навчається у вищій професійній школі технічної спрямованості; дефіцит висококваліфікованих педагогів – професорів. Означений перелік дозволяє характеризувати ситуацію, що склалася, як критичну. Разом з тим слід зазначити, що ця криза пов'язана не тільки з дефіцитом і недостатньою ефективністю системи освіти. Вона набагато глибша: освіта все більше втрачає свою провідну функцію виховання молодого покоління, формування високодуховної морально зрілої й соціально активної особистості, її ментальності та культури, духовно-моральних цінностей.

Інтерес до духовного виховання, до духовного становлення, який спостерігається в сучасній світській російській, українській, білоруській педагогіці, останнім часом свідчить про те, що християнська традиція зберегла те ставлення до духовності, як до феномену, іманентно властивого людині.

За визначенням Р.М. Охримчука, **духовність** – категорія людського буття, яка виражає його здатність до самотворення і творення культури. Духовність – вищий рівень розвитку особистості, на якому основними мотиваційно-змістовими регуляторами її життєдіяльності є вищі людські цінності. Це рівень особистості, найбільш зрілої й відповідальної перед собою та іншими, здатної не тільки пізнавати й відображати навколишній світ, а й створювати його, тобто формувати відповідне духовне середовище на якому моделювати методології, підходи, критерії розвитку сфер народної освіти, педагогічної науки й практики, суспільної моралі і явищ сучасної культури.

Духовний розвиток особистості – розвиток, спрямований на індивідуальний прояв у системі мотивів двох фундаментальних потреб – ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити й діяти для інших.

Онтологічним контекстом формування й розвитку духовності є культурна реальність. Історія набуття людиною власної сутності на родовому й індивідуальному рівнях є процесом людського існування в культурній реальності. Для того, щоб особистість духовно зростала, створювала себе, вона повинна усвідомлювати культуру як умову своїх життєвих орієнтирів і здійснення процесу самопізнання. Це передумова здатності до творення себе. Культура є мірилом «людського в людині». На єдності культурних норм ґрунтується й стає можливим існування суспільства. Спільність культурних норм є підставою надбіологічної форми спільної життєдіяльності. Культура – універсальна характеристика людського буття.

Підготовка фахівця, що має ціннісно-професійну орієнтацію, сьогодні повинна набути статусу однієї з фундаментальних, концептуальних ідей, що займуть певне місце в комплексі виховної діяльності будь-якої освітньої установи. Першочерговим завданням професійної підготовки майбутнього педагога сьогодні є виховання морально стійкої особистості, здатної розпізнавати й оцінювати з позиції справжніх цінностей події, явища, що відбуваються, і на цій основі проектувати свою поведінку та діяльність. Виховання як спеціально організований і цілеспрямований процес покликане своїм змістом, методами й організаційними формами сприяти духовному й фізичному розвитку студентів, формувати індивідуальні й соціально значущі якості, допомагати усвідомлювати роль і значення виховної діяльності, готувати майбутнього викладача до здійснення виховної роботи в навчальному закладі.

Ціннісне середовище виховної системи ВНЗ визначає осмислення гуманістичних значень педагогічної діяльності, впливає на структуру й зміст ціннісних орієнтацій майбутнього педагога. Тому дуже важливо в процесі підготовки у вищій школі науково обґрунтувати її ціннісно-педагогічні аспекти, виявити нові теоретичні відкриття в змісті освіти, обґрунтувати роль виховного впливу викладача ВНЗ на професійне становлення тих, хто навчається, виявити слабкі сторони й прогалини у вихованні студентства, визначити умови максимального використання виховного університетського потенціалу середовища.

Аналіз досліджень із питань цінностей в освіті переконує в тому, що ціннісно-ієрархічна шкала представлена унікальними категоріями, які характеризують домінанту сучасних виховних концепцій.

В.А. Сластьонін виокремлює загальнолюдські, духовні, практичні й особистісні цінності, серед них – цінності, що сприяють становленню в суспільстві тих факторів, які ведуть до самовдосконалення, самовираження.

На думку М.Д. Никандрова, найбільш важливими є дві основні групи цінностей: загальнолюдські й національні. Загальнолюдські цінності містяться в системі моральних норм, якими керується більшість людей, – це мир, свобода, рівність, гуманізм і ін. Національні цінності ґрунтуються на самобутності культурних традицій нації.

З точки зору Н.Е. Щуркової, мета виховання визначає «здатність будувати своє життя, гідне для людини», виховання слід розглядати як виходження в ціннісне поле культури, яке представлено тріадою: Добро – Істина – Краса.

Основними цінностями у виховній системі В.А. Караковського є Земля, Батьківщина, Родина, Праця, Знання, Культура, Мир, Людина.

Освіта як найважливіший інститут культури покликана вирішувати відповідальні в моральному сенсі завдання засобами ціннісної взаємодії, сприяти піднесенню потреб особистості відносно цінностей життя, мистецтва, культури.

У більшості спроб дослідників визначити феномен «цінності» загальним є виділення їх як результативних компонентів будь-якої культури, що втілює ідеали й уявлення про еталон. Цінності являють собою такі характеристики об'єктів і процесів, які мають найважливіші позитивні значення для людей. В енциклопедичній педагогічній літературі цінностями виховання називають об'єкти, явища, загальні абстрактні ідеї, які втілюють суспільні ідеали й виступають як норми.

Основні ціннісно-педагогічні розуміння системи виховання у вищій школі є елементами когнітивних, ціннісних і регулятивних парадигм освіти, тобто визначають світогляд, компетентність, творчу спрямованість, моральну основу й принципи поведінки всіх суб'єктів освітнього процесу, у тому числі їх життєві цілі й домінуючі мотиви життєдіяльності. Метою професійної підготовки є не лише пряма трансформація загальнолюдського ціннісного досвіду, але й формування в майбутніх фахівців готовності до вибору моральних цінностей, створення моральних критеріїв, заснованих на гуманістичних ідеалах. Це можливо, якщо інтегруючими факторами ціннісно-педагогічного освітнього середовища виступають гуманістичні критерії й педагогічна значущість провідних ідей і принципів, що консолідують освітню систему й сприяють її цілісності. Лише за таких умов виховна система навчальної установи набуває логіки функціонування й розвитку, самоорганізації й саморегуляції, а морально-ціннісне виховання майбутнього педагога є її основною функцією.

Виховна система ВНЗ зумовлена гуманістичними підходами до формування в майбутніх фахівців культурних, педагогічних, цивільних,

загальнолюдських й особисто значущих цінностей. Реалізація підходу до особистості як до мети й об'єкту виховних зусиль висуває ідеї й орієнтири, пронизані повагою й турботою щодо її розвитку, припускає виявлення умов для саморозвитку й морального самовдосконалення, самореалізації й підтримки творчої активності, рівня емоційної й інтелектуальної напруженості.

У повсякденній педагогічній діяльності викладача ВНЗ провідна функція полягає не лише в передачі й актуалізації системи цінностей культури й освіти, але власних основних особистісних цінностей, які впливають на формування моральних орієнтирів майбутнього фахівця. Вплив викладача на студента залежить від гуманістичної спрямованості його особистісного розвитку й індивідуальної системи цінностей, яка є найважливішою підсистемою індивіда. Вона створюється й закріплюється життєвим досвідом людини, сукупністю її переживань, які з'являються як результат взаємодії із зовнішнім середовищем. Ця система забезпечує стійкість особистості, наступність поведінки, визначає спрямованість потреб і інтересів. Цілісність, стійкість системи цінностей – показник життєвих цілей і домінуючих мотивів життєдіяльності, визначає моральну базу й принципи професійної поведінки.

Індивідуальна система ціннісних орієнтацій викладача визначає аксіологічний компонент педагогічної культури, сформований сукупністю педагогічних цінностей, створених людством і включених у педагогічний процес.

Педагогічна культура викладача, який організовує ціннісно-педагогічну взаємодію, – особливо значущий фактор в особистісно-формуючій етичній системі відносин. Етична система в галузі освіти передбачає деталізовану нормативну програму гідної поведінки, що задає перспективу синтезу чесноти й щастя. Теоретичне оволодіння знаннями загальнолюдської й моральної культури орієнтує викладача на «ціннісну взаємодію», яка визначена такими критеріями, як моральний вибір, що відображає взаємозв'язок самопізнання й самооцінки; вільно-творча діяльність, при якій відбувається усвідомлення ступеня відповідальності, добра й зла, цілей і засобів. Інформація про моральні цінності орієнтує на свідоме гуманне ставлення до людини як до вищої цінності, удосконалення системи відносин усіх учасників педагогічного процесу. У свою чергу, різноманіття ситуацій у практиці професійної діяльності створює моральну атмосферу, у якій закріплюються моральні орієнтири, установки, що сприяють накопиченню аксіологічного потенціалу й ціннісно-педагогічних орієнтацій.

Ефективність аксіологічного виховання майбутнього педагога перебуває в прямопропорційній залежності від педагогічної систематизації всіх засобів, наявних у навчальному закладі. Його виховна система передбачає, що все – від вестибюля й до аудиторій – повинно виховувати всіх і кожного: тих, кого навчають, викладачів, відвідувачів, що в ньому відчувається своєрідний морально-естетичний виховний дух. У свою чергу, базовими напрямками аксіологічної підготовки викладача ВНЗ повинні виступати орієнтири на цілісний розвиток індивідуальності й духовне збагачення майбутнього фахівця. З цією метою доцільним є звернення до системно-рольового підходу, який забезпечує дієву підготовку й наповнює додатковим розумінням і змістом мету виховання. Критеріями вихованості тих, кого навчають, є показники їхньої готовності й здатності до виконання різних соціальних ролей: громадянина, професіонала, сім'янина. Такий підхід вимагає, насамперед, враховувати тих, кого навчають, їхні сили, активність, причому на всіх етапах організації виховання, починаючи з планування.

Навчально-виховне середовище являє собою поетапне включення студентів у різні види соціокультурної діяльності, що дозволяє визначити й розвивати ціннісно-змістовні координати культурної системи, а також формувати духовно цілісну особистість, що самовизначається й поєднує в собі досягнення культури та здатність збагачувати вітчизняну й світову культуру. Освітня діяльність викладача ВНЗ у такому випадку виступає і як спосіб трансляції культури, і як найважливіша умова, що забезпечує культурну наступність (норм, цінностей, ідеалів), розвиток людської індивідуальності, професійно-ціннісного становлення майбутнього педагога.

Цілеспрямована робота з професійно-ціннісного виховання педагогічних кадрів у вищій школі передбачає створення певної технології, що забезпечує конструювання виховних й освітніх процесів і досягнення поставлених цілей. Така технологія повинна являти собою сукупність організаційних форм:

- діагностику професійних можливостей і духовно-морального потенціалу студента,
- стратегічне планування професійного виховання й проектування освітніх програм,
- моніторинг професійного й морального становлення особистості.

Діагностика й дослідження професійних можливостей і морального потенціалу студентів вчасно виявляють їхню орієнтацію на гуманістичні підходи й творчі процеси в педагогіці, розвиток ціннісно-професійних потреб, мотивів, знань і вмінь, що дозволяють майбутнім педагогам усвідомити вимоги до професійної компетентності.

Тут доречно нагадати мудрий вислів Учителя вчителів К.Д. Ушинського про те, що *вчителем може стати будь-хто, а реалізуватися – далеко не кожний*.

Моніторинг професійно-ціннісного становлення майбутнього викладача ґрунтується на вихідній моделі педагогічного управління цим процесом, аналізі отриманих результатів і корекції розвитку особистості. Педагогічний моніторинг передбачає дотримання цілісності, безперервності, наступності в прийнятті управлінських рішень, діагностичне пізнання динаміки показників морального зростання студента, організацію співробітництва в спільних науково-педагогічних дослідженнях і творчих колективних виховних проектах.

Найважливішим фактором професійної підготовки педагога у ВНЗ є його особистісно мотиваційно-ціннісний компонент, який характеризується високим рівнем самореалізації культурного, духовно-морального, соціального, творчого потенціалу, розвитком і становленням ціннісно-змістових орієнтацій у педагогічному становленні.

В.А. Сластьонін вважає, що мотиваційно-ціннісний компонент, який визначає спрямованість на професійно-педагогічну діяльність, відображає морально-психологічний зміст професіоналізму викладача у творчості, готовність самотійно ставити й досягати цілей професійно-творчої діяльності, здатність до вольових зусиль при досягненні цих цілей, комплекс уявлень про себе як про професіонала (професійна «Я-концепція»). Первинна особистісна позиція відображає характер залучення суб'єкта як цілісного «Я» в активну діяльність, що відповідно впливає на її організацію й продуктивність.

Самореалізацію слід розглядати як один з основних ціннісних компонентів у життєдіяльності людини, у якій відображається прагнення повною мірою виявити свої здібності й потенціал, утілити їх у життя в процесі продуктивної діяльності. Самореалізація викладача має різні форми вираження: активне втілення в діяльність своїх індивідуальних здібностей, практичне розкриття особистісного потенціалу, наполегливість у здійсненні планів, реалізації прав, позицій і подолання труднощів і перешкод при вирішенні особистісно значущих завдань, у тому числі внутрішню й академічну свободу своєї педагогічної діяльності. При цьому внутрішня свобода зовсім не суперечить законам та широко визнаним авторитетам. Ні, *внутрішня свобода* є готовність духа самотійно побачити вірний закон, самотійно визнати його авторитетну силу й креативно виконувати в життєдіяльності. У вільної людини не свавілля веде душу, а свобода панує над свавіллям.

Для кожної людини, небайдужої до проблеми моральної атмосфери в суспільстві, сьогодні очевидно, що ми живемо в епоху, коли фундаментальні моральні засади людського буття виявилися не стійкими. Не стану наводити приклади, але забувати про них також не можна.

Виходячи з реалій сьогоднішнього дня й прогнозуючи день завтрашній, робимо висновок, що сказане має відношення не лише до нашої країни та її сусідів. Ми, будучи православними, усвідомлюємо себе частиною Європи. В основі європейської цивілізації лежать християнські цінності, які, на жаль, витісняються сьогодні з життя європейських народів. У країнах, що пройшли через низку випробувань в епоху державного атеїзму й на своєму досвіді усвідомили, що означає життя без Бога, існує сьогодні реальна можливість досліджувати й використовувати значний потенціал цих цінностей. У взаємодії з тими, хто живе іншими споконвічними релігійними й культурними традиціями, і тими, хто існує поза ними, зберігаючи моральне почуття й голос совісті, православні християни можуть і повинні змінити на краще наш світ.

Висновки, що випливають з даної післямови, а відтак і другого видання книги «Духовна культура особистості», пілотний тираж якої презентується:

1. Знайти віру в те, чому служиш. При цьому з великої кількості визначень категорії «віра» дозволю собі зупинитися на визначенні з Нового Завіту: «Віра є тверда переконаність у тому, на що ми сподіваємося, показник істинності того, чого ми не бачимо».

2. Визнати правильність спрямування на дидактичний діалог науки, освіти, релігії, культури, що базується на історичних духовно-моральних цінностях.

3. Шанобливо й чесно ставитися до історичної пам'яті духовно-моральної спадщини – культури нації.

4. Виважено підійти до так званої модернізації освітньої системи, зокрема: а) переведення загальноосвітньої школи на 12-річний термін, б) остаточного вступу в Болонський союз, в) оцінки успішності за системою ECTS (європейською кредитно-трансферною системою).

5. Підняти відповідальність і роль викладача ВНЗ за результати навчально-виховної діяльності студентів.

6. Сприяти моделюванню у ВНЗ креативного середовища шляхом упровадження високотехнологічних й особистісно зорієнтованих технологій навчання молоді.

Переконливо свідчу, що вирішення названих умов забезпечить кращу, ніж сьогодні якість освіти і можуть бути вирішені:

1. Відсутність розробленої методології православної культури, її штучне звуження тільки до релігійно-навчальних аспектів.

2. Відсутність у країні системи суспільного духовно-морального виховання, а також чітко структурованого культурологічного навчального курсу (що включає розгляд всіх компонентів православної культури) для різних рівнів системи освіти.

3. Проблема обмеженого висвітлення традиційної культури в сучасному суспільстві: його ідеологічної, наукової, художньої, побутової сфер. Високий ступінь секуляризованості сучасної масової культури.

4. Руйнування традиційного способу життя, заснованого на православному світосприйнятті звичаїв, традицій, відносин, правил доброго і благочестивого життя, традиційного розпорядку дня, тижня, року.

5. Проблема невеликої кількості справжніх носіїв традиційної православної культури, що пов'язано з недостатністю духовного досвіду, відсутністю систематичної культурологічної та богословської освіти навіть у православному середовищі.

6. Непідготовленість (мотиваційна, емоційна, інтелектуальна) більшої частини населення сучасної України до сприйняття духовного змісту традиційної культури. Як наслідок – необхідність здійснення системи освітніх заходів з підготовки суспільства до реалізації православно-орієнтованих педагогічних програм.

7. Руйнування і криза сім'ї, вкрай низький рівень духовно-моральної культури більшості сучасних батьків. Некомпетентність сім'ї у питаннях духовного становлення і виховання дитини, втрата сімейної функції передачі дітям значущих культурних і життєвих цінностей.

8. Відсутність узгодженості впливу на духовно-моральне виховання дітей та молоді різних соціальних інститутів: сім'ї, освітніх установ, Православної Церкви, державних і громадських структур.

9. Кадрова проблема. Недостатній рівень культури і професійної компетентності педагогів у питаннях змісту і методики духовно-морального виховання на традиційній основі. Як наслідок – необхідність організації спеціальної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

10. Політична проблема: держава, покликана виконувати важливу функцію в духовно-моральній освіті та вихованні, не має сьогодні чіткої ідеологічної позиції і дозволяє заповнювати духовно-моральну сферу сурогатами й продуктами західної масової культури.

11. Економічна проблема. У той час, як величезні гроші витрачаються на впровадження різних програм ліберального характеру, немає коштів на

розробку і створення навчально-методичної та інформаційної продукції за традиційним духовно-моральним вихованням, викладання основ православної культури, на духовно-моральне просвітництво населення та підготовку кадрів.

12. Управлінська проблема. До цих пір немає цілісної програми духовно-морального виховання в масштабах країни або регіону, не сформульовані чіткі цілі та завдання, не визначені пріоритети, відсутні відповідні органи управління, організаційно-економічні механізми реалізації духовно-морального виховання на державному і муніципальному рівнях.

Філософсько-теоретичним, методологічним і технологічним аспектам вирішення вище перерахованих проблем присвячена дана книга.

Одним із завдань сучасної освіти є забезпечення наступності вітчизняної культури, збереження традиційних цінностей народу методом наукового й духовного діалогів, пошуку можливостей синтезу різних видів знань у повсякденному житті. Представники соціально-педагогічного середовища з усією громадянською і професійною відповідальністю повинні розуміти наслідки знищення духовних, культурних та історичних традицій української нації; усвідомлювати й перешкоджати розкладанню майбутніх поколінь бездуховною й аморальною ідеологією; розуміти й протистояти брехні, аморальності, корумпованості, маніпуляції свідомістю суспільства; розуміти, що духовність закономірно породжує всі відповідні форми й способи життя загалом; усвідомлювати небезпеку утвердження в Україні чужого для її духовно-культурної традиції домінування споживацької ідеології.

Виховання, як основний елемент освітньої системи, повинно здійснюватися на основі узгодженої правильної побудови взаємин *сім'ї, школи, Церкви, різних державних інститутів* (театру, естради, кіно, засобів масової комунікації). Школа, яка виконує функції наступності, не суперечить, а сприяє виховному впливу інших інституцій і форм культури. Саме від неї повинна витікати ініціатива узгодження державних, народних, національних, релігійних і сімейних інтересів. Школа, як одна з ланок у системі виховання, повинна посісти серед інших виховних інститутів чільне місце, **адже основне завдання освіти – ввести дитину, учня, студента у світ духовних традицій.**

При цьому дуже важливо, щоб викладач, куратор академічної групи, менеджери всіх рівнів освітньої системи, організовуючи дидактичне спілкування з учнями, розмовляли з ними однією мовою. Але часто між педагогом і студентом, учителем й учнем, дітьми й батьками відсутнє

взаєморозуміння, бо кожен по-своєму тлумачить і засвоює поняття, що вивчаються.

Кожна людина, незалежно від професії (а значить, і кожен викладач), перебуваючи у світі, по-різному його сприймає і осмислює, формує свої (різні для носіїв різних культур) уявлення про нього. Але серед них є загальні, які здатні об'єднати представників окремих культур та епох у єдине ціле. Це – «Бог», «любов», «вічність», «світ», «людина», «життя», «Батьківщина», «обов'язок», «чистота», «смиренність», «сором», «совість», «гріх» та ін. Коли йдеться про базові загальнолюдські цінності, відсутність взаєморозуміння стає особливо серйозною проблемою. Коли надаємо цим поняттям нового значення, наповнюємо їх новим змістом, то змінюємо свій погляд на сенс життя.

Здатність педагога прищепити вихованцям загальнолюдські цінності значною мірою залежить від рівня його професійної культури, а вміння розмовляти з ними однією мовою – обов'язкова умова креативної викладацької діяльності. Тому в основі дидактичної технології лежить, по-перше, правильне засвоєння основних понять предмета самим викладачем, по-друге, методичне вміння натхненно передати значення цих понять своїм студентам. А будь-яке натхнення черпає сили із певних джерел. Для мене – це моя мала батьківщина – родове гніздо (іл. Е.1).

Саме натхнення виступає джерелом креативної інтелектуальної діяльності, результатом якої є ця книга. Вважаю справедливим ототожнити світське поняття «натхнення» й релігійне «Божа благодать».

Проявом Божої благодаті був мій сон, з якого почалося спорудження храму (іл. Е.2) біля нашої сільської садиби. Благодать і натхнення супроводжували усі шість років будівництво церкви, яке ми з братом Сергієм Володимировичем ініціювали і здійснили всією родиною та благочестивою сільською громадою.

Проте людина повинна не лише покладатися на благодать, а й виховувати в собі працьовитість. Раніше найважливіші моральні цінності з дитинства прищеплювалися в умовах важкої фізичної праці, зокрема хліборобської: за трудодні жали жито серпами, в'язали у снопи, складали в полукіпки (іл. Е.3), волами і кіньми звозили у скирти, потім на току просушували й очищали. Висушене зерно набиралося в мішки по 50-70 кг кожен, які ми, ще підлітки (бо чоловіки не повернулися з фронту), на плечах носили на висоту 10-12 метрів у бункер. За збирання колосків на полі накладався штраф, а за вкрадений полукіпок давали 15 років ув'язнення. То був післявоєнний 1945 рік. Зібране зерно здавалося у **державні** зерносховища. Селяни-хлібороби працювали важко, але держава в цілому була в продовольчому плані

незалежною... А якщо повернутися до 1913 року (Столипінська реформа), то Україна займала провідне місце в експорті зерна.

Ці спогади про минуле різко контрастують із сучасністю (зарослі будяками поля, масове безробіття, аморальність і безкарність чиновників, представників влади). Які б важкі не були тоді умови життя, вони сформували у мого покоління дисципліну, позитивні моральні якості – порядність, патріотизм.

Що ми бачимо сьогодні (серпень 2013 р.)? Батьківщина втратила державність: створила умови для зернотрейдерів (спекулянтів), енергоділквів й інших олігархів життєвоважливих галузей, володарями яких є невеличка група «олігархів-мільйонерів», від яких і залежить життєдіяльність і соціальна захищеність вимираючого населення України.

Сьогодні важко прищеплювати молоді загальнолюдські морально-етичні та духовні цінності, але саме на це орієнтована наша книга.

Перш ніж вести мову про педагогіку й проблеми сучасної школи, варто пригадати значення слова «педагог». Воно перекладається з грецької як «дітовод». У Давній Греції так називали раба, який водив дитину до школи. Зверніть увагу, дітовод – не вільна людина, він «раб, який водить».

У наш час багато хто пішов ліберальним шляхом: навчати, чого забажається і як завгодно. Але якщо сутність педагогіки – супровід дитини, то педагог усе ж зобов'язаний вести дитину *не куди хоче, а куди повинен*, маючи при цьому уявлення про природу дитини, щоб знати, як її вести. Але, що найголовніше, учитель сам мусить знати правильний шлях, оскільки іде ним разом з дитиною. В іншому разі ми отримаємо те, що зображено на (іл. Е.4) й висловлено у вірші С.Маршака.

Пришел из школы ученик
И запер в ящик свой дневник.
«Где твой дневник?», – спросила мать.
Пришлось дневник ей показать.
Не удержалась мать от вздоха,
Увидев надпись: «Очень плохо».
Узнав, что сын такой лентяй,
Отец воскликнул: «Отвечай,
Чем заслужил ты единицу?»
Я получил ее за птицу.
В естествознании я слаб,
Назвал я птицей баобаб.

«За что вторая единица?» –
Спросила старшая сестрица.
Вторую, если не совру,
Я получил за кенгуру –
Я написал в своей тетрадке,
Что кенгуру растут на грядке.
«А третья?» – спросила мать,
Раскрыв измятую тетрадь.
Учитель задал нам вопрос:
«Где расположен Канин Нос?»
А я не знал, который Канин,
И указал на свой и Ванин.
Ну а четвертая за что?
Ответил юноша: «За то,
Что мы с Егоровым Пахомом
Назвали зебру насекомым».

Дитина відрізняється від дорослого, перш за все, тим, що вона розвивається, росте. Зі світської точки зору, дитинство – певний період у житті людини, а з православної точки зору, весь земний шлях – це дитинство нашого вічного життя. Можна припустити, що заклик бути, як діти, який ми зустрічаємо у Євангелії (*«...Якщо ви не навернетесь і не станете, як діти, не ввійдете в Небесне Царство» (Мф. 18:3)*)), спонукає також до постійного самовдосконалення, зростання.

Розвиток особистості, її духовне зростання й становлення відбувається впродовж усього життя. Адже все, що не росте, починає гинути. Від чого залежить цей процес?

По-перше, від **природи** і батьків, а також самої людини, в якій закладений механізм розвитку, зростання.

Сьогодні більшість батьків, особливо молодих, точно впевнені тільки в тому, що дитину треба годувати, одягати, і не мають уявлення про виховання. Кажуть: «Народиться – розберемося». Поки розбираються, дитина виростає, а момент виховання безповоротно втрачений. Ще до народження малюка ми повинні знати, кого хочемо виростити і як виховувати. Які наші уявлення про людину, такою й буде вибудована нами система виховання. Коли ми кажемо, що людина походить від мавпи, ми й виховуємо її, як тварину: основне, щоб була ситою, одягненою і взутою – це тваринний спосіб життя. Якщо ж ми дотримуємося точки зору про створення людини Богом, то відповідно й

виховуємо: основним стає *збереження внутрішнього світу дитини*, розкриття в ній образу Божого в усій повноті й чистоті.

По-друге, від **педагога**, який повинен чітко уявляти предмет, мету, методи, засоби виховання і, наскільки це можливо, уміти створити умови для засвоєння та реалізації молоддю пропонованих знань з урахуванням природодоцільності.

Вихователь, який, безумовно, відіграє важливу роль у формуванні світогляду дитини, сам повинен мати правильне світосприйняття і дати собі відповідь на одне з найважчих запитань: у чому сенс людського життя?

Ми живемо у безмежному, досконалому й гармонійному світі, створеному Господом.

Ми бачимо цей світ і розуміємо, який він гарний і як мудро влаштований (іл. Е.5, Е.6, Е.7).

Ось ми на *лузі*. Над нами шатром розкинулося блакитне небо з білими хмарами. А на землі густа зелена трава, засіяна квітами. Серед трави чути дзижчання різних комах, а над квітами пурхають метелики, літають бджоли й різні комахки. Уся земля схожа на великий гарний килим. Але жоден килим, зроблений людськими руками, не може зрівнятися з красою Божого лугу.

Сивим ранком на невидимому парашуті високо в небі над колосистим полем співає свою радісну пісню жайворонок. Сонце проливає на Землю яскравий грайливий промінь, а Земля... В ній стільки чарівності, дивовижної краси, живої гри, високої гармонії, злагоди в усьому... Природа сповнена поезії...

Пройдемося *лісом*. Там ми побачимо багато різних за виглядом і будовою дерев. Там і могутній дуб, і струнка ялинка, і кучерява береза, і духмяна липа, і висока сосна, і густа ліщина. Там є й галявини з кущами і всілякими травами. Усюди чути голоси птахів, дзижчання і скрекіт комах. У лісі живуть сотні різних видів тварин. А скільки там ягід, грибів і різних квітів! Це свій великий лісовий світ.

А ось і *річка*. Вона повільно несе свої води, поблискуючи на сонці, серед лісів, полів, лугів...

Уявімо собі спекотний літній день: навколо спека, а у воді прохолодно й легко. І скільки в ній різних живих істот: рибок, жабок, водяних жуків. В уявленому пейзажі теж своє життя, свій світ.

А яке величне *море*, що має свій незмірний і багатий підводний світ живих істот. Які красиві *гори*, що сягають своїми вершинами, покритими вічним снігом і льодом, високо за хмари. А *озера*, що утворилися в горах,

заворожують погляд рідкісною красою. Тут такий спокій, так легко дихається і завжди сліпуча синява...

Чудовий земний світ у своїй красі, і все в ньому наповнене життям. Неможливо порахувати всі рослини й тварин, які населяють землю, від найменших, невидимих для наших очей, до найбільших. Вони живуть усюди: і на суші, і у воді, і в повітрі, і в ґрунті, і навіть глибоко під землею. І все це життя дав світові Бог.

Багатий і різноманітний світ Божий! Але разом з тим у цьому величезному розмаїтті панує дивовижний і чіткий порядок, установлений Богом, або, як часто кажуть, «закони природи».

Мудро, любовно й ніжно веде людину природа її життєвою стежиною. І навіть у, здавалося б, найжахливіших, найжорстокіших своїх проявах вона все така ж, як завжди, мудра, добра й великодушна.

Зупинимося на дивовижному світі комах, які в усі часи приваблювали пильну увагу людини, але до сьогодні залишаються нерозкритою таємницею, що зумовлено своєрідністю й складністю самого біологічного об'єкта, з яким доводиться мати справу, зокрема, медоносною бджолою (іл. Е.8), її життям, зовсім не схожим на життя інших живих істот, особливостями рефлексів, складом характеру, ладом колективної життєдіяльності, яку видатний український письменник Олесь Гончар визначив так: *«Мудрий у вуликах народ... Усе в них розумно облаштовано, в усьому порядок та лад»*.

І справді, жодна істота, що мешкає поряд з людиною, не користувалася такою її увагою, не викликала в неї стільки захоплення й подиву, не загадувала стільки загадок, як медоносна бджола. Ніякій іншій комасі не діставалося стільки хвали й лагідних слів.

Бджільництвом людина займається здавна. І не лише тому, що бджоли, запилюючи рослини, підвищують їх урожайність, покращують якість насіння, плодів та ягід. Установлено, що третю частину харчових продуктів людство отримує від рослин, запилюваних бджолами. Інакше кажучи, урожай багатьох культур лежить на бджолиному крилі.

Бджоли й рослини – два природних царства – невід'ємні одне від одного з дня створення світу. І вдосконалювалися вони у взаємодії. Багатомільйоннорічний зв'язок бджіл зі світом квітів не лише оберігав флору, але й приводив у процесі еволюції рослинного царства до появи нових видів і форм вищих квіткових рослин, їх вражаючого розмаїття. Бджоли формували естетичний вигляд Землі і вже лише цим звели собі вічний пам'ятник. Без них збідніли б луки й ліси, а може, і зовсім зникли б із Землі багато представників вищої рослинності. Величезне значення бджіл у

селекції рослин, у виробництві гібридів та насіння. І ніяке клонування, як прогрес сучасної науки, не замінить унікальної і «безкоштовної» роботи бджоли.

Збагаченням цінного травостою на луках, порід дерев і кущів у лісах, збереженням природних біоценозів й екологічних систем ми значною мірою зобов'язані медоносній бджолі – трудівниці й берегині природи. У цьому, мабуть, її історична сутність, біосферні й екологічні завдання. Бджоли – краса й гордість лісів і полів.

Медоносні бджоли збагачують природу. І в гнізді, і за стінами вулика вони несуть свою незмінну службу творення, покладену на них природою. Навряд чи знайдеться на Землі інша така ж маленька істота, яка давала б стільки цінних продуктів людині й приносила стільки користі природі, як велика трудівниця-бджола. *«Мурашка не по собі ношу тягне, – твердить прислів'я, – та ніхто їй не подякує, а бджола по іскорці носить, але Богові й людям догоджає».*

Бджільництво – заняття захоплююче, рівного якому, мабуть, немає. Обумовлено це своєрідністю й неповторністю самого об'єкта. Суспільний творчий спосіб життя медоносних бджіл зовсім інший, нічим не схожий на життя інших живих істот. Це дивовижний світ єдності, узгодженості, порядку, дисципліни, безмежної енергії і вражаючої працездатності членів багатотисячного колективу, світ, досконало організований, безмежно гнучкий. Людство, яке досягло неймовірних висот у пізнанні природи й технічному прогресі, усе ж не навчилося творчого перенесення «соціального» устрою життєдіяльності бджолиної сім'ї у своє людське існування.

Сучасна сім'я медоносних бджіл, – пише у своїй книзі І.А.Шабаршов «Пчела и человек», – у період свого найвищого розвитку може складатися із 70-80, а у деяких випадках і ста тисяч комах. Це приблизно стільки, скільки жителів у чималому місті. Крім того, виховується у ній 50-60 тисяч дітей – ембріонів, личинок і лялечок, її майбутніх «громадян». Не випадково вулик інколи називають містом крилатого племені. Будиночок маленький, а жителів – не злічити.

Бджолина сім'я – це не випадкове скупчення великої маси комах, не механічна сукупність і розсипаність їх, а єдине і нероздільне ціле, строго організований біологічний об'єкт із взаємопов'язаними індивідуумами, високим ступенем притягування і життєзабезпечення. Усі члени сім'ї – це своєрідні клітини, які складають її плоть, не здатні існувати без цього організму. Властива їм така ж мінливість, як і клітинам кожної живої істоти.

Така облаштованість і спосіб життя, загальна структура сім'ї – гігантської колонії комах, яка створена мудрою природою.

Як і будь-який інший живий організм, бджолина сім'я народжується, росте, дозріває і відтворюється. Її склад безперервно змінюється і оновлюється, як живий потік, існування підтримується зміною поколінь.

Сім'я бджіл – це система найвищої гармонії і доцільності, узгодженості в діях і єдності її членів, взаємопов'язаності, цілковитого взаєморозуміння і «братства» крилатого племені з високим ступенем інформації. У бджіл є своя, якась внутрішня дисципліна, яка зв'язує їх у єдине ціле. Рівень суспільної організації дуже високий. Вся своєрідність дуже складних соціальних взаємовідносин членів сім'ї зумовлена їх анатомічним і фізіологічним розрізненнями. Тут всі обов'язки розподіляються між усіма. Сім'ю бджіл – динамічну і комплексну систему – називають навіть надогранізмом. Еволюція шліфувала її мільйони років. Зараз говорять про цивілізацію суспільних комах. І не без підстав.

Життя бджіл овіяне легендами. Люди приписували їм людські якості, були впевнені у тому, що вони наділені розумом. Древні вважали, що у бджіл, як і людей, є держава, цар, суспільство.

Бджолині сім'ї живуть самостійно і відокремлено, незалежно одна від одної, ревниво і строго оберігаючи свою «державну автономію», не намагаючись встановлювати «дипломатичні відносини» один з одним. Сім'я сім'ї, як кажуть, у борг не дає. Така поведінка виробилась у бджіл у процесі їх довголітнього розвитку і цілком доцільно: виживали лише ті, які заготовляли більшу кількість корму і могли оберігати його від численних любителів солодкого, а сім'ї з поганою спадковістю і слабкою працездатністю, не здатні створити резерв меду, помирили. Природний відбір, безкомпромісний у своїй основі, позбавляв нежиттєздатні організми права на існування.

Коли сім'я стане сильною і зрілою, здатною створити потомство, ділитися, відділяти від себе молоді сім'ї-дочки. Бджоли, таким чином, розмножуються сім'ями.

Бджолина сім'я – це ціла країна, безмежна в своїх загадках і секретах, проста і в той же час нескінченно складна в соціальних взаємовідносинах. Не випадково кажуть: «у країні медоносних бджіл», «у світі бджіл». У минулому сім'ю бджіл не безпідставно називали крилатою державою.

Лаконічна інформація про бджіл дає підставу для самоаналізу нашого людського сьогодення. Адже українські державотворці понад 20 років ведуть розмови про місцеве самоутворення... Результат цих розмов – особиста самозабезпеченість нардепів, їхніх помічників і державних чиновників, а в

цей же час життєдіяльність більшої частини населення основана на принципі «жизнь взаими». Наші онуки довго будуть розраховуватися з різного роду займами поки стануть дійсно незалежними. У цей же час українське населення стрімко зменшується. Від бджіл й інших утворень Природи ми все більше і більше віддаляємося.

Автори цієї книги мали намір провести за собою читача дорогою вибору життєвого шляху через життєздатність, життєдіяльність, життєтворчість. На цій дорозі буде багато «воріт»: від «проекування» дитини, творення нового життя до її розвитку, від виховання особистості до набуття нею мудрості в стосунках з людьми і суспільством в цілому. Ці ворота відкриються тим, хто в метушні буденного життя не втратив здатності сприймати й дарувати любов, жити з надією і вірою, виявляти себе в гармонії бажань, помислів і вчинків. Стиль книги також спрямований на більш глибоке її сприйняття, щоб сягнути не лише розуму, але й душі читача, оскільки саме душа єднає людину з Творцем-Богом (іл.Е.9).

Зрештою, автори книги мали на меті показати засобами історичної ретроспективи й сучасних життєтворчих підходів шлях людини до її творчої життєдіяльності на основі правильних взаємин, побудованих на любові, доброчесності, повазі й довірі один до одного; а головне – до бажання нескінченного пізнання Світу й невтомної праці над собою. Адже Бог, створивши такий багатогранний і цікавий світ, не міг не закласти в кожному з нас можливість для його пізнання через взаємодію і спілкування з живою природою, зі своєю душею і Всесвітом. Творець нагородив кожного з нас безмежним потенціалом, який зберігається в скарбниці Духу, Душі, свідомості, розуму й почуттів людини.

Основною умовою психологічного прогресу особистості є неспокій, здатність безперервно й продуктивно працювати. Якщо себе жаліти, дозволити заспокоїтися, духовний розвиток зупиниться, й оновлене полотно духовного буття не зіткати.

І звичайно ж, авторам книги було б приємно, якби вона запалила іскру інтересу до означеної проблеми й привернула увагу студентів, магістрантів, аспірантів – молодих людей, які тільки готуються стати педагогами, входять у дивовижний світ формування особистості, духовного становлення людини; майбутніх учителів, які залишаться допитливими, відкритими для творчого сприйняття нових ідей, здатними самотійно оцінювати їх ефективність.

Професор Д.В.Чернілевський

«Ось вийшов сіяч сіяти. Коли він сів, дещо з зерна впало при дорозі, прилетіло птаство й видзьобало його. Інше впало на ґрунт каменистий, де не було землі багато, і вмило зійшло, бо земля була неглибока. Коли ж зійшло сонце, воно згоріло і, за браком коріння, висохло. А інше впало між тернину, і зійшла тернина та його поглушила, тож воно не дало плоду. Ще ж інше впало на добру землю – і дало плід, що сховає і ріс; і принесли: те у тридцять, те у шістдесят, а те й у сто разів більше. [...] Хто має вуха слухати, хай слухає!»¹.

---

¹ Євангеліє від Марка. Гл.4: 3-9

Чернілевський Дмитро Володимирович – доктор педагогічних наук, професор, почесний професор Московського державного університету технологій і управління, директор Центру креативних дидактичних технологій Вінницького соціально-економічного інституту університету «Україна», академік двох міжнародних академій. Автор більше 40 підручників, науково-методичних праць (загальною кількістю понад 300 найменувань); номінант Державної премії України в галузі освіти 2012 р., нагороджений знаком «Відмінник освіти України» та нагрудним знаком «Почетный работник высшего профессионального образования России», орденом Дружби та орденом Святого Рівноапостольного Великого князя Володимира III ступеня, медаллю академіка В.О. Сластьоніна.

Євтух Микола Борисович – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, заслужений працівник народної освіти України, академік-секретар відділення освіти Національної академії педагогічних наук України. Автор понад 400 наукових праць, серед яких – підручники «Педагогіка і психологія вищої школи», «Соціальна педагогіка», «Порівняльна педагогіка», «Зарубіжна педагогіка», 9 монографій, статей і доповідей.

Таланчук Петро Михайлович – доктор технічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, заслужений діяч науки і техніки України, Президент Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», член трьох міжнародних академій. Автор 50 винаходів та патентів, має понад 350 друкованих праць, серед яких – підручники, навчальні посібники. Член національної спілки журналістів України; має державні нагороди – орден Дружби народів, дві медалі, Почесну грамоту Верховної Ради України.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

---

1. Агафонов А.Г. Человек как смысловая модель мира / А.Г. Агафонов. – М., 2000. – 180 с.
2. Белова С.В. Диалог – основа профессии педагога: Учебно-методическое пособие / С.В. Белова. – М.: АПКИПРО, 2002. – 148 с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: Наукове видання у трьох книгах / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – Кн.1 – 278 с., Кн.2 – 342 с., Кн.3, 2006. – 272 с.
4. Библер В.С. Нравственность. Культура. Современность / В.С. Библер. – М., 1990. – С. 3.
5. Богуш А.М. Духовні цінності в контексті сучасної парадигми виховання // Виховання і культура / А.М. Богуш. – 2001. – № 1.
6. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Г.Мещеряков, В.П. Зинченко. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с.
7. Бондырева С.К. Нравственность / С.К. Бондырева, Д.В. Колесов. – 2-е изд., стер. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2008. – 336 с.– (Серия «Библиотека психолога»).
8. Веремчук В.И. Социология религии / В.И. Веремчук – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 254 с.
9. Вересаев В.В. Живая жизнь: О Достоевском. О Льве Толстом. О Ницше / В.В. Вересаев. – М.: Республика, 1999. – 447 с.
10. Верую, Господи, помоги моему неверию. – Минск, 2008. – 303 с.
11. Взаимодействие государства и религиозных объединений в сфере образования. – Москва, 2003. – 198 с.
12. Вінниччина фольклорна: Довідник / Упорядники А.М. Подолинний, Т.О. Цвігун. – Вінниця: Книга-Вега, 2003. – 104 с.
13. Владета Иеротич. Психологическое и религиозное бытие человека / Владета Иеротич. – М., 2004. – 210 с.
14. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія: Навч. Посібник / В.М. Галузинський, М.Б. Євтух. – К.: Вища шк., 1995. – 237 с.

15. Гершунский Б.С. Образовательно-педагогическая прогностика. Теория, Методология, практика / Б.С. Гершунский. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 768с.
16. Давыдова Н.В. Православная культура. Словарь-справочник школьника / Н.В. Давыдова. – М.: ПРО-ПРЕСС, 2008. – 480 с.
17. Дмитренко, М. Українська фольклористика другої половини ХІХ століття: школи, постаті, проблеми / М. Дмитренко; НАНУ, ІМФЕ ім. Максима Рильського, Відділ фольклористики. – К., 2004. – С.6.
18. Дунаев М.М. Вера в горниле сомнений: православие и русская литература ХVII-XX веков / М.М. Дунаев. – М.: Издательский совет Русской Православной Церкви, 2003. – 1056 с.
19. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
20. Євтух М.Б. Соціальна педагогіка / М.Б.Євтух, О.П.Сердюк. – 2-е вид., стереот. – К.: МАУП, 2003. – 232 с.
21. Завальнюк А.Ф. Українські літні обряди та пісні / А.Ф. Завальнюк. – Вінниця: Нова книга, 2008. – 304с. нот, фото, іл.
22. Закон Божий: Руководство для семьи и школы. Составитель протоиерей Серафим Слободской. Репринтное издание, 2001. – 735 с.
23. Закон України «Про позашкільну освіту» – К., 2000. – 28 с.
24. Зобов Р.А., Келасьев В.Н. Человекознание: самореализация человека: Учебник/Под. общей редакцией проф. В.Н. Келасьева. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – 461 с.
25. Игумен Иннокентий (Павлов). Что такое христианство? / Игумен Иннокентий (Павлов). – М.: Эксмо, 2008. – 416 с. – (Православная библиотека).
26. Ильин И.А. Аксиомы религиозного опыта / И.А. Ильин. – М.: Изд-во АПС, 2002. – 586 с.
27. Ильин И.А. Путь духовного обновления / И.А. Ильин. – СПб: Изд-во «Библиополис», 2005. – 448с.
28. Ильин И.А. Религиозный смысл философии / И.А. Ильин. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – 694 с.

- 29.Ильченко В.И., Шелюто В.М. Феномен сакрального в историко-культурном пространстве / . – К.: АО «ИТН», 2002. – 325 с.
- 30.Инок Григорий (Круг). Торжество Фаворского Преображения. Мысли о православной иконе / Инок Григорий (Круг). – М.: «Аксиос», 2002. – 240с.
- 31.Иоанн Дамаскин. Три слова в защиту иконопочитания / Иоанн Дамаскин. – Санкт-Петербург: «Азбука-классика», 2001. – 188 с.
- 32.История образования и Русская Православная Церковь / Автор-сост. М.Н.Костикова. – Белгород, 2000. – 164 с.
- 33.Кашапов М.М. Психология творческого мышления профессионала. Монография / М.М. Кашапов. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 688 с.
- 34.Кліффорд Гірц. Інтерпретація культури: Вибрані есе / Пер. з англ. / Кліффорд Гірц. – К.:Дух і Літера, 2001. – 542 с.
- 35.Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Словарь по педагогике / Г.М.Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. – Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов н / Д: Издательский центр «МарТ», 2005. – 448 с.
- 36.Краткий словарь современных понятий и терминов. – 2-е изд. / Н.Т. Бунимович, Г.Г. Жаркова, Т.М. Корнилова и др.; Сост. и общ. ред. В.А. Макаренко. – М.: Республика, 1995. – 510 с.
- 37.Куликов А.А. Путь самопознания / А.А. Куликов. – СПб.: Алетейя, 2009. – 176 с.
- 38.Латышина Д.И. История педагогики / Д.И. Латышина. – М.: Гардарики, 2002. – 603 с.
- 39.Левчук Д.Г., Потаповская О.М. Духовно-нравственное воспитание детей и молодежи России: комплексное решение проблемы. – 2-е изд., доп. / Д.Г. Левчук, О.М. Потаповская – М.: Планета 2000, 2003. – (Серия «Духовно-нравственное воспитание: системный подход»).
- 40.Леднев В.С. Венеты. Славяне. Русь: историко-этимологические и палеографические проблемы / В.С. Леднев. – М.: Изд- во Института СИМО РАО, 2004. – 226 с.
- 41.Левахин В. Иконичность / В сб.: Язык священного и современный мир / В. Левахин. – М., 2004 – 160 с.

- 42.Линицкий П.И. Христианская нравственность. – Труды Киевской духовной академии. Книга VI / П.И. Линицкий. – Киев, 1905. – С. 249.
- 43.Льюис К.С. Трактат «Чудо». – М., 2008. – 288 с.
- 44.Макаренко А.С. Методика виховної роботи / А.С. Макаренко. – К., 1990. – 128 с.
- 45.Маленкова Л.И. Теория и методика воспитания. Учебное пособие / Л.И. Маленкова. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 480 с.
- 46.Мартышин В.С. Твоя родословная / В.С. Мартышин. – М.: Школьная пресса, 2000. – 224 с.
- 47.Маслов Н.В. Православное воспитание как основа русской педагогики / Н.В. Маслов. – М.: Самшит-издат, 2006. – 504 с.
- 48.Матеріали для етнології Поділля: Польові дослідження. Вип.1 // За наук. ред.. Косаківського В.А. – Вінниця, 2005. – С. 148.
- 49.Никандров Н.Д. Россия: социализация и воспитание на рубеже тысячелетия / Н.Д. Никандров. – М.: Гелиос, 2002. – 229 с.
- 50.Нові технології навчання №62 (шостий спеціальний випуск) / Під ред. О. Гребельник. – К., 2010. – С. 7.
- 51.Нравственность для XXI века: Сб. ст. / Под ред. Ю.М.Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 288 с.
- 52.Оптинский форум: Наследие России и духовный выбор российской интеллигенции. – М.; Калуга, 2006. – 320 с.
- 53.Осипов А.И. Православное понимание смысла жизни / А.И. Осипов. – Киев, 2001. – 238 с.
- 54.Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры, 2002. – 43 с.
- 55.Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М.: Академический проект, 2000. – 268 с.
- 56.Перевезенцев С.В. Россия. Великая судьба / С.В. Перевезенцев. – М.: Белый город, 2007. – 704 с.

- 57.Платонов О.А. Терновый венец России. Святая Русь. Открытие русской цивилизации / О.А. Платонов. – М.: Энциклопедия русской цивилизации, 2001. – 816 с.
- 58.Половинкин А.И. Православная духовная культура / А.И. Половинкин. – М.: Владос-Пресс, 2003. – 352с.
- 59.Православие и народное творчество – М., 2004. – 328 с.
- 60.Православие и традиционная народная культура. – М., 2005. – 280 с.
- 61.Православная культура в светской школе: Сборник докладов на XI Международных рождественских образовательных чтениях. – М.: Самшит-издат, 2003. – 254 с.
- 62.Православная Церковь и культура. – М.: АОЗТ «Просветитель», 2005. – 159 с.
- 63.Протоиерей Владислав Свешников. Очерки христианской этики / Протоиерей Владислав Свешников. – М.: Паломник, 2001. – 622 с.
- 64.Протоиерей Евгений Шестун. Православная школа / Протоиерей Евгений Шестун. – Самара: ФГУП, 2003. – 136с.
- 65.Раушенбах Б. Геометрия картины и зрительное восприятие / Б. Раушенбах. – СПб., 2001. – 315 с.
- 66.Религиозное образование в высшей школе. – М., 2006. – 144 с.
- 67.Рождественские чтения. – М.: Просветитель, 2003. – 383 с.
- 68.Свідзинський А.В. Синергетична концепція культури / А.В. Свідзинський. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009 – 696 с.
- 69.Святіший Патріарх Кирил. Слово пастиря: Пер. з. рос. / Святіший Патріарх Кирил – К.: Віпол, 2009. – 424 с.
- 70.Святоотеческое наследие и воспитание юношества – М.: АОЗТ «Просветитель», 2005. – 143 с.
- 71.Сковорода Г. Твори у 2-х томах. – Т.1 / Г. Сковорода. – К.: Обереги, 1994. – 507
- 72.Сластенин В.А., Исаев Н.Ф., Шиянов Е.Н. Общая педагогика для студентов высших учебных заведений / Под ред. В.А.Сластенина: В 2-х ч. – М.: Владос, 2003.– Ч.1. – 288 с., Ч.2. – 256 с.

- 73.Словарь по этике. / Под ред. А.А. Гусейнова и И.С. Кона. – 6-е изд. – М., 1989. – С. 98.
- 74.Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. / П.А. Сорокин. – М., 1992. – 296 с.
- 75.Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения: В трех томах. – Т. I. / В.А. Сухомлинский. – М., 1979. – С. 291.
- 76.Таланчук Петро. Українське та світова культура: Матеріали для вступної лекції / Таланчук Петро. – К.: Університет «Україна», 2008. – 40 с.
- 77.Таланчук П.М. З думою про Україну / П.М. Таланчук. – К.: Університет «Україна», 2008. – 480 с.
- 78.Таранов П.С. Философский биографический словарь, иллюстрированный мыслями / П.С. Таранов. – М.: Эксмо, 2004. – 896 с.
- 79.Тарас Шевченко. Кобзар / Т.Г. Шевченко. – К.: Дніпро, 1968.
- Тростников В. Православная цивилизация / В. Тростников. – М.: Новости, 2004. – 269 с.
- 80.Успенский Л.А. Богословие иконы / Л.А. Успенский. – М., 2004. – 656 с.
- 81.Ухтомский А.А. Интуиция совести / А.А. Ухтомский. – СПб., 1999. – 260 с.
- 82.Ушинский К.Д. Собрание сочинений: в 11 т. / К.Д. Ушинский. – М.; Л., 1948 – 1952. – 592 с.
- 83.Фокин Ю.Г. Преподавание и воспитание в высшей школе: Методология, цели и содержание, творчество / Ю.Г. Фокин. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 224 с.
- 84.Чернілевський Д.В. Духовна культура особистості: Навчальний посібник: Вид. 2-ге, допов. / Д.В. Чернілевський, О.В. Вознюк, О.А. Дубасенюк, ін. – Вінниця: АМСКП, 2010. – 460 с.
- 85.Чернилевский Д.В. Духовно-нравственные ценности образовательной системы России XXI века / Д.В. Чернилевский. – М.: РНО МГТА, 2003. – 269 с.

86.Чернілевський Д.В. Методологія наукової діяльності: Навчальний посібник: Вид. 2-ге, допов. / Д.В. Чернілевський. – Вінниця: Вид-во АМСКП, 2010. – 484 с.

87.Чернілевський Д.В. Педагогіка вищої школи. Підручник / Д.В. Чернілевський. – Київ-Вінниця, 2008. – 423 с.

88.Шадриков В.Д. Происхождение человечности / В.Д. Шадриков. – М., 1999. – 260 с.

89.Энциклопедический социологический словарь / Под общ. ред. Г.В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН., 1995. – 820 с.

90.Энциклопедия православной иконы. Основы богословия иконы. – Санкт-Петербург: «САТИСЪ», 2002. – 336 с.

91.Янушкявичюс Р.В., Янушкявичене О.Л. Основы нравственности / Р.В.Янушкявичюс, О.Л. Янушкявичене. – М.: ПРО-ПРЕСС, 2002. – 456 с.

Навчальне видання

Чернілевський Дмитро Володимирович

Вознюк Олександр Васильович

Дубасенюк Олександра Антонівна

Євтух Микола Борисович

Космачова Наталія Володимирівна

Петракова Тетяна Іванівна

Сіранчук Наталія Зіновіївна

Таланчук Петро Михайлович

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ

На обкладинці використана картина

Миколи Сергієва

«Яблони в цветі. В Малороссии»

Літературний редактор – *Т.Ф. Гонтар*

Художнє оформлення – *О.В. Вознюк*

Комп'ютерна верстка – *Н.З. Сіранчук*

Видавництво «Глобус-Прес»

Підписано до друку 4.08.2013

Формат 70х100 1/16.

Папір офсетний.

Гарнітура. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 24. Замовлення № 345

Наклад 300 прим.

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю.